

ANGLIA TÖRTÉNETE

KORUNKBAN.

IRTA

Mc CARTHY JUSTUS.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

ANGLIA TÖRTÉNETE

KORUNKBAN.

IRTA

M^c CARTHY JUSTUS.

BUDAPEST,

1886.

ANGLIA TÖRTÉNETE

KORUNKBAN.

VIKTORIA KIRÁLYNŐ TRÓNRALEPTÉTŐL AZ 1880. ÉVI ÁLTALÁNOS
VÁLASZTÁSOKIG.

IRTA

M^c CARTHY JUSTUS.

FORDITOTTA.

SZÁSZ BÉLA.

MÁSODIK KÖTET.

BUDAPEST, 1886.

KIADJA A MAGY. TUD. AKADEMIA.

448751

Budapest, 1886. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

A keleti kérdés.

Negyven éve élt Anglia békében. Igaz, voltak kicsinyke háborúi itt és ott, ázsiai meg afrikai egyik-másik szomszédjával; s egyszer, vagy kétszer, mint a Törökország meg Egyiptom közötti viszály idején, pillanatra ijesztőbb és közelebb fekvő összeütközés is fenyegette. De a zivatar elvonult s így Angliának Waterloo óta igazi háborúval nem olt dolga. Az új nemzedék olyforma boldog hitben növekedett föl, hogy a háború ráuk nézve már csak a multakhoz tartozik; hogy kiment a divatból; hogy egy durvább és kevésbbé értelmes korhoz tartozik, épen, mint a fegyverzet-viselés, meg a kardok hordozása a békés utcákon. Nem csoda, hogy sokan lehetőnek tartották, hogy a jövő Angliája a háború szereit és szokásait ép oly ámuló csodálattal fogja tekinteni, mint a mely, Virgilius föltevése szerint, egykoron a mezei munkásokat fogta eltölteni, ha egyik valamely régi csatatéren az elfelejtett harczosok rozsdás szablyáit és behorpadt sisakjait találják vala a földből kifordítani. Az európai szárazföld valamennyi vonaglásai közepett, Anglia zavartalan maradt. Míg a többi fővárosokon véres forradalmak viharzottak át, London csak mosolygott a szabadságleveleseknek néhány kiküldött rendőr általi szétszórátása fölött. Mikor Ausztria, Oroszország, Francziaország, Szardinia seregei a

száraz föld óriási és különböző harcztérein valának szétterülve, a mi csapataink békés dísz-szemléken lépdeltek el uralkodójok gyönyörködő szemei előtt, valamelyik pompás királyi kertben. Nemcsak új nemzedék, hanem új iskola is keletkezett vala. Ez az iskola, tele hittel, de tele ép annyi gyakorlati körmönfont okoskodással is, nagy ékesenszólással és hatással hirdette, hogy az a szokás, mely a nemzetközi vitás kérdéseket karddal oldja meg, költséges, barbar s épp olyan buta, mint a milyen istentelen. A párviadal egészen kiment Angliában a divatból. Angliában lehetetlenné vált, hogy a magánügyek elintézési módja valaha is a küzdelem lehessen. Miért volna, tehát, esztelen az a hit, hogy ugyanaz a gyakorlat a nemzetek között is csakhamar el fog évnülni?

Bizonynyal igen sok értelmes ember gondolkozott így a szövetkezők minisztériumának megalakulta idején. A többség hallgatagon nyugodt bele e hiedelembe, a nélkül, hogy sokat törte volna fejét a kérdés fölött. Korukban Angliát soha sem látták európai háborúba bonyolodva; igen természetes vala, tehát, a föltevés, hogy a mit soha sem láttak, valószínűen nem is látnak soha. A ki az akkori angol közvélemény történetét aprójára nyomozza visszafelé, könnyen és elég bizonyítékot fog találni arra az általánosan elfogadott meggyőződésre, hogy Anglia imkár bevégezte nagy háborúit. Valami ravasz vizsgáló, talán, még akkor is hajlandó lehetett volna arra a föltevésre, hogy éppen a viszázat ereje csakhamar változást fog előidézni. Az ember, mondá Lord Palmerston, természeténél fogva viaskodó és viszálykodó állat. Ez is ama durva, maró tételek közé tartozik, a melyek szerzőjüket annyira jellemzik s a melyek sok komolyabb és mélyebben gondolkodó egyént szoktak

kihívni; de, a melyek segélyével, azért még is, sokszor találta fején a szeget, a maga faragatlan hirtelen módjával. De abban az időben, a melyről most szólunk, még sem volt közhiedelem, hogy az ember természeténél fogva viaskodó és viszálykodó állat, legalább a mi Angliát illeti. A rossz kormányzat, az arisztokrácia önkényes hatalma, az állandó hadsereg foglalkoztatásának szükségérzete, a fejedelmek nagyravágyása, a regényes és költői félreértett tanulságai: ezek és más effélék változtatták az embert a háború eszközévé. Hagyjátok csak saját ösztönére, saját természetére; engedjétek csak, hogy hallgathasson önérdekének saját gondolataira s bölcsőbb vezetők jobb tanácsaira, és bizonyos, hogy megmarad a béke ösvényén. Ez vala a közhiedelem a nagy kiállítás évében, vagy két évvel utána; ezt a hitet hirdették hévvel-tűzzel néhányan s fogadta el, ellenmondás nélkül, a többség, mint a közhiedelmekkel történni szokott; ez a hit röpködött a kor levegőjében s vált alkotó részévé annak a légkörnek, a melyben a nemzedék felnövekedett. S e boldogító nyugodt hit egyszerre csak széttört, és a hosszú béke, melyről a Tennyson-féle »Maud« hőse azt mondja, hogy nem is tartotta békének, eltűnt és véget ért. Meg kell jegyeznünk, hogy »Maud« hőse, történetesen, a háború kitörése után jutott nézetei kifejezéséhez. Valóban, legió vala azok száma, a kik, hasonló körülmények között, épen mint ő, fölfedezték, hogy nekik nem is volt soha szájok izére a hosszú, hosszú béke s hogy általában nem is hittek benne, mint békében.

A keleti kérdés volt, a mi a béke álmát megzavarta. Az olyszerű kifejezések, minő »A keleti kérdés«, s melyeket főkép a francia politikai szótártól szokás kölcsön venni, általán nem igen ajánlatosak; ebben az esetben, azonban,

nem találunk inkább kezünk ügyébe eső és alkalmasabb módot világos és találó kifejezésére a válság értelmének, a mely Európában támadott. Csakugyan épen a keleti »kérdés« vala — az a kérdés, hogy mit tegyenek Európa keleti részével? Annyi bizonyos volt, hogy a dolgok úgy nem maradhatnak, a mint akkor álltak, de semmi egyéb bizonyos nem vala. Az ottoman hatalom sok száz éven át állást foglalt Európa délkeleti felében. Mint hódító jött ide be s épen csak úgy maradt itt, a mint a hódító elfoglalja azt a területet, a melyet táborá beföd. A törökben sok van meg egy nagy hadakozó hódító hatalmas tulajdonságaiból, sőt még erényeiből is; de sem nem alkalmas, sem gondja nincs a béke munkáira. Soha eszébe sem jutott, hogy azokba olvadjon, a kiket meghódít, avagy, hogy azokat magába olvaszsa. Nem tartá méltónak, hogy valamit tanuljon tőlök ügyet sem vetett reá, ha tanulnak-e azok valamit tőle, avagy nem? Igaz volt a megjegyzés, hogy mind ama fajok közül, a melyek a görögöket meghódították, csak a törökök nem tanultak semmit gazdag hódoltjaiktól. A leigázott Görögország meghódította az egész világot, kivéve a törököket. Ezek megvetették őt. Őket nem bírta megtanítani sem irodalomra, sem a művészetekre, sem a kereskedelemre, sem a tudományokra. A törökök rendesen nem nyomták el azokat a fajokat, a melyek uralmuk alatt éltek. Üldözni nem szokták azokat a hitvallásokat, a melyeket eretnekségnek tartottak. Ebben a tekintetben sokszor és előnyösen elűtöttek olyan államoktól, a melyektől azt lehet vala várni, hogy ők adjanak jobb példát nekik. Az igazság az, hogy a török, legnagyobb részt, hajlandó volt lenéző közönnnyel tekinteni arra, a mit ő a prophetában nem hívó eretnek fajok vallásos eszelősködésének tartott. Ezekre nem annyira haragját,

mint inkább gúnyos szánakozását fordította. Hanem, bizony, akkor is, most is, a vakhitű kegyetlenkedés néha előforduló minden váratlan heves kitörése némely leigázott felekezet irányában, fölbátorította Európát s arra emlékeztette, hogy a hódító, a ki délkeleti szögletében megfészkelte magát, még mindig oly barbar, a kinek sem joga, sem helye a polgárius életben. De általában, a töröknek soha sem volt annyi gondja az uralma alatt álló fajokra, hogy az elfajult vakbuzgóság amaz ösztönét érezze magában, a mely osztorral is kész az embereket arra a hitre kényszeríteni, a melyet saját üdvére szükségesnek tart.

Alig lehet kétség, hogy a művelt Európa valamennyi hatalmassága egy időben örömmel látta volna a töröknek földrészünkről való kiűzetését. De a török sok, sok öltő idején hatalmas vala, s elején inkább az látszott kérdésesnek, ha vajjon nem ő fogja-e az európaiakat földjokról elűzni? Több száz éven át ő volt Nyugat-Európa nagy réme, lidércze. Midőn elkezdett hanyatlani és mikor támadó ereje valóban kiapadt, azt lehetett volna gondolni, hogy a nyugati hatalmasságok neki fognak s valahogyan csak lerázzák a nyakukról. De e közben nagyot fordult Európában is a helyzet. A török főnhatóság alatt nem állók közül senki sem félt már tőle egy csöppet sem és más államok elég erősekké izmosodtak a támadásra is. Ám, ezeknek az államoknak abbeli bizonytalansága, hogy szomszédjaik, s ők is egymás között, minő törekvéseket táplálnak, a törökök részére sokkal jobb bástyának bizonyult, mint a minőt saját hadi erejük bármily mértéke is, immár valaha is, nyujthatott volna nekik. A nagy orosz birodalom növekedése magában is elégséges vala a kérdés összes föltételeinek megváltoztatására.

Korunkban semmi sem figyelemreméltóbb, mint Oroszország rögtönös felnövekedése. Az Egyesült-Államok megalapulása nem olyan bámulatra méltó, mert azok, a kik az Egyesült-Államokat megalapították, civilisált emberek valának; a saját fajunkból való emberek, a kikről föl lehetett tenni, hogy útát törnek magoknak bárhol is, s a kik, a mi több, a végzet által oly óriási és megbecsülhetetlen száraz föld birtokába jutottak, a mely az éghajlat minden változatával és korlátlan termő erővel van megáldva; és a hol az alapítóknak nem valának szomszédaik, vagy versenytársaik, a kik háborgathatták volna. Ellenben Oroszország népe oly fajtából állt, a mely, le egészen napjainkig, sok tekintetben kevésbé jobb helyzetben maradt, mint a fél-barbarok; ellenségek és akadályok, pedig, minden oldalról környezték. Oroszország, néhány öltővel ez előtt, a szó teljes értelmében elszigetelt, magába zárt állam vala. Úgy be volt rekesztve keleti Európa középsébe, mint egy börtönbe. Nagy Péter lángesze, ravaszsága és merészsége törte meg először azokat a szűk bilincseket, melyek közé a korabeli Oroszország szorítva volt, s terjesztette ki határait a tengerig. Utána, egy vagy két közbeeső uralkodás multán, következett egy nő, lángeszű, vakmerész, eszközeiben soha sem válogató, s csak oly elvetemült, mint akár ő maga; talán a legnagyobb nő, a ki valaha trónon ült, még az angol Erzsébetet sem véve ki. Második Katalin oly kitűnően és hatalmasan követte Nagy Péter példáját, hogy oly irányokban is kiterjeszté Oroszország határait, a melyek felé Péternek nem nyílt alkalma merészkednie. Mikor uralkodása ideje betelt, Oroszország Európa egyik nagyhatalmassága volt, följogosítva arra, hogy a szárazföld legbüszkébb államaival is, mint egyenlő, bocsátkozhassék ügyek intézésébe. Oroszor-

szág, nem, mint Törökország, mindig a legnagyobb érdeket és vágyat tanusította a tudomány és művelődés legújabb vívmányai iránt. Még bizonyos mértékben szenvedésnek is tűnt föl, s a régibb és mélyebben gyökerező műveltség mosolyát is fölkeltette Oroszország makacs kitartással kifejtett erőlködése, melylyel magát a nyugati polgárisultság ruháiba akarta szorítani. S különösen Nagy Katalin adta ily módon a példát. Udvarába hívta Didero-t. Szobáját a Fox Károly Jakab szobrával ékesíté. Míg a saját és környezete némely egyéni szokása még az eszkimóknál is igen bárdolatlannak és közönségesnek tűnt volna föl, s míg honában oly kegyetlenséggel verte le a szabad véleményt, a mely csak valamely középkori ázsiai uralkodóhoz illett volna, mindig úgy beszélt, mintha épen a Rousseau eszméinek lett volna a tanítványa, szokásaiban és erkölcsiben, pedig, a Chesterfield növendéke. Ez, bizony, elég nevetségesnek tűntette föl néha; s korunkban is közkeletű gúny tárgy a éles ellentét Oroszország hirdetett elvei és gyakorlati eljárása között. De a népeknél, a végén is, a hódolat, mely utánzásra indít, a félig tudatos képmutatás útján sokszor ép annyi sikert idéz elő, mint a komoly és őszinte törekvés. Az a nemzet, a mely igyekszik, hogy műveltebbnek tünjék föl, mint a milyen valóban, nagyon sokszor odáig jut, hogy műveltebbé vált, mint a milyenné, szomszédai képzelete szerint, valaha is válhatott volna.

A Napoleon elleni háborúk Oroszországot szoros szövetségbe fűzték Angliával, Ausztriával, Poroszországgal s más olyan európai államokkal, a melyeknek műveltsége régi keletű és fejlett. A nagy küzdelem egyik időszaká alatt Oroszország volt a Napoleon elleni szövetkezés vezérlő szelleme. Katonáit látta Olasz- és Franciaország,

csak úgy, mint Európa Kelete. A félvad állam olyan hatalommá nőtte ki magát Európa szemeiben, a mely a többiekkel egy sorban hordozza gondjait a szárazföld conservatív érdekei megvédelmzésének. Elsimerték, mint igen értékes barátot és a legrettenetesebb ellenséget. Lassanként nyilvánvalóvá vált, hogy épen úgy lehet támadó, mint védelmező. Az Ausztria és Magyarország közötti háborúban Oroszország közbelépett s Ausztria forradalmas magyarjait visszahódította számára. Oroszország már is kiérdemelte volt az európai szabadelvűek gyűlöletét Lengyelország fölosztásában való részvételével s azzal a móddal, a melylyel a lengyelekkel elbánt. Nem sokára megingathatatlan meggyőződésévé vált az összes nyugat-európai szabadelvűeknek, hogy Oroszország az akkori műveltség körében létező leg-erősebb gátja a népszerű eszmék terjedésének. A török ebből az értelemben s hozzá hasonlítva, maga volt a jámborság. Annyira összezsugorodott már régi becsvágya s ősi hadakozó szelleme immár úgy kihamvadt, hogy most már megelégedett avval, ha erős és nyughatatlan szomszédai bár csak ő neki békét hagynak. Ámde, ő, nem is csak egyetlen ponton került Oroszországgal egyenes összeütközésbe. Az európai Törökország uralma alatt álló tartományok közül többnek a népe a szláv fajhoz tartozott s vallásra nézve a görög keleti egyházhoz. Így hát ezek kétszeres kapcsolattal is fűződtek az orosz néphez, s a mód, melyen Törökország e tartományokkal bánt, állandó forrása vala az Orosz és Törökország közötti vitának. Az oroszok mélyen vallásos nép. Mindegy, akármiképp vélekedik is valaki hitők formája felől; mindegy, hogy néha tapasztalni lehet, hogy hitvallásuk elüt életök mindennapi folyásától, de azt mindenkinek be kell látnia, hogy az orosz jellem vallásos hittel,

vagy rajongással van telítve. Az orosz rajongókra nézve volt valami eltűrhetetlen abban a gondolatban, hogy valamely szláv nép, mely az orthodox egyház hitét vallja, a törökök üldözését kénytelen szenvedni. Egyetlen orosz uralkodó sem remélhette népszerűségét, a ki a nemzeti közérzületet ez irányban figyelmére nem méltatni próbálta volna. A törökországi keresztyén lakosság éppen az volt az orosz uralkodókra nézve, mint a schleswig-holsteini németek az utóbbi évek nagy német hercegeire nézve: hallgatag elvállalt kötelezettség, a melynek irányában, ha akartak volna sem tanusíthatnak vala közönyt. Ha valamely német herceg népszerű óhajtott lenni, lelkesedést kelle mutatnia a schleswig-holsteini ügy iránt; orosz uralkodó nem számíthatott népe szeretetére, ha ki nem nyilvánította megingathatatlan elhatározását, hogy pártfogója lesz Törökország keresztyén népeinek. Valószínű, hogy mindezt komolyan és őszintén vette az orosz nép s a legtöbb orosz politikus. De Európa többi államai kezdtek gyanakodni, hogy a törökországi keresztyén népek pártfogolásának nemes eszméivel az a vágy is együtt szerepelhet mind ebben, hogy Oroszország határai délfelé újabb irányban is kiterjesztessenek. Európa már látta, hogy mily ravaszsággal és mily merészséggel vállalkozott Oroszország birodalmának más égtájakon egész a tengerig való terjesztésére; közhiedelemmé kezdett tehát válni, hogy törekvése legközelebbi célja Konstantinápoly és a Bosporus birtokba vétele leend. A hír az volt, hogy Nagy Péter végrendelete azt a kötelességet róttá utódaira, hogy politikájuk minden törekvését erre a célra fordítsák. Az a sajátságos okmány, melyet Nagy Péter végrendeletének tartottak, szívére kötötte Oroszország minden következő uralkodójának, hogy soha meg ne szűnjenek birodalmuk

kiterjesztésén munkálni, éjszakon a Bálti, délen a Fekete tenger partjain, s arra törekedni, hogy, a mennyire csak lehet, előrenyomuljanak Konstantinápoly és India irányában. »Hogy ezt kivihecsétek, folyton háborúkat viseljétek — egyszer Törökország ellen, máskor Persia ellen; emeljétek hajógyárákat a Fekete tengernél; fokról-fokra váljatok uraivá mind eme, mind a Bálti tengernek; sietessétek Persia elhanyatlását és hatoljatok a Persa öbölí; állítsátok vissza, ha lehet, a Kelet régi kereskedését v i a Syria; s nyomuljatok Indiába, mely a világ e n t r e p ô t - j a . Ha egyszer ott lesztek, nincs mit Anglia aranyától félnetek.« Mi most már tudjuk, hogy ez úgynevezett végrendelet nem igaz kamarán kelt; de a felől alig lehet kételkedni, hogy Péter és nagy követője, Katalin, politikája általában egybe fogott hangzani ezekkel a tervekkel. Így hát a többi európai hatalmak természetes föladatakép tünt föl arra ügyelniök, ne hogy az ottoman kormány hibái, a melyek épen nem hiányoztak, Oroszország saját vágyai biztosításának ürügyeiül használtassanak föl. Valamennyi többi fölött, különösen egy nagy hatalmasságnak feküdt érdekében szorgos figyelemmel kísérése minden olyan mozgalomnak, a mely csak távolról is avval fenyegethet vala, hogy keresztezni találja az Indiába vezető országutat, s még inkább magának Indiának békés, biztos birtokát. Ez a hatalmasság, nyilvánvaló, Anglia vala. Anglia, Oroszország és Törökország egy szempontból hasonlítottak egymáshoz: mind a három mind európai, mind ázsiai hatalmasság volt. Csakhogy Törökország soha semmi módon összeütközésbe nem bonyolódhatott Anglia keleti érdekeivel. Azok az idők, a midőn Törökország valamely nagy államnak útjában akadályúl szolgálhatott, rég elmúltak. Tőle ugyan nem félt többé sem Oroszország, sem Anglia, sem

bármely más hatalmasság akár Európában, akár Ázsiában. Sőt, ellenkezőleg, úgy látszott, hogy Keleten épen Anglia és Oroszország közt forog fönn valami olyan természetes ellentétesség forma. Az oroszok határaikat a mi indiai birodalmunk felé terjesztgették. Ebben a világrészben, mintha épen úgy összeszűrték volna a ravaszságot és vakmerőséget eljárásukban, mint, a hogy Európa különböző részeiben, ezen az úton nagy sikereket értek el. Tisztjeink és diplomatai ügynökeink mindegyre jelentették, hogy Közép-Ázsiában folyton orosz cselszövények bizonyítékaira bukkannak. Már láttuk, hogy Oroszország valódi, avagy képzelt ármánykodásai mily nagy befolyást gyakoroltak politikánk irányzására Afghanistanban. Kétséggkívül volt valami nagytétel s bizonyos rémlátás mind ama regékben, a melyek az orosz ármánykodásokról szárnyaltak. E regék által terjesztett riadalom néha olyan fajta orosz kisérteteket idézett föl, a melyek megzavarták a közszolgálat embereinek elméjét; sőt, olykor, még államférfiakat is remegő gyermekek színében tüntetett föl. A kérdés, mely e perczen figyel-műnket igénybe veszi, nem az, ha vajon az Oroszország részéről fenyegető veszélyek minden képzelete alapos és észszerű vala-e, hanem az, ha tényképen csakugyan léteztek-e e képzetek? Annyi bizonyos, hogy nevezetes mértékben járultak annak eldöntéséhez, hogy az angol nép minő állást foglaljon el mind Török-, mind Oroszország irányában. Legnagyobb részt épen e riadozásnak lehetett tulajdonítani, hogy hazánkban bizonyos államférfiak és osztályok körében az a meggyőződés gyökerezett meg, hogy a török birodalom épségének föntartása Anglia nemzeti kötelességei sorába tartozik.

Épen ezért nem mondunk igen sokat, midőn állítjuk, hogy Európa államai mind közönségesen egyszerűen azért

óhajták az ottoman birodalom föntartását, mivel azt hitték, hogy valamig Törökország állását megtartja, gátjául szolgál oly homályos félelmeknek, a melyekért nem vala érdemes síkra szállani mindaddig, valamig akárhogy is elháríthatók. Még határozottabban fejezve ki a dolgot, a helyzet a következő vala: Oroszország, Törökország keresztyén népeivel való vallási, vagy faji rokonszenve útján, állandó ellentétbe keveredett Törökországgal; Anglia, ázsiai birtokai révén, szakasztott ilyen ellentétes viszonyba jutott Oroszországhoz. Anglia helyzete ugyancsak kényes természetű és nehéz vala. Nemzeti érdekeinek úgy látszó parancsa által kényszerítve érezte magát, hogy egy oly hatalom lételét segítse föntartani, a mely fölött saját bűnei mondák ki az ítéletet, s melyért, mint hatalmasságért, nem lett volna az az angol államférfiú, a ki egy szót is érdemesnek tartott volna ejteni. Oroszország helyzete sokkal kedvezőbb színnel dicsekedhetett. Hasonlíthatatlan szebben hangzott, mikor valamely hivatalos okmányban, vagy a közönséghez intézett fölhívásban a nyilvánosság elé került. Oroszország volt a vallásos állam, mely hivatásának és kötelességének tekintette a törökországi szenvedő keresztyének pártfogolását. Anglia, ha még olyan gondosan és nyílt becsületességgel adta is elő ügyét, csak annyit állíthatott, hogy Oroszország elleni föléptének indító oka saját érdekeinek szolgálata. A dolog illetően állásának, aztán, az a visszás következménye volt, hogy az angol nemzet kebelében az Orosz- és Törökország irányában követendő politikára nézve a vélemények mindig éles ellentétben állottak egymással. Sok nagyeszű és befolyásos államférfiú azt tartotta, hogy Angliának nincs ahoz joga, hogy mesterségesen föntartsa Törökországot, csak azért, mivel képzelt veszélyek hárulhatnának reánk elbukásából.

Angliának, erősítették, nincs más kötelessége, mint, hogy legyen igazságos és azután ne féljen. A magán életben, folytatták okoskodásukat, mindnyájan elkárhoztatnók azt az embert, a ki csupán csak azért nyujtana segédkezet egy gazembernek, hogy valamely házban, hova, mint tolvaj lopózkodott be, megmaradhasson, mivel, talán, megeshetnék, hogy a gazember kiűzetése pártfogója üzleti versenytársát abba a helyzetbe juttatná, hogy a hajlékot birtokába vehetné. Erősíték, hogy ez esetben minden lelkiismeretes ember kötelessége világos. Nem szabad a gazembernek pártját fogni, akármí történjék is aztán. Jöjjön, a minek jönie kell, de ezt még sem szabad tenni. A vitázók nézete szerint ép így kell az országos politikában is eljárni. Épen most, nem szándékozunk a kérdést vitatni; ezuttal csak épen rá akartunk mutatni arra a tényre, a mely, úgy esett, lényeges következményeket hordott méhében ama válság kitörésénél, a mely rögtönös ellentétbe sodorta Angliát Oroszországgal.

E válság Miklós czár uralkodásának utóbbi éveit körül tört ki. A czár megérte kezdetét, de még első szakaszának sem végét. Miklós igen érdekes jellemű ember vala. Sok volt benne egy ázsiai despota szokásaiból. Benne hatalmas dicsvágy, heves, változékony vérmérséklet, szenvedélyes, de sokszor ingadozó akarat egyesült. Volt sok nagyszabásu és nemes tulajdonsága, modorában sok lebilincselő és magát kedveltető. Az embert néha Nagy Sándorra emlékeztette; néha pedig az »Ezer egy éj« átöltözött Harun Al Rasid-jára. Egész háza népét bizonyos idegesség jellemezte, a mi, némely tagjában, valóságos örültségben nyilvánkozott, másokban pedig, nem emelkedett magasabbra, mint, hogy az indulat heves kitöréseire ragadta őket, olyan formán, mint, a hogy egy Bátor Károly, vagy Oroszlán-szívű alakját gyak-

ran eltorzította, jellemét gyakran görcsös rángatózásokba korbácsolta. Miklós családja szokásainak és jellemének adatait nem bírjuk Nagy Péter korából származtatni. Ha, bár valamennyire igazolható, okokra akarunk támaszkodni, meg kell elégednünk avval, hogy e vonásokat II. Katalin uralkodása idejére vezethetjük vissza. E sokat gyalázott és sok gyalázatosságot elkövető nő korai házasságának rendkívüli s majdnem páratlan körülményei könnyen kimagyaríthatják egyenes származékaiban az értelem és akarat bármely elfajulását. Fia örült volt; örület, vagy ahhoz nagyon hasonló valami lakozott Miklós csár testvéreiben. A csár egy időben igen népszerű volt Angliában. Meglátogatta a királynőt s mindenkit megnyert nemes alakjával, férfias természetével, kiváló szépségével, modora elbájoló méltóságával s mégis szívélyességével. Úgy beszélt, mintha magasabbra törő vágya nem is lenne, mint, hogy barátságos viszonyban lehessen Angliával. Midőn a lehető legnagyobb fokú egyéni tisztelet és becsülés ama benyomásait akarta kifejezésre juttatni, melyeket közöttünk nyert, nem is emlegetett egyebet, mint »egy angol gentleman szavát«. Valóban, alig lehet kétségbe vonni, hogy a csár legkomolyabban igyekezett, hogy folytonos benső barátság szavait hangoztassa Anglia irányában; sőt, még ezen is felül, esze ágában sem fordult meg a legutolsó pillanatig is, hogy az általa követett út Anglia helyeslését soha ki nem nyerheti. Testvére és elődje szoros viszonyban állt Angliával; az ő saját hősi eszménye Wellington herczeg vala; magában meg volt állapodva, hogy, mikor majd Törökország zsákmányul esik és az osztzkodásra kerül a sor, Anglia és ő a legjobban meg egyezhetnek saját érdekeik és a világ békéje ügyében, a birtokba-vételt közös megegyezés tárgyává tevén.

A történelemben nem sokszor találkozunk olyan despotával, a ki önként és nyílt szavakkal fejtene ki egy olyan nagy politikai tervet, mint a melyet Miklós czár Törökország iránt magában táplált. Rendszerint arra vagyunk utalva, hogy terveiket tetteikből következtessük ki. Még az sem ritkaság, hogy tetteiket s ezek nyilván való következményeit ellentétben vagyunk kénytelenek látni saját határozott és ismételt biztosításaikkal. De Miklós czárra nézve ilyen kétségben soha sem maradtunk. Ő tisztán és határozottan kijelentette Angliának, hogy mit szándékozik tenni. Egymásután kétszer is elmondta szándékát; sőt ennél is többet tett: hogy még inkább tisztában legyünk, irásba is lefektette. Mikor, 1844-ben, másodszor volt Angliában, Miklós czár többször folytatott beszélgetést Wellington herczeggel és Lord Aberdeennel, az akkori külügyi államtitkárral, Törökország és tervei felől és arról, hogy valószínűen mi fog, fölbomlása esetén, történni, a mit immár a legközelebbi időre várt. Mikor Oroszországba visszatért, emlékiratot készíttetett gróf Nesselrode-dal, kancellárjával, mely magában foglalta, a Miklós czár által nyert benyomások szerint, azokat a nézeteket, a melyeket mind ő maga, mind azok az angol államférfiak tápláltak, a kikkel Angliában értekezett vala. Mr. Kinglake írja, hogy e fogalmazványát a végett küldte Angliába, hogy fedezze visszavonulását, miután az angol államférfiak részéről bátorítást nem nyert. A mi fölfogásunk a dologról más. Bizonyosnak vehető, hogy az angol államférfiak semmikép sem bátorították Miklós czárt, vagy, legalább, hogy nem akarták bátorítani; de fölfogásunk szerint világos, hogy ő hitte, hogy e bátorítás megvolt. A gróf Nesselrode által fogalmazott emlékirat sokkal inkább hasonlít egy általános szóbeli megállapodás em-

lékeztetőjéhez, vagy jegyzékéhez, mintsem egy olyan javaslat elutasításához, a melynek elfogadása nyilván és határozottan lett volna megtagadva. Az emlékirat kifejtette, hogy Oroszország és Anglia egykép s mélyen meg van győződve, hogy közös érdekekben fekszik, hogy az ottoman birodalom tartsa fenn magát meglevő függetlenségében és területi ép-ségében, és hogy mindkettejük érdeke az, hogy elháríttassék mind ama veszély, mely biztosságát kockáztathatná. Az emlékirat, továbbá, kijelentette, hogy a kérdés lényeges pontja annak kivitele, hogy a porta, segélyökre, békében élhessen a diplomatiái mesterkedések minden fölösleges háborgatásaitól. Azonban Törökországnak rendes szokása volt, hogy kötelezettségeit mindegyre megszegte; és az emlékirat erősen hangsúlyozta, hogy valamig e szokásában megmarad, lehetetlen épségét biztosítani; ám, ebbe a szokásába az merítette még mélyebben bele, hogy azt hitte, hogy büntetlen megmaradhat benne, számítva a kormányok kölcsönös féltékenységre, s azt képzelve, hogy, ha megszegi is valamelyikökkel szemben vállalt kötelezettségét, a többi majd csak helyt áll ügyeért. »Mihelyt a porta belátja, hogy a többi kormányok nem támogatják, engedni fog s a keletkezett ellentétek kielégítő módon nyernek megoldást, a nélkül, hogy bármi összeütközés is származnék belőlök.« Az emlékirat határozottan beszélt arról a parancsoló szükség-ről, hogy Törökországot rá kell kényszeríteni, hogy bánjék keresztyén alattvalóival türelemmel és szelidséggel. Ilyen föltételekhez volt kötve, hogy Anglia és Oroszország egy-kép óhajtják megtartatását; de az emlékirat, továbbá, azt is kijelentette, hogy az államok még sem zárkozhatnak el az elől a tény elől, hogy az ottoman birodalom a fölbomlás számos elemét hordozza magában és, hogy előre nem lát-

ható események akármikor siettethetik összeomlását. »E bizonytalanság közepett, mely a jövő felett vész jósolva lebeg, úgy látszik, egyetlen alap-elv számíthat valóban gyakorlati alkalmazásra; s ez az, hogy a veszedelem, mely a törökországi katastrophából származni fog, sokkal kisebb lesz, ha kitörése alkalmára Oroszország és Anglia megegyezésre fogtak jutni, abban a tekintetben, hogy közösen tegyenek rá kezét. E kölcsönös megegyezésnek annál jobb sikere lesz, mivel Ausztria is teljes mértékben helyeselni fogja, mert közte és Oroszország között már is tökéletes egyetértés jött létre.« Ezt az okmányt Londonba küldték és a külügyi hivatal levéltárában őrzik. Csak akkor került napfényre s tétetett közzé, sokkal később, a mikor az orosz sajtó kezdte erősítgetni, hogy az angol kormány már rég ismeri Oroszország célzatait Törökország irányában. Ránk nézve teljesen nyilvánvaló, hogy Oroszország uralkodója valósággal azt hitte, hogy az angol államférfiak magukévá tették nézeteit. Maga az a tény, hogy emlékiratát elfogadták és megőrizték az angol külügyi hivatalban, egymagában is alkalmas volt Miklós czár ama föltevésének táplálására, hogy az angol kormány elveit elfogadta a közös actió, vagy legalább Anglia és Oroszország egyetértésének, alapjaiúl. Semmi sem könnyebb, mint elhitetni valamely vakhitű, vagy egyetlen eszme által vezérlett emberrel, hogy azokat, a kiknek nézeteit kifejté, meggyőzte és magával egyetértésre bírta. Ehhez nem kíváncsi egyéb, mint épen csak, hogy hallgassuk ki és egy szót se szóljunk. Épen ezért, sajnálunk kell, hogy az angol államférfiak a nélkül hallgatták ki Miklós czárt, hogy valami egészen határozott választ adtak volna nekie annak kitüntetésére, hogy nem engedik s nem fogadják el a cél semmi közösségét; vagy, hogy em-

lékiratát a nélkül fogadták el, hogy nyíltan és egyenesen tiltakoztak volna az ellen, hogy határozmányai által bármi részben is lekötelve éreznék magokat. Az emlékirat több tétele legalább is elég figyelemre méltó vala, hogy valamelyes magyarázatát hívja ki azoknak az angol államférfiaknak, a kik elfogadták. Oroszország uralkodója, például, azt állította, hogy kezeiben nem csak Oroszország, hanem Ausztria politikájának szálait is tartja. Beszélt Ausztria nevében s úgy állította oda a dolgot, hogy meggyőződése szerint Anglia nevében is beszél. E szerint Anglia, Ausztria és Oroszország, az ő meggyőződése szerint, közös és titkos szövetségre léptek egy barátságos hatalom területe fölötti intézkedésre nézve, arra az esetre, ha e hatalom nehézségek közé jut. Ezt, bizony, úgy foghatták volna föl az angol államférfiak, hogy gyanúsán és veszedelmesen hasonlít a *pour parler*s ama fajtajához, a melyek Orosz-, Poroszország és Ausztria között folytak Lengyelország fölosztása előtt, s ezek csakugyan olyanoknak tűnhettek volna föl előttük, hogy Anglia hathatós és félremagyarázhatatlan visszaútását idézzék elő. Valóban, alig lehattünk volna igen hevesek, vagy igen határozottak, hogy megmagyarázzuk Oroszország uralkodójának elhatározásunkat, hogy épen semmi közünk bármely ilyes összeesküvéshez.

Az idő haladt s a czár azt gondolta, hogy elkövetkeztett alkalma tervei még világosabb kifejtésének s az Angliával hite szerint meglevő egyetértés fölújításának. Lord Aberdeen lépett Anglia miniszterelnöki hivatalába; Lord Aberdeen, ki külügyi államtitkár volt akkor, a midőn Miklós czár, 1844-ben, Angliában járt. Január 9-dikén, 1853-ban, még mielőtt az új választások, melyek az új miniszterek kinevezését követték, megtörténtek volna, találkozott a czár

nagykövetünkkel, Seymour G. Hamilton Sirrel, egy estélyen, melyet Ilona nagyhercegnő szentpétervári palotájában adott, s félreszólítva őt, beszélni kezdett vele, a legnyiltabb módon, Törökország jövője és az intézkedések felől, melyeket, ez irányban, Angliának és Oroszországnak tennie kell. Utóbb ismételve folytak ilyen beszélgetések. Kevés beszélgetésnek volt nagyobb hire, mint ezeknek. Egy kifejezés, melyet a csár használt, a világ közkeletű politikai nyelvébe is átszármazott. Valamig Európában még él az ottomán birodalom emlékezete, a krími háború előtti idők Törökországot mindig »a beteg ember« néven fogják nevezni. »Egy beteg embert, egy nagyon beteg embert vezetünk kézen; nagy szerencsétlenség lesz, ha mostanában egyszerre csak kisiklik kezeink közül, még mielőtt a kellő intézkedések megtétettek volna.« A beszélgetések mind egyetlen cél körül forogtak. A csár mind azt szorgalmazta, hogy Angliának és Oroszországnak előre el kell készülniök a törökök európai örökségének lefoglalására, még, az ő felfogása szerint, közelgő és kikerülhetetlen nap előtt, melyen a beteg embernek meg kell halnia. A csár kifejtette, hogy ő nem czélozza s nem is engedné meg, Konstantinápoly Oroszország általi állandó elfoglalását; sem, túlfelől, bele nem nyugodnék, hogy e várost Anglia, vagy Franciaország, vagy bármely más nagyhatalmasság által megszállva kelljen látnia. Semmi olyan tervet el nem fogadna, a mely Görögországot a bizanci birodalom formájában akarná helyreállítani, sem meg nem engedné, hogy Törökország földaraboltassék kicsinyke köztársaságokra — asyllumokra, veté utána — Európa Kossuthjai és Mazzinijai számára. Nem igen volt kitisztázva, hogy voltaképen mit is akart a csár Konstantinápolylyal csinálni, ha nem szabadott sem oroszszá, sem tö-

rökké, sem angollá, sem francziává, sem göröggé, sem még valamely kis köztársasággá is lennie; de annyi mindenesetre világos volt, hogy Miklós az iránt tisztában vala magával, hogy mivé nem szabadott válnia. Azt tartotta, hogy Szerbiának és Bulgáriának független államokká kell lenniök; jobban mondva, olyan független államokká, a milyeneknek ő akkor a Dunai fejedelemségeket gondolta: »az én védnökségem alatt«. Ha délkeleti Európa új rendezése szükségesnek fogta mutatni, hogy Anglia hatalmába kerítse Aegyptomot, a czár, mint mondá, nem fogná ellenezni. Ugyanezt mondá Candiára nézve: ha Anglia óhajtja e szigetet, neki nincsen ellenére. Azt mondá, hogy ő nem kíván formászerű szerződést; csakugyan, az ilyen fajta megállapodások nem igen illenek formászerű szerződésekbe; csak olyan megegyezést kívánt, a milyen gentlemanek között létrejöhet, s neki aztán elég lesz, ha majd tíz perczig beszélgethet Lord Aberdeen-nel, az alatt az egész dolog könnyen elintézhető. Kijelentette, hogy, ha csak Anglia és Oroszország megegyezésre juthatnak e kérdésben, neki aztán mindegy, mit gondolnak, vagy mondanak hozzá a többi hatalmasságok. Beszért a törökországi több milliónyi keresztyénről, a kiknek jogai védelmére ő van hivatva s megjegyzé — a megjegyzés sokat jelent — hogy e védelemhez való jogát szerződés biztosította számára.

A czár, nyilván, azt a meggyőződést táplálta magában, hogy Anglia és Oroszország érdekei találkoznak s ugyanazok e javasolt eljárásban. Eszébe sem jutott, hogy, a mennyiben Angliáról volt szó, ne a legteljesebb őszinteséggel és nyíltsággal járt volna el. Világos, hogy meg sem fordult agyában az a gyanú, hogy lehetne a dologban valami tisztességtelen, a mi visszariaszthatná Angliát attól a gondolattól,

hogy a két hatalmasság szövetségre lépjen, akkor a beteg ember javainak magok közt való fölosztására nézve, mikor a beteg ember lehelete még testében lakozik. Még az sem jutott eszébe, hogy lehetne valami tisztességtelen abban is, hogy ilyen egyezséget kössenek, egyetlen más európai nagyhatalmasság tudta nélkül. A csár becsületes ember módjára óhajtott eljárni, de a nyugati becsület gondolata akkor még újdonság volt Oroszországnak s Miklós csár elméjében még gyökeret nem verett. Olyan volt, mint az a vad, a ki kíváncsi, hogy eltanulhassa a civilizáció szokásait s a kinél lehet arra számítani, hogy mindazt megteszi, a miről csak tudja, hogy e szokásoknak megfelel, de a ki minden pillanatban valamely hibát követhet el, csupán annál fogva, mivel nem tudja, hogy miképp kell minden újabb fölmerülő esetben alkalmazkodnia. Magok azok a bizalmas közlések, melyeket Miklós csár nagykövetségünknek szolgáltatott, magokban véve is elégséges bizonyítékot nyújthattak őszinteségére s bizonyos mértékben együgyűségére nézve. De az angol kormány soha sem bízott Miklósban, Seymour G. Hamilton Sir előtt tett leleplezései óta. Semmi egyebet nem láttak benne, mint egy közönséges összeesküvőt. Talán, még csak azt sem vették eléggé számításba, hogy mily hatalmas valóságos és babonás hódoltság lakozik ő benne, mely minden vágyát, ravaszságát és egész lelki szervezetét jellemezte és kitüntette. Az emberi természet oly sajátságos és ellentétes elemekből van összetéve — fonva, hogy akkor sem lehet csodálkoznunk, ha a szenvedélyes és őszinte lángolás rendkívüli mértékét a ravasz önzéssel párosodva találjuk föl benne. Az angol kormány s az angol nemzet nagyobb része is azóta mindig úgy nézett Miklóssra, mint egy javíthatatlan összeküvőre és zsákmánylesőre, a kivel semminemű vállalatban sem

lehet szövetségre lépni. Viszont, Miklós is épen annyira megcsalva érezte magát, mint a Macheath kapitány idejében valamely tiszteletreméltó útonálló érzi vala magát, ha egyik bizalmas, régi czimborájának valamely új vállalatánál csinos kis osztalék iránt téve ajánlatot, látná, hogy ez egyszerre csak a hivalkodó méltatlankodás köpenyét kapja magára és sarkán fordulva elsiet a törvényszékhez, hogy az egész historiát kifecsege.

Az angol nagykövet és az angol kormány csak azt felelhetette a czár leleplezéseire, hogy nézetök szerint nem tartozik a rendes szokások közé az olyan egyezkedések kötése, melyek barátságos hatalmasságok kifosztására czéloznak, és, hogy Angliának semmi szándéka Törökország bármely birtokának örökébe lépni. A czár kétségen kívül nem adott hitelt ezeknek a biztosításoknak. Valószínű, hogy meg volt győződve, hogy Angliának megvan a maga külön, saját kezére tervezett, játéka, a melybe résztvevőnek sem kívánja őt is elfogadni. A czárnak ugyancsak keservesen kelle csalódását éreznie arra a gondolatra, hogy ennyire elárulta magát — semmiért. A közléseket, bizonyynyal, úgy tekintették, mint a melyek a legnagyobb mértékben bizalmasak s Miklós nem is félt attól, hogy akkor közzé fognának tétetni. Csakugyan egy évnél is több telt el, míg nyilvánosságra kerültek. De azért mégis csak nyomta Miklós szívét az a tudat, hogy ő Felsége miniszterei tervei birtokába jutottak. Boszanthatta, azon felül, az a gondolat, hogy míg ő hagyta, hogy ezek kártyáiba pillantsanak, addig kormányunk, bármilyen terveket kovácsol is a maga számára, biztos lehet, hogy ezek meg teljesen titokban maradnak a czár előtt. Az angol kormány, ama jegyzék-váltás rendjén, melyet a czár és nagy követünk beszélgetése idézett elő, tett egy szeren-

csétlen nyilatkozatot s evvel bizonyos mértékben le is kötötte magát — a minek jelentőségét majd később látni fogjuk. Lord Russell János volt, a ki, bizonynyal figyelmetlenségből, ezt a nyilatkozatot tette. Nagykövetünkhöz, Seymour Hamilton Sirhöz, 1853. február 9-dikéről intézett levelét e szavakkal végezé: »Minél inkább magáévá teszi a török kormány a pártatlan törvényesség és igazságos kormányzat elveit, Oroszország uralkodója annál kevesbbé fogja szükségét látni kivételes pártfogolása érvényesítésének, melyet ő császári Felsége annyira terhesnek és kivételesnek, de kétségen kívül olyannak ítelt, a melyet — kötelesség parancsolt és szerződés szentesített.«

E Hamilton Sirrel folytatott beszélgetések, azonban, csak egy mellék-jelenetet töltöttek ki azoknak az eseményeknek sorában, a melyek akkor alakulóban valának. Nagy jelentőségű mellék-jelenet vala, még az események egyenes fejlődésére nézve is; és szoros kapcsolatban állott ama fordulattal, mely az eseményeket a háború felé terelte; de még ezen kívül más hatalmas erők is szerepeltek, Európa délkeleti részén ellentéteket idézve elő, melyeknek minden esetre összeütközésre kell vezetniök. Oroszországnak, a maga törekvéseivel és dicsvágyával, igyekezetével, hogy határait minden irányban kiterjessze, s természetes rokonszenve alapján a török uralom alatt álló keresztyén és szláv népek faja és vallása iránt, már régen tetteles ellenségeskedésbe kelle a portával jutnia. Még e kérdéses, bizonyos mértékben válságos időre nézve sem szükségkép kell magunkkal elhitetnünk, hogy Oroszország tetteles szerepét e mozgalmakban kizárólag az önző hatalom-vágy, és semmi más, vezérlé; hogy a viszály minden bűne az ő vállára nehezedett, s az igazság egészen a mi részünkön állt volna. Az angol

hazafi-érzet minden legkisebb sérelme nélkül el lehet ismer-
nünk, hogy Oroszország, a midőn a fajra és vallásra nézve
vele oly szoros rokonságban álló népek érdekében sikra szállt,
igen sok tekintetben épen csak azt tette, a mit, hasonló kö-
rülmények közt, maga Anglia is tesz vala. Ha elképzeljük,
hogy indiai birtokunk határainál egy csomó angol és keresz-
tyén nép él, valamely ázsiai despota uralma alatt: azt is el
fogjuk ismerni, hogy az Indiában élő valamennyi angol ro-
konszenve nagy valószínűséggel magasra lángolna érdekök-
ben, és, hogy nem valami nagy megerőltetésbe kerülne elhi-
tetni velünk, hogy szent kötelességünk pártjokra állanunk,
védelmükre sietnünk. S az is bizonyos, hogy, ha valaki a
felől próbálna bennünket meggyőzni, hogy mindezek mellett
is, ezeknek az angoloknak dolga majdnem olyan jó rendben
van amaz ázsiai önkényuralom kormány-pálczája alatt, mint
sok más nemzeté, vagy, mint a hogy érdemlik: nem valami
fényes kilátásai volnának arra, hogy mi szép türelmesen
fognók kihallgatni.

Az orosz czár egy kissé lehangolódott, midőn látta,
hogy nagykövetünkkel szemben minden igyekezete hajótö-
rést szenved, s egy időre úgy látszott, mintha egyetértene az
angol kormánynyal abban, hogy nem kell a törököt avval
zavarba hozni, hogy túlságosan szorongassák. A felől semmi
kétség, hogy fölöttébb kellemetlen csalódást érezett, midőn
látta, hogy Anglia nem akar vele tartani, és hogy minden
számítása, terve napfényre került saját leleplezéseit útján.
Így hát kényszerítve érezte magát bizonyos mértékben mér-
sékelte eljárásra, érezve azt is, hogy a támadás valamely más
módjához kell utat keresnie. De a természeti erők, melyek
már működtek, irányukra nézve többé nem függöttek bár-
mely birodalomtól, vagy kormánytól is. Miklósnak minden

esetre mozdulnia kell vala. Az újkori politikában valóban semmi sincs, a mi egy igazi autocratához hasonlítana. Orosz Miklós immár nem tehette látatlanná népe általános nemzeti érzelmeinek nyilatkozását, mint valamely angol uralkodó. Az ő uralma azon a nemzeti akaraton alapult, a mely benne volt megtestesülve. Ez a nemzeti akarat határozott ellentétben állt az európai török hatalom törekvéseivel s ehhez képest avval a politikával, a melyre az angol kormány kényszerítve érezte magát, midőn e hatalom támogatására kész volt Oroszország czárjának tervei ellenében.

Már régóta vita támadt Palestina szent helyei fölött. Ottan a görög egyház, meg a latin egyház igényei állottak egymással szemben. Az orosz czár a görög egyház védnöke volt; Franciaország királyai rég ideje a latin egyház pártfogói valának. Franciaország soha sem tette magáévá nézeteinket az európai török hatalom föntartásának szükségeségére nézve. Sőt, a mint látók, éppen ellenkezőleg, Anglia és Franciaország politikája annyira szemben állott egymással, akkor, a midőn a francziák pártolták Aegyptom függetlenségét s Anglia hallani sem akart felőle, hogy a két állam majd hogy nem háborúba keveredett. Franciaország nem is valami mély rokonszenvet érezett azokkal a követelésekkel, a melyeket a latin szerzetesek folyton támasztottak a szent helyekre nézve. Oroszország részéről kétségen kívül tiszta vallásos szenvedély és vak hit működött a görög egyház kívánalmi pártfogolásában; de alig hihetjük, hogy Franciaország közvéleménye, vagy, hogy a francia miniszterek tanácskozásai valami nagyon sokat törődtek volna a latin szerzetesekkel, kivéve, a mennyiben politikai célzataiknak előnyére szolgálhatott a figyelem reájok fordítása. Hanem, szerencsétlenségre, épen úgy esett, hogy a francia

kormány épen ekkor rendkívüli tevékenységet kezdett kifejteni a latin egyház jogainak pártolásában. Az egész vita, melytől, mint látszott, Európa sorsa egy ideig függött, nagyon is sajátságosan, középkori jellegű volt. Azok a szent helyek, a melyekhez a latin egyház jogot formált, a következők valának: a nagy templom Bethlehemben; a születés-helyi kápolna, evvel járván az a jog, hogy oda új csillag állítható (a régi, mely ékíté, elveszett); a Szűz sirja; a föl-avatás köve; a szent sir templomában a Szűz hét boltja. Ama rendkívül kegyes, hű és erényes uralkodó, franciaországi I. Ferencz, uralkodása idején szerződés kötöttetett a szultánnal, a mely a francia királyt elismerte a palestinai szent helyek és a latin egyház szerzetesei védnökének, a kik magokra vállalák a szent épületek és emlékek gondozását. De utóbb a görög egyház is kapott fermánokat a szultántól; mindenik szultán épen annyi szabadság-levelet osztogatott szét, a hány neki tetszett, nem igen sok ügyet vetve rá, hogy mi módon és mértékben fogja fermánja érinteni valamelyik elődjének szerződéseit; a görög egyházhoz tartozók, pedig, az engedély-levelek erejénél fogva, azt követelték, hogy nekik épen oly igaz joguk van a szent helyek gondozásához, mint a latin egyháznak. Mindegyre viták keletkeztek, s ezeket, bizony, még súlyosabbá tette az a tény, hogy a közfelfogás szerint Franciaország volt az egyik párton álló vitázók pártfogása által érdekelve, a másik pártbeliek által, pedig, Oroszország. Csakugyan, mind a francia, mind az orosz kormány koronként közbelépett pártfogoltjai igényeinek érvényesítése érdekében. Így esett, aztán, hogy a végin ez igények egybeforrtak azokkal az államokkal, a melyek az illető igényeket pártfogolták. A legcsekélyebbke előnyt, a melyet a latinok kívívtak, Oroszország sérelmének tekintet-

ték; a görögöknek adott kedvezmény Franciaországnak vett gáncs vala. A vita tárgya magában véve ugyancsak alantásnak és badarnak látszott. De magában véve is mélyebb jelentősége volt, mint a diplomatiái etiquette sok olyan kérdésének, amelyek nagy államokat a háború szakadásának széléig, vagy épen a háborúba sodortak. Mr. Kinglake, kinek a krimi háborúról szóló kitűnő történetét igen is sokszor szakgatják meg az ünnepélyeskedő és pompázó egyhangúság áradozásai, fölöslegesen is számos ékesen szóló lapot szentelt annak bebizonyítására, hogy a ragaszkodás ama szentsége, mely valamely megkülönböztetett helyhez tapad, épen az emberi természet talajából sarjad ki. A szent helyek fölötti őrködés, ebben az esetben, a szerzetes vitázók szemében, a vallásos örökség, a diplomaták szemében, pedig, a politikai hatalom symboluma vala.

A viszályt, épen a krimi háború előtti időben, először Franciaország szította föl. A tény maga kétségen fölül áll. Lord Russell János alig lépett hivatalba s már megkelle jegyeznie Lord Cowleyhoz, párisi követünkhöz, intézett levelében, hogy »ő Felsége kormányának figyelmét ki nem kerülheté, hogy Franciaország konstantinápolyi követe volt az első, a ki a kérdés ez idő szerinti status quo-ját megbolygatta.« És Lord Russell János így folytatá: »Nem, mintha a latin és görög egyházak vitái ne volnának igen fontosak, de, ha Franciaország bizonyos politikai színezetet nem ad vala a kérdésnek, ezek a viták soha a barátságos hatalmak viszonyait föl nem zavarták volna.« Lord Russell János a miatt is panaszkodott, hogy a francia követ emlegette legelőször, hogy még az erőhöz is lehet folyamodni s fenyegetőzött a francia hajó-raj közbeléptével. »Sajnálattal kell kijelentenem«, folytatá a jegyzék, »hogy e rossz példát

részen Oroszország is követte.« A francia kormány, csakugyan, szokatlan tevékenységet fejtett ki azidőtt. A francia követ, M. de Lavalette, mint mondják, azzal fenyegetőzött, hogy a francia hajó-had megjelen Jaffa előtt, sőt célzott Jerusalemba megérkezésére is, »a mikor«, mint jelentősen hozzátevé, »valamennyi szentély a mi kezünkben lesz«. Csakugyan, egy francia hadsereg Rómát szállva meg s egy másik Jerusalemba: nem igen hagyta volna kétségben a világot Franciaország fölényére nézve. Mindezerélyeskedés okát nem kell messzi keresnünk. A hercegeknöknek éppen csak akkor sikerül vala a császárságba való maga beiktatása, s nagyon is a szíven feküdt, hogy a francziák figyelmét valahogyan a belpolitikától el-, és valamely mutatós és meglepő külpolitikai kérdés felé fordíthassa. Mindenképen valami politikai koczkázatot kelle keresnie. A keleti egyház és a nyugati egyház között főnforgó e vita a tevékenység mezejére csábította őt, mint a melynek terén valószínűnek tartá, hogy elégséges alkalmat nyer Franciaország és az új kormány-rendszer hatalmának kimutatására, valamely nagyobb veszély, avagy felelősség nélkül. A műki-fejezést használva, tehát, föl vagyunk jogosítva arra, hogy Európa békéjének megzavarása terhére első sorban Franciaország császárának vállaira nehezsük. De, a midőn kárhoztatnunk kell azt a nyughatatlan, önző szellemet, a mely, így, e vizsály keltésére vállalkozott, nem tehetjük, hogy ne lássuk be azt is, hogy ez összeütközésnek valamikor csak el kell vala következnie, még, ha a plebiscitum soha sem lett volna is fölidézve és Franciaország trónjára soha új császár nem ült volna is. Oroszország császára elvégezte volt magában, hogy elkövetkezett már ideje a beteg ember birtoka fölosztásának, s nem valószínű, hogy sok ideig

maradt volna alkalom hiában, hogy akárkivel is összevesz-
szen, a ki a beteg ember ágyánál áll vala s oly színben fo-
gott föltünni, hogy a beteg ember érdekeinek pártját akarja
fogni.

Az egész viszálynak, melyből a keleti háború kinőtte
magát, s a melyből, bizony, kelet minden zavarai hasonló-
képen származának, a kulcsa, mint mondatott, a kutsuk-
kenardzsii szerződés egyik záradékában volt föltalálható.
A krími háború keletkezése idején Bécsben, a béke érdeké-
ben folytatott tárgyalások alatt, az összegyűlt teljhatalmu
megbizottak kijelentették, hogy az egész vitát a szerencsét-
len szerződés egyik záradéka félremagyarázásának kell tu-
lajdonítani. Korunkhoz sokkal közelebb fekvő időben is föl-
újult, és pedig ép oly komoly alakban, mint régebb, ugyan e
szerződés ugyan e záradékának tárgyalása s tegyük hozzá: a
magyarázat ugyanolyan ellentétei kíséretében. Nem igen va-
lószerű, hogy a már nem épen kezdő olvasók között akad-
hasson olyan, a ki valami magas fogalmat alkotna magának
a diplomatiái megállapodások hasznos és szép volta felől, ha
hallja, hogy olyan viták, a melyek egy száz évnél hosszabb
ideig forrongtak s legalább is két nagy háborút okoztak,
csupán csak abból származtak, hogy lehetetlen volt egy szer-
ződés két-három sorának értelmét kereső két eltérő magya-
rázatot egymással kiegyeztetni. Igaz volt, mikor azt mond-
ták, hogy az amerikai polgár-háború annak kedvéért víva-
tott, hogy az egyes államok jogainak határait illető megha-
tározás ~~sem~~ legyen tartható, úgy, a mint az alkotmányban
körül van írva; a krími háború, nyilván, azért vívatott, hogy
kielégítő és végleges meghatározását szolgáltassa a kenar-
dzsii szerződés hetedik záradékának — és ezt a föladatát be
nem töltötte. E hetedik záradék történelmi jelentőségét,

tehát, egy tekintetben nagyobbnak kell tartanunk, mint ama hires vitás szavakét, melyek a Jansenisták kiátkozását és Pascal halhatatlan leveleit idézték elő.

A kutsuk-kenardzsii szerződés 1774-ben kötött az ottoman porta és oroszországi II. Katalin között. A nagy czárnő hadai szárazon és tengeren egykép győzedelmeskedtek. Törökország térdeihez rogyott. Kénytelen volt átadni Oroszországnak Azovot és Taganrogot s kijelenteni a Krim függetlenségét az ottomán birodalomtól; oly esemény, a melyet — talán fölösleges is említenünk — nem sok év multán követett a Krimnek az oroszok általi birtokba vétele, Katalin birodalmának tartományai közé sorozása. A kenardzsii szerződés, a mint közönségesen nevezni szokták, foglalta magában a béke határozmányait. Midőn e szerződés Törökországra, a terület átengedésének formájában, ily súlyos büntetéseket rótt, alig gondolta valaki, hogy egy látszólag jelentéktelen záradéka volt hivatva a török birodalom lételének is fenyegetésére. A szerződés 1774. július 10-dikén kelt; s azt lehet mondani: a győző sátrában készült. A hetedik záradék kijelentette, hogy a Felséges porta megígéri »állandó pártolását a keresztyén vallásnak és templomainak; valamint azt, hogy engedélyt ad Oroszország császári udvara nagy követének minden alkalommal előterjesztések tetelére, mind a konstantinápolyi új templom érdekében, melyről a tizennegyedik záradékban fog említés tételni, mind azoknak érdekében, a kik benne szolgálni fognak, fogadva, hogy az előterjesztéseket kellő figyelemre méltatja, mint olyanokat, a melyeket egy szomszédos, szoros barátságban álló, hatalom bizalmas hivatalosa juttat elébe.« Az olvasó hajlamot érezhet magában arra a megjegyzésre, hogy e szavakat nem igen lehet félremagyarázni. Fordítsunk hát az idézett tizenne-

gyedik szakaszhoz, hogy lássuk, annak szövegében rejlik-e az értelem ama szövevénye, a mely oly messzevágó és veszedelmes eredményekre vezetett. Úgy találjuk, hogy e szakasz épen csak azt az engedélyt foglalja magában, hogy Oroszország udvara görög hitű nyilvános templomot építhet Konstantinápoly Galata negyedében, a nagy követ házában épült kápolnán kívül, és ki van továbbá jelentve, hogy az új templom »mindig az (orosz) biródalom nagy követének védnöksége alatt fog állani és biztosságban lesz minden ostrom, avagy kár ellenében.« Ime, hát, úgy látszik, két olyan záradék fekszik előttünk, a mely a lehető legegyszerűbb értelmet foglalja magában és épen nem első rangú fontosságú. Az utóbbi szakasz megengedi Oroszországnak, hogy Konstantinápolyban új templomot építsen; az előbbi, pedig, engedélyt ad az orosz nagyköveteknek, a portánál előterjesztések tételére, a templom érdekében s azoknak javára, a kik ebben szolgáltatást végeznek. Azt kérdehetné az ember: micsoda különböző felfogás támadhat itt? A különbség ez volt: Oroszország jogot formált a törökországi görög egyház minden keresztyéne fölötti védnökséghez, a szerződés hetedik záradékának következményeképen. Ragaszkodott ahhoz, hogy, ha Törökország jogot adott neki egy bizonyos templom hívei érdekében való közbelépésre, ugyanez a jog kiterjed az összes ottoman birtokok minden részében élő hasonló nevű hívekre. A nagy cél, melyre Oroszország a krimi háborút megelőző tárgyalások egész folyamán át törekedett, az volt, hogy a portától az ilyen védnökség lételének elismerését csikarhassa ki. Ennek az elismerése, valóban, Oroszország czárját patronusává és az uralkodáson kívül minden egyébre hivatott fejévé tette volna az európai Törökország népei túlnyomó nagyobb részének. A szultán többé nem maradt

volna úr saját birodalmában. A görög hitű keresztyének, természetesen, olybá tekintették volna az orosz czár érdekében való közbeléptének jogát, mint, a mely a szultán névleges uralkodásánál sokkal hatalmasabb védnökségnek veti vala meg alapját. Tudták volna, hogy minden olyan vitás kérdésnek, a mely rájuk vonatkozott, végeldöntése a czártól és nem a szultántól függött volna; s így csakhamar rájöttek volna, hogy valóságos uralkodójukkép a czárra és nem a szultánra kell tekinteniök.

Ám, így állván a dolgok, föl nem lehet tenni, hogy akadjon valamely államnak olyan uralkodója, a ki kész lett volna, hogy egy hatalmasabb idegen fejedelemnek ilyen jogot szolgáltatson ki, alattvalói nagyobb része fölött. S aztán, ha Törökország, végmenedékébe szorítva és más választása sem maradvá, kénytelen lett volna is ilyen engedmény megadására, Oroszország uralkodóit nem lehet vala hibáztatni, ha ragaszkodtak volna ennek keresztülviteléhez is. Magában a szerződésben foglalt szakasz szavai, bizonynyal, nem tűnnek föl olyanokul, mint a melyek mellett lehető volna ez az értelmezés. De, a Mr. Gladstone által mindig pártolt nézetre való tekintettel, mondjuk azt, hogy magától érthető volt, hogy e szakasz soha sem akarta azt kifejezni. Mind e mellett, lehetetlen hallgatással mellőznünk egy olyan férfiú okoskodását, a minő Mr. Gladstone, mintha, tán, figyelemre sem volna méltó, sem azt nem mondhatjuk, hogy az az értelmezés nyilvánvalóan téves, a melyet ő megfontolva és ismételve mondott tévesnek. Itt most mindjárt meg is említhetjük, hogy Mr. Gladstone okoskodását a hirhedett szakasz első sorára alapítja. A szultán ígérete, hogy igyekszik állandóan pártolni a keresztyén vallást és templomait, magában álló határozott lekötelezés, nem függve össze avval a

kötelezettséggel, a mely ugyane záradékban utána következik s a mely az új templom építésére és szolgálattevőire vonatkozik. A sultán kötelezi magát a keresztyén templomok pártfogolására; és kivel lép e kötelezettségi viszonyba? Oroszország uralkodójával. Miért vállalja magára e kötelezettséget? Mivel Oroszország által legyőzetett s kényszerült elfogadni a béke föltételeit — és a föltételek közül, melyek alatt békét nyert, az egyik az, hogy ezt a köteletséget elvállalja. Hogyan vállalta magára e köteletséget? Egy olyan szerződés egyik pontjával, mely közte és Oroszország uralkodója közt jött létre. De, ha valamely állam szerződéses kötelezettségbe lép egy másikkal, arra nézve, hogy bizonyos dolgot meg fog tenni, világos, hogy a másik államnak határozott jogának kell lennie arra is, hogy fölszólaljon és tiltakozzék, mihelyt a kikötött dolog meg nem tétetett. E szerint, tehát, azt következteti Mr. Gladstone, hogy, miután a sultán határozott szerződésre lépett Oroszországgal a keresztyének pártfogolására nézve, a dolog természetéhez képest határozott jogot adott Oroszországnak a neheztelésre is, mihelyt a pártfogás elmaradt. Távolról sem szándékunk tagadni, hogy ez okoskodásban erő rejlik; s minden esetre érdemes rá, hogy már csak történelmi jelentőségénél fogva is följegyeztessék. De a Mr. Gladstone magyarázata, bizonyynyal, nem Európa szellemében értelmezte e záradékot, s úgy tetszik nekünk, maga a történelem sem fogadta el ezt a magyarázatot. Lord Russell János, mint látók, bizonyos mértékben szerencsétlen módon ismerte el, hogy Oroszországnak a pártfogoláshoz való jogát »a köteletség parancsolta és szerződés szentesítette«. De ez az engedmény, úgy látszik, inkább figyelmetlenségből, vagy megfontolatlanságból, mintsem abból az előre meghányt-vetett célzathból szár-

mazott, hogy evvel a benrejlő különös jog el legyen ismerve. Ez az engedmény, később, sok súlyos támadásra adott Lord Russell János ellenében, Mr. Disraelinek és az ellenzék más vezér-egyéneinek, alkalmat. Annyi bizonyos, hogy Lord Russell János ez elismerését, ha csakugyan annak kell tekintenünk, maga az angol kormány ellenjegyzésével nem látta vala el. Valahányszor látjuk, hogy Oroszország igényeit határozott szavakban kifejezi, Angliát is ott látjuk, mint, a ki, miniszterei útján, megtagadja ez igények elismerését. Lord Clarendon, külügyi államtitkárunk, a krími háborút megelőző értekezések alatt, levelet irt Lord Stratford de Redcliffe-hez, kifejtve az angol kormány nézeteit ez igények felől. Nincs az az uralkodó, mondja Lord Clarendon, a ki, ha saját méltóságát és függetlenségét kellően becsüli, elfogadhaszon olyan föltételeket, a melyek egy idegen és hatalmasabb uralkodóra ruházzák saját alattvalói védelmezésének jogát. »Ha ez az engedély megadatnék, következése az lenne«, mint Lord Clarendon kifejezi magát, »hogy tizennégy millió görög hitü, attól kezdve, a czárt tekintené legfőbb védnökének s hűségök a sultánhoz kevésbé lenne több, mint épen csak névleges, míg az ő maga függetlensége vazallsággá zsugorodnék össze.« A diplomatia, tehát, épen semmire sem mehetett, mind ama hosszadalmas egyezkedéseivel, a melyeket megindított, egyszerűen annál a világos oknál fogva, mivel Oroszország czárjának egyetlen czélja az egyezkedésekbe való belebocsátkozásával olyan volt, a melyet a többi európai hatalmak teljes-tökéletesen elfogadhatatlannak tekintettek.

A szent helyek fölötti vita hamarosan megoldásra jutott. A porta ugyancsak keveset törődött a kérdéssel s teljes készséget mutatott bármely megoldási mód iránt, a mely-

lyel az egész kérdést el lehetne az útból tisztítani. De Oroszország csak úgy föntartá követeléseit, mint előbb. Mentschikoff herczeg, a Potemkin-iskola embere, heves, faragatlan és vérmérséke korlátozására alkalmatlan, küldetett ki a követelések előterjesztésére, Konstantinápolyba; és már épen modora, melylyel a követeléseket előterjesztette, mintha arra célzott volna, hogy biztosítsa visszaútasításukat. Ha a küldött hiven viselte uralkodója képét, a követeléseknek avval a határozott célzattal kelle így föltéve lenniök, hogy rögtön és kimaradhatatlanul kényszerítsék a törököket ilyen egy ügynök által tett minden ajánlat elvetésére. Mentschikoff magával hozta föltételeit kiméretlen, kegyetlen szerződés alakjában, követelve Törökországtól, hogy minden soka-dozás nélkül fogadja el. Más szókkal, pisztolyt szegezett Törökország homlokának s azt mondta neki, hogy azonnal aláírja a szerződést, mert különben azonnal elcsettenti a ravaszt. Törökország megtagadta az aláírást, Mentschikoff herczeg, valódi vagy tettetett dühvel, elútazott; Miklós czár, pedig, azonnal hadserege két osztályát küldte át a Pruthon, hogy megszállják a Duna-melléki fejedelemségeket.

A diplomatia, azonban, még akkor sem engedett. A czár kijelentette, hogy ő a fejedelemségeket nem háború tényeképen foglalta el, hanem azért, hogy tényleges biztosíték legyen a kezében azoknak a követeléseknek teljesülése iránt, a melyekre nézve Törökország már kijelentette volt, hogy nem hajlik meg előttök. Az angol kormány azt tanácsolta a portának, hogy a foglalással szemben, ne, mint háborús tény iránt viselkedjék, bár teljesen elismerte, hogy szigorúan véve *casus belli*, és, hogy Törökországnak bővséges oka és joga volna, ha fegyveres ellenállással felelne rá, ha t. i. észélyes lenne ezt tennie. Semmi kétség, hogy

minden elég erős hatalmasság, mint háborúval bánt volna el e megszállással. Könnyű volt nekünk, mikor visszavágtuk Oroszországnak azt az érdes, de nem egészen igazolatlan, beszédet, a melyet velünk szemben használt, hogy mi tényleges biztosítékot szereztünk magunknak a görög kormánynyal szemben a piraeusi kikötőben. Ám, a mi akkori tettünkben kevesebb foglaltatott abból, a mi a háborút teszi, mint Oroszország önkényes eljárásában. Görögország nem mondotta, hogy követeléseink olyanok volnának, a melyeket elvben el ne ismerne. Elvileg a legnagyobb részöket elismerte, csak éppen — a mint kormányunk, vagy legalább Lord Palmerston, fölfogta a dolgot — próbálgatta, hogy ha a tényleges elintézés ki tudná kerülni. E fölött nem volt miért háborúzni, s hogy mi hajókat foglaltunk le, bár hibáztatandó vala, azt úgy lehetett tekinteni, mint éppen csak tényleges biztosíték megszerzését egy olyan tartozás letörlesztésére, a mely elvileg nem vala kétségbevonva. De az Orosz- és Törökország között fönforgó vitás kérdésnél az igény mindenestül elútasított; ki volt jelentve, hogy el nem tűrhető; elve föltétlenül megtagadtatott és így Oroszország minden tettelegesen föllépésének más célja nem lehetett, mint, hogy kényszerítse Törökországot olyan követelés teljesítésére, melyet csak erőszak csikarhat vala ki tőle. Ez, bizony, semmi egyéb, mint éppen maga a bábóru, és, ha Törökország erősebb hatalmasság lesz vala, eszébe sem jutott volna mással felelni rá, mint éppen csak a fegyveres ellenállással. Ám, Anglia és más hatalmak nyomatékosan tanács-lák neki, hogy csak mérsékelten járjon el; s csakugyan, a tárgyalások egész folyama alatt igen nagy önmérsékletet s méltóságos udvariasságot tanúsított, a mi sokszor igen kényelmetlen lehetett ellenfelére nézve. A diplomatia ismét

dolgozni kezdett s egy bécsi jegyzéket főzött ki, melynek elfogadására Oroszország azonnal kész volt. A négy nagyhatalmasság, melyek a kiegyeztetés munkáját vitték, elején egészen el volt ragadtatva a jegyzék által, Oroszország készsége által, melylyel elfogadására hajlott, és saját magok által; és egész a Lord Stratford de Redcliffe közbeléptéig nagyon is valószínűnek látszott, hogy minden érdekelt fél el is fogadja a megoldás e módját. Lord Stratford, azonban, tisztán látta, hogy a jegyzék nevezetes engedmény Oroszország részére, elismerése mind annak, a mit ő különösen meg akart szerezni s mind annak, a mit Európa semmiképen nem volt hajlandó neki megadni. Oroszország nagy célja az volt, hogy akármilyen határozatlan és burkolt formában is, csak elismertessék az ő védnöksége a sultán birodalmában élő görög hitű keresztyének fölött; és a bécsi jegyzék úgy volt szerkesztve, hogy sokkal inkább megerősítette, mintsem, hogy megtagadta volna Oroszország azt a jogát, a melyet oly régóta követelt. Bizonyos, hogy erre a jegyzékre Oroszország egykor, a következő időkben, diadalmaskodva hivatkozhatott volna, mint e védnökség Európa által történt elismerésének kétségbevonhatatlan bizonyítékára.

Hadd fejtjük ki ezt egy kissé jobban. Tegyük föl, hogy a vitás kérdés egyik fejedelmének a másik ellenében adófizetés iránt támasztott igénye volna. Állította legyen az egyik folyvást azt, hogy a másik a vazallusa, a ki köteles neki adót fizetni, a másik pedig útasította legyen már elvét is vissza ~~ek~~ kötelezettségnek. E fölött a kérdés fölött folyt a vita. A kérdés, bizonyos idő multán, eldöntés alá kerül, és a bírák, a nélkül, hogy ennyi és ennyi szóban nyíltan kifejeznék, hogy az adófizetés iránt támasztott igény alapos, mégis odáig mennének, hogy elrendelnék egy bizonyos pénzösszeg

kifizetését, s egyetlen szót sem ejtenének annak kijelentésére, hogy nézetök szerint az eredetileg támasztott igény elveiben igazságtalan vala. Nem volna-e az adófizetés iránt igényt támasztó későbbi években teljesen följogosítva arra, ha igényére nézve újlag kétely merülne föl, hogy ama döntésre hivatkozzék, mint, a mely már megerősítette igényét? Nem jogosan szólhatna-e így: »A vita az én adóhoz való jogom fölött folyt. Ime, itt van egy okmány, mely birói ítélettel mondta ki javamra bizonyos összeg megfizetését, s egyetlen olyan szót sem foglal magában, melyből az tűnnék ki, hogy a bírák igényem elvét kétségbe vonták volna. Lehetséges-e ezt másra magyarázni, mint igényem elismerésére?« Valóban el sem tudjuk képzelni, hogy az elfogulatlan elme ezt másképp foghassa föl. Már maga az a készség, melylyel Oroszország beleegyezett a bécsi jegyzék elfogadásába, fölnyithatta volna szerzőinek szemeit arra nézve, hogy Oroszország határozatlan és kétértelmű kifejezéseiben mindent megtalált, a mire csak számított. A fejedelmi férj azt mondta róla, hogy Oroszország által Ausztria útján vetett csel — s ma, alig is lehet mást látni benne.

A török kormány, tehát, hosszas távollét után állomására visszatért konstantinápolyi követünk, Lord Stratford de Redcliffe, útmutatása szerint járva el, kijelentette, hogy jelentékeny módosítások nélkül nem fogadja el a bécsi jegyzéket. Lord Stratford de Redcliffe igen éleselmjűnek és határozottnak bizonyította magát mind e tárgyalások során. A Mr. Kinglake történetének olvasója sokszor érez hajlandóságot az émelygésre ama szertelen pompázkodás láttára, a melylyel e történetíró »a nagy Eltchi«-nek, mint nevezni méltóztatik, rajzolását elhalmozza, s szeretné, vajha a nagy Eltchi közölhetett volna a maga stylusának józan

komolyságából és szigorú egyszerűségéből valamelyes részt bámulójával. Mr. Kinglake úgy ír Lord Stratford de Redcliffe-ről, mintha valamely istenség, vagy a gondviselés mindenható mozdulatait rajzolná. A császárság hódoló történetírója is nevetségessé tette volna magát, ha a nagy Napoleonról, hatalma tetőpontján, oly fölfujt rejtélyességgel szól vala, mint a mily nyelvet ez a tudós angol magának megengedett, midőn leírja azt a módot, melyen a mi konstantinápolyi követünk kötelességét teljesítette a krími háború előtti napok alatt. De az izlés és józan ész ellen elkövetett ama rendkívüli hibák, a melyekbe Mr. Kinglake, alkalomadtán, esik, nem gátolhatnak abban, hogy igazságot tegyünk annak a helyes ítéletnek és hajthatatlan akaratnak, a melyet Lord Stratford e válságos napok alatt kifejtett. Ő belátta a jegyzék végzetes hibáját, a mely, előkészítve Párizsban, úgy vélt tökéletességére Bécsben jutott s itt megnyerte az angol kormány, meg mind ama nagy hatalmak helyeslését, a melyek a tanácskozásokban résztvettek. Lord Stratford figyelmeztetésére a porta miniszterei gyanakvó szigorral vizsgálták meg az iratot, s ezek is belátták gyöngeségét s azt a szándékos vagy véletlen gonosz cselvetést, mely benne foglaltatott. Kijelentették, hogy míg bizonyos változtatások alá nem vetetik, el nem fogadják e jegyzéket. Az olvasó, elején, talán azt gondolná, hogy e változtatások közül némelyik csakis hajszál-hasogatás, meg csupa diplomatiái kétértelműség, a melyek még az ügyvédi szófacsarásoknál is rosszabbak. Ám, igazában, e változtatások a lehető legfontosabbak valának Törökországra nézve. A portának nem a jegyzék legközelebbi céljára kelle gondolnia, hanem azokra a kérdésekre, a melyekre később lett volna fölhasználható. Így, például, olyan szavakat foglalt magában, a melyek kijelentet-

ték, hogy ő Felsége a sultán kormánya »hű marad a kenardzsii, meg a drinápolyi szerződés határozmányainak betűihez és szelleméhez, a keresztyén vallás pártfogolását illetőleg.« E szavak az orosz czár kielégítésére szolgáló jegyzékbe véve föl, nem valának másképen érthetők, mint, hogy el van ismerve a kenardzsiii szerződés amaz értelmezése, a melyet Oroszország folyton erőszakolt. A porta, tehát, azt indítványozta, hogy e szavak törültessenek s helyökbe tétessék ez: »— — a kenardzsii szerződés határozmányaihoz, a mely a drinápolyi szerződés által erősítettett meg s a mely vonatkozik a keresztyén vallásnak a fényes porta általi pártfogolására.« A török miniszterek e szavak által nyugodtan erősítették, hogy a törökországi keresztyének fölött gyakorolt pártfogás csakis az, a melyet maga Törökország sultánja gyakorol. A különbség csakis annyi, a mennyi egy elismert és egy megtagadott igény között. Az orosz kormány visszautasítá e változtatások elfogadását; és az orosz nagykövet, gróf Nesselrode, ellenérvei kifejtésével napfényre derítette, hogy Lord Stratford de Redcliffe-nek igaza volt, mikor e jegyzékről azt mondta, hogy tele van gyöngeséggel és hibákkal. Mert az orosz nagykövet a módosítványok ellen épen avval érvelt, hogy ezek megtagadják Oroszország igényeitől épen azt az elismerést, a melynek visszautasítására nézve Európa államférfiai és közvéleménye mindig egyetértettek. A fejedelmi férj kifejezése nagyon találó volt: a nyugati hatalmak majdnem belementek a kelepczébe.

Ettől fogva a béke minden reménye oda volt. Elhihetjük, hogy még folytak más tárgyalások is. Még fölcsillant valami halvány remény mind két részről egy darabka időre a békés elintézés lehetőségére nézve. A kiegyenlítés kicsinyes tervezgetéseit foltozgatták össze s tettek velök kísér-

leteket, de szét is szakadoztak azonnal, mihelyt próbára került a sor. Nem szükség ezeket még felsorolgatnunk. Nem sok ember akadt, a ki valamennyire is bizott volna bennök, vagy akár csak érdeklődik vala irántok. A mind két részről való legerélyesebb háborús készülődések közepett folytak ezek. Seregeink Malta felé vonultak; London, Liverpool, Southampton és más városok utczái csak úgy csengtek a lelkesült népcsoportok éljenzésétől, a melyek a keletre szánt csapatok felvonulásának bámulására gyűltek össze. Törökország tetteleg megízente a háborút Oroszországnak. Az emberek már inkább csak arra nézve voltak nyugtalanok, hogy mikép fog a háború Oroszország és a szövetségesek között megkezdődni, mint arra nézve, hogy mikor kezdődik meg: a mikor, nyilván, már csak néhány nap kérdése lehetett; ellenben a hogyan, sokkal nagyobb érdeket keltett. A háborúhoz, majdnem negyven év óta oly kevés közünk volt, hogy mind ama más izgalmakkal együtt, melyek a csaták közeledésével jártak, már csak a kíváncsiság is a háborús állapot által előidézett érzet szerében járt. Az akkor élő nemzedékre nézve elvont fogalom volt az egész — olyan valami, a miről olvasni, a mi fölött vitatkozni, a miből költészetet és regényes történeteket lehet csinálni, — de akkor még el sem tudták gondolni, hogy milyen is lesz az a valóságban.

HUSZONHATODIK FEJEZET.

Hol volt Lord Palmerston ?

De, hol volt, e közben, Lord Palmerston ? Az ember azt gondolhatná, hogy az egész világon leginkább neki volt kedvére a dolgok ilyenén fordulata. Neki kezdettől fogva igen kevés bizodalma volt, hogy az egyeztetési tárgyalásoknak más vége lehessen, mint a háború. Talán, igazában, nem is óhajtotta más végét a dolognak. Nagyon hajlunk Mr. Kinglake véleményéhez, mely szerint a kormány valamennyi tagja közül egyedül ő volt tisztában a teendőkkal s volt megelégedve a kilátásokkal. De neki, hivatalának közfelfogás szerinti természetéhez képest, most semmi köze sem volt a háborúhoz, vagy a külügyekhez, kivéve annyi mint a megnyit a kormány minden tagja magára vesz az egész testületre nehezedő felelősségből. Nyilván, körülbelül annyi dolga volt a háborúval, mint a főpostamesternek, vagy Lancaster herczegség kanczellárjának. Elvállalta a belügyi államtitkári hivatalt ; kijelentette, hogy többé soha sem akar külügyi államtitkár lenni. Azt állította volt, hogy szeretné már beletanulni magát egy kissé a belügyekbe, hogy megtudja érteni honfitársait — s több efféle. Valóban, rendkívül szorgalmas volt ez egész idő alatt új kötelességei teljesítésében. Lord Palmerston kitűnő tevékeny belügyi államtitkár volt, a ki igen sok sikert ért el. Pihenni nem tudó tevékenysége szerette érvényesíteni magát, akármelyik osztály munkásakép szerepelt légyen is. Új tisztsége némileg prózai kötelességei körébe is nem csak egész férfiúi tevékenységét fektet, hanem mind ama vállalkozását is, melyet

korábban a forradalmak intézésében s az idegen udvaroknak adott rendeleteiben tanúsított. A távozásról szóló engedély-levelek rendszere az ő kormányzata idejéből származik. Deportációnk rendszere immár nem vala tartható mivel a gyarmatok egyáltalán nem akarták tovább tűrni, s Lord Palmerston-nak jutott föladataul, hogy valamit kitaláljon helyébe; és az engedély-levelek adományozásának tervét, hogy t. i. oly elitéltek, a kik a javulásra alkalmasaknak mutatták magokat, a deportáció alól fölmentessenek, a szükség és az ő kormányzata teremtetten meg. Az a rendszabály, mely a gyárak füstje által okozott károk apasztására van hivatva, büntetés terhe alatt kényszerítve a gyárakat saját füstjök elemésztésére, szintén Palmerston belügyminisztériumi tevékenységének szülöttje. A gyárügyi törvényt ő terjesztette tovább. Erélyesen munkába vette a fővárosi temető-helyek bezárását, s testvéréhez intézett egyik levelében kijelentette hogy igyekezni fog és »elnyomja a sörházakat, hogy a kereskedők csak úgy árulják a sört, mint az olajat, meg eczetet, meg syrupot, hogy haza kelljen vinni s a feleséggel, meg gyermekekkel együtt meginni«.

Ez a csekélyke szándék méltó a följegyzésre, mert talán jobban és egyszerre megvilágítja, valamely nagyszabású tervnél, Palmerston észjárásának mind erejét, mind gyöngye oldalát. Be nem tudta látni, hogy miért ne lehetne minden dolgot egyenesen, torony irányában intézni, s hogy az az eljárás, a mely czélszerűnek bizonyult az egyik dologra nézve, miért ne volna czélszerű a másakra nézve is. Meg nem állapodott annak földerítése végett, ha vajon a sör általában véve igazán is éppen olyan árú-e, mint az olaj, eczet vagy syrup; ha vajon az a hatása-e a sör-, mint a syrup-fogyasztásnak? Birálói azt állították, hogy hajlandó volt

külügyi dolgait is éppen ilyen nagyolva, kurtán s furcsán intézni. Ha valamely rendszer talált Angliában, miért ne találna éppen olyan jól máshova is, mindenüvé? Ha a syrupot a hatósági szabályozás minden közbeszólása nélkül jól lehet árulni, miért kellene a sörre nézve másképp járni el? A felelet, ez utóbbi kérdésre, nyilvánvaló — azért, mivel a syrup nem sör. Az emberek azt mondták, hogy Palmerston más országokra vonatkozó alkotmányi terveivel is éppen úgy áll a dolog. A mi jó Angliában, miért ne lenne jó Spanyolországban is? Hogy ezen kezdjük: azért, mivel nagyon sokak állítása szerint Spanyolország nem Anglia.

Volt kötelességeinek egy fajtája, a melynek körében Palmerston új és némileg különös hirnévre tett szert. A válaszolásnak azt a módját értjük, a melyen a küldöttségeknek és a levelekre felelni szokott. »A belügyminisztérium csupán folyó ügyeinek intézése«, írja Palmerston fivérének, »a mi t. i. a mindennapi teendőket illeti, sokkal könnyebb, mint a külügyi hivatal munkái. De a parlament ülésézése alatt az államtitkár egész idejét, addig a pillanatig, a míg a képviselőházba kell mennie, mindenféle küldöttségek, parlamenti tagokkal való értekezések, nemzetőrségi ezredek stb. foglalják le.« Lord Palmerston mindig udvarias, szívélyes volt; az élénk józan értelem eredeti formája csak úgy habzott benne, s nem volt az a percz, a melyben akár-miféle dologra nézve is helyes ítéletet formálni ne tudott volna magának. Akármikor kész volt valami szellemes mondással, a mi az embereket csodálkozásra ragadta és megkaczagtatta. Furcsa egy feleletet adott, például, az edinburghi presbyteriumnak, midőn elnökük útján azt a kérdést intézték hozzá, ha vajon ne rendezzenek-e, a cholera közeledtére, nemzeti böjtöt? Lord Palmerston, erre, ün-

nepélyesen figyelmezteti a presbyteriumot, hogy a világ-egyetem alkotója bizonyos természeti törvényeket állapított meg a mi lakó bolygónk számára, és, hogy az emberiség szerencséje és szerencsétlensége e törvények figyelembe vételétől függ, — melyek közül az egyik az egészséget kapcsolatban tartja »oly káros kigőzölgésekkel, a melyek az összezecsopotortosult emberektől, vagy pedig akár állati, akár növényi anyagok fölbomlásából származnak«. Azt javasolta, tehát, hogy a városok és helységek tisztogatását a legnagyobb erélylyel folytassák, megjegyezve, hogy a ragály okai és forrásai, el nem háríttatva, »multhatatlanul járványos betegséget fognak okozni és gazdag aratást készítenek a halálnak, az egész, de tétlenségben veszteglő, nemzet minden imádsága és böjtölései mellett is«. Mikor Lord Stanley of Alderley Lord Palmerstonhez folyamodott, hogy kivételes engedélyt adjon az egyház egy meghalt méltóságának a szent hajlék alatti sirboltban való eltemetésére, a belügyi államtitkár olyan levéllel tagadta meg a kérés teljesítését, a melyet akár Smith Sidney is írhatott, avagy gyönyörűséggel olvasott volna. »Micsoda különös összeköttetésben állanak az egyházi méltóságok és ama kiváltság, hogy épen az élők lábai alatt kelljen elporladniok? Csakugyan komolyan azt gondolja-e, hogy a lélek több valószínűséggel fog a mennybe jutni csak azért, mivel a test, a melyben lakozott, egy templom padozatja alatt porladozik, a helyett, hogy a temetőkertben pihenne? . . . Anglia, azt hiszem, az egyetlen ország, a melyben, korunkban, az emberek rohadó holt testeket halmoznak össze az élők lakó helyei közepett; s ha már összezsúfolt templomok alá temetjük a hullákat, akkor épen úgy elhelyezhetjük a könyvtárak, elfogadó termek, vagy ebédlő szobák alá.«

Lord Palmerston nem vette észre, hogy a vallásos és tudományos vitáknak mily tág mezejét nyitotta meg egyik-másik okoskodásával, akár a büjtölésre, akár a temető-kertbe való temetkezésre nézve. Egyelőre csak azt látta, hogy elfoglalt álláspontját illetőleg mi az egészséges józan ész fölfogása, nem jutva eszébe s nem is törve magát érte, hogy így cselekedvén, minő más következtetések sorát nyitotta meg. Elméjében nem volt semmi költői hajlam, avagy tudományos módszer. Megtisztítva értelmét mind attól, a mit előítéletnek, vagy babonának tartott, egyszersmind kiirtott belőle sokat azokból a mélyebb rokonszenves vonásokból, a melyek alkalmassá teszik az embert az érzelmek megértésére, s összeütközésbe jött a jellem más emberek kebelében lakozó forrásaival. Kétséget sem szenved, hogy a röpké, fellületes mód, melyen komoly és vitás kérdéseket tárgyalni szokott, sok szűzies és egyszerű elmét sértett meg. S mégis tévedne, a ki azt hinné, hogy a mások előítéleteivel való elbánásának módját csupa könnyelműség sugalta. A főnforgó kérdésnek gyakran legodaadóbb figyelmét szentelte, s következtetéseit oly nagy gonddal s annyi megfontolással vonta ki, a mennyit természete csak megengedett akármely tárgyra nézve is. Közte és a komolyabb emberek között csakis az volt a különbség, hogy, ha megfontolás után valamely megállapodásra jutott, szerette nézeteit hamarosan fejezni ki. Ebben a tekintetben igen hasonlított, kora egyik legnagyobb és legkomolyabb férfiához. Gróf Cavour is gyönyörködött a tréfás és humoros válaszokban; Lincoln elnök hasonlóképen, valamint Bismarck herczeg is nyilvános pályája egyik szakaszán. Hanem mégis bizonyos, hogy Palmerston sok ellenséget szerzett magának látszó könnyelműségével, míg mások igen könnyen barátaikká tudták az embereket tenni, ugyan-

azt a dolgot mondva el, csakhogy komoly modorban. A képviselőház többsége kedvelte, mivel elmulattatta és megkaczagtatta őket — tovább nem is gondolva a dologra.

Am a háború immár folyamatba indult s Palmerston úgy látszott, hogy a közönséges szólás-formát használva, »kívül volt az ár sodrán«. Minden szem felé fordult. Úgy tett, mint Pitt, mikor fölállt egyik leghátulsó padból, Addington kormányának támogatására.¹⁾ Neve éveken át annyit jelentett, mint »külügyi kormány« s a külügyi politikának az a fajtája, a mely, úgy tünt föl, s leginkább illet a háború légköréhez, — most pedig, ime, itt a háború, és Palmerston egész kedvteléssel »haszontalankodik« a belügyi osztályban nemzetőr ezredesekkel, s boszantgatja az érzékeny theologusokat válaszaí fecsegő könnyelműségével. Talán hízelgett is némileg Palmerston önteltségének az a kíváncsi csodálkozás, melylyel az emberek, ez időköz alatt, szemeiket reá függeszték. Mintha mindenki azt kérdezte volna, hogyan fogja az ország nála nélkül külügyeit rendben tartani, s ha vajon nem lenne-e olyan jó, hogy a belügyi osztályban elfoglalt kényelmes székeről leszálljon s magára vállalja azt, a mi természetszerű kötelességének tetszett? Korunk egyik híres tenor-ékesének egyszer valami vitája volt igazgatójával. Az énekes megvált a társaságtól; valaki mást kelle helyébe állítani. Mikor az új tag az első este a közönség előtt megjelent, a nagy énekest ott lehetett látni az egyik páholyban, nyugodtan nézve, mint akármely más hallgató, az előadást. Az új tag nagyot bukott. Az egész ház

¹⁾ Pitt, az Irországgal való unio érdekében lekötván magát a katolikusok pártolására, mikor ez ígérétének a miniszteri székről eleget nem tehetett, 1801-ben lemondott s utána Mr. Addington Henrik lett miniszterelnök, egész 1804-ig.

tekintete arra szegeződött, a ki egyedül tudott volna énekelni, de, a ki olyan hideg vérrel ült páholyában, mintha soha életében sem akarna többet énekelni. A közönség elején hitetlen volt. Az eset egy nagy vidéki városban történt, a hol az énekes mindig első rangú kegyencz vala. El nem birták képzelni, hogy jóhiszemmel azt várhassák tőlök, hogy megelégesznek a rossz énekkel, a mikor a jó énekes ott volt. A végén kifogyott türelmök. Követelték, hogy az egyik énekes szálljon le a deszkákról, a másik, pedig, jöjjön le páholyából, vetkőzze le nyugodt közönyét s folytassa ismét azt, a mit az ő feladatának tekintettek. A közönség sehogy sem akart engedni s ki is vitte akaratát; s a jó énekes, a végén is, kénytelen volt visszatérni régi diadalai színhelyére, ismét énekelve nekiek. Lord Palmerston magatartását s azt a módot, a melyen a háború első napjai alatt a közönség szeme rajta függött, alig lehetne valamivel jobban jellemezni, mint épen e történetkével. Addig még mindenki csak azon csodálkozott, hogy miért nem veszi valahogyan kezébe az ügyek intézését; el kellett jönnie annak az időnek is, mikor a közvélemény hangja követelni fogta, hogy ezt tegye.

Egy nap meglepő hír keringett mindenfelé. Azt beszélték, hogy Palmerston valósággal lemondott. Oly kevéssé volt, tehát, hajlandó magára vállalni az ügyek intézését — még a háborúét vagy a külügyekét is — hogy, ime, még a minisztériumból is kilépett egészen. A hír igaznak bizonyult: Palmerston valósággal lemondott. Egyszersmind azt is állították, hogy lemondását közte és társai között, a kormány keleti politikája iránt, felmerült vélemény-különbség okozta. De, másfelől, épen olyan határozottan állították azt is, hogy a vélemény-különbség csakis azt az új reform-javaslatot illeti, a melyet Lord Russell János készült előter-

jeszteni. Ma bizonyos, hogy Lord Palmerston nézete eltért a reform-javaslat kérdésére nézve a Lord Russell Jánosétól. Bizonyos az is, hogy ez volt a Palmerston lemondásának a bevallott oka. De, éppen olyan bizonyos, hogy a lemondás igazi oka Palmerstonnak az az erős meggyőződése volt, hogy hivataltársai a keleti háborúból folyó válság követelményeivel szemben nem elég erősek. Lord Palmerstonnak testvéréhez e kérdésre vonatkozva írt levelei mulatságosak. Hasonlításnak egynémely olyan levélhez, a melyeket hajdanán gyanú alatt álló szerelmesek szoktak váltani s a melyekben a szavak úgy vannak egymáshoz illesztve, hogy a mondatok első tekintetre való értelme a gyanakodó hatalmasság szemében ártatlannak tünt föl, de annak az egyetlennek, a kinek az igaz valóság szánva volt, egészen más dolgokat adtak tudtára. Lord Palmerston hosszas és igen részletes leírását közli testvérével a reform-javaslatot illető nézet-eltéréseknek s tüzetesen kifejti, hogy milyen lehetetlenség a belügyi államtitkárra nézve, akár beszédet tartani a helytelennek tartott javaslat mellett, akár némán ülni a képviselőházban a javaslat fölött folyó vita egész idején. Mutogatja, hogy ily nehéz körülmények közepett lehetetlen volt másképp járnia el, mint, hogy lemondott. Az egész levél, valamíg nem érkezőnk utolsó tételéhez, mindvégig csak a reform-javaslatról szól és semmi egyébről. Az ember azt is gondolhatná, hogy az író eszébe talán nem jutott semmi más. De a vége felé mégis hozzá teszi Palmerston, hogy a *Times* »valótalságot« mondott, mikor azt állította, hogy a kabinetben nézet-eltérés nem forgott fönn a keleti kérdésre nézve, mert ez ügyben, bizony, nem igen egészen volt meg az egyetértés, csak hogy, mint Palmerston mondja, sokkal kelletlenebbnek tünt volna föl, ha csupán azért lép valaki a minisztérium-

ból. mivel nem az ő felfogása érvényesült a török-kérdésnél. Tökéletesen igaz; és Palmerstont néhány nap mulva rávették, hogy vonja vissza lemondását s maradjon meg állásán; és akkor ismét irt testvérének, előadva, hogy s mint volt az egész dolog. • Előadta, hogy a kormány több tagja kijelentette előtte, hogy a reform-javaslat részleteit még mindig megvitatás alá tartozónak tekintik s így tovább. »Addig s addig magyarázták a dolgot, s miután tudtam, hogy a kabinet csütörtökön olyan határozatot hozott a török-kérdésben, a mely tökéletesen megegyezett azokkal a nézetekkel, a melyeket sokáig sikertelen vitattam velök szemben: a végén is arra birt, hogy visszavegyem lemondásomat, a mit tegnap meg is tettem.« »Természetes,« teszi hozzá Lord Palmerston egész nyugodtan, »a mit a török-ügyekre vonatkozó kormány-végzésről mondok, csupán csak neked van mondva és senkinek sem szabad róla szólanod. Hanem, azért, ez nagyon fontos s a Feketetenger fölötti uralmat a szövetségesek hajós-serege kezére szolgáltatja.« Mindez, bizonynyal, igen eszélyes dolog volt és igen ügyesen rendeztetett. De alig hiszszük, hogy lett volna egész Angliában, azok között, a kik egyáltalán törődtek a dologgal, egyetlen ember is, a ki csak egy pillanatig is el lett volna evvel áztatva. Senki el nem hitte, hogy Lord Palmerston olyan időben letette volna hivatalát csak azért, mivel nem helyeselte a reform-javaslat egyik-másik részletét, vagy, hogy a kormány makacsra ragaszkodott volna egy ilyen javaslathoz épen akkor és épen az ő ellenzése mellett is. Valóban, mindenki azt gondolta, az első tekintetre is, hogy Lord Palmerston csak azért lépett ki, hogy megint visszatérhessen és pedig sokkal erősebben, mint előbb volt; hogy lemondott, mikor a keleti kérdésre nézve nem birta akaratát keresztül vinni és visszatért

hivatalába annyira megerősödve, hogy akaratát mindenben keresztül tudta vinni. A reform-javaslat fölötti viták és fejtegetések épen olyan türelmetlen hallgatóságra tettek szert a nagy közönségben, mint a »Meghajlik, hogy uralkodhas-sék« című darab fiatal hősnőjének kétségbeesett kísérletei, hogy kielégíthesse a tisztcs Lumpkin Antit hebe-hurgya s félig-főtt terveivel a »Víg ficzkók«, meg a »Pipék« társaságának tagjairól s a többiekről, a kiknek történetét föl akarja előtte olvasni abból a levélből, a mely nem arra volt szánva, hogy az Anti anyjának gyanakvó füleibe jusson. *) Mikor Lord Palmerston ismét elfoglalta helyét a minisztériumban, a nagy közönség bizannyal érezte, hogy immár, végre, a háborús szellem kerekedett fölül és, hogy a béke-barátok édeskedéseinek most már vége.

Angliának sem soká kelle találgatnia az igazi okát, hogy miért tette le Lord Palmerston tisztét oly hirtelen s miért vállalta el ismét oly hirtelen? Törökországot súlyos csapás érte. Az oroszok tönkre tették hajó-seregét Sinopenál, a Feketetengeren. Sinope Törökország egyik jelentékeny tengerparti városa és hajó-állomása, vagy legalább az volt s a Feketetenger déli partjának sziklás előfokán fekszik. A török hajós sereg 1853. november 30-dikán ott hor-

*) Goldsmith Olivér »She stoops to conquer« című vígjátékáról van szó, melyben a hősnő, Miss Neville, unokatestvére, Lumpkin Anti, segítségével meg akar szökni kedvesével, Mr. Hastings-sel, de ennek Antihoz szóló levele a nagynéné, az Anti anyja, jelenlétében érkezik meg s ennek kívánságára Miss Neville olvasni kezdi. A levélben, mint később kitűnik, az van, hogy Anti szerezzze meg idején a lovakat a szökéshez, a Miss, azonban, a nagynéné eláztatására, Anti egyik mulató pájtásának tudósítását olvassa ki belőle a »Víg ficzkók«, meg a »Pipék« dorbézoló társaságának avult dolgai felől.

gonyzott. A raj hét fregattból, egy salopból és egy gőzsből állt. Sorhajója egy sem volt. Az orosz hajóhad, hét sorhajóból s néhány gőzsből állva, már néhány nap óta czirkált föl s alá a Feketetengeren, Sebastopoltól indulva, s olykor egy-egy oldalrohamot tőn, mintha le akart volna csapni a török hajókra. A török parancsnok jól látta a fenyegető veszélyt és sürgette az erősítéseket — de érdekében semmi sem történt, sem a török kormány, sem a szövetségesek konstantinápolyi követei részéről. A sebastopoli hajóhad, pedig, november 30-dikán valósággal lecsapott a Sinopenál horgonyzó török hajókra. A törökök látván, hogy ütközetnek kell következnie, nem csak elfogadták, hanem meg is előzték az orosz támadását, mert a tüzelést ők kezdték. A viadal reménytelen volt rájuk nézve. A rettenthetetlen és meghódíthatatlan férfiak teljes kétségbeesett erőlyével küzdöttek — meghódíthatatlanok, legalább abban az értelemben, hogy meg nem adják magokat. De a helyzet sokkal inkább ellenőkre volt, hogy sem valami reményök is lehessen. Vagy, hogy nem is akarták lobogójokat lebocsátani — a mi nagyon valószínű; vagy, ha bevonták is szinciket, hogy az orosz tengernagy nem látta meg a jelt. Elég az hozzá, a küzdelem addig tartott, míg az egész török hajóraj, az egy gőzös kivételével, elpusztult. Hivatalosan állíttatott, hogy több, mint négyezer török lemészároltatott; hogy alig maradt életben négyszáznál több; és, hogy ezek is mind meg voltak sebesülve. Magát Sinopet is össze-vissza lödözte, rombolta az orosz hajóhad. A dolog mindjárt azon kezdődött, hogy a török hajók megsemmisítették s az összeütközés török területen folyt.

Ez volt »a sinopei mészárlás.« Mikor a hír Angliába megérkezett, a fájdalom, a düh és szégyen egyetlen fölkiáltása

hangzott mindenfelé. A dolgot mindenki az előre kitervelt árulás tényének tartotta, melyet a leggyalázatosabb embertelenséggel hajtottak végre. Hangosvád kelt Oroszország czárja ellen, mint a ki a polgáriasság törvényének minden határán kívül álló szörnyeteg volna, mint a középkori ázsiai történelem valami dühös, áruló despotája. Mr. Kinglake kimutatta, s bizony a további események idővel mindenkit meggyőzhettek, hogy e vádaknak nem volt semmi alapjuk. A roham nem vala áruló, hanem nyilván történt; nem rögtönösen, hanem előzetes műveletek által tisztán jelezve, olyan módon, hogy, a mint látók, maga a török parancsnok is régen várta s nem is rejtett benne semmi sértés a háborúnak még csak udvariassági formái ellen is. Oroszország és Törökország nem csak forma szerint, hanem valósággal is hadakozó felek valának. A törökök voltak az elsők, a kik a valódi katonai műveleteket kezdték. A sinopei eset előtt több mint öt héttel ők nyitották meg a dolgot, egy erősségből néhány orosz hajóra tüzelvén. E tettök után néhány nappal, Widdinnél átkeltek a Dunán s elfoglalták Kalafatot, s Omar pasa alatt több napon át fényes eredménnyel küzdöttek az oroszokkal Olteniczánál. Egész Anglia lelkesedésre ragadtatta magát ama vitézség által, a melyet a törökök Olteniczánál tanúsítottak, s ama siker által tüzelve, mely az ellenséggel való első összeütközéseket kísérte. Oroszország czárjától alig lehetett várni, hogy csak ott fog csatába ereszkedni, hol hátrányban van, és, hogy tartózkodni fog a támadástól mindenütt, a hol az ő ereje a túlnyomó. Mégis, az angol és francia államférfiak azt a felfogást táplálták, hogy míg a nyugati hatalmak és Oroszország között valósággal folytak a tárgyalások a béke megőrzése iránt, s míg Anglia és Franciaország hajós seregei csöndesen horgonyozva a Bos-

porushban maradtak, a hova ezidétt összegyülekeztek, az oroszok csárja tartózkodni fog attól, hogy sebastopoli hajó-
 raja felhasználásával még szövevényesebbé tegye a dolgot. Semmi sem lehetett volna eszélytelenebb, mint ilyen forma
 felfogás, mint valami szabályszerű megegyezés, alapján járni
 el. De az angol közvélemény akkor nem látta át a dolgok
 valódi állapotját, s valószínűen azt gondolta, hogy, ha a mi
 kormányunk biztosságban érezte magát s nyugodtnak lát-
 szott, bizonyosan kellett valami határozott megállapodásnak
 történnie, a mely az elmék minden nyugtalanságát kizárta
 a lehetőség köréből. Ma szinte lehetetlennek tetszhetik az
 olvasó előtt a múlt történetéből e fejezetek hideg vérrel
 és szenvedély nélküli elmével való fölfogása, hogy lehetett
 olyan, a ki elhiggye valami olyan megállapodásnak a létező-
 sét, a melynek erejénél fogva Törökország folytathatott
 volna háborút Oroszország ellen, s mégis, ugyanakkor, ne
 álljon vele hadi lábon; a mely megengedte volna ugyan,
 hogy Törökország leverhesse ellenségét akkor és a mint
 épen neki tetszett, de ugyanakkor megtiltotta volna ennek
 az ellenségnek, hogy a visszatorlás más helyét és módját
 választhassa, mint a mely a semleges hatalmak előnyének
 kedves vala. És mégis, akkor, a midőn Angliában csak
 kevesen ismerték az ügy való mivoltát, »a sinopei mészárlás«
 hírét úgy vették, mint az árulás és vadság valamely páratlan
 tettét, s az ország addigi készsége, hogy Oroszországgal
 háborúba kezdjen, valóságos szenvedélylő lángolt fel.

Ebben az időben történt, hogy Palmerston állásáról
 visszalépett. A kormány még nem volt rákészülve, hogy oly
 messzire menjen, mint a mennyire fogott menni. A tagok
 azt hitték vala, hogy a sebastopoli hajóhad mindaddig nyug-
 ton marad, míg a nyugati hatalmak folytatják beszélgeté-

seiket a béke felől; most talán azt is hitték, hogy Oroszország czárja ki fogja nyilvánítani a történetek feletti nagy bánkódását, s meg is igéri, hogy ezt többé tenni nem fogja. Azonban Lord Palmerstonnak, támogatva a francia császár heves sürgetései által, a végén sikerült a miniszterek elhatározásának irányozása. Abban egyetértettek, hogy Angliának és Franciaországnak Oroszország czárjával szemben valamely döntő nyilatkozatot kell tenniök — és Lord Palmerston ismét elfoglalta helyét, és pedig a helyzet uraképen. Ez volt az a határozat, a melyről testvéréhez intézett levelében szó volt; az a határozat, a melyet, mint mondá, sokáig sikertelenül vitatott hivataltársaival szemben, s a mely a szövetségesek hajói sergének kezére fogta szolgáltatni a Fekete tenger feletti uralmat. A valóság pedig az volt, hogy Anglia és Franciaország kijelentette Oroszországnak elhatározásukat, hogy a sinopei eset minden ismétlődését meg fogják gátolni; hogy egyesült hajóhaduk a Fekete tengerre bevonúl, avval a rendelettel, hogy minden orosz hajót, a melyet e vizeken találni fog, felszólítson, szükség esetén kényszerítsen, a Sebastopolba való visszatérésre; és, hogy erőszakkal verjen vissza minden azután történő támadást, a mely az ottomán terület, avagy zászló ellen volna intézve. Jó lesz megjegyeznünk, hogy ez nem csak annak kijelentése volt az orosz czár előtt, hogy a nagy hatalmak követelik és kieroszakolják a Fekete tenger semlegességét. Annak kijelentése vala ez, hogy, ha Oroszország lobogója mutatni meri magát azon a tengeren, a mely Oroszország déli partjait mossa, e két egészen idegen hatalom hadi hajói, elfoglalva a vizeket, le fogják verni, vagy kényszeríteni fogják azokat, kik e lobogó alatt lesznek, hogy szégyenletesen kikötőbe meneküljenek. Ez, bizony, valóságos háború volt.

Lord Palmerston, semmi kétség, tudta ezt. Épen mivel háborút jelentett, fogadta el s tért vissza állásába, a dolgok, így, épen kedve szerinti kerékvágásba térülvén. A maga szempontjából teljesen igaza volt. Ő kezdettől fogva végig következetes volt. Kezdetől fogva meg volt győződve, hogy Oroszország követeléseit fegyveres erővel kell leverni, mert semmi más módon le nem verhetők; meg volt győződve, hogy az Angliát Oroszország erősödése által fenyegető veszedelem halálos veszedelem, a melynek elhárítására a nemzet lehető legnagyobb áldozata sem igen nagy. Meg volt győződve, hogy a háború Oroszországgal kikerülhetetlen, és sokkal jobbnak tartá minél előbbi, hogysem minél későbbi, kiküzdését. Meg volt győződve, hogy Franciaország császárával óhajtandó a szövetség, és hogy az Oroszország elleni háború ennek keresztülvitelére a legjobb eszköz. Ehhez képest Lord Palmerston elhatározta magában, hogy nem marad a kabinetban, ha valami erélyes intézkedések nem történnek, s most is, mint amaz emlékezetes előbbi alkalommal, valamennyi közt ő értette meg legjobban az angol nemzet uralkodó hangulatát.

Mihelyt a nyugati hatalmak elhatározása Oroszország czárjával közöltetett, a czár visszahívta képviselőit Londonból és Párisból. Oroszország és a két szövetséges hatalom diplomaciai összköttetései 1854. febr. 21-én szakítottak meg. Az angol és francia hajóhadak az előtt hat héttel vitorláztak be a Fekete tengerre. Ez időközt azok a megújított kísérletek töltötték be az ügy békés elintézése érdekében, a melyeket épen oly komolysággal folytattak, mint ha valaki is hitte volna, hogy sikerök lehet. Franciaország császára, a ki mindig szeretett leveleket írni s gyönyörködött a Cobden által egyszer szerencsésen úgy nevezett »monumen-

talis stylusban», írt az orosz czárnak, fölszólítván őt, nyilván a béke érdekében, hogy engedje fegyverszünet kötését, hogy a hadviselő felek mindkét részről visszavonulhassanak azoktól a pontoktól, a melyekig a háború okai szorították őket, s hogy aztán szerződést lehessen kötni a szultánnal, e szerződés a négy hatalmasság tanácskozása elé levén terjesztendő. Ha Oroszország erre hajlandó nem volna, akkor Napoleon Lajos, vállalkozván, hogy mind a maga, mind Nagybritannia királynője nevében szól, kijelenti, hogy Franciaország és Anglia kényszerítve lesz a háború kockájára bízni, a mit most még az ész és igazság szerint lehetne eldönteni. Miklós czár azt felelte, hogy ő nem követelt semmi egyebet, csak a mit szerződések erősítettek meg, hogy az ő feltételei teljesen ismeretesek, hogy ezeknek a feltételeknek alapján még mindig kész egyezkedni; de, ha Oroszországot a fegyver terére kényszerítik, egész nyugodtan megjegyezheti, hogy 1854-ben bizonynyal épen úgy megtudja védeni a maga tulajdonát, mint megvédte 1812-ben. Talán fölösleges is mondanunk, hogy ez az év, 1812, Moszkva fölégetésének és a francziák szerencsétlen visszavonulásának éve volt. Könnyű elképzelnünk, mennyire kellett az orosz czárnak a békés kiegyenlítés lehetőségében bíznia, mikor ezt a célzást tette és magának a francia császárnak is, midőn olvasta. Valóban, ha Napoleon Lajosnak csak a leghalványabb reménye lett volna is levele valamelyes jó eredményéhez, bizonynyal soha sem rekesztette volna be avval a fenyegetéssel, mely az orosz uralkodót eltűrhetetlen feleletére ragadta. Ez a levélváltás az embert arra a levelezésre emlékeztethetné, a melyet, mint mondják, két ír főnök folytatott egymással. »Fizesd meg adódat,« írta az egyik, »vagy

különben...! « » Én nem tartozom adóval, « felelé a másik, » és, ha... »

Anglia a maga ultimatumát 1854. február 27-ikén küldte el Oroszországnak. A végszó Lord Clarendon gróf Nesselrode-hoz intézett levelében foglaltatott, mely kijelentette, hogy a brit kormány, immár kimerítvén a tárgyalások minden lehető módját, kénytelen kinyilatkoztatni, hogy »ha Oroszország megtagadná tisztán diplomatiái úton való folytatását ama tárgyalásoknak, a melyekbe régebbi időben a fényes portával bocsátkozott vala, s ha e küldöttem által, ki e levellem vivője, ki nem jelenti elhatározását, hogy a Gortschakoff herczeg vezérlete alatti csapatokat útasítja a Pruthon való visszatértök megkezdésére, olyképen, hogy Moldva és Oláhország tartományai a következő április 30-ik napjára teljesen ki lesznek üresítve: a brit kormánynak nem lesz más mit tennie, mint hogy a szentpétervári kabinet tagadását, avagy hallgatását hadizenetnek tekintse s intézkedéseit, aztán, ahhoz mérve fogja megtenni. «Talán, nem is valami előnyös dolog a történetíróra nézve egy oly okmány-nak éppen csak szavai bírálatába bocsátkoznia, a mely olyan eljárás folyamatját adja hírül, a mely ez okmány keletkezte előtt már rég kikerülhetetlenné vált. De azért, talán, mégis méltó megjegyeznünk, hogy sokkal jobb és hozzánk illőbb lett volna, a levelet egyszerűen avval a fölszólítással végezni, hogy a dunai fejedelemségeket ürítsék ki. Oroszországtól azt az ígéretet kívánni, hogy a portával fenforgó kérdés továbbra tisztán diplomatiái úton fog tárgyalatni, olyan egy kívánság vala, a melynek teljesítésére egyetlen nagy hatalmasság sem vállalkozott, vagy éppen vállalkozhatott volna. Még a béke-szövetség tagja is gondolkodóba esett volna, ha azt a fogadást kell vala tennie, hogy a vita,

melybe belebonyolodott, mindvégig csak a diplomatai tárgyalás határai között fog maradni. Annyi azonban mindenesetre bizonyos vala, hogy Oroszország semmi olyan engedményt sem fog tenni, a mely a béke felé hajlanék. A küldöttnek, a ki a levelet vitte, ki volt adva a rendelet, hogy hat napnál tovább feleletre ne várjon. A küldött az ötödik napon megkapta gróf Nesselrode-tól a szóbeli kijelentést, hogy a czár nem tartja magához illőnek a felelet adását e levélre. A koczka el volt vetve. Vagyis, igazabban, e tényt úgy fogták fel, hogy a koczka elvettetett. Pár nap mulva egy kis csoport gyűlt össze a királyi váltóház előtt, egy oly hivatalos formáság végignézésére, melyről az élő nemzedék nem igen sokat tudott. A királyi jelvény-hordó, pár City-beli hivatalos által kísérve, a királyi váltóház lépcsőzetéről kihirdette ő Felsége hadizenetét Oroszország ellen.

A hadizenet okait a *London Gazette* hasábjain közzétett hivatalos irat fejtette ki. E közlemény igen érdekes és értékes egy állam-okmány. Igen tisztán és határozottan sorolja föl azokat az egymásra következő lépéseket, a melyek a szövetséges hatalmakat a Török- és Oroszország között fenforgó viszályban fegyveres közbelépés kényszerűségére vezették. Első sorban előadta Oroszország czárjának a szultán elleni panaszát a görög és a latin egyházak igényeinek ügyében, s azt a megállapodást, mely, ő Felsége konstantinápolyi követe által kellő módon támogatva, ez igénynek eleget volt teendő, »a mely megállapodás ellen az orosz kormány semmi kifogást nem emelt«. Azután következett kiméletlen leálczázása a Mentsikoff herczeg által támasztott más és egészen eltérő természetű igényeknek, »a melyeknek való jellegét elején mindenképen s a mennyire csak lehetett, igyekezett ő Felsége követe előtt rejtve tar-

tani. Ezek az igények, »ekkép szántszándékosan rejtegetve«, nem csupán, vagy általában nem is, a jeruzsálemi görög egyház kiváltságait illették, »hanem sok millió török alattvaló helyzetét, uralkodójok, a szultán, iránt való viszonyukban«. A nyilatkozat aztán előadta azokat a különböző kísérleteket, a melyeket a királynő kormánya, Franciaország, Ausztria és Poroszország kormányaival egyetértve, tőn a végre, hogy elég legyen téve az orosz czár minden jogos igényének, a szultán függetlenségének és méltóságának érintése nélkül, s kimutatta, hogy, ha Oroszország egyedüli czélja csak az lett volna, hogy az ottoman birodalom keresztyén népei számára a biztonságot és kellő jogokat biztosítsa, a tett javaslatok ezt a czélt mulhatatlan biztosították volna. Ő Felsége kormánya, tehát, tökéletesen bizonyosnak tekintette, hogy a mit Oroszország valósággal elérni akart, épen nem a törökországi keresztyén községek jóléte vala, hanem az a jog, hogy beleszólása lehessen a török alattvalók és uralkodójok rendes viszonyaiba. A szultán ebbe nem akart beleegyezni, s önvédelemből izente meg a háborút. De ő Felsége kormánya még ekkor sem vesztette el a vitázó felek közötti béke helyreállítása iránt minden reményét, valamig minden tanács és tiltakozás teljesen eredménytelennek nem bizonyult, s Oroszország tovább is folytatván mindig növekvő katonai készülődéseit, ő Felsége kényszerítve érezé magát, hogy »egy oly szövetségesre való tekintettel, a kinek birodalma épségét és függetlenségét Európa békéjére nézve mindig lényegesnek tartották; tekintettel népe rokonszenvére, melylyel a jogot az igazságtalanság ellenében pártolja; attól a vágytól indítva, hogy birodalmától a legvégszebb következményeket háríthassa el s megőrizhesse Európát olyan egy hatalom túlsúlyra vergődésétől, a mely lábbal

taposta a szerződések szentségét s gúnyt űz a művelt világ-
ítéletéből: fegyvert fogjon, szövetkezve a francziák császá-
rával, a szultán védelmére«.

E nyilatkozat egynémely tétele az angol történetírók
bírálatát is kihívta. Így például annak a ténynek fölemlí-
tésével kezdi, hogy a kiegyeztetésre célzó kísérleteket ő
Felsége Franciaországgal, Ausztriával és Poroszországgal
együttesen teszi vala. Beszél e négy hatalmasság egyetér-
téséről, majdnem egészen a végtételig — ott pedig egyszerre
csak félbehagyja s kijelenti, hogy mindezeknek alapján az
történt, hogy ő Felsége kényszerítve érzé magát a fegyver-
fogásra »szövetkezve a francziák császárával«. Miféle új di-
vatu diplomatiái balfogás vezetett, kérdék, ehhez a sajátság-
os *non sequitur*-hoz? Ugyan mi az oka, hogy, miután
a tárgyalásokat, minden különböző fokozatokon át, három
más nagy hatalmassággal egyetértve folytatták, a kikről az
volt a föltevés, hogy mindnyájoknak egykép érdekekben
áll a kérdés megoldása, mégis Anglia, a legutolsó pillanat-
ban, ezek közül csak egygyel szövetkezve kénytelen a fegy-
verfogásra?

Hogy Európa két nyugati hatalmassága a többi nagy
államoktól elvált, annak fő oka Poroszország helyzetében
rejlett. Poroszország akkor nagy mértékben az orosz udvar
befolyása alatt állott. A porosz uralkodó családi összeköt-
etésben állt Oroszország czárjával s királyságát majdnem
egészen orosz befolyás tartotta fönn. Poroszország odajutott,
hogy alárendeltebb helyet foglalt el Európában, mint akár-
mikor is, mióta királysággá lőn. Majdnem elképzelhetetlen-
nek tetszett, hogy akárhogy is, mikép súlyedhetett a Nagy
Frigyek országa ilyen jelentéktelen helyzetbe. Az 1848-diki
események után kénytelen volt meghajlani Ausztria előtt.

Ausztria nagy hirtelenében hatalmába kerítette a porosz királyt, a midőn ez tétovázva alkudozott az erős nemzeti párt ajánlatai fölött, mely Németország császárává akarta őt tenni, de a király most egyet lépett előre, majd egyet hátra, azt vetve, hogy »szeretném, ha mernék...« A hirhedett egyezség, melynek később »az olmücsi megalázás« nevét adták, s mely Sadovánál oly teljesen meg lőn boszúlva, rá kényszerítette Poroszország királyát, hogy elejtse a nemzeti kérdés ügyében folytatott babrálkodásait s elútasítsa magától előbbi ösztönzőit. Poroszország királya igen művelt, szeretetreméltó tudományos ember volt. Szerette a tudományokat és művészeteket, amolyan dilettante módon; jóakarátú, de gyöngé természetű ember vala; sokat álmodozott, s olyan philosoph-m a n q u é forma volt. Valami nagyobbszabású elhatározásra soha sem birta magát elszánni mindaddig, míg a valóságos kivitel ideje el nem telt. Adott szavához természeténél fogva hű létére, gyöngesége sokszor olyan tettekbe sodorta, a melyek előbb tett ígéreteivel és fogadásaival kiegyeztetetetleneknek tunktek föl. Igen elmés és gúnyos megjegyzéseket tudott tenni, s ha a politikai kérdések nyomán kátyuba jutott, meg tudta magát vigasztalni egy vagy két olyan éles kifakadással, a melyeket csakis azok hallottak, a kik épen körülötte voltak — a világ, aztán, tőle, ugyan, haladhatott tovább a maga útján. Ő is, mint Roy Rob, »igen jó volt az átok, s igen rossz az áldás számára«. Épen, mint az angol II. Károly, soha sem mondott semmi bolondot, de nem semmi bölcslet is. Valami aesthetikai értekezés-írónak, vagy olyan felolvasónak kell vala születnie, a ki művészeti, vagy erkölcsi tan kérdések fölöl tart fiatal hölgyek számára előadásokat — de mostoha végzete egy olyan állam királyává tette őt, a mely

igen válságos időben két tűz közé vala szorítva. Mind köz-hire, mind sorsa olyan kegyetlenül bánt vele, hogy idegen országokban mindenki egy kötött fejű sensualistának tartotta, holott, igazában, egyénisége igen tiszteletre méltó, természete igen nemes vala; és hogy, Angliában legalább, sok ideig »Clicquot király« volt a gúnyneve, a melylyel jellemét, közfelfogás szerint, de bizony nagyon is tévesen, körül-írni szokták.

Poroszország királya bátyja volt a mostani német császárnak. Ha akkor emez ül vala a trónon, valószínű, hogy a maga idejében is erélyes elhatározásra jutott volna Poroszország nemzeti kötelességére nézve, még a fenyegető válság tartama alatt. Jól, vagy rosszul, de kétségen kívül majd csak eltalálta volna ő útját, s rá is határozta volna magát az európai mozgalomnak még korábbi fokozatán. Azt semmiképen sem tehetjük föl, hogy az Angliára és Franciaországra nézve legkedvezőbb irányt választotta volna; de az valószínű, hogy föllépése megelőzhette volna a háborút, vagy az által, hogy csatlakozásával a szövetségeseket sokkal inkább megerősítette volna, hogy sem Oroszország velök szembeszállani merhet vala; vagy az által, hogy Oroszországnak oly erőt kölcsönzött volna, mely a háború játékát sokkal rettenetesebbé alakíthatja vala, hogy sem a francia császár számításaiba beillett volna. Poroszország akkori valóságos királya, azonban, odáig a szövetségesekkel járt, úgy, hogy egy darab időre elhitette velök, hogy mindvégig az övék marad; de az utolsó pillanatban félreállt, kijelentve, hogy Poroszország érdekei nem követelik, vagy nem engedik meg, hogy háborúba ereszkedjék, s ott hagyta Franciaországot és Angliát, hogy lássák a maguk dolgát. Ausztria meg nem kockáztathatott egy ilyen háborút, Poroszország közremű-

ködése nélkül; s csakugyan, a mint a hadjárat folyni kezdett, úgy látszott mind Ausztria, mind Poroszország igen jó mentséget nyert azért a föltevésért, hogy érdekeiket ez a küzdelem nem a legszorosabban érinti. Ausztria egész bizonyosan belement volna a háborúba, ha Oroszország czárja a dunai fejedelemségek megszállását továbbra is föntartja vala, s területi viszonyai erre a föladatra nézve őt éppen elenállhatatlanná teszik vala. De, a mikor a háború szintere áthelyeztetett a Feketetengerre, s midőn kevéssel később a czár kivonta seregeit a fejedelemségekből és, Ausztria megszállta ezeket a szultánnal kötött egyezség alapján: a küzdelem őt egyenesen majdnem semmit sem érdeklé. Ausztria és Poroszország valósággal mindkét fél részéről föl vala a vita alól mentve, sőt, egy időben éppen még azt is lehetőnek hitték, hogy Poroszország az oroszoknak fogna segélyére sietni. Ettől, azonban, mégis megtartóztatta magát; Ausztria és Poroszország megállapodásra jutottak a kölcsönös védelem iránt arra az esetre, ha a háború továbbterjedése valamelyikök érdekeit egyenesen veszélyeztetni fogná; és Anglia s Franciaország, mint szövetségesek vállalkoztak Oroszország vakmerőségének megbüntetésére és nagyravágyó tervei nyirbálására. Mr. Kinglake sok hibát lel az angol kormány politikájában, erre hárítván a két nyugati állam, meg a másik két nagy hatalmasság érdeke meghasonlásának minden bűnét. De, részünkről, megvalljuk, hogy be nem tudjuk látni, hogy az Anglia hatalmában álló bármily eljárás is hogyan biztosíthatja vala, akkor éppen, a teljes szövetséget Poroszországgal; már pedig, ilyen szövetség nélkül hiában való lett volna azt várni, hogy Ausztria minden föntartás nélkül adta volna bele magát a nyugati hatalmak politikájába. Ne feledjük el, hogy az Oroszország meg a nyugat

között fenforgó vita valóban sok határozott kérdést foglalt magában, a melyek közül némelyik Poroszországot egyenesen épp semmiképen sem érintette, s Ausztriát csak nagyon kevésbé. Soroljunk föl e kérdések közül néhányat egyenként. Ott volt a fejedelemségek orosz megszállása. Ausztria nyíltan bevallotta, hogy legfőképen ez érdekli őt. Ez az állapot sokkal inkább volt épen az ő dolga, mint akármelyik hatalmasságé. Érdekelte Poroszországot is, mint Angliát, meg Franciaországot, a mennyiben olyan támadó czélzat bizonyítéka volt, a mely igen komolyan fenyegette Európa viszonyainak, intézményeinek egész állandóságát, — de közelebbi érdeke ebben nem feküdt Poroszországnak. Ausztria volt az az állam, a melyet ez a dolog legközelebb érintett; és Ausztria volt az az állam, a mely a legtöbb sikerrel léphetett föl ellene és volt mindig hajlandó és kész, hogy szükség esetén meg is tegye. Továbbá ott volt Oroszországnak az a követelése, hogy védnökséget gyakorolhasson Törökország keresztyén népei fölött. Érintette ez Angliát és Franciaországot egyfelől, mint Oroszország általános követeléseinek egyik alkotórésze; és érintette mindkettejüket külön, külön is, más értelemben is. Franciaországra nézve ez versenyzést jelentett annak a jognak körében, melyet ő magának a latin egyház érdekeinek gondozását illetőleg követelt; Angliára nézve, pedig, azt a szándékot fejezte ki, mely a név szerint a szultán uralma alatt álló népek fölött oly főnhatóságra tör, a mely idővel Oroszországot urává tehetné a ~~m~~ keleti birtokainkba vezető utaknak. Ausztriának, szintén, egyenesen érdekében feküdt Oroszország e követeléseinek visszautasítása, mert egy némelyik nép, a melyre nézve e követelések támasztattak, épen határainál lakott. De Poroszországról bajos volna azt mondani, hogy ehhez az

egész kérdéshez, egyenesen, valamely nemzeti érdeke fűződött volna. Azután következett a Dardanellák tengerszorosának és a Bosporusnak, mindezekről teljesen elütő, kérdése.

A tengerszorosok egész kérdését, mely a háború európai szempontból való fölfogását oly közel érdekli, másképp nem lehet megérteni, csak, ha az ember állandóan ráemlékszik Európa térképének alakulataira. Oroszország déli felén az egyetlen kijáró a Feketetenger. A Feketetenger, egy kis szűk kijárón kívül dél-nyugati szélén, egy egészen szárazzal körülvett óriási tó. Ez a kis kijáró a Bosporusnak nevezett keskeny csatorna. Az egész Feketetengert Orosz- meg Törökország területe fogja körül. Oroszországa az éjszaki part s egy darabka a keletiből; Törökországa az egész déli part, a Kis-Ázsia felőli rész s majdnem az egész nyugati part. Ha a Bosporus tengerszorosát elzárnák, Oroszország a szó szoros értelmében be volna rekesztve a Fekete-tengerbe. A Bosporus, mint mondók, egy keskeny csatorna; mintegy tizenhét (angol) mértföld hosszában, szélessége, pedig, néhol aligha több egy fél mértföldnél. De mindenütt nagyon mély, úgy hogy mindkét felén hadi-hajók is egészen a partokig közeledhetnek. Ez a csatorna, haladtában, keresztülvonul Konstantinápoly városán, s ennek ázsiai elővárosán: Skutarin. A Bosporus azután a kis Márvány-tengerbe nyílik s a Márvány-tengerből ki, nyugat felé, a Dardanellák szorosán visz át az út. A Dardanellák az egyetlen átjáró az Archipelagusba s innen a Földközi-tengerbe. A Dardanellák szorosa, épen, mint a Bosporus, igen keskeny és igen mély, de hossza mintegy negyven (angol) mértföldre terjed. A ki csak kezébe veszi a térképet, látja azonnal, mily egyenlő mértékben érdeklik mind Török-

mind pedig Oroszországot a Márvány-tenger két végéből kiszakadó tenger-szorosok. Zárd el ezeket a tenger-szorosokat a hadi-hajók elől, és a szultán fővárosát, a tenger felől, teljes lehetetlen hajón megközelíteni. Zárd el túlfelől, és az orosz hajóhadat a Fekete-tengeren, teljes-tökéletesen elvágta a Földközi-tengertől és a nyugati világtól. Hanem, ezen kívül, azt sem kell felednünk, hogy ugyanez az elzárás épen úgy biztosítaná a Fekete-tenger orosz kikötőit és partjait is, Nyugat bármely nagy hajóhadának közeledése ellenében. Mind a Dardanellák, mind a Bosporus ily keskeny csatornák lévén, s egykép török terület közé lévén foglalva, nem tekintetnek nyílt-tengernek. A szultánok mindig igénybe vették azt a jogot, hogy idegen hadi-hajókat mindkét tengerszorosból kizártak. Az 1841. évi szerződés Törökországnak ezt a jogát öt nagyhatalom egybehangzó szava által biztosította. E szerződés elismerte, hogy a portának joga van a tengerszorosok elzárásához bármely idegen hatalom fegyveres hajói elől, s viszont, a szultán, a maga részéről, kötelezte magát, hogy béke idején egy ily hajót sem bocsát egyik tengerszorosba is. A tengerszorosok elzárása egy egész sor szerződés tárgya volt. A Nagybritannia és Törökország között 1809-ben kötött szerződés közmegegyezéssel megerősítette »az ottoman birodalom ősi jogát,« hogy bármely időben kitilthassa a hadi-hajókat »a konstantinápolyi csatornából«. Az Orosz- és Törökország között s Unkiar-Skellessiről nevezett szerződés, mely abból a közreműködésből szármagott, melylyel Oroszország a portát, ennek egyiptomi vazallja: Mehemed Ali lázadó fölkelésének leverésénél segítette, egy titkos záradékot foglalt magában, mely kötelezte a portát »a Dardanellák« elzárására minden fajta hadi-hajók elől, kirekesztve, ehhez képest, Oroszország

ellenségeit a Fekete-tengerről, de szabadon hagyva Oroszországnak az átkelést a Bosporuson, legalább annyiban, a mennyiben erről a szerződési kötelezettségről vala szó. Később, mikor az európai nagyhatalmak egyesültek az egyiptomi fölkelés leverésére, a Londonban kötött 1841. július 13-diki szerződés kikötötte, hogy béke idején hadi-hajók ne bocsátassanak be a Bosporus és Dardanellák tengerszorosaiba. Ez a szerződés, különben, csak megújítása volt a megelőző évben kötött egyezségnek, közben Franciaország duzzogva félrevonulván az európai concerttól, s épen csak azt foglalta magában, hogy jegyzékbe vette Franciaország visszacsatlakozását.

A szultánnak, tehát, a mint a dolgok akkor állottak, nem csak joga, hanem kötelessége is volt a tengerszorosok, béke idején való, bezárása, s egy hajóhadnak sem volt szabad, az ő engedélye nélkül, még háború idején is átevezni határaikat. De háború idején, nyilván, tőle függött, hogy megengedje, vagy kikérje valamely idegen hatalom hadi-hajóinak a Márvány-tengerbe való bevitörlázását és vele együtt működését. E szerződés Oroszország Fekete tengeri hajóhadát a szó teljes értelmében Fekete tengeri hajó-haddá tette, mely épen csak annyira juthatott a Földközi-tengerhez, meg Nyugat-Európához, mint akár a luczerni tó valamelyik csónaka. Oroszországot, természetesen, bosszantotta ez, — de, egyszersmind, ahhoz sem volt semmi kedve, hogy e megszorítást olyan megállapodás kedvéért lássa föloldva, a mely a tenger-szorosokat, s evvel együtt a Fekete-tengert is megnyithatta volna Anglia és Franciaország hajó-hadainak. Fönhatósága keleti Európában édes keveset ért volna, Törökország fölött gyakorolt kényszerítő hatalma ugyan-csak leolvadt volna, ha, például, Anglia hadi lobogója épen

az övé mellett lebeghetett volna Konstantinápoly előtt, avagy a Fekete-tengeren. Csak természetes vala, tehát, hogy Oroszország sovárgása végcélképen Konstantinápoly-nak és a tenger-szorosoknak orosz birtokba vétele felé forduljon; mivel, pedig, ez olyan vágy vala, a melynek beteljesülte láthatólag a messzi távolban feküdt, s nagy áldozatokkal és veszedelmekkel járt: közelebbi célja, addig is, az vala, hogy a lehető legtöbb befolyást és túlsúlyt szerezze meg magának az ottomán kormány fölött; hogy a gyakorlatban Oroszország vazallusává tehesse, s minden esetre minden más nagy hatalmat meggátoljon annak a befolyásnak és túlsúlynak megnyerésében, a melyet ő, sóvárogva, saját magának szánt. Mind e nagyravágyó és messzevágó törekvések, valamint azok a közbeeső igények és viták a tenger-szorosok megnyitását, vagy elzárását illetőleg, fölöttébb fontosak valának Európára nézve, általában, mint Oroszország terjeszkedésének egyik alkotó eleme; de a nagyhatalmak közül mégis leginkább érdekelték Angliát; Francziáországot annyiban, a mennyiben Földközi tenger-melléki és tengeri hatalom volt; Ausztriát csak is harmadik s távolabb fekvő fokon; Poroszországot, pedig, Frigyes Vilmos király idejében, valamennyi közt a legkevesebbé. Nem lehet tehát, csodálkozni, hogy a két nyugati hatalom nem birta Poroszországgal való egyezkedését egész odáig juttatni, hogy az Oroszországgal folytatandó háborúra szövetkezzék velök, s akkor Ausztriára nézve is majdnem lehetetlen volt a csatlakozás, mihelyt Poroszország a tartózkodáshoz ragaszkodott. Így esett, aztán, hogy az egyezkedések egy bizonyos pontjánál Poroszország teljesen, vagy majdnem teljesen kimaradt a játékból; Ausztria, pedig, csak föltételes közreműködést vállalt, a minek föltételei, a mint fordult, be nem

következőnek, és, hogy Anglia királynője kijelentette, hogy Oroszország ellen fegyvert fogott, »szövetkezve a francziák császárával«.

E háború, az angol nemzet nagy többsége előtt, népszerű vala. Népszerű volt, részint azért a természetes és kimaradhatatlan visszahatásért a béke tanai ellenében, s ama pusztán üzleti gyarapodással szemben, a melyet kevés az előtt kissé már igen is egyhangúan prédikáltak. De népszerű volt újdonságáért is. Úgy tűnt föl, mintha megifjodott volna a világ, mikor Anglia ismét hadi készülődések közepett találta magát. Mintha új vér áradott volna a régi erekekbe. A nép immár kezdett jóllakni az idegen tőkék örökös emlegetésével, mindenki azt hirdetvén, hogy Anglia megalkotta a béke-szövetséget s többé nem is lesz látható soha a csaták terén. Mr. Kinglake igazat mond, mikor azt állítja, hogy a béke-szövetség tagjai általán soha nem nyertek uralmat országunk magasabb osztályai fölött. Bátorkodunk hozzá tenni, hogy általán soha sem nyertek uralmat az alantasabb, például a munkás-osztályok fölött sem. A művelt, gondolkozó közép-osztályt, a mely jól tudja, hogy a világi jólét mily nagy mértékben függ a rendszeres jövedelemtől, a mérsékelt adóktól és a kényelmes otthontól, leginkább a »béke«, — a mint gúnyosan hozzátették: »a minden áron való béke« ügyvédei képviselték. Hogy ez igen nemes, de igen bőbeszédű elméletnek igazságot szolgáltatunk, jegyezzük meg, hogy Angliában nem volt senki, a ki a »minden áron« való békét hirdette volna, abban a hitvány értelemben, a melyet az ellenséges bírálók e szóhoz tapasztottak. Volt, igen is, egy nagyon csekély, de komoly és tiszteletre nagyon is méltó férfiakból álló csoport, a mely, a legtisztább lelkiismereti okoknál fogva, azt tartotta, hogy min-

den háború bűnös és az istenséget sérti. Ezek épen annyira voltak a béke hívei, minden áron, mint hívei az igazságnak, minden áron, vagy a lelkiismeretnek, minden áron. Ellenségei voltak a háborúnak, mint ellenségei az árulásnak, vagy istentelenségnek. Az ő szemökben épen olyan természetesnek tűnt föl, hogy egy férfi inkább ellenállás nélkül haljon meg, mintsem ellenálljon és gyilkoljon, mint sokak szemében, a kiknek van igaz vallásuk, vagy akár csak becsületök, hogy a férfit inkább meghal, mintsem, hogy megtagadja vallását, a melyben hisz, avagy hazugságot szóljon. Mindenki bizonyosnak tartja, hogy bármely angol, a ki méltó e névre, inkább bármilyen kinhalált szenvedne, a melyet a zsarnokság csak reá bír mérni, mintsem, hogy alávesse magát ama régi szertartásnak, és gyalázkodva rátaposson a keresztre, a mihez, mind mondják, bizonyos pogány-államok néha ragaszkodtak, a fogoly szabadságának ára fejében. A béke elméletének hívei szemében a háború a kereszt megtaposása volt, a melylyel kimondhatatlanul gyászosabb szerencsétlen következmények jártak, mint egy hitetlen szertartás puszta végrehajtásával. Annak kijelentése, hogy ők inkább eltűrnek a vereség, vagy nemzeti szolgaság földi büntetését, mintsem, hogy valamely háborúban részt vegyenek, épen csak teljesen egybehangzott életök fenséges hitével. Ezt nem lehetett gyaláztatjukul tudni be. Még azok is, a kik, mint e sorok írója, egyénileg nem rokonszenveznek evvel a hittel, s a kik azt tartják, hogy az igaz ügyért viselt háború becsületére válik minden nemzetnek, bátran elismerhetik amaz elv tiszta és nemes voltát, a mely a béke szószólóit lelkesíté s tisztelettel hajolhatnak meg előtte. Ám, az ilyen emberek semmiképen sem voltak sokan a krími háború kitörése idején. A nemzeti politika irányára édes kevés befolyásuk volt.

Mindenfelől csúfondáros, némileg nemtelen gúnyt kelle szenvedniök. A legnehezebb vád, melyet olyan férfiak ellen lehet emelni, mint Mr. Cobden és Mr. Bright, a szemrehányás, hogy tagjai a béke-szövetségnek. Nem tűnt ki soha, hogy a keresztülvitt szervezetnek egyikök is tagja volt. Mr. Bright, vallásos meggyőződése alapján, szükségképen a béke mellett szavazott; Mr. Cobden részt vett oly gyülekezetekben, a melyeket avval a ködszerű célzattal hívtak össze, hogy a nemzetek békéjét a nemes érzelmek és a józan ész alapján lehessen biztosítani. De az angol nemzet hangulata jó darab ideig olyan volt, hogy a béke elveinek prédikálása nem csak minden siker nélkül való, hanem magára a béke érdekére nézve is veszélyes vala. A béke-szövetség némely vezérférfiai csakugyan küldöttséget szerveztek Miklós czárhoz, a jobb érzelmeire való hivatkozás kedvéért; s valóban, nagyon el voltak ragadtatva a czár modora által, a ki fogta magát és a legkegyesebb hangulatban állott velök szóba, nagy őszinteséggel beszélt, s minden lehető formaságot mellőzve, a feleségéhez is bevezette őket. Erre a látogatásra Oroszországban nem adtak semmit, itthon pedig csak arra szolgált, hogy az embereket fölháborítsa, türelmetlenekké tegye, és hogy a béke ügyét jobban kockáztassa, mint valaha. A béke-elmélet, különben, gyakorlati tényezőkép tekintve, épp oly teljesen megbukott, mint a hogy, általános vezérelvkép megbukott volna az a jelszó, mely a pénzszerzés ellen nyilatkozott volna akkor, a mikor a vasúti részvényekkel való vállalkozás szenvedélye kapott vala lábra. De nem csak, hogy magában megbukott. Távolsági időkre szóló nagy következményeket is vont maga után — olyan következményeket, a melyek nem foglaltatnak vala benne. Az az ékesen szólás, a mely Peel szellemét és okoskodó erejét arra

kényszeríté, hogy teljesen meghódoljon a szabad kereskedelem tanainak; az az ékesen szólás, a mely Anglia minden városának lakosságát talpra állította és a képviselőházat is meghódította, most arra lőn kárhoztatva, hogy pusztában kiáltó szó legyen belőle. Mr. Cobden és Mr. Bright immár hiában szónokoltak választóikhoz és polgártársaikhoz. Az levén felőlők a közhiedelem, hogy elvből ellene vannak minden háborúnak, e vélemény kivetköztette őket a közbecsülésből, a mint Mr. Kinglake helyesen jegyzi meg, holott csak éppen ez ellen a bizonyos háború ellen érveltek.

Magában a minisztériumban is voltak tagok, a kik éppen annyira elleneztek a háború elvét, mint akár emezek. Lord Aberdeen kárhoztatta a háborút, s a nemzetek közötti viták elintézésének oly bolond módját látta benne, hogy majdnem egész az első ágyú-lövés eldőrdüléseig nem tudta elhítetni magával, hogy az értelmes angol népet háborúba lehessen bonyolítani. Mr. Gladstone lelkiismerete és minden jobb érzése szintén ellenezte általában a háborút, mint embertelen és keresztyénietlen foglalkozást, de azért, érzelmei nem ragadták annyira magokkal, hogy be ne tudta volna látni azt a tényt, hogy a háború sokszor igazságos, kikerülhetetlen és dicsőséges vállalata lehet egy művelt nemzetnek is. A pillanat nehézségeit már ama nézet-eltérések is eléggé fokozták, a melyek a kormány tagjai között fönforogtak.

De voltak még más nehézségek is, a melyek éppen annyi bajt okoztak, mint az a pusztán elméleti kérdés, a mely a háború dicsőséges, avagy bűnös voltára vonatkozott. Csak hamar kiviláglott, hogy a kabinet két pártja egészen különböző szemmel és érdekekkel nézte a háborút és az ezzel összefüggő kérdéseket. Lord Palmerston kívánsága egyszerűen

az volt, hogy Oroszországot le kell verni, Törökországot, pedig, fönn kell tartani. Másoknak tervei, pedig, Törökország keresztyén népeire és jobb kormányzatukra vonatkoztak. Lord Palmerston nem csak azt gondolta, hogy Anglia érdekei követelik az orosz túlkapásoknak megzabolozását; ő a törököt magában véve is szerette; bizott Törökország jövőjében; odáig ment, hogy még katonai hatalma tartóságába vetett hitének is kifejezést adott. Adjatok Törökországnak szabad kezét s egy jó alkalmat, mondá, s megveri Oroszországot. Egy batkát sem adott sem a keresztyén népek elégedetlenségéről, sem az elnyomatásokról szóló híresztelésekre. Mind ez elbeszéléseket úgy tekintette, mint Oroszország terveinek és költeményeinek egyik részét. Az egész dolgot még fele részben sem hitte el. A keresztyén népeket és panaszait — nem szépítve a dolgot — mind csupa hühónak tartotta; a törököt úgy tekintette, mint egy nagyon pompás pajtást, a kit minden lovagias embernek becsülnie kell. Mindent elhitt, a mit az egyik fél mondott és semmit sem abból, a mi a tulsó oldalról került; evvel ő már régtől fogva tisztában volt, s nem volt az az érv, vagy tény, a mely meggyőződését immár megingassa. Az ilyen fajta hit lehetett nagyon kevésé philosophus. Kétségen kívül, sok tekintetben pusztá előítélet szülötte volt, nem függve sem tényektől, sem érvektől. De az ily hitből származó hangulat épen olyan volt, hogy az ebből származó hadszerzés még csak biztathatott a háborúra. Lord Palmerston tisztán látta, hogy mit kell tennie. A derék törököket támogatni kell; a gaz oroszokat le kell sújtani. Az egyik részen állottak: Lord Aberdeen, a ki el nem tudta hinni, hogy lehessen valaki oly barbar, hogy komolyan háborúzni akarjon, és Mr. Gladstone, a ki általában irtózott a háborútól, s még nem volt

egészen bizonyos a felől, ha van-e Angliának valami joga erre a háborúra vállalkoznia? E kettőnek, továbbá, sokkal inkább szíven feküdt Törökország keresztyén népeinek jóléte, mint Törökország fönmaradása, avagy Oroszország megalázása. A másik részen állt Lord Palmerston, büszkélkedve, elhatározottan, teljesen tisztában czéljával, a szíve gyökeréig meggyőződve minden felől, a mit épen akkor ügye előnyére, csak hinni kellett. A legkisebb kétség sem foroghatott fönn az iránt, hogy ugyan melyik félen lesznek az akkor az egész országban oly népszerű vállalkozás sikerére szolgáló anyagok föltalálhatók. A leglelkiismeretesebb ember is habozhatott a háború eszélyes, avagy erkölcsileg helyes volta iránt; de azok, a kik egyszer elismerték, hogy szükséges s azt óhajtották, hogy mi győzzünk, lehetetlen, hogy kételkedtek legyen, még, ha a béke-szövetség tagjai voltak is, abban, hogy milyen fontos dolog, hogy Lord Palmerston álljon akár az ügyek intézésének élén, vagy, hogy épen ő vezesse a hadügyet. A mely pillanatban a háború kitört, mindenki tisztán látta, hogy Palmerston viszonyos tétlenségének és homályba vonulásának időköre jóformán lejáróban volt.

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

Betörés a Krimbe.

Anglia és Francziaország, tehát, szövetségesek gyanánt kezdtek háborúba. Az angol hadak vezérletére Lord Raglant, az előbbi Lord Fitzroy Somersetet, a nagy herczegnek a spanyol-portugal háborúbéli régi növendékét, ki Welling-

ton alatt Waterloo-nál jobb karját elvesztette vala, nevezték ki. A francia katonák vezetését Franciaország császára St. Arnaud marsallra, egy bátor vitézre, a szerencse kitűnő katonájára bízta. A szövetséges hadak Keletre indulva, Várnánál találkoztak, a Fekete-tenger partján, s innen kelle a Krim elé szállniok. A háború, e közben, gyöngén folyt az orosz czár részére, a ki azt akarta volna, hogy a törököt szétmorzsolja. A törökök Omer pasában kiválóan tehetséges és erélyes hadvezért találtak, s azon felül egy vagy két esetben egészen váratlan segílyt és tanácsot kaptak pár éles látású és szerencsés angol férfiútól. Rendkívül ragyogó szakasza volt a háború kezdő részének Silistria földsánczainak védelme, a Duna bulgár partja felől, egy kis török sereg által, két fiatal angol vezérlete alatt, kik közül az egyik Butler százados vala, a ceyloni puskásoktól, a másik Nasmyth hadnagy, a kelet-indiai társulat szolgálatából. E fiatal katonák önkéntesen vállalkoztak a védelem veszélyes és felelősséggel járó munkájára. Butler elesett, de az oroszok teljes vereséget szenvedtek, s az ostromot kénytelenek voltak abban hagyni. Az oroszokat Gyurgyevónál s más pontokon is visszaverték, s minden jel arra mutatott, hogy a Dunai-fejedelemségekbe való betörés megghiusult.

Mr. Kinglake s más írók azt bizonyítgaták, hogy a háború itt és ekkor bevégződhetett volna, ha nem lesz vala a francziák császáranak dicsvágya és az angol nemzet feltűzelt hangulata. Azt vitatják, hogy az orosz czár meggyőződhetett, hogy az európai Törökországba való betörését nem tudja keresztül vinni; hajó-hada vissza volt szorítva Fekete tengeri kikötőibe, s így nem volt egyéb, mit tennie, mint békét kötnie. Azonban, részünkről be kell vallanunk, mi nem látjuk át, hogy a szövetségesek, ha egyszer általán

belementek e vállalatba, micsoda ügyességet és bölcseséget árultak volna el avval, ha ilyen pillanatban hagyták volna félbe s ha engedték volna, hogy a czár épen csak e visszáútasítással hordhassa el irháját. Akármilyen fényesek és eredményesek valának is az oroszok fölött nyert előnyök, az egész még sem volt egyéb, mint egy csomó — hogy úgy fejezzük ki magunkat — nem-hivatalos intézkedés. Ezekről csak nem lehetett azt gondolni, hogy kipróbálták Oroszország forrásait, vagy megbénították erejét. Arra nézve épen eléggé megalázták és meggyötörték, hogy kétszeresen bosszússá tegyék, de jobban nem. Az a föltevés lehetetlennek látszik, hogy ilyen közönséges kis csorbák a legcsekélyebb mértékben is érinthették volna az orosz hatalomvágy történelmi irányát — föltéve, hogy ilyen törekvés létezik. Ha elismerjük, hogy az a czélzat, melylyel Anglia e háborúba belement, igazságos és észszerű, úgy tetszik, az angol nép ösztöne egységes és helyes irányu vala, mely semmiképen sem kívánta volna tűrni, hogy Oroszország két, vagy három ilyen szelid ütéssel meneküljön, s tovább táplálja mérgét, s majdan boszút álljon, kilesve valamikor máskor a kedvezőbb alkalmat. Így hát átvitorláztak Várnától a Krimhez, majdnem három hónap múlva Silistria ostromának fölhatgyása után.

Sok vita folyt a fölött, hogy ki volt a Krimbe való betörés tervének eredeti szerzője. Napoleon császár magának tulajdonította; Lord Palmerston is; nemkülönben Newcastle herceg is; valamint, Mr. Kinglake szerint, a *Times* is. Minket nem nagyon érdekelne, hogy tudjuk, kitől eredt e gondolat; de, bizonyos mértékben fontos, hogy voltaképen egy polgári egyén, s nem valamely katona eszméje volt. A mennyire mi meg tudjuk a dolgot itélni, majdnem ugyan-

abban az időben egyszerre több államférfiúnak jutott eszébe s rögtönösen megbabonázta az egész közönséget. Miklós czár Fekete tengeri hajóhadát visszavonta és Sebastopol védelme alá helyezé. Ez a hajóhad Sebastopoltól vitorlázott ki annak elkövetésére, a mit úgy hívtak: a sinopei megszárlás. Sebastopol volt Oroszország nagy fegyvertára. Ez volt az a pont, a mely Törökországot fenyegette; a melytől, a közhit szerint, Oroszország megtestesült hatalomvágya egykoron a támadás legrettenetesebb kirohanását teendő Óriási tengeri erődjének bástyái fedezete alatt horgonyzott a Fekete tengeri hajóhad. A mely pillanatban Anglia és Franciaország hajói a Fekete-tengerbe beléptek, az orosz hajóhad visszavonult e védművek függönyei mögé, s a nyílt tengeren többé látható nem volt. Ha, tehát, Sebastopolt be lehet venni, vagy szét lehet rombolni, úgy tűnnék föl a dolog, mintha ez az egész oly fontos alkotmány, melyet annyi érték és fáradtság halmozott Oroszország tervei számára össze és föl, mint egy lehelet által elsöpörtetnék. Volt e gondolatban valami a drámai igazságszolgáltatásból. Nem is lehetett volna, hogy be ne hizelegje magát a közfelfogásba.

Mr. Kinglake mulatságos rajzzal szolgált a világnak arról, hogy mily módon olvasták föl a kabinet tagjai előtt Newcastle herczeg jegyzékét, mely a berohanást a Krimbe elrendelte — mert, valóban, rendelet szerében is elment az. A lehető legfontosabb jegyzék vala az, mert a kifejezések, a melylyekkel e tervet Lord Raglan-re ráerőszakolta, a főparancsnokra nézve majdnem lehetetlenné tévék, hogy a maga belátása szerint járhasson el. Az, bizony, megérdemelte volna, hogy latra vessék mondatról-mondatra, szóról-szóra. Mr. Kinglake, pedig, azt állítja, hogy a kormány tagjai közül, a kik előtt felolvasták, a legnagyobb rész egyre gyö-

kintgetett. Az nap, mint mondja, igen meleg volt; a jegyzék nagyon hosszúra nyult; a fölolvásó, pedig, igen egyhangúan örölte le az egészet. A kik figyelni akartak is, majdnem ellenállhatatlannak találták az álom elringató hatalmát. A mák, a mint Weller Samu mondja vala, semmi lett volna ahhoz képest. Az államférfiak, bizony, elszenderedtek s a jegyzék egyetlen szó változtatás nélkül ment keresztül. Az egész dolog nagyon mulatságos, s magunk is azt hiszszük, hogy, csakugyan, azon a bizonyos gyűlésen, a melyre Mr. Kinglake czéloz, egy egész csomó álmos fő bóbiskolt, s két annyi fáradt szembéj csukódott be. De nem igaz az az állítás, hogy ezeknek a szunyadozásoknak lett volna valami közük a háború következő eseményeihez. A jegyzék fölolvása tisztán csak a formáság ténye volt; mert az ajánlandó tervet ugyancsak hosszan és bőven tárgyalták le előbb s a kabinet tagjainak legnagyobb része teljesen egyetértett avval és belenyugodott végleg. A szendergő miniszter-tanács napja 1854. június 28-dika volt. De Lord Palmerston az előtt már legalább is két hét óta folyton szorongatta a kabinetet, külön-külön is egyes tagjait, legkivált pedig Newcastle herczeget, hogy elfogadtassa velök a Krimbe való betörésnek és Sebastopol megvívásának tervét. Természete teljes erélyével, makacs kitartásával sürgette a dolgot, a tanácsban kifejtett érveléseivel, a kormány minden egyes tagja számára és rábeszélésére külön irt értekezéseivel és hosszú, komoly leveleivel a kabinet különböző tagjaihoz intézve. Ez okmányok közül, melyeknek létezéséről Mr. Kinglake, kétségen kívül, akkor semmit sem tudott, a mikor az alvó kabinet eleven és gúnyos leírását papírra vetette, azóta több közzététetett. Franciaország császára is nagyon megkedvelte s melegen ajánlta e tervet már az államférfiak

alvó napja előtt; sőt a mint már mondók is, sokan azt tartják, hogy az egész javaslat ő tőle származott. A tervet, tehát, már akár jó volt, akár rossz, egész merejében ismerte a kormány, s ismételt és hosszas érvelések folytak fölötte, ellene és mellette, még mielőtt Newcastle herczeg fölolvasta volna a harcztéren táborozó brit hadak főparancsnokának szóló ajánló jegyzékét, az álomtól bedugult fülek előtt. Maga a fölolvadás, tehát, csak formaság vala. Annyi bizonyos, hogy sokkal jobb lett volna, ha a kimerült államférfiak rábirhatják vala magokat figyelmök teljes reáfordítására, de az e tekintetben fölmerült hézag egyáltalán semmiképen sem érintette az ország politikáját. Sajnálatos dolog, ugyan, hogy így szét kelle rombolnunk Mr. Kinglake ilyen mulatságos egy elbeszélését, de mégis ismételnünk kelle az elcsépelet igazságot, mely szerint a Krimbe való betörést nem lehet egyetlen miniszter bogarának, s valamennyi többi miniszter szundikálásának tulajdonítani.

A Krimbe való betörés terve, tehát, nem katonától származott. Az angol, meg a francia parancsnok nem jó kedvvel fogadta. Lord Raglan elfogadta, a kormány ajánlata iránt való tiszteletből; St. Armand marsall, pedig, hódolatból Franciaország császára iránt s azért, mivel Lord Raglan sem látta a módját, hogyan térhessen ki a felelőség terhe elől. Az egyesült seregek, tehát, a Krim délnyugati partjaihoz vitorláztak és a Kalamita öbölnél, az Alma folyó tengerbe ömlésétől egy kissé éjszakra, partra szálltak. Maga Sebastopol innen mintegy harmincz mértföldre fekszik délfelé, s ettől még tovább délnek, Sebastopoltól egy kiszögellő hegyfok tömege által elválasztva, Balaklava kikötője. A hajókból való kiszállás 1854. szeptember 14-dikének reggelén kezdődött s az ötödik napon végződött be,

Nagy Katalin Krimjének földjére lépve mintegy 27000 angol, 30000 francia és 7000 török. A partraszállás az oroszok minden ellenállása nélkül történt meg. A szövetségesek szeptember 19-dikén kivonultak táborukból, s megindultak délnek, Sebastopol felé. Egy vagy két kis összeütközések volt az orosz lovasok és kozákok egy kémelő csapatával, de igazi csatájok nem volt egész addig, míg az Alma balpartjához nem értek. Az oroszok nagy erővel kitűnő állást foglaltak a folyó másik partját környező magaslatokon. A szövetséges hadak szeptember 20-dikán, dél tájt érték el az Almát. Ekkor tűnt ki, hogy a folyón a hegyek legmagasabb partjain, avagy a meredélyeken szétszórva elhelyezett orosz tüzérségi ütegek nagy lövegeivel és a dombokat ellepő gyalogság sűrű tömegeivel szemben kell átkelniök. Az oroszok Mentschikoff herczeg vezérlete alatt állottak. Annyi bizonyos, hogy Mentschikoff herczeg hite szerint állása megtámadhatatlan, s meg volt győződve, hogy ellenségei teljesen hatalmába jutottak, mihelyt látta, hogy a szövetségesek közelegnek és el vannak határozva, hogy a vizen átkelnek. Szántsándékkal engedte hát őket, hogy ennyire közeledjenek. Szembeszállhatott volna velök partraszálltuk alkalmával, vagy pedig a folyóhoz vezető két napos úton. De jobbnak tartá erre nem vállalkozni. Nagy gonddal erős és, hite szerint, megvíthatatlan állást keresett hát seregei számára. Azt hitte, hogy épen ezt találta meg az Alma déli partján, egyszerűen ott várta tehát idejét. Azt képzelte, hogy könnyű szerrel megtarthatja helyét a szövetségesek ellenében pár napig; hogy ott lekötve tartva őket, csak játszani fog velök, mindaddig, míg a várakozása szerinti erősbítések megérkezhetnek s akkor, aztán, gyorsan támadásra fordítva a dolgot, szétmorzsolhatja az ellenséget.

Azt akarta, hogy az Almát és partjait a betörők sirjává változtassa. Azonban, jellemző fölfuvalkodottságában és gondatlansággal egy csomó épen olyan elővigyázati intézkedést hanyagolt el, a melyek lényegesen és múlhatatlan szükségesek még a legerősebb hadiállások biztosítására is. Még azt a fáradságot sem vette magának, hogy meggyőződést szerezzen, ha vajon az állásához vezető minden könnyű följárat el van-e zárva az ellenség támadása ellen? A szövetségesek a támadást kétségbeesett vakmerőséggel, de nem valami szerencsés vezérlet, avagy szigorú fegyelem alatt hajtották végre. A viadal inkább csak amúgy össze-vissza folyt, a melyben a végén is az angol és francia csapatok eszeveszett vakmerősége és fékezhetetlen makacssága játszta a főszerepet. Az ütközet részletes leírása nem nagyon érdekelné az olvasók nagyobb részét. Az egész egyetlen hősies rohamból állt. A szövetséges seregek támadásában nem igen sok egyöntetűség vala. Hanem, nagyobb szerencsére, az oroszok részéről is majdnem teljesen hiányzott a vezérlet. A császár katonái hősileg és rettenthetetlenül küzdöttek, mint mindig, de azért még sem állhatták meg helyöket az angolok és francziák vak heve és kitartása ellenében. Az átkelés a folyón megtörtént, a szemben fekvő magaslatokat rohammal bevették, Mentschikoff herczeg nagy erődje elveszett, az oroszokat kiverték állásaikból s helyöket a szövetségesek foglalták el. A győzelem a nyugati hatalmaké lett. Igazában nem mondanánk igen sokat, azt állítva, hogy a győzelem az angoloké volt, mert akármi oknak tulajdonítsuk is, a francziák az ütközet hevében nem vettek akkora részt, mint a mennyire erejüktől és katonai szellemüktől az ember várhatta volna. Fővezérök, St. Arnaud, egészsége, valóban, nagyon gyöngé lábon állt — majd, hogy nem hal-

doklott; egyáltalán nem volt abban az állapotban, hogy az ütközetet vezényelhetette volna; Bosquet tábornok egy fényes rohama gyöngén ütött ki, majdnem teljesen megghiúsult; Napoleon herczeg csapata pedig reménytelen helyzetbe szorult s egészen összezavarodott. Talán inkább megközelítjük az igazságot, ha azt mondjuk, hogy az egész ütközet zavarában és rohamában mi sokkal szerencsésebbek valánk, mint a francziák. Mikor egy csomó ember torony-iránt és vaktában rohan valamely távoli cél felé, az egyik, rá sem gondolva, valamely akadálnak futhat neki, s felbukhatik, elvesztve így a célhoz jutás lehetőségét, míg szerencsésebb társa, nem bukkanva ilyen gátra, jobban jár és célhoz jut. Ez a hasonlat talán igazán tünteti föl az ütközetben résztvevők szerepét. Mondanunk is fölösleges, hogy a francziák kitünően vívtak, a hol csak vívniok adatott. De a szerencse, az nap, nem járt velök. A viadal minden félen vezérlet nélkül folyt. A tisztek és legénység vitézsége minden részen akármely tábornoknak is becsületére vált volna. A mieink valának a legszerencsésebbek. Látták a magaslatokat; látták rajtok az ellenséget; neki rohantak; hozzájuk érkeztek; visszatérni nem akartak; s így amazoknak kellett engedniök. Ez volt a nap története. Pár óra alatt az egész vakmerő rohamnak vége volt. Az első ütközet megvolt és a győztesek mi valánk.

Az oroszokat üldözni kell vala. Magok is teljesen meg voltak győződve róla, hogy üldözni fogjuk. Majdnem teljesen összezavarodva vonultak vissza, igyekezve elérni a Katcha folyót, mely az Almától délre halad, majdnem ugyanabban az irányban, a melyben üldözőiket képzeltek. Ha a Katchaig követtük volna őket, mindnyájan foglyul estek, vagy elestek volna. De üldözés nem történt. Lord

Raglan kész lett volna a győzelem kizsákmányolására, de a francziáknak, akkor még, alig volt valami lovasságuk, s St. Arnaud marsall nem akart beleegyezni, hogy az nap még valamibe bele fogjunk. Lord Raglan is azt tartotta, tehát, hogy nem lesz jó a dolgot erőszakolni, s így semmi sem történt. Az oroszok elején nem akartak hinni jó szerencsájöknek. Sokáig képzelhetetlennek tartották, hogy lehessen a világon olyan parancsnok, a ki, ilyen kecségtető körülmények közt, ne üldözze a menekvő és minden rendből kivetkőzött ellenséget.

Ezzel az ütközettel, különben, kivéve a viaskodók hősiességét, nem volt mit sokat dicsekedni. A szövetségesek, együttvéve, jóval fölülmúlták az oroszok számát, habár, a már említett okoknál fogva, az angolok kénytelenek valának is a nap túlnyomó nagyobb része alatt magoknál sokkal nagyobb számu ellenséggel küzdeni, a mely, még a mellett, nehezen megközelíthető és uralkodó magaslatokon vala elhelyezve. De, hát, ez volt az első ütközet, a melyet katonáink, civilisált ellenféllel, majdnem negyven év óta vívtak. Országunknak és katonai tekintélyeinknek nagy kedvök telt benne, hogy igen nagy dolgot csináljanak ebből az ütközetből. Ilyen távolfekvő időből nézve vissza ez esetre, majdnem könybe lábbad az ember szeme, ha olvassa egyik-másik egykorú hősies leírását az almai nagy rohamról. Szinte úgy tetszik, mintha ama lelkesülő történetírók képzelete szerint soha addig angolok magaslatokat ostrommal be nem vettek volna, s nagyobb számu ellenségen nem diadalmaskodnak vala. Ama csodálatra méltó diadalokat, a melyeket, minden kedvezőtlen körülmények ellenére is, egy Marlborough, vagy egy Wellington lángesze vívott ki, nem lehetett volna magasabban szárnyaló dics-énekekkel ünnepegni. Az Alma-

parti szép kis összehabarodást s a rákövetkező tétlenség gyümölcstelen időközét úgy emlegették, mintha az istenek harczárol beszéltek volna.

Azonban csakhamar egészen más nótát kelle hangoztatni. A hadjárat egészen más körülmények közt nyílt meg, mint a milyenek a megelőző háborúk alkalmával szerepeltek. A tudomány igen sok új találmánnyal gyarapította a háború művészetét. Az irodalom, a maga részéről, szintén egy egészen új és nagyon figyelemre méltó kezdeménnyel járult azokhoz a tényezőkhöz, a melyek között a háború addig folyt. E járulék a »külön tudósító« volt. A háborúk régi divatú történetírójának mindent el kelle követnie, hogy megnyerhesse kedvét a fejedelmeknek és hizeleghessen az öntelt hódítóknak. Az újkori külön tudósító feladata egészen más. A seregek mozdulatainak figyelemmel kísérését és a tábornokok hadmiveleteinek bírálatát ő valamely hírlap érdekében végzi, a mely, a maga részéről, egyedül csak közönsége értesítésével törődik. A legönzőbb hirlaptulajdonos szemében sem érdemelt egyetlen pillanatnyi gondolkozást is akármely udvar vagy uralkodó részéről nyerhető kegy, összemérve azzal a jutalommal, a melyet a közönségtől várhat vala a maga és lapja számára, ha gyors és pontos újdonságokkal és megbízható tudósításokkal birt neki szolgálni. A külön tudósító foglalkozása a krimi háború ideje óta akkora változáson ment keresztül, hogy ma majdnem kedvünk volna az akkori hadi tudósítóra olyan szemmel nézni, mint a milyennel az akkori emberek tekintettek a régi divatú krónikásra. A mai hadi tudósító sürgönyeit az ellenség tüzelése közben, nyergében ülve írja; egy írónnal körmölget, följegyezve és leírva a viadal minden mozzanatát, a menyire csak látni bírja, olyan hidegvérrel, mintha csak az

önkéntesek Hyde-parkbeli gyakorlatát írnia le; s tudósítását igyekszik táviratban még azelőtt elküldeni, mielőtt még a csata győztese az üldözéshez fogna, vagy elhelyezkedett volna a kivívott tér megtartása kedvéért; és a hadi tudósító elbeszélésétől megvárják, hogy előadásának modora éppen olyan csillogó és érdekes legyen, mint a milyen pontosaknak és megbízhatóknak kell adatainak lenniök. A krími háború idején a dolog éppen ennyire még nem fejlődik vala; a háború már javában folyt, mikor a Várna és Krim közötti tenger-alatti távíró még nem volt meg, hogy minden nap tudósításokat lehessen küldeni; de azért az emberek elméjét mégis csodálkozással töltötték el a hadi tudósítók mester-fogásai. Mikor a sereg Angliából elindult, vele ment London minden nagy napi lapjának külön tudósítója is. A Times olyan képviselőt küldött, a kinek neve majdnem azonnal ünnepeltté vált — Mr. Russell Haward Vilmost, a ki éppen olyan *preux chevalier* volt az akkori idők hadi tudósítói közt, mint a maiak közt Mr. Forbes Archibald, a *Daily News*-től. Mr. Russell nagy szolgálatokat tett az angol hadseregnek és hazájának, de a melyeket csupán írói nyelvezete csillogásával nem nyújthat vala. Annak a hitelnek alapján tehette ezt, melyet éles ítéleteivel és szeges megfigyeléseivel vívott ki magának, a midőn polgár-ember létére, a ki soha azelőtt egy hadi ágyú füstjét sem látta, különbséget tudott tenni a közt a zavar között, a mely minden háborús mozdulattal elválaszthatatlanul együtt jár, és a között, a mely a határozottan rossz vezényletből származik. A közönséges polgári állásu ember gyakorlatlan szemében a hadjárat egész folyamatja, egy ütközet kifejlődése, a vezérlet intézkedései az összeroppanás minden válságos pillanatában, mind úgy tűnnek föl, mint éppen csak a legnagyobb zavar

gomolygásai. A polgári élet körében hozzászokott, hogy mindent a maga illő helyén lásson s minden következő eseményre nézve gondoskodás történt legyen. Ha pedig egyszerre csak egy hadjárat áradatába látja magát sodortatva, hajlandó azt hinni, hogy mindennek végének kell lennie; vagy pedig egészen nyugodtan azt képzei, hogy az egész dolog olyan emberek kezébe van letéve, a kik nála sokkal jobban értenek hozzá, és, hogy badarság volna tőle, olyan emberek intézkedéseinek bírálgatásába bocsátkoznia, a kiknek éppen az a hivatásuk, hogy értsenek a dologhoz. Mr. Russell hamar belátta, hogy csakugyan volt ott zavar és egészséges józan ítéletével csakhamar belátta azt is, hogy a baj abban rejlik, hogy rendszerünk csak kívül mutat, de belül reves. Éppen ezért, midőn a seregünk sikereiből és vitézségéből merített gyönyör otthon még lázban tartá a közvéleményt; midőn még minden zene-terem csak úgy csengett az érdem olcsó jutalmától, katonáink és hadvezéreink általános dicsőítésének alakjában: a *Times* olvasói már kezdtek arra ébredni, hogy az almai diadalmas sereg dolgai ugyancsak csehül állanak. A kolera pusztításai ugyancsak kezdték ritkítani a sorokat. Maga Lord Raglan bevallotta, hogy a kolera egész a csatáig kísérte az embereket. Nincs az a rendszer, amely az éghajlat minden hatását elenyésztethetné; de nagyon is hamar kitűnt, hogy azok az intézkedések, amelyek a hadjáratokkal együtt járó és kikerülhetetlen csapások elhárítására valának számítva, nyomorúságos módon hatástalanok maradtak. A kórházak gyalázatosan rendetlen és szervezetlen állapotban voltak. Orvosszerek és erősítő táplálékok egész nagy halmazokkal heverték olyan helyeken, ahol senkinek sem volt szüksége rájuk, vagy senki hozzájuk nem férhetett, míg embereink százanként pusztultak el krimi

táborunkban, mert ott meg kapni nem lehetett belőlök. A katonák ruházásának, a szállításnak, az élelmezésnek, beteg-ápolásnak rendszere — mind, mind csak kívül mutatott, de reves volt belül. Mindennemű készlet bőségesen volt egybe-halmazva s ki is volt fizetve — de, midőn szükség lett volna rájuk, senki sem tudta, hogyan lehet hozzájuk jutni. A Times külön tudósítója és más tudósítók folyton trombitálták a közönség füleibe ezeket a dolgokat. Az ujjongatás kezdett helyet engedni a lehangoltságnak. Az oroszok elleni hazafias harag mély fölháborodás érzelmeire fordult át saját hatóságaink és saját kormányzatunk ellen. Mindenki belátta csakhamar, hogy az egész hadjárat terve azon a feltevésen alapult, hogy folyása olyan lesz, mint a hős pályája, kiről Byron dalol: »Rövid, hős és dicső.« Itthoni katonai tekintélyeink — mert a csatatéri parancsnokokról nem szólunk — elhitették magokkal, hogy Sebastopolnak, mint egy második Jerichonak kell elbuknia: a hadi-kürtök harso-gásaitól.

Csatatéri parancsnokainak, épen ellenkezőleg, inkább arra hajlottak, hogy túlbecsüljék, hogysem kicsinyeljék az oroszok erejét. Inkább hát olyan formán állottak a dolgok, mint a hogy Macaulay mondja: A hátul levők azt kiabálták: előre! az elül levők pedig: vissza! Nagyon is valószínű, hogy, ha Sebastopolra gyors csapást mértek volna mind a tengeren, mind a szárazon, majdnem azonnal a háboru megnyitásával be lehetett volna venni. De a késedelmeskedés nyomatékos intésül szolgált az oroszoknak s ezek nem is hagyták azt felhasználatlan. Az Alma melletti csata után harmad napra az oroszok Fekete tengeri hajóhadukból két hajót sülyesztettek el a sebastopoli kikötő bejáratánál. Az egész mivelet a szövetségesek szeme láttára történt s ezek,

félreértve az ellenség között véghezmenő mozgalmakat, elején azt hitték, hogy az oroszok hajós serege készül menedékhelyéből kijönni s próbát akar tenni a nyugati halalmak hajóival. Ám, az oroszok tulajdonképeni célja csakhamar kiviláglott. A két hajó kezdett a szövetségesek szeme láttára lassan mélyedni s úgy elsülyedt a vízben, hogy a végén csak az árbocok csúcsai látszottak ki a hullámokból — s evvel a kikötő bejárata úgy el volt zárva bármely ellenséges hajó minden közeledése elől, mint valami leülepedett sziklák által. Sebastopol gyors elfoglalásának minden álma tovaszállt.

A szövetséges seregek ismét odahagyták Alma melletti állásaikat, de azért nem Sebastopol éjszaki oldala felé vonultak. Balaklávának tartottak, a mi a várostól délre fekszik, egy hegyfok tulsó oldalánál, ellátva kikötővel is, a mely a csapatok meg a hajóhad közti állandó összeköttetés fenntartását tette volna lehetővé. A szövetséges hadaknak, hogy elérhessenek Balaklávához, hosszas és fáradsztó oldal-menetet kelle végrehajtaniok, Sebastopolt jobbra hagyva. E felvonulást minden baj nélkül megtették s elfoglalták a Balaklava feletti magaslatokat, míg a hajóraj egyidejűleg megjelent a kikötőben. Sebastopol onnan csak pár mérföldnyire esett s azonnal készülődések tétettek megtámadására szárazon és vizen. Az ostrom október 17-én kezdődött. A vállalat sikertelennek bizonyult. Bizony, ennél bizonyosabban semmire sem lehet vala számítani. A hajóhad nem közeledhetett eléggé Sebastopol tengeri erődjeihez, hogy oldal-felökkel valamire lehessen menni, mivel a víz sekély volt és az elsülyesztett gályák is akadályul szolgáltak; s bár a szárazföld felőli támadás igen hatalmas vala s egész hévvel ismét és ismét megújított, célhoz mégsem vezethetett. Kivilág-

lott, hogy Sebastopolt nem lehet semminő *coup de main* útján bevenni — a szövetségeseknek, pedig, körülzárolására elég emberök nem volt. Így hát, bizonyos mértékben, ők magok valának az ostrom alatt álló erősség helyzetében, mivel az oroszoknak jelentékeny hadak álltak Sebastopolon kívül rendelkezésükre, a melyek készen álltak bármely áldozatra, csakhogy megakadályozhassák az angolokat és francziákat még csak reményében is annak, hogy zavartalan folytathassák hadmiveleteiket a vár ellenében.

Az oroszok október 25-én hevesen megtámadták a szövetségeseket, abban a reményben, hogy Balaklavát elfoglalhassák. A vállalat hősi és kiválóan fényes vala, de épen oly fényesen veretett vissza. Soha csata napja nem szerzett az angol vitézségnek több dicsőséget, sem talán kevesebbet az angol vezérletnek. Különösen a lovasság tüntette ki magát. Ami részünkről nagy szabásu lovas hadmivelet folyt. Az egész angol történetben emlékezetes lesz e csata, mert ebben fordult elő a könnyü lovas osztály ama híres kirohanása. Ez a könnyü lovas osztály, összesen 607 ember, a főparancsnok egy rendeletét végzetesen félreértvén, megtámadta, a mint igazán szerencsésen mondatott: » a biztos hadállásban levő orosz hadsereget.« Az osztály állott a 4-ik könnyü dragonyosok 118 emberéből; a 8-ik huszár-ezred 104; a 11-ik huszár-ezred 110; a 13-ik könnyü dragonyosok 130 és a 17-ik dzsidas-ezred 145 emberéből. A 607 vitézből visszatért 198. Hosszan, kínosan és eredménytelen folyt a vita e végzetes rendelet fölött. A kérdést teljesen megoldani sohasem sikerülhet. A parancsot vivő tiszt a roham legelső áldozatai közt volt. Egész Európa, az egész világ csengett a csodálattól és bámulattól ez eredménytelen, e ragyogó vállalat fölött. A babéros költő szellemes költeményben dalolta

meg. A legillőbb sárvers talán mégis az a híres mondás volt, a melyet Bosquet francia tábornoknak tulajdonítanak, a mely azóta közmondásossá vált s a melyet már annyiszor idéztek, hogy az emberek majdnem belefáradtak — : »Nagyszerű vala, de nem háboru volt az.«

Az ellenség másnap ismét hatalmas támadást tön, sokkal hatalmasabbat az előbbinél, Sebastopolból indulva ki s ismét visszaveretett. A szövetségesek meg tudták előzni e csapatok egyesülési kísérletét, melylyel a Balaklavánál történt támadás kívül levő seregével együttműködni akartak. Ez utóbbi azon igyekezett, hogy a Sebastopol éjszaki felén fekvő kis Inkerman faluban sánczolja el magát; de a hatalmas ellenállás, melyet evvel szemben a szövetségesek kifejtettek, megghiúsította szándékukat. Az oroszok november 5-én újabb nagy rohamot intéztek a szövetségesek, s első sorban az angolok ellen és ismét fényesen visszaverettek. Inkerman főnsíkja vala a küzdelem főszínhelye. Itt a testőrök és néhány brit ezred volt felállítva, ezek feladata lévén az oroszok feltartóztatása, valamig Bosquet tábornok francziáival megérkezhetett. Ez volt az egész hadjárat legkomolyabb és leghévesebb ütközete. Az angolok vesztesége 2612 főre rugott, a kik közül 145 tiszt volt. A francziák mintegy 1700 embert vesztek; az oroszok veszteségét 12,000 emberre becsülték — de az orosz veszteségek felől soha sem lehetett biztos adatokat szerezni. Azt hitték, hogy 50,000 emberök vett ez ütközetben részt. Abban az időben az mondott, hogy Inkermannél a katonák csatája folyt. Az volt az egybehangzó vélemény, hogy hadvezérletről szó sem vala. A roham sötét, permetező köd leple alatt történt. A viadal egy darabig majdnem teljes sötétségben folyt. Még csak kísérlet is alig történt, hogy a szövetségesek vezénylete a

tudományos hadviselés elvei szerint intéztessék. A katonák vaktában s úgyszólván birokra mentek egymással a sorban egymásra következő viaskodások rendjén, s bátran elmondhatjuk, hogy a véggyőzelmet az erősebb emberek nyerték. Tökéletesen egyetértünk azokkal, a kik ez ütközetet a katonák csatájának nevezték. Az egyetlen megjegyzés, a melyet e jelzőre nézve tennünk kell, az, hogy biztosan meg nem tudnók mondani, melyik volt a krimi háboruban vívott ütközetek közül valami egyéb, mint éppen csak a katonák csatája? Természetesen, a katonákhoz számítjuk a tiszteket is. Olyan krimi ütközet, a melyben a hadvezéreknek is lett volna valami különösebb része, bizony, nem jutott e sorok írójának tudomására. Mr. Kinglake azt mondja, hogy St.-Arnaud, a francziák főparancsnoka, Alma mellett, Canrobert tábornokhoz és Napoleon herczeghez fordulva, így szólt: »Ily férfiakkal szemben, mint Önök, nincs miért parancsokat osztogatnom; csak rá kell mutatnom az ellenségre.« Úgy látszik, ez volt az alapelv, a mely szerint a hadjáratot a parancsnokok vezették. Ime, ott vannak az ellenség haderői — hát, hadd menjenek rájuk az emberek, a hogy éppen tudnak. Azok között a körülmények között különben valami sokkal jobbat nem lehet vala tenni. Mikor parancsokat osztogattak, nem is csak egyszer tűnt ki, hogy azok nélkül sokkal jobban mentek volna a dolgok. A katonák nyerték meg mindig a csatát. Még a tábornokok sem birták őket meggátolni ebben.

És, hát, e közben, mit mondtak az emberek Angliában? Méltatlankodva kijelentették, hogy az egész hadjárat csupa össze-visszaság. Most már kiviláglott, hogy Sebastopolt nem lehet egyetlen csapással bevenni; kiviláglott az is, hogy az előkészületek avval a föltevással tétettek meg, hogy egy csa-

pással be lehet venni. Hogy az otthoni csalódás még keserve-
sebbé váljék, a közönség néhány napig avval az álhírrrel ámít-
tatott, hogy Sebastopol elesett, és e csalódás, természetesen,
az angol nemzet türelmetlenségévé és fölháborodásává nőtte
ki magát. A balti tengerre kiküldött hajóhad visszatért, a
nélkül, hogy valami különösebbet végzett volna; és bár
voltaképen nem is vala ott semmi különösebb, a mit a fen-
forgó körülmények közt végezhettek volna, mégis igen sokan
épen olyan dühösek voltak, mintha kárhoztatandó módon
elnézték volna, hogy az ellenség nyílt tengeren kisikljék a
veszedelemből. Igaz, a balti tengerre szánt hajóhad kivitor-
lázását olyan ünnepélyességek előzték meg, a melyek, mintha
egyenesen arra lettek volna számítva, hogy akármely vállá-
latot is nevetségessé tegyenek, a mely bámulatot keltő sike-
reket fölmutatni nem birt. Parancsnokává kinevezték Napier
Károlyt, a Smollet-féle egészen elavasodott Trunnion com-
modore-iskola egyik régi, derék sósvíz-kóstolóját, azt a szög-
letes, viharezzett, vakon rohanó katonát, a ki minden való-
színűség szerint győzhetett mindenütt, a hol a győzelmet
csupa erővel és bátorsággal meg lehet szerezni, de a kiből
teljes mértékben hiányzott a vezér minden szellemi tehet-
sége s a kiben annál inkább megvolt a beszéd zabolátlan-
sága és a majdnem páratlan megfontolatlanság. Napier
Károly oly család tagja volt, a mely harczosairól volt híres,
de tehetségre nézve semmikép sem hasonlított a másik
Napier Károlyhoz, a scindei győzőhöz, sem észre nézve
Napier Vilmoshoz, a spanyol-portugál szabadságháboru tör-
ténétírójához. Sokszor jelentős és meglepő sikert vívott ki
a portugál polgár-háboruban és Syriában — mindig egészen
más körülmények közt és egészen más fajta ellenséggel
szemben, mint a milyennel a balti tengeren el kell vala

bánni. De a dicsőítő barátok nem győztek elég főnhangon szónokolni, jósolgatva fényes tetteit, mielőtt hajóhada még a kikötőt is elhagyta volna s féktelen önbizalmában ő maga is könnyen megfeledkezett a különbségről a közt a dicsekedés közt, a mikor már lerakja az ember fegyvereit s a közt, a midőn éppen még csak felölti. Barátai bucsú-ebédet adtak tiszteletére, a Reform-clubben. Jelen volt Lord Palmerston és Graham Jakab, Sir, az admirális Lordja és a szónoklatokban csak úgy áradt a sok badarság. Lord Palmerston elragadtatva magát a természetében rejlő *bonhomie* és nyerseségre hajló szelleme által, a legkorlátatlanabb dicsőítésekkel árasztotta el a vitéz tengernagyot, egy csomó tréfát szőve közbe, a melyek a társaságot féktelen kacajra ragadták, de a melyeket a nagy közönség más nap olvasva, illetlen előhangnak tekintett egy olyan vállalathoz, a mely egy nagy hadjárat és a nemzet rettenetes áldozatai egy részét vala kiegészítendő. Ezt az egész jelenetet csak az az egyetlenegy mentheti vala ki, ha hőse valamely meglepő sikert tudott volna felmutatni. Azonban nem valószínű, hogy egy Dundonald, vagy még egy Nelson is éppen akkor sokra mehetett volna a Balti tengeren — Napier pedig sem Dundonáld, sem Nelson nem vala. A balti hajóhad, egy darab idő múlva, sértetlen tért haza, parancsnoka semmi egyebet nem hozva magával haza, mint egy nagy követ, mely szívét élete egész hátralevő részében súlyosan nyomta. A közönség elszörnyűködött, fölháborodott, dühbe jött; azt kezdte hinni, hogy az egész hadjárat arra van hívva, hogy csalódást, szerencsétlenséget teremjen számára. Igazán, a közvélemény rettenetesen türelmetlenné vált. Talán nem is lehetett ezért hibáztatni. A vezér-egyéniségek, kiknek jobban kell vala a dolgot tudniok, egészen beleringatták volt magokat abba

a meggyőződésbe, hogy nincs itt semmi egyéb teendő, mint épen csak elsöpörni az ellenséget a tengerről és száraz-földről.

Az így felizgatott és így megcsalódott nép hangulatja majdnem soha sem tud különböztetni, sem észszerűen bírálni és itélni. A legelső gondolat az áldozat kereséséhez fordul. Az áldozat, kire a közönség nagy részének haragja ez alkalommal hárult, a fejedelmi férj vala. A legbadarabb állítások, a legkegyetlenebb és alaptalanabb rágalmak keringtek fölé. Avval vádolták, hogy valamely kifürkészhetetlen érdeknél fogva minden titkos befolyását hadjáratunk sikerének meggátlására fordította. Avval fordultak ellene, hogy összeesküdött Poroszországgal, össze Oroszországgal s tudja az isten kivel, kivel nem, Anglia erejének megbénítására s ellenségei győzelmének biztosítására. Egy időben egész történeteket beszéltek arról, hogy fogságra vetették felségsértésért. Ez idő tájt tartott egyik beszédében azt mondta, hogy az alkotmányos kormányzat súlyos próba alatt áll, a melyből győzedelmesen csak akkor kerülhet ki, ha az ország teljes bizalmával ajándékozza meg ő Felsége kormányát. A herczeg e megjegyzésével, mint beszéde egész tartalmából is kitűnt, csak azt akarta kifejezni, hogy a királynő kormányának nagyobb nehézséggel kell küzdenie, a midőn a háborút folytatnia kell, mint egy oly kormánynak, a minő a francia császáré, ki saját belátása és akarata szerint járhat el, a nélkül, hogy valamely parlamenti testület akadályozná, késleltetné, vagy ellenőrizné. De a beszédet mindjárt úgy fogták fel, mint a herczeg mélyen gyökerező és legyőzhetetlen ellenszenvének bizonyítékát a kormányzat minden alkotmányos és a nemzetnek jogot adó elvei irányában. Azoknak, a kik a herczeg ellenesei valának, bizony

nem volt miért az ő Trinity-house-i ebéden tartott beszédére várniok, ¹⁾ hogy veszett hírét kelthessék és elkárhoztathassák; de azért az idézett beszéd e tétele az ellenséges bírálat egész özönét idézte fejére. A közönség e szenvedélyes és igazságtalan föllángolásából származott vádak, csakugyan nem sokáig birták a fejedelmi férj ellenében tartani magokat. Mihelyt a kérdés szóba került a parlamentben, majdnem az első pillanatra kiviláglott, hogy a legcsekélyebb alapot, avagy mentséget sem lehet e botor gyanúk és kegyetlen rágalmak mellett fölhozni, melyek oly sok izgalmat keltettek. Az izgalom egy pillanat alatt összeesett magában. De valamig tartott, épen olyan szenvedélyes vala, mint a mily mélyre ható, sok keserőséget okozva a herczegnek s még sokkal több könyet facsarva neje, a királynő szemeiből.

Utóbb mi is látók, csak sokkal nagyobb szabásu kiadásban, majdnem épen az akkori jelenségnek párját. A Francia- és Németország közötti háboru idején Páris lakossága majdnem esztét veszté attól a gondolatától, hogy elárultatott s hangosan követelte az áldozatokat, hogy meg lehessen őket büntetni akár hol és akár hogyan. Sok hidegvérü angol szemében óriási eszeveszettségnek és méltatlanságnak tünt fel ez a dolog, és sok angol író kemény szemrehányásokkal és bölcs intelmekkel illette ezért a francziákat. Pedig az angol közönség hangulata, a krími háboru egy időszakában, nagyon is hasonlított ahhoz, a mely Párist lázban

¹⁾ A Trinity-house egy inarticulált szövetkezet a kikötői szolgálat, hajók kalauzolása, vésztűzek és világító tornyok ügyeinek intézésére. A szövetkezet testvérei a Mester vezetése alatt állanak s 1852-től kezdve a Mester székén épen Albert herczeg ült.

tartá a Németországgal folyó szerencsétlen háború idején. A nemzetek szenvedélyei, nagyon is lehet tartani tőle, fölöt-
több egyenlők forrásaikra, sőt még nyilatkozásuk módjaira
nézve is, s ha Anglia a krimi háború folyása alatt sohasem
vadult annyira el, mint Páris utóbbi küzdelme idején, talán
inkább annak tulajdonítható, hogy a dolog, egészben véve,
Angliára nézve szerencsésebben ütött ki, mintsem valami
afélének, hogy az angol nép sokkal fölötte állana, ítélőerő
és önmérséklet dolgában, a lobbanékony francia népnek.
Valóban, azok, a kik még emlékeznek a Krimi hadjárat,
mondhatjuk, sötét napjaira, midőn a féktelen reménykedésre
következett csalódások fölizgatták a közönség szenvedélyeit
s mindenki valamely áldozatot követelt, hajlamot érezhetnek
a lehüllepedésre s annak mérlegelésére, hogy meddig csa-
pott volna föl e szenvedélyesség lángja, ha az oroszok való-
sággal csak két vagy három ütközetben is győzni találtak
volna.

A tél szomorú vala otthon is, a távolban is. A Krim-
ből folyton érkező hírek mind csak azokról a pusztulások-
ról beszéltek, a melyeket az oroszoknál sokkal nevezetesebb
ellenségek okoztak: a betegség, a rossz időjárás, a rossz ellá-
tás. A Fekete-tengert iszonyú viharok korbácsolták és hány-
torgatták. A téli szerelvényekkel megterhelt szállító hajók
elpusztulása kimondhatatlan csapás volt a hadseregre nézve.
Óriási mennyiségű ruházati készletünk, ágynemünk, élelmi
szereink, minden fajta kórházi szerelvényeink pusztultak el.
Rettenetes, hogy a hajós legénység között mennyi élet ve-
szett el. Ily módon egy vihar épen oly szerencsétlenséget
hozott, mint egy ütközet. A hadsereg szenvedései a parto-
kon is kimondhatatlanok valának. A vihar letépte sátrain-
kat czövekeikről s tova ragadta. A tiszték és a legénység

a keserves hideg és a dühös szélrohamok prédája volt. Katonáinknak legnagyobb részt kevés tapasztalatuk, vagy akár csak képzeletük is alig volt oly hidegről, a melyet e szomorú télen ki kelle állaniok. A hideg oly magas fokra hágott, hogy szabad ég alatt meztelen kézzel senki sem érinthetett valamely ércz tárgyat a nélkül, hogy bőrét ott ne hagyja kezefogása helyén. A Scutariban a betegek és sebesültek számára berendezett kórházak nyomorult, fölszereletlen állapotban valának. A mi a berendezést és a szolgálatot illette: a szó teljes értelmében össze-visszaság uralkodott a legtöbb helyen. Voltak esetek, hogy egész szállítmány orvos-szert hagytak ott rothadni Várnában, vagy találtak a Balaklava-öböl hajóinak fenekében, használatlan, a helyett, hogy, mint kellett volna, Scutariba szállították volna, a sebesültek számára. A katona-orvosok tanult és buzgó emberek valának; kormányunk, a maga részéről, a készletek beszerzéséről és kifizetéséről kellően gondoskodott — csak, hogy az orvosi készleteket nem szállították a katona-orvosokhoz. Ezek mind összedugták kezeiket s szemeiket és lelköket mind gyötörhették oly szenvedések szemléletével, a melyeken nem volt módjok segíteni, mivel a legközségesebb kórházi szerelvények sem álltak rendelkezésükre. A tévedések és baklövések legválogatottabb esetei derültek folyvást napfényre. Nagy halom lábbeli-szállítmány érkezett meg s akkor tűnt ki, hogy valamennyi csizma ballábra való. A készletek szállítására öszvéreket rendeltek és indítottak útra, de olyan útra, hogy az oroszok kezeibe, nem pedig a mienkbe, kerültek. A hosszabb időre becsinált hús-félék szállítása iránt kötött szerződésekkel többször a leggyalázatosabb csalást követték el. »Az egyik ember becsinált húsa«, mond a P u n c h keserű humorral, »a másik ember mérge«. A kór-

házi készületlenségből származó bajok, szerencsére, alkalmul szolgáltak a hadi sebesültek és betegek ápolása körül annak az új rendszernek behozatalára, a mely már is forradalom-szerű újítást idézett elő a háború áldozataival való bánásban. Mr. Herbert Sidney, elborzadva attól a kezeléstől, a melyben a Scutariban és a Krimben berendezett kórházak lakói részesültek, egy előkelő hölgyhöz folyamodott, ki már régóta mélyen érdeklődött a kórházi reform iránt, hogy személyesen vezesse a katonák ápolását. Miss Nightingale Florentina, egy jómódu angol vidéki nemes lánya volt. Arra szánta magát, hogy életét nem tölti a szokott divatos, vagy aesthetikai tétlenségben, s már nagyon korán egészségügyi kérdésekre fordította figyelmét. A beteg-ápolást tudományosan és rendszeresen tanulmányozta; megismerkedett számos európai intézet eljárásával, s az idő tájt, midőn a háború kitört, éppen abban foglalatoskodott, hogy újjá szervezze a londoni Harley-utczai »Beteg nevelőnők intézetét«. Mr. Herbert Sidney ő hozzá fordult. Fölajánlta számára, ha elfogadja a neki szánt szerepet, a főnökséget valamennyi ápoló fölött, s a korlátatlan rendelkezést a kormány erőivel, mindabban, a mit csak szükségesnek tart a vállalat sikerének biztosítására. Miss Nightingale elvállalta a szerepet, s elutazott Scutariba, több vele egy állású hölgygyel s egy csomó gyakorlott ápolóval. Ezek hamar szervezték a rendet a zürzavarban, úgy, hogy Scutariba érkezte óta volt immár legalább egy ága a hadviselésnek, a melyre nézve aztán több panasz nem támadt. A lovag-kor szelleme ismét föltámadt és pedig kedvező kilátásokkal maradandó hatására. Előkelő állású hölgyek többször szentelték magokat a sebesültek ápolására és a Mrs. Gamp- és Mrs. Prig-féle beteg-

ápolás végorája ütött. ¹⁾ Herbert Sidney Miss Nightingale-hez szóló levelében azt mondá, hogy példája, ha a fölajánlt küldetést elvállalja, »szaporítani fogja a jót örök időkre.« E szavakról bebizonyult, hogy nem rejlett bennök nagyítás. Azóta nem értünk meg háborút, a melyben művelt és áldozatra sziveik szerint hajló nők ne szentelték volna magokat a sebesültek ápolásának föladatára. A genfi szerződés és a vörös kereszt jelvénye Nightingale Florentina krimi működésének eredményei között foglal helyet.

Ám Sebastopol ostroma, e közben, nehézkesen folyt tovább és néha azt sem lehetett bizonyosan tudni, melyiket kell ostrom alatt állónak nevezni: az oroszokat-e, a várban, avagy a szövetségesek táborát, előtte. A szövetségesek néhány hónap alatt nagyon keveset tettek, vagy épen semmit. Az élelmezési rendszer és a szárazföldi szállítás rendszere egészen megbukott. A seregeket nyomorultan elványolta a betegség. A cholera mindegyre elülkezde pusztításait embereink között. A lovak és öszvérek halomra pusztultak a hidegtől és éhségtől. Az utak nem állottak egyébből, mint sárral telt szabálytalan mély kátyukból; az egész táborhely egy mocsár volt; a sátrak gyakran pocsolyákban álltak; a katonáknak néha nem volt más ágyuk, mint egészen fölázott szalma, s alig valamicske ágyneműjük. A mi szerencsétlen török szövetségeseink még a miéinknél is sokkal nyomorultabb helyzetben valának. Előljáróik, a kiknek e tekintetben gondoskodniok kell vala, a külön tudósítók bírálatai elől teljesen elzárkoznak s a parlamenti szavazatok ítélete útján sem lehetett hozzájuk férkőzni. A mi kormányunkat fenye-

¹⁾ Dickens éles tollával rajzolt torz-alakok, lelketlen betegápolónők, Chuzzlewit Márton történetében.

gette ez utóbbi alakban az ítélet. Lord Russell János kezdett arra a meggyőződésre jutni, hogy Newcastle herczeg nem bírja megállani a hadügyminiszter helyét s így sürgető levelet intézett Lord Aberdeenhez, hogy a hadügyi osztályt adják át Lord Palmerstonnek. Lord Aberdeen azt válaszolta, hogy, bár akkor, a midőn a tárczák kiosztása első ízben történik vala, jobb lett volna valamely más egyént állítani e helyre, azonban, most már, valamely bebizonyított hiba fönn nem forogván, s a tehetség hiánya is csak állítva levén, nem lát elég alapot arra, hogy ilyen elmélet után induló kísérletet kockáztassanak meg. A parlamentet karácsony előttre hívták össze, s a karácsonyi szünet után Mr. Roebuck bejelentette, hogy választott bizottság kiküldetését fogja indítványozni a Sebastopol előtti hadsereg helyzetének földerítésére s a kormány amaz osztályainak megvizsgálására, a melyeknek köteleességek lett volna a hadsereg szükségleteiről való gondoskodás. Lord Russell János, ugyan, magában meg volt győződve, hogy ez indítványt lelkiosmeretesen ellenezni nem lehet, de, miután az ilyen vizsgálat több hivatal-társa iránt rosszalást foglal vala magában, nem tartá a miniszteriumban való maradását illőnek s azért letette tárczáját. A képviselőház vezérének e rögtönös visszavonulása halálos fuvalommal érinté az ellenállás sok olyan tervét, a melynek útján a kormány, máskülönben, Mr. Roebuck indítványának ellensúlyozását sikeresnek gondolta volna. Lord Palmerston, noha Lord Russell János ez eljárása nyilvánvaló hódolat vala épen az ő tehetségének, Russellhez intézett levelében egész hévvel ostromolta lemondó szándokát. »Úgy fog feltűnni«, mondá, »mint, a ki hivatalban maradt egy oly rendszer keresztülviteléhez nyujtva segédkezet, a melyet rossznak tart, mind addig, a

mig Roebuck bejelentett indítványa meg nem ugrasztotta ;
 és a kormány is úgy fog feltűnni, hogy maga is elítéli ma-
 gát, a midőn meghátrál egy olyan vita elől, a melylyel nem
 mer szembeszállni ; mig, a mi az országot illeti, a végrehajtó
 hatalom ereje meg lesz jó darab ideig bénítva, és pedig egy
 nagy háború válságos időszakán, a midőn a megoldás még
 függőben van és a világ szemei elé fogjuk tárni szánalomra
 méltó képét ugyanannak a felbomlásnak politikai tényezőink
 között idehaza, a mely katonai tényezőink között az idegen
 földön lábra kapott.« Az ostrom, azonban, igen későn tör-
 tént, még ha lehetett volna is valamikor valami eredménye.
 Mr. Roebuck indítványa tárgyalás alá került, s Lord Pal-
 merston és Mr. Gladstone heves ellenállást fejtettek ki
 ellenében. Lord Palmerston azt vitatta, hogy a felelősség
 nem Newcastle herczeget, hanem az egész kabinetet terheli
 és, aztán, neki fogott és azt a kormányt, a melynek, igen sok
 ember fölfogása szerint, az volt a főhibája, hogy a hadügyi
 osztály vezetését nem az ő kezeibe tette le, avval a nagylel-
 kűséggel vette védelmébe, a melyről még legszenvedélye-
 sebb ellenfelei is elösmerték, hogy egyik jellemző vonása.
 Mr. Gladstone azt fejtette föl, hogy az indítvány által cél-
 zott vizsgálatnak más eredménye nem lehetne, mint »zavar
 és egyenetlenség, a szerencsétlenségek halmozódása, gyalá-
 zat benn és gyöngeség künn ; vigaszt nem fog nyújtani
 azoknak, a kiken segíteni akarnak, hanem, igen is, fog sze-
 rezni gonosz kárörömet Anglia ellenségei szívében«. A kép-
 viselőházat ilyen fajta érvekkel és hivatkozásokkal nem lehe-
 tett megindítani. Az egyetlen uralkodó gondolat az vala,
 hogy Angliára veszélyt és gyalázatot halmozott hadi szer-
 vezetének kudarcza. A szavazás elkövetkeztével Mr. Roe-
 buck indítványát elfogadta 305 képviselő s csak 148 szava-

zott ellene. A miniszterek ellen nyilatkozó többség, tehát, 157 fejet számlált. Mindenki tudja, milyen jelenet szokott következni, mikor a kormány vereséget szenved a képviselőházban. Ismét és ismét megújuló éljenzések, az ellenfél makacson visszavágott éljenei, zajos ujjongatás, viharos méltatlankodás és a legkülönbözőbb indulatok örvénye kavarg Szent István kápolnájának ¹⁾ e szűk csarnokában. De ez alkalommal nem volt ilyen kitörés. A ház alig birta elhinni a tényt, hogy az összes tehetségek miniszteriuma ily teljes és szégyenletes vereséget szenvedett. A számadatok kihirdetését néma csend követte. Erre a bámulat és hitelenség félig visszafojtott mormogása következett. Az elnök ismétlé a számokat és a kétség megszűnt. Még bizonytalan vala, hogyan juttatja a ház érzelmeit kifejezésre. Egyszerre valaki elnevette magát. E hang irányt adott s ajtót nyitott a megdöbbenés visszafojtott érzelmeinek. Hangos hahota következett. Nem csak azok kacagtak, a kik a kormány szövetkezett ellenfelei valának. Azok közül is sokan, a kik a kormány mellett szavaztak, csak azon vették észre magokat, hogy magok is nevetnek. Oly annyira megfoghatatlannak, oly annyira ellenmondónak tünt föl az ilyen elbánás a nagy szövetkezés e kormányával. Sokaknak juthatott, ekkor, eszébe a heves vita amaz estéje, a melynek két évnél kevés-
 sel több ideje múlt vala, midőn Mr. Disraeli, hatalma vesztének kezdőpontján, teljesen belátva az ellene szervezett szövetség erejét, pártját és magát a reájok várakozó csapással

¹⁾ A törvényhozó testületek üléseiket régebben a Szent István kápolna helyiségeiben tarták; az épület, azonban, 1834. okt. 16-dikán leégett, s az új Westminster-palota, 1840-ben elkezdve, felerészben (a felsőház számára) 1847-ben, teljesen pedig 1852-ben készült el.

szemben, ily kihívó módon vigasztalta: »Tudom, hogy szövetségessel van dolgom, s e szövetségés, lehet, hogy sikert arat. A szövetségés látott ezelőtt is sikert; de a szövetségekről, még, ha sikerültek is, mindig kitünt, hogy diadaluk csak rövid életű vala. Innen tudom, hogy Anglia nem szereti a szövezeteket.« Csak két év telt azóta és a nagy szövetség megbukott, eltemetve mindenféle vádak és a közvélemény fölháborodása által, fölviharzó hahoták közepett.

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

A háború vége.

Lord Palmerston 1855. február 15-dikén ezt írta testvérének: »Ha valaki ezelőtt egy hónappal azt kívánta volna, hogy mondjam meg, mi a leghihetetlenebb dolog a világon, azt feleltem volna, az én miniszterelnökké létem. Ott volt Aberdeen; az egyik nagy párt feje Derby, a másiké Russell János vala, s mégis, alig tiz nap alatt úgy eltűntek, mint a szalma a szélben s ime, itt vagyok, a Downing-utczából, a kincstár első Lordjaképen, írva neked.«

Semmi kétség, Lord Palmerston őszinte volt az elcsodálkozás e kifejezésében, a melyet idézünk; de az országban nem sokan találkoztak rajta kívül, a kik legkevésbbé is meglettek volna lepve a dolgok ama fordulata által, mely őt miniszterelnökké tette. Valóban, már régóta nyilvánvalóvá vált majdnem mindenki szemében, hogy ez állás részéről való elfoglalása már csak az idő kérdése. Az ország hangulata föltétlenül megkövetelte, hogy az ügyek élén valaki olyanja legyen, a ki tudjon a maga feje után járni, s a ki

útját tisztán lássa maga előtt. Mikor a szövetkezők kormánya megbukott, a királynő Lord Derbyt hivatá, hogy a miniszteriumot megalakítsa. Megkísérlette, de nem sikerült. A mit csak birt, mindent elkövetett, hogy beváltsa a hivatást, melyet a királynő rája bízott. Fölszólította Lord Palmerstont, hogy fogjon kezét vele, s jelezte azt is, hogy, ha Palmerston rááll, Mr. Disraeli lemondana minden igényről a képviselőház vezetéséhez, csak, hogy Lord Palmerston tölthesse be e helyet. Lord Derby, azonkívül, Lord Palmerston útján, tárczákkal kínálta meg kormányában Mr. Gladstone-t és Mr. Herbert Sidneyt is. Lord Palmerston, azonban, nem tartá czélszerűnek, hogy a Derby-kormányhoz csatlakozzék, Lord Derby, pedig, nála nélkül nem vállalkozhatott. A királynő akkor Lord Russell János-t hivatá; de Russell iménti és elhamarkodott visszavonulása állomásáról, előbbi hivataltársai közül többek előtt megcsönkította hitelét, s tapasztalnia kellett, hogy semmikép sem bírja a miniszteriumot összealkotni. Így, hát, Lord Palmerston vala — saját kifejezését használva — *l'inévitable*. A miniszterium *personnel*-jén nem nagy változás történt. Lord Aberdeen kilépvén, helyét Lord Palmerston foglalta el; Newcastle herczeg utódja, pedig, Lord Panmure lett, a ki előbb, mikor neve még Fox Maule volt, már intézte a hadsereg ügyeit. Lord Panmure, azonban, egymaga látta el mindama teendőket, a melyeket addig, teljesen elkülönítve, a két hadügyi államtitkár végezett. Ezek közül az egyik, a Secretary-at-War, a régi rendszer idején, nem tartozott a jelentősebb államtitkárok sorába. Egyszerűen az a tisztviselő vala, a kinek útján a tábor-kar és a miniszterium között a rendes érintkezés történt, s úgy tekintetett, mint a hadsereg egy polgári tisztje. A másik, a Sec-

retary-for-War, rendesen a gyarmatügyi osztály vezetésével is meg volt bízva. E két hadügyi osztály most egyesítettett. Azt remélték, hogy e változtatásból nagy haszon fog egész hadügyi rendszerünkre háramlani. Lord Palmerston, azonkívül, igen erélyesen lépett föl egy egészségügyi bizottságnak a Krimbe küldése, valamint egy másik bizottság kiküldése körül is, melynek az élelmezés ügyét kelle felügyelnie, ezét az osztályét, a melyben majdnem valamennyi többi osztálynál nagyobb zavar és romlás uralkodott. Képzelní sem lehet határozottabban sürgető szavakat, mint, a melyekkel Lord Palmerston az egészségügyi bizottságot Lord Raglannek ajánlta. Kérve-kérte Lord Raglant, hogy a biztosoknak minden hatalmában álló módon kezére járjon. »Ellenökben, bizonyára, mindent el fognak követni, csak, hogy útjaikat keresztezdhessék, az orvosi tisztviselők s azok az emberek, a kik a kikötői szolgálatokat végzik és azok, a kik a csaták után a csataterék tisztítására vannak hivatva. Küldetésök nevetségessé fog tétetni, javaslataikat és rendelkezéseiket félre fogják tenni, ha csak az ön tekintélye a legnagyobb erélyt ki nem fejtí. És épen e tekintély lehető legnagyobb szigorral való alkalmazására kell önt felkérnem, hogy a mi új intézkedéseket csak javasolnak, azonnal és a legpontosabban foganatosítsák is; mert ezek oly dolgok, a melyektől sok száz, sőt, mondhatom, sok ezer ember egészsége és élete függ.« A képviselőház határozottabb tagjai közül sokan nagyon sürgették Lord Palmerstont. Így Mr. Layard, a ki egészen más téren, t. i. Ninive és Babylon romjai közt több fölfedezést téve, már előbb némi hírnévre tett szert, meg nem szűnt erélyesen támadni a hadügyi kormányzatot, s még most sem volt hajlandó a miniszteriumnak egy pillanatra is békét hagyni. Mr. Layard bizonyos mér-

tékben a nyers tehetségek embere volt, tele mérhetetlen önhittséggel és fékezhetetlen önzéssel. Semmi tekintetben sem volt ékesen szólónak mondható; beszédeiből teljesen hiányzott az előadás és modor minden bája. Hanem, aztán, csak úgy áradt ajkáról a szó, bőven, mint a víz; soha észre nem lehetett rajta venni, hogy csak egy pillanatra is tétovázott volna akármely elképzelhető kérdéssel szemben; soha el nem ismerte, hogy lehessen a vitának olyan tárgya, a melynek, talán, még két oldala is lehetne. Csakugyan sok mindenfélét tudott a keletre nézve, olyan időben, a mikor a keletre való utazgatás még nem igen vala divatos dolog. Minden kételetyt, minden eltérő nézetet avval a csalatkozhatatlan határozottsággal töpört le, a melyről Scott Walter Touchwoodja, vagy az az egyszeri ember ismeretes, a ki ott járt, s a kinek csak kell tudnia; sok tekintetben ő volt a legalkalmasabb szószólója azoknak az embereknek, a kiknek száma nem jelentéktelen, s a kik látták, hogy a dolgok nem a legjobban mennek, de bizonyosan nem tudták, hogy miért, és mindenképen sürgették, hogy valamit tenni kell, csak, hogy tisztán meg nem tudták mondani, hogy mit? Lord Palmerston megkísérlette rávenni a házat, hogy ne sűrösse a Mr. Roebuck indítványában megjelölt bizottság kiküldését. A kormány, mint mondá, maga fogja ama vizsgálatokat végrehajtani. Emlékeztette a képviselőházat II. Richard mondására, hogy engedjék az elbukott Tyler forradalmi embereit az ő vezetésére, s ugyanebben a szellemben ő is följajánlá a kormányt, mint a mely maga fog minden szükséges vizsgálatot megindítani és vezetni. Am, Mr. Roebuck sehogy sem akart engedni, s Lord Palmerston-nek meg kelle hajlania e követelés előtt, a melyet, minden bizonnyal, a közvélemény hatalmas ereje támogatott. Mr. Layard folyton hangozta-

tott okoskodásában némi igazság is rejtett, mert, szerinte, a hivatalban levő kormány erősen hasonlított az előbbi kormányhoz, a melylyel szemben a ház csak az imént fejezte ki, hogy nem bízik benne. Alig lehet, tehát, várni, hogy a képviselőház létezését elégséges biztosítékképen fogadja el arra nézve, hogy ez már mindazt meg fogja tenni, a mit elődje elmulasztott megtenni. Lord Palmerston, hát, engedett, hanem kikertülhetetlen engedménye új miniszter-válságot idézett elő. Graham Jakab, Sir, Mr. Gladstone és Mr. Herbert Sidney nem voltak hajlandók tárczájok további megtartására. A vizsgálat iránti indítványt a leghatározottabban és erélyesebben ellenezték, s így nem akarták hivatalban maradásukkal elismerni helyes voltát. Graham Jakab, Sirt, Wood Károly, Sir, váltotta föl a tengerészet első Lordja tisztében; a gyarmatügyi államtitkárságot Lord Russell János vállalta el Herbert Sidney helyett s a kincstár kan-cellárjaként Mr. Gladstone után Lewis Cornwall György, Sir, következett.

Eközben, Ausztria befolyása útján indítva, újabb tárgyalások kezdődtek a béke érdekében, Bécsben, s Lord Russell János küldetett oda, hogy Anglia érdekeit képviselje. A tanácskozás Bécsben oly körülmények közt kezdődött meg, a melyek a békére nézve különösen előnyöseknek voltak tekinthetők. Egy új szövetségest nyertünk volt, olyan állam képében, igaz, mely nem rendelkezett valami nagy katonai erővel, de a mely tele volt tetterővel és dicsvágygyal, s talán, minden más államnál igazabban képviselte a szabadelvű törekvéseket, s a nemzetiségek jogainak viszonylag új elvét a leghatározottabban hirdette. Ez állam Szár-dinia kis királysága vala, melynek kormánya élén az újkori politika egyik vezér-szellemé állt; egy olyan férfiú, ki a

Richelieu-k, meg az Orániai Vilmosok iskolájához tartozott: a fenkölt szellemü és nagy hirü Cavour gróf. Szárdinia, nyíltan megmondhatjuk, koránt sem azért lépett a szövetségbe, mintha az Oroszország és a nyugati hatalmak között fenforgó vitában az egyik, avagy a másik félhez valami különös rokonszenv vonzotta volna. A háború részesévé azért vált, mivel Európa tanácsában *locus standi* kellett neki, a melyről aztán elmondhassa Ausztria elleni panaszeit. Az olasz királyság megalakultának bámulatos történetében jókora helyet foglal el az, a mi miatt — hogy Carlyle szavaival éljünk — az erkölcstannak nem kis mértékben kell fölajdulnia. Nem valami könnyü dolog lenne magas rendü erkölcsi elvek nevében kelní védelmére annak a politikának, a mely háborúba rohan a nélkül, hogy valami különös gondja volna a vita bármelyik ágára, hanem csak épen azért, hogy egy távol fekvő személyes, jobban mondvá nemzeti, czélt szolgálhasson. De, ha a politikát csak is az általa kivívott eredmények szempontjából tekintjük, meg kell adnunk, Cavour számításai kiválóan sikeresek és teljesen igazoltak valának. Az olasz királyság alapjait a krími háború vetette meg.

Ez olyan tény vala, a mely csakugyan kelthetett reményeket a békére nézve. Minél nagyobb a szövetségesek száma és ereje, annál nagyobb az Oroszországra gyakorolt hatás és annak valószínűsége, hogy hallgatni fog a józanész szavára. De fordult elő egy másik, egészen más természetü, esemény is, a melynek hatása, első tekintetre, egészen a békének látszott kedvezni. Ez esemény annak a férfinak halála volt, a kit Európa egybehangzó közvéleménye tartott a háború szerzőjének. Miklós, Oroszország czárja, 1855. márczius 2-dikán meghalt tüdő-szélhűdésben, a vértorlódás

egy nagyobb rohama után. Régebben azt mondták volna, hogy halálát az okozta, hogy megszakadt a szíve. És megeshetik, hogy e kifejezés jobban megfelel vala az igazságnak, mint az orvosi jelentés műszavai. Semmi kétség, hogy a tulajdonképeni ok a legnagyobb mérvű csalódás vala, teljes-tökéletes meghiusulta oly reményeknek, a melyek felé egy egész élet dicsvágya volt irányozva, a melyeknek egy egész élet tevékenysége vala szentelve, rés nyilva, így, e gyémánt-alakon a nyavalya gyors nyila számára. A legsikerültebb kép, a melyet valaha művészi szellem politikai kérdés értelmezésére alkotott, a *Punch* ama vázlata vala, melynek fölirata így szólt: »Février tábornok megtérítette az árulót«. Miklós czár, ugyanis, fenhéjázva dicsekedett avval, hogy Oroszországnak van két tábornoka, a kikre mindenkor számíthat: Janvier tábornok és Fevrier tábornok; az angol művész, hát, Február tábornokot egy orosz egyenruhába öltöztetett csontváz képében rajzolá, a mint visszatéríti az árulót, s jéghideg csont kezét az uralkodó szívére nyomva, a sirhoz vezeti. De, bizony, nem csupán Február tábornok volt Miklós czár halálra ítélője. A czár a tört reményekbe halt bele, abba a tompa közönybe, a mely a csapásoktól és a kétségbeesésből származik. Sem a hidegtől, sem a fáradságtól nem kimélte magát; nagyzó kicsinyléssel fogadta orvosai és barátai ellenző figyelmeztetéseit. Épen, mint Piccolomini Miksáról, Schiller szép darabjában, róla is azt susogták, hogy halálba vágyik. Az Alma neki az volt, a mi Pittnek Austerlitz. Attól a percztől fogva, hogy e vereség hírét megkapta, úgy látszott, nem bizik a hadjárat sikerében. Mikor elbeszélték neki e vesztett csata történetét, épen úgy tett, mint Lord North Cornwallis meghódolása hallatára: mintha golyó találta volna. Attól

kezdve olyan volt, mint a scot rege szerinti haza-járó lélek; még mozgott, beszélt, élt, de már a közelgő halál árnyéka borította, míg maga a hálál is megérkezett.

A czár hirtelen halálának híre mély benyomást tön Angliában. Mr. Bright, csak hamar utána, Manchesterben kárhoztató szokat ejtett, a mint kifejezé magát: ama nem-telen könnyelmű hang fölött, a melylyel némely angol hirlap ez eseményt tárgyalta és fejtegette, de az igazságnak tartozunk annak kijelentésével, hogy, a nagy többséget tekintve, semmi tisztelettel és hódolattal teljesebb nem lehetett, mint az a modor, a melylyel az angol közönség általában az újságot fogadta, hogy az ország nagy ellensége nincs többé. Elején, a mint érintők, az volt a közhiedelem, hogy Miklós fia és utódja, II. Sándor, inkább fog a béke megkötésére hajlani, mint atyja. De ez a remény hamar szétfoszlott. Az új czár nem kockáztathatá meg, hogy népe szemében kevesbbé hazafias színben tüntesse föl magát, mint elődje. A szövetségesek kilátásai akkoron rendkívül homályosak valának. Az oroszok czárja nagyon is alapos reményeket táplálhatott az iránt, hogy a betegségek, a hideg, a rossz ellátás legalább az angol hadseregre több veszteséget halmoznak, mint akármely orosz tábornok is tehetné. A bécsi conferentia sikertelennek bizonyult, sőt, bizonyos tekintetben, valóságos *fiasco* leve. Lord Russell János, a ki képviseletünkre Bécsbe küldetett, azt az utasítást vette, hogy a főczél, melyet legfőkép szeme előtt kell tartania, Törökországnak az európai államok családjába való befogadása. E végre négy főpontot kelle fontolóra venni: a dunai fejedelemségek helyzetét, a dunai szabad hajózást, az oroszok Fekete tengeri fölényének korlátozását és a porta függetlenségét. Az oroszok Fekete tengeri hatalmának kor-

látozására tett kísérlet idézte elő a tárgyalások meghiúsul-
tát. Oroszország semmi olyan javaslatot elfogadni nem
akart, a miből valóban az óhajott eredmény származhatott
volna. Abba kész volt beleegyezni, hogy közte és Török-
ország között megállapodás jöjjön létre, de éppen ez volt, a
minek megakadályozására a nyugati hatalmak elhatározták
magaikat. Hajóhada erejének leszállítását határozottan
visszautasította s éppen ellenkezőleg avval a javaslattal
lépett föl, hogy a tenger-szorosokat nyissák meg minden
nemzet hadi hajóinak, úgy, hogy, ha Oroszország, mint ten-
geri hatalom, erős a Fekete tengeren, legyenek a többi
hatalmasságok is éppen oly erősek, ha czélszerűnek tartják.
Lord Palmerston, egy lord Russell Jánoshoz intézett leve-
lében, egész szárazan jellemezte ezt a javaslatot, mint, a
mely az angol és franczia hajóhadaknak, az orosz hajóhad
ellensúlyozására állandóan a Fekete tengeren tartózkodását
»ugyan rossz tréfává« tenné. Lord Palmerston, bizony,
semmivel sem bizott jobban, mind e tárgyalások alatt,
Auszttria őszinteségében, mint az Oroszországában. A con-
ferentia teljes-tökéletesen eredménytelennek bizonyult és az
eredménytelenségében lord Russell János hitelének java
része is odaveszett. Valamint a franczia képviselő, M.
Drouyn de Lhuys, Ausztria javaslatait elején lord Russell
János is elfogadta és támogatta; de, mikor az angol kor-
mány, otthon, nem akart rólok semmit tudni, még is rá-
vétette magát, hogy a kabinet tagja maradjon, sőt még arra
is, hogy a képviselőházban kárhoztassa azokat az ajánlato-
kat, a melyeket Bécsben támogat vala. Mr. Disraeli vádat
is emelt ellene, hogy még sipot is adott az orosz követelé-
seknek, a tárgyalások válságos pillanatában kijelentvén,
hogy kész bármely olyan intézkedést pártolni, a mely Orosz-

ország becsületének a legjobb szolgálatot teszi. »Mi köze Anglia képviselőjének,« kérdé Mr. Disraeli méltatlankodva, »Oroszország becsületéhez?« Lord Russell, bizony, ugyan csak könnyen felelhet vala. Teljes-tökéletesen igaza lett volna, ha azt az okos feleletet adja, hogy az olyan megállapodásnak semmi kilátása sem lehet a maradandóságra, a mely egy olyan nagy hatalomra, mint Oroszország, egyszerűen rákényszerít bizonyos föltételeket, a nélkül, hogy számba venné azt, a mit a nemzetek becsületöknek szoktak tekinteni. Azonban Lord Russell nem tudta semmi elfogadható okát adni, hogy miért pártolt Bécsben oly föltételeket, a melyeket később elkárhoztatott a Westminsterben. A parlamentben azt fejtette ki, hogy elején olyanoknak tartotta Ausztria javaslatait, mint a melyek a kielégítő és tartós béke elégséges alapját foglalják magokban; de a mikor a kormány hallani sem akar felőlök, saját belátása ellenére utasította azokat vissza; és hogy azután, maga is hivatalársai nézetére tért s most már elvben elfogadhatatlanoknak hiszi e javaslatokat. Ez olyan fajta magyarázat volt, a mely a közvéleménynek inkább fölizgatására, hogysem megnyugtatóására vala alkalmas. Minden oldalról az a kérdés vettetett föl: ugyan micsoda veszedelemnek nem leszünk kitéve, ha még a képviselőink sincsenek megállapodva, hogy mik a béke kellő biztosítékai; ha a kérdés felől saját magoknak nincs véleményök, hanem az egyik napon fenhangon támogatnak bizonyos oly föltételeket, a melyeket a következő napon épen olyan fenhangon kárhoztatnak? Egész Angliában az az általános nézet kezdett uralomra emelkedni, hogy a kormányon levő államférfiak közül némelyek kezdettől fogva sem voltak soha őszintén a háború mellett; hogy még ekkor is csak hidegen kétel-

kedve és fél kedvvel vették a dolgot, és hogy az ország becsülete ily kezekben nincs biztonságban. A közönség ez ösztönszerű ítélete, már akár volt, a tényekhez képest, igaza, akár nem, a jelekből vont következtetések szerint egészen helyes vala. Tisztelhetjük, sokszor tisztelnünk kell a közügyek férfiban azt a lelkiismereti kételyt, a mely bizalmatlanságot kelt benne a kérdés iránt, úgy, hogy nem tud hinni valamely háborúnak, melybe népe bonyolódott, sikerében. Csak, hogy az ily férfinak nincs helye abban a kormányban, a melynek e háborút vezetnie kell. Azoknak, a kik a háború folytatására vannak hivatva, célja jogosultságában nem szabad kételkedniök, sem vonakodniök, hogy minden áron befejezésre juttassák. Épen magának a békének érdekében rá kell határozniök magokat, hogy mindaddig folytassák a háborút, valámig kitűzött céljokat általa el nem érték.

Lord Russell Jánosnak, ezek után a leleplezések után, hivatalban maradása teljes lehetetlen vala. Lytton E. B., Sir, jelenté be a bizalmatlansági szavazatra szóló indítványt »ama miniszter ellenében, a ki a bécsi tárgyalásokra vala kiküldve.« De Russell megelőzte a képviselőházi szavazás biztosan látható eredményét és visszalépett. El lépése, legalább, kimentette hivataltársait a rosszalás reájok esendő részéből, bár a panaszos fölszólalások, melyek ez alkalommal a parlamentben hangzottak, bőven és élesen szólottak. A bizalmatlansági szavazatra szóló indítvány, azonban, visszavonatot. A gyarmatügyi államtitkárságot, utána, Moleworth Vilmos, Sir, töltötte be, egyik legkiválóbb tagja annak az iskolának, a melyet azóta a philosoph radicalisokénak neveztek el, és a miniszterium egy vagy két győzedelmes szavazást élt át Mr. Disraeli, Mr. Roebuck és más

ellenfeleivel, vagy legalább is barátságtalan bírálóival, szemben. A francziák császára és neje, e közben látogatást tettek Londonban s jókora lelkesedéssel fogadtattak. Királynőnk, úgy látszik, igen jó véleményt alkotott magának a császár felől. Őszinte tisztelői sorába lépett s meg volt győződve, hogy csakugyan óhajtja a béke föntartását, a mennyire csak lehetséges, és hogy minden tőle telhetőt elkövet a szabadelvű intézmények s egészséges közgazdasági elméletek egész Európában való előhaladása érdekében. A szép és kecses császárné hasonlókép egészen megnyerte Viktoria királynőt. A fejedelmi férj, mint látszik, kevesbbé vala a vendégek által elragadtatva. A császár őszinteségét és jóakarátát ő is készpénz gyanánt vette ugyan, de fölötébb tájékozatlannak találta őt a legtöbb kérdés körül, még Anglia és Franciaország újkori politikai történetére nézve is. Minden jel oda mutat, hogy a fejedelmi férj ugyanazokat a benyomásokat nyerte Anglia királyi családjának franciaországi, mint most a császár és császárné londoni útja alkalmával. Aztán, úgy látszik, a császár *entourage*-a valami laktanya-szagra emlékezteté őt, a mi nem valami gyönyörűségére vált, a méltóságról és műveltségről általa táplált fogalmak mellett. A fejedelmi férj, mint kitünt, majdnem tökéletesen úgy ítélte meg a császárt, miképen ma már tudjuk, abban az időben Bismarck herczeg is, s a mint a részrehajlatlan ítélet, az időtől kezdve, egész Európában, mindenütt megítéli vala.

A krími hadműveletek, bizonyos erélylyel, ismét tovább folytak. Az angol hadsereg nagyot vesztett derék, vitéz fővezére, Lord Raglan halála által. Utódja Simpson tábornok leve, a ki kevéssel azelőtt küldetett a krími hadsereghez, mint a tábornok feje s a kinek rövid időre terjedt

hivataloskodása, a fővezérlet körül, legalább arra alkalmas vala, hogy Lord Raglan emlékezetét elevenen föntartsa s elejét vegye, hogy a halála fölött érzett sajnálkozás élességéből valamit veszítsen. A francia hadsereg már jóval előbb elveszítette volt fővezérét — azt az izgékony, könnyűvérű, kitűnő szerencse-katonáját, St. Arnaud-t, kinek megrendült egészsége már a hadjárat kezdetétől fogva akadályul szolgált neki abban, hogy kifejtse bármely részét mind ama tehetségének, a melyek, előbbi pályáján, bőven elég alapot szolgáltattak, hogy az emberek e parancsnokságától sokat várjanak. St. Arnaud halála után egy időre Canrobert tábornok vette át a főparancsnokságot, a ki látva, hogy ilyen föladatra alig termett, visszalépett ez állásról, Pélistier tábornok javára. A szardíniai csapatok is megérkeztek és bámulatra méltó példátszolgáltaták vitézségöknek és fegyelmezettségöknek. Az oroszok, Liprandi tábornok vezérlete alatt, 1855. augusztus 16-dikán, kétségbeesett erőt fejtettek ki Sebastopolnak az ostrom alól való fölszabadítására, a szövetséges hadak ellen intézett támadás által. A támadás nagyon ügyesen és éjjelre volt tervezve s a lehető legnagyobb erélylyel keresztülvive. A támadás főerejét a francia csapatoknak kelle kiállaniok, de a szardíniai soroknak is kitűnő hely jutott az ellentállásnál s a legnagyobb vitézséggel és sikerrel állták meg a sarat. Az oroszok vállalata teljes-tökéletesen dugába dült s egész éjszaki Olaszország fencsapongó öröm-ujjongatásba tört, midőn megkapta a hirt, hogy Piemont lobogója diadalmaskodott egy nagy európai hatalmasság sergei fölött és másik kettő oldala mellett. Erre aztán az ország egybehangzó szava is helyeselte és üdvözölte Cavour politikáját, a melyet előbb csak igen csekélyke többség fogadott vala el, minden oldalról

megfontolatlansággal és eszélytelenséggel vádolták és csak a legnagyobb nehézségek ellenében lehet vala keresztül erőszakolni. Ez volt az első nagyobb szabású igazolása, Cavour rendesen merész bátorsággal s hidegvérű, messzivágó ítélettel vegyített politikájának. Följegyzésre méltó tény, hogy a szardíniai csapatoknak a Krimbe küldését illető gondolat nem a Cavour tevékeny agyának szülötte volt. E vállalat terve először egy nőnek, a Cavour unokahugának, jutott eszébe. A hogy azonban e gondolat e nő agyában megfogamzott, a nagy államférfiút azonnal meghódította. A dolgot mélyen megfontolva, elhatározta magát, hogy magáévá teszi s azután diadalmas sikerre juttatá.

A Csernájától való visszaveretés csakugyan nehéz csapás volt az oroszokra nézve. Az ostrom jó darab ideig jókora erélylyel folyt tovább. A francziák mind közelebb tolták soraikat az ostromolt várhoz. Azonban, az oroszok is újabb és újabb védműveket emeltek, a melyek őket is közelebb juttatták a szövetségesek hadállásaihoz, úgy, hogy néha olyanformán tünt föl a dolog, mint ha ez utóbbiak lettek volna inkább az ostromlottak, mintsem az ostromlók. A Malakoff torony és az előtte elhelyezett Mamelon üteg állandó küzdelem szinterévé és tárgyává váltak. Az oroszok mindegyre kétségbeesett éjjeli jeleneteket idéztek elé, de mindig vissza is verettek. Az angolok június 7-dikén rohammal támadták meg a Redan előtti négyszöget, a francziák pedig megostromolták a Mamelont. Mindkét támadás sikert látott, de ugyancsak e hónapnak 18-dik napján kétségbeesett és teljesen megghiúsult támadás következett a Redan- és Malakoff-ütegek ellen. Valami félreértés fordult elő a francia parancsnok részéről, a mi miatt a vállalatot nem lehetett kellő pontossággal és egybehangzással kivinni s

épen ezért a szövetséges-társak közül egyik sem érhette el kitűzött célját. Gortschakoff herczeg aztán főnhangon tartott, újjongva dicsekvő kiáltványt tett közzé, tudtára adva az orosz seregeknek, hogy az ellenség tönkre van téve s óriási veszteséget szenvedve visszaveretett, jelezve azt is, hogy közeleg az óra, »a melyben az ellenség büszkesége lelesz verve és hadseregeik úgy el lesznek földünkről söpörve, mint a polyva, mit a szél szertefűjt.«

A szövetségesek szeptember 5-dikén majdnem egy időben rohanták meg Malakoffot és Redant. A megállapodás abban történt vala, hogy mihelyt a francziák elfoglalás a Malakoff tornyot, az angolok is támadják meg a Redant, a franczia lobogónak amaz erősségen leendő kitűzése levén a mi embereink indulásának a jele. A francziák fényes sikerrel vitték keresztül a magok rohamát s a támadás kezdetétől számítva egyetlen óranegyed alatt már ott lengett a császárság lobogója a véd-falakon. Ekkor az angolok egyszerre a Redanra rohantak, csak hogy ez egészen más fajta feladat volt, mint a melyet a francziáknak kelle kivinniök. A francziák közel voltak a Malakoffhoz, az angolok jókora távolra feküdtek a Redantól. A távolság, melyen katonáinknak át kelle haladniok, majdnem minden segély nélkül tette ki őket az orosz tűznek. Amazok rohammal vették be a Redan véd-falait, rohamuk minden nehézségei mellett is — de nem birták megtartani állásukat. A roham-csapatok számra nézve nagyon is csekélyek valának s az erősítések nem érkeztek meg a kellő időre; az angolok a magok állását egész egy órán át megtarták olyan csapások közepett, a melyek lesújtóknak lettek volna tarthatók; de egyszerűen lehetetlenség volt a Redanban elhelyezkedniök s azok, a kik megmaradva visszatérhettek közülök, az

árkokba voltak kénytelenek vonúlui. Itt is csak a háború régi története ismétlődött. A tisztek és a legénység bámulatos vakmerősége és ügyessége s a lehető legnyomorúttabb vezérlet. A rohamot meg lehet vala az nap újítani, de az angol főparancsnok, Simpson tábornok, egész naivul kijelentette, hogy az árkok inkább meg vannak tömve, hogy sem valamire mehetne. Így hát a roham azért hiúsult meg, mivel igen kevés volt az ember, s azért nem vala megújítható, mivel igen sok volt az ember. Az óvatos parancsnok elhatározta, hogy a következő reggelen újabb kísérletet tesz. Csak, hogy, mielőtt ez a reggel felvirradt, már nem volt mit ostromolni. Az oroszok ez éjjel visszavonultak Sebastopol déli részéből. A vár déli és éjszaki felét, az öblön keresztül hajó-hiddal kötötték össze s Gortschakoff herczeg e hidon át szép csendesén visszavonta csapatjait. A bombázás, melyet a szövetségesek folytattak, oly rettenetes és oly szaksadatlan vala több napon át és hosszú-nyakú ágyúik oly tökéletesen felülmúlták mindazt, a mit az oroszok használhattak, vagy csak ösmertek is, hogy az erősség déli részének védművei kijavíthatatlanul szét valának rombolva. Az orosz tábornok érezte, hogy lehetetlenség volna rája nézve a várat itt továbbra is megvédeni s hogy, ha ott maradna, csak épen minden haszon nélkül vesztegetné az emberek életét. De a mint jelentésében mondá: »nem Sebastopol az, a mit ott hagyánk nekik, hanem a város kiharmadt romjai, a melyet mi magunk gyújtánk föl, a védelem becsületét oly módon tartva fönn, hogy unokáink unokái is büszkén emlegethetik emlékezetét s adhatják át minden maradékaiknak.« Jó darab ideig kelle a szövetségeseknek várakozniok, míg az elhagyott városba a bemenetelt megkoczkáztathaták. A fegyver-tárak és lőpor-tornyok mind-

egyre robbantak föl, minden középület és magán-lakás lángokat okádott. Az oroszok Sebastopolt második Moszkvává tették.

E hosszú ostrom bezárultával, mely majdnem egy esztendeig tartott, azt lehet mondani, a háború is véget ért. A Karsnál lefolyt fényes mellékjelenet, a bámulatos védelem s végre meghódolása, igaz, Sebastopol eleste után vitetett véghez; de, bár országunkban, természetesen, egészen különös figyelmet birt fölkelteni: ilyen egy háború sorsára döntő befolyást még sem gyakorolhatott. Kars várát Williams Fenwick ezredes, egy angol tisztt, védette, a kit nagyon is későn, az örményországi török hadak újra szervezésére küldtek, miután rettenetes veszteséget szenvedtek vala az oroszoktól. Embernek talán soha nehezebb földadata nem volt, mint a melyet sorsa Williams részébe juttatott. Küzdenie kellett a hivatalos butasággal, erkölcstelenséggel, késedelmes tunyasággal; mindaddig épen semmire sem birt menni, a míg útjából el nem tisztította egész hegyeit a nehézségeknek és életre s tevékenységre nem ösztöklélte azt a közönyt, a mely már-már a szélütött szervezetéhez hasonlított. A végén minden erejét Kars védelmére összpontosítá s tartotta e helyet óriásilag túlnyomó orosz hadak ellenében s még ennél is rettenetesebb ellenséggel: az éhséggel is szemben. Kicsinyke őrseregével a Murawieff tábornok vezérelte orosz hadsereg rettenetes rohamát verte vissza, majdnem hét óra hosszan tartott ütközet, a melynek végén az oroszok ötezer halottnál többet hagytak a csatatéren. A végén is, az éhségnek kelle magát megadnia; de még a meghódolás föltételei is, a melyekbe a győztes beleegyezett, Williams és emberei dicsőségére váltak. Az őrsereg a hadi tisztesség minden jelei között vonúlhatott ki

a várból; és »a Kars védőrsége által kifejtett hatalmas ellentállás bizonyítékeképen, minden rangú tiszt megtarthatja kardját.« Williams és angol társai: Lake ezredes, Teesdale és Thompson őrnagyok és dr. Sandwith szereztek annyi becsületet hazájoknak a háború végén, mint Butler és Nasmyth kezdetével. E nagy színjáték függőnye az angol hősiség fényes jeleneteivel emelkedett föl és szállott alá.

A háború, lényegében, csakugyan befejezéséhez jutott. Ausztria egész folyama alatt mindent elkövetett a béke érdekében és Sebastopol eleste után újabb és sikeresebb erőmegfeszítést tőn. A hadviselő felek közül kettő, ekkorra, csakugyan mindenkép azon volt, hogy vége legyen a küzdelemnek, majdnem akármi áron is. Ezek Franczia- és Oroszország valának. Oroszország új czárja nem az az ember volt, a ki egyénileg kedvelte volna a háborút, sem atyja sokat bíró és fékezhetetlen természete nem volt meg benne. Nem tehetett máskép, be kelle látnia, hogy atyja nagyon is túlbecsülte országa katonai erejét és segélyforrásait. A háborút csak, mint kikerülhetetlen rossz örökséget fogadta el, édes-keves reménynyel, hogy valami jó származhassék belőle Oroszországra; örömmel fogadta, tehát, a lehetőséget, hogy jó szerével megmenekülhessen tőle. Francziaország, vagy legalább is császára, mindenképen el vala határozva, hogy valahogyan ismét békességre tér. Ha Anglia továbbra is kitart vala, nagyon is valószínű, hogy a harczmezőn egymagának kell vala maradnia. Lord Palmerston, mint végmenedékre, még erre is teljesen el vala készülve, előbb, mintsem, hogy oly feltételekhez adja beleegyezését, a melyeket ki nem elégítőknak tartott. Így beszélt és így gondolkodott is. »El birom képzelni,« írta Lord Palmerston szokott tréfás modorában Lord Clarendonnek,

»hogy lehurrogatnának a képviselőházban, ha egyszer csak fölállanék s azt mondanám, hogy elfogadtuk a kérdés tökéletlen és ki nem elégítő elintézését . . . Akkor jobb is volna előre meghúzódnom Chiltern Hundreds¹⁾ árnyékában. Lord Palmerstonnek, azonban, nem nyílt alkalma Chiltern Hundreds nyugalmába vonúlania; 1856. február 26-dikán megnyílt a párisi congressus s márczius 30-dikán aláírták a béke-kötést a nagyhatalmak teljhatalmú megbízottai. Poroszországot is elfogadták a congressuson, a mely ehhez képest, Anglia, Franciaország, Ausztria, Poroszország, Törökország és Szardinia nevében beszélhetett.

A békekötés annak kijelentésével kezdette, hogy Kars várát helyre kell állítani a sultán számára, és hogy Sebastopolt s a szövetségesek által elfoglalt minden helyet vissza kell adni Oroszországnak. A fényes porta följogosítatott, hogy szintén részt vegyen az európai közjog és kormányzati rendszer minden előnyeiben. A többi hatalmasságok kötelezték magokat, hogy Törökország függetlenségét és területi épségét tiszteletben tartják. Közös kezekeskedtek e megállapodások szigorú föntartásáról s kijelentették, hogy jövőre minden olyan tényt, a mely ezek megsértésére van irányozva, közös érdekeket érintő kérdésnek fognak tekinteni. A sultán fermánt bocsátott ki keresztyén alattvalói helyzetének javítása érdekében s közölte a többi hatalmakkal e ferman céljait, »mely saját felségi akaratának

¹⁾ Chiltern Hundreds az angol korona egyik nagy uradalma, Buckinghamshireben, melynek igazgatója, 20 shilling évi fizetéssel, mint csak névszerint tisztviselő, rendszeren oly parlamenti tag szokott lenni, kit így helyeznek el, ha valamely kormány-hivatalt vállalván, nem megválasztható, mindaddig, míg választói aztán ismét visszaküldik a képviselőházba.

önkéntes kifolyása.« Külön is ki volt emelve, hogy a sultán részéről tett ez engedmény, a többi hatalmaknak a közbelépésre semmi jogot sem ad. A szerződés ama pontja, a mely a Fekete tengerre vonatkozik, különösen fontos. »A Fekete tenger semleges; vizei és kikötői megnyittatnak valamenyny nemzet kereskedő hajóinak, ellenben forma szerint és örök időkre be vannak zárva mind ama hatalmasságok hadi hajói előtt, a melyek partjait birják, mind pedig bármely más hatalmasság hajóhadai előtt, kivéve a tizennegyedik és a tizenkilencedik pontokban említett eseteket.« E kivételek bármelyik hatalmasság számára csak is azt a jogot tartják fönn, hogy egyenlő számu kicsiny fegyverzett hajókat tarthatnak a Fekete tengeren, mintegy tengeri rendőrséget gyakorolván és a partokat védvén ezen az úton. A sultán és az orosz czár kötelezték magokat, hogy sem be nem rendeznek, sem fönn nem tartanak e tengeren katonai, avagy tengerészeti arsenalokat. A hajózás a Dunán fölszabadított. Az orosz czár, a neki visszabocsátott városok fejében, és hogy a dunai hajózás annál teljesebben biztosítva legyen, beleegyezett birodalma bessarabiai határának egy kis igazításába, az Oroszország által átengedett terület, a porta souzerainsége alatt, Moldovához levén csatolandó. Moldova és Oláhország, továbbra is megmaradva a porta souzerainsége alatt, élvezni fogták mind ama kiváltságokat és jogokat, a melyekben a szerződő hatalmak biztosítása mellett, már az előtt is részesedtek, de ezek külön joga nélkül, hogy ügyeikbe beleszólhassanak. Szerbia addigi állása biztosítatott. A Dardanellákra és a Bosporusra nézve valamennyi hatalmasság egyezséget kötött. E szerződés szerint a porta megtartá régi jogát, mely szerint megtilthatá az idegen hatalmak hadi hajóinak a tenger-szorosokba való evezést,

mindaddig, míg a porta békét élvez. A sultán a béke idején köteles kizárni a Bosporusból, vagy Dardanellakból minden idegen hadi hajót. A sultán föntartotta magának a jogot, hogy, mint régi időkben is, engedélyt adhasson idegen hatalmasságok hadi lobogó alatti könnyű hajói átevezésére, más szókkal, diplomatai küldötteik átbocsátására. Orosz- és Törökország között a Fekete tengerre nézve külön kötött szerződés megállapította, hogy a szerződő felek e tengeren nyolcz, 800 tonnásoknál nem nagyobb, könnyű gőz-, és négy, 200 tonnásoknál nem nagyobb, gőz- vagy vitorlás hajót tarthatnak.

Ezzel tehát azt hitték, hogy a keresztyén tartományok, a tenger-szorosok és a Fekete tenger ügye el van intézve. A congressus fő- és alapkérdése, azonban, az volt, hogyan biztosíttassék függetlensége és területi épsége Törökországnak, mely ezennel helyet nyert az európai államok családjában. Miután azok, a kik legkülönösebben érezték magokat e czélzat által érdekelve, épen nem látták a teljes congressusban elfogadott megállapodások útján Törökországot, az előttök legfélelmesebb ellenséggel szemben, biztosítva: Anglia, Francziaország és Ausztria utóbb hármassal szerződést kötöttek egymás között. Ez okmány Párisban, 1856. április 15-dikén kelt. Ebben a szerződő felek együttesen és külön-külön kezességet vállaltak az ottomán birodalom függetlenségeért és területi épségeért, kijelentvén, hogy a márcz. 30-ki közös szerződés bármely megsértését *casus belli*-ként fogják tekinteni. Valószínű, hogy a három szerződő fél közül egyik sem teljes őszinteséggel kötötte ezt az egyezséget. Ugy látszik, hogy Ausztria ösztönzésére keletkezett az egész, sokkal kevesbbé Törökország érdekében, mint inkább a végre, hogy valamely különös fajta összeköttetést nyerjen

nehány nagyhatalommal s így elkerülhesse az elszigeteltség látszatát, a melytől most különösen félt, egy felől Oroszországtól kellvén tartania, másfelől látván, hogy Olaszország már emelgeti a fejét. Anglia nem valami sokat gondolt e hármass szerződéssel, a melyet majdnem rá erőszakoltak s a melyet abban a biztában fogadott el, hogy soha sem kell majd ez alapon működésbe lépnie; Franciaország is elfogadta a nélkül, hogy nagyon lelkesedett volna érte s talán a legkevesbbé sem szándékozván, hogy valaha is föllépjen mellette.

E congressus egyszersmind arra is alkalmúl szolgált, hogy Anglia, Francia-, meg Svédország között is szerződést hozzon létre. Ez egyezséggel kötelezte magát Svédország, hogy akkori területéből egy részecskét, vagy semminemű halászati jogot át nem enged Oroszországnak; a másik két hatalmasság pedig megállapodott, hogy haddal támogatja Svédországot a megtámadás ellenében.

A párisi congressus arról is nevezetes, hogy a meghatalmazottak szétoszlásuk előtt megállapodásra jutottak a hajók átkutatásának jogára s általán a tengeri hadviselés szabályaira nézve. Megegyezéseket e négy nyilatkozatba foglalták: »Először: a kalózság jövőre is eltörülve marad. Másodszor: a semleges lobogó megvédi az ellenség portékáit, kivéve a hadi dugárút. Harmadszor: a semleges portékák, kivéve, ha hadi dugárúk, le nem foglalhatók az ellenséges lobogó alatt. Negyedszer: az ostromzárolásnak, hogy kötelező legyen, hatékonynak kell lennie, azaz olyannak, a mely elégséges erővel rendelkezik s valósággal meg bírja gátolni az ellenséges partra való kiszállást.« Nagy-Britannia a háború megnyitásával lényeg szerint már föladta vala amaz igényeket, a melyeket egykoron semlegesek ellenében tá-

masztott s a melyek valóban meg nem állhattak az újkori műveltséggel szemben. Örömet beleegyezett tehát, a meny-nyire az ő hatalmában állott, abba, hogy érvényesíttessenek azok az elvek, a melyek örökre el voltak törlendők, azt az elméletet, a melyen egykoron ezek és az ilyen fajta igények alapultak. Azonban, az is kimondatott közegyetértéssel, hogy a párisi congressuson elfogadott e szabályok csak azokat az államokat kötelezik, a melyek hozzájuk járultak, vagy jövőben hozzájárulnak. Az Egyesült-Államok kormánya előbb körirattal hívta vala föl az európai hatalmasságokat, hogy fogadják el azt a kissé merész elméletet, mely szerint a szabad hajók szabad préda. A mi Angliát illeti, a felelet erre az volt, hogy ez elmélet elfogadását attól kell függővé tennie, ha Amerika megtagadja s elkárhoztatja-e a kalózkodás jogát? Az Egyesült-Államok e körül némi nehézségeket támasztottak s így a congressus érintett nyilatkozatai Amerika hozzájuk járulása nélkül tétettek.

A párisi congressus még sok más kérdéssel is foglalkozott. Cavour gróf sürgetéseire Olaszország helyzetére is figyelmet fordított és nem szenved semmi kétséget, hogy e congressus és az a szerep, melyet benne Szardinia, mint az olasz nemzetiség képviselője, játszani tudott, alkotó kezdőpontját az események ama nagyszabásu lánczolatának, a mely Olaszország királyának a Quirinal-palotában való székfoglalásával végződött. A dunai fejedelemségek helyzetének rendezése szintén sok figyelmet és tárgyalást vett igénybe, s a congressus igen szellemes intézkedése vala hivatalva arra, hogy e tartományok teljes egyesülését megakadályozza, s mégis elégséges összefüggésben hagyja e fejedelemségeket, hogy védfalul szolgáljanak Oroszország ellenében, a nélkül, hogy annyira egygyé váljanak, hogy evvel

nyugtalanságot és kellemetlenséget okozzanak Ausztriának, némileg meglazult, hogy ne mondjuk szétszakadozott politikai rendszere közepett. Mind e mesterséges és szövvényes intézkedések, azonban, csakhamar darabokra tördelődtek, s bizony, a fejedelemségek, nem is sok idő alatt, független állammá alakultak öröklő fejedelem alatt. Egyelőre azonban élt a reménység, hogy Törökország függetlenségét, Oroszország visszaszorítását, a keresztyén tartományok biztonságát, a Fekete-tenger semlegességét, s a csatornák hadi hajóelőtti bezárását csakugyan megvásárolták a háborúárán.

Anglia mintegy huszonnégyezer embert vesztett a háborúban, a kik közül alig a hatodrészt esett el csatában, vagy halt meg sebeiben. A többi a cholera és más betegségek szörnyű számlájára kelle irnunk. A hadjárat a nemzet adósságait negyven millióval szaporította. Evvel az árral szemben, a mint kitünt, még a tisztán katonai dicsőségből sem valami sokat lehetett fölmutatni. Hajó-hadunknak alig nyílt alkalma, hogy erejét éreztethesse. A szövetségesek hajó-hadai bevették Bomarsundot a Balti-tengeren, és Kinburnt a Fekete-tengeren és számos helységet bombáztak, de a hadjárat nem olyan volt, hogy egy Nelson számára tért nyithatót volna, még, ha rendelkezésre áll vala is egy Nelson. A hadjárat története és kellemetlen következményei sorában említésre méltó az a viszály, a melybe Anglia bonyolodott az Egyesült-Államokkal az idegenek toborzásáról szóló törvényünk ¹⁾ miatt. A parlament 1854. deczemberének végén nagy hirtelenében fölhatalmazást szavazott meg egy idegen legió alakítására, hadi szolgálat teljesítésére, s csakugyan toborzottak is néhány svájczit és németet, de a

¹⁾ Foreign Enlistment Act.

kik soha legcsekélyebb szolgálatot sem tettek. Poroszország is, Amerika is panaszt emelt, hogy újonczozó biztosaink buzgalma túlcsapott az eszély és a törvény határain. Egyik konzulunk ellen valósággal vádat is emeltek Kölnben, Amerika pedig komoly panaszt tett polgárai újonczozása miatt. Anglia mentegetőzött; de az Egyesült-Államok nem akartak ennyivel megelégedni, s azt követelték, hogy nagykövetünk, Mr. Crampton, hivassék vissza Washingtonból, s egy kevés idő telt bele, míg a két állam barátságos viszonya teljesen visszaállított.

Így végződött a krimi háború. A pillanat egyik szerencsétlen eredménye vala, hogy Krimben a függöny épen olyan jelenettel gördült alá, a melyet Anglia fegyvereire nézve csorbának lehetett tekinteni. Hazánkban voltak is elegenden, a kik egy csöppet sem bánták volna, ha a béke-tárgyalások meghiusultát érik vala meg, csak, hogy Angliának, ez úton, alkalma nyíljk Európá szemei előtt harczí fölényének ismét bebizonyítására. Soha a hadjárat alatt s még azelőttről is hosszú idő óta, oly kitünő hadi készülségben nem vala Anglia, mint akkor, midőn a hadműveletek egyszerre csak rögtönösen véget értek. E hadjárat, igazán, csakis gyakorló időnek vala tekinthető ránk nézve, a hosszas béke ideg-erjesztő pihenése után. Sok komoly leczkét vonhattunk belőle és semmi különös benne, ha voltak közöttünk türelmetlen szellemek, a kik tűzbe jöttek arra a gondolatra, hogy Angliának nem nyilik alkalma e leczkék fölhasználására. Csak véletlen volt, hogy be nem végezhattuk Redan elfoglalását, mindama valóban komoly szerencsétlenségek ellenére is, a melyekbe e vállalat rendjén bonyolodtunk, szövetségeseinkhez és egyidejű hadműveleteikhez képest. Csak épen egy kevéssel kell vala a hadvezérletnek jobbnak lennie és

Redant bevettük volna, sőt, még olyan vezérlet mellett is, a milyennel rendelkezénk, nem valószínű, hogy az ismételt kísérlet megghiúsult volna. De az oroszok prédául hagyták Sebastopolt, s fő szövetségesünk még inkább esengett a béke után, mint maga az ellenség — nem vala, tehát, más választásunk, mint elfogadni az adott helyzetet. E háború soha sem volt Franciaországban népszerű. Még akkora népszerűsége sem birt szert tenni, mint a mekkorát a francia nemzet császára későbbi vállalkozásának, az Ausztria elleni hadjáratnak, részébe juttatott. Napoleon Lajosnak mindene megvolt, a mit csak a szive kívánt. Befogadták az európai uralkodók társaságába és keresztülvitte azt, a mit a francia közönség szemében dicsőséges hadjáratnak tünettek föl. Mindenki elbámul, ha, ki elfogulatlan nyugalommal tekint vissza a krími háború történetére, midőn látja, mily rendkívül magasra emelkedett a francia hadsereg hite a hadmiveletekben vett része czimén. Akkoron még Angliában is majdnem általános vala a meggyőződés, hogy a francziáknak minden sikerült, a mihez csak hozzá fogtak; hogy katonai szervezetök tökéletes; hogy hadviselésök módja felül áll a bírálaton; hogy minden tekintetben egészen mások, mint mi. E balga önámításnak, kétségen kívül, jó része dolgaink oly állapotából származott, a melyet egy józan értelmű angol sem cserélt volna el mindama képzelt diadalokkal, a melyeket az udvari történetírók valaha is ünnepeltek. Annak a ténynek lehetett ezt tulajdonítani, hogy a mi rendszerünket minden toll bírálata alá vonhatta, mihelyt csak kedve jött megtámadásához. Katonai szervezetünk egyetlen pontja sem menekülhetett a föl kutatás és nyilvánosságra hozatal elől. Minden kis részletet élesen megbíráltak; minden kis bajt a közönség szeme elé tártak. Az

egész világot fölhivtuk, hogy jöjön s lássa, miben hibáztunk, s mik valának az okai hibáinknak. Hirlapjaink Anglia katonai rendszerére nézve azt a munkát végezték, a melyet, mint Arnold Máté mondja, Goethe Európa politikai és társadalmi rendszereivel szemben végzett — végig húzta ujjait a beteg részeken és szólt: »itt és itt fáj neked«. Mig a francia császárság hivatalos és félhivatalos hirlapjai dicsőenekeket zengettek a császár dicsőségére és diadalaira, tábornokainak, tiszteinek, táborának, élélmező szervezetének, a szállító szolgálatnak, a katonáknak, útaszoknak és mindeneknek: a mi tekintélyesebb hirlapjaink, bármely politikai árnyalathoz tartoztak is, egyebet sem tettek, mint folyton a hibákat emlegették, kárhoztatva azokat, a kik nem azonnal szereztek orvoslást. Hazafiatlan eljárás, mondhatná valaki. Ej — s igaz is volna, ha az orvos eljárása rossz indulatot árulna el, mikor azt mondja, hogy a jelek beteg voltunkra vallanak, s arra figyelmeztet, hogy tegyünk valamit megváltoztatása és gyógyulásunk érdekében. Az angol sajtó, kétségen kívül, néha igen is felületesen és elhamarkodva ítelt. De hatása, általán véve, sarkaló, gyógyító, sikeres vala. Első sorban az lett az eredménye, hogy, mint már említve volt, az angol hadsereg a hadjárat befejeztével sokkal alkalmassabbá vált hosszabb és komolyabb hadműveletek folytatására, mint a hadjárat tartama alatt akármikor is vala. A francia eljárásmodnak, a francia hadseregére való hatására majd rátérünk a történet rendjén egy kissé odább, s lesz módunk meghányi-vetni az imperialismus hatását, a mint magát az elbizakodottságban, a meglepetésekben és 1870. évi összeomlásában érvényesítette.

Hazánkban mégis a csalódás érzete kapott némileg lábra a háború bezárultakor. Ezt, részint, annak az elégü-

letlenségnek lehetett tulajdonítani, a melyet hadviselésünk módja keltett s részint annak, hogy politikai eredményeiben nem tudtunk bizni. Katonáink fényesen kitettek magokért; hanem tábornokaink és rendszerünk ugyancsak csúfot vallottak. Katonai tekintetben egyetlen első rangu tekintély magaslott ki az egész hadjárat rendjén s ez a világ egybehangzó elismerése szerint egy orosz tisztet illetett — Todleben tábornokot, Sebastopol védőjét. Egyetlen új név sem került felszínre, sem a mi részünkről, sem a francziák között — ellenben némely sokat ígérő, vagy hagyományos hirnév ködbe foszlott szét. A hadjárat politikai eredményeit sokan szintén ki nem elégítőeknek tarták. A vállalatba két oknál fogva kezdtünk — hogy viasszasorítsuk Oroszország támadó és magát nagyzó kedvét és, hogy biztosítsuk sértetlenségét és függetlenségét Törökországnak, mint olyan hatalomét, a mely Európa államai sorában maga bírja hitelét és magát föntartani. Előbb a több, mint húsz évvel később bekövetkezett eseményeket kell tanulmányoznia annak, a ki helyes ítéletet akar magának ama siker mértékéről alkotni, a mely ezekre a kérdésekre vonatkozik. Ez alkalommal elég annyit megjegyeznünk, hogy akkor a mélyebben gondolkozó elmék nem nagyon valának meggyőződve a sikerről bármelyik irányban is. Lord Aberdeen nem táplált vérmes reményeket a háború várható eredményeire nézve. Soha egy csöppet sem bizott hozzá s kedvező lehetőségeinek túlbecsülésére épen nem érzett magában hajlandóságot. Azt tartotta, hogy talán biztosíthatja a békét keleti Európában mintegy huszonöt évre. Mérsékelt reményei jóslatszerűek valának. Sőt, egy kissé még túl is becsülte a mértéket. A krimi hadjárat után huszonkét évvel Oroszország és Törökország ismét hadakoztak.

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

Az irodalom az uralkodás első szakaszának idején.

A krimi háború bezárulta hatalmas határkő Viktoria királynő uralkodásában. Itt, hát, jó alkalom kínálkozik, hogy visszapillantassunk egy oly időszak irodalmi törekvésére, a mely a politikai érdek szempontjából oly határozottan elüt mindattól, a mi megelőzte. Viktoria királynő uralkodása az első, a melyben a kormányzat alkotmányos és parlamenti rendszere a szó igaz értelmében és teljesen érvényre jutott. Ez, hát, az az uralkodás, a melynek a szerencse részébe juttatá, hogy tanuságot tehessen a nagyszabású újkori haladásról mindarra nézve, a mi a gyakorlati fölfedezéseket s még különösebben a tudománynak az emberek közötti közlekedés rohamossá tételére való alkalmazását illeti. A szárazon és tengeren, a légben és tenger alatt való gyors utazásoknak és az üzenetek gyors kicserélésének története egybeesik e mostani uralkodás történetével. Az ilyen uralkodásnak kiváló irodalmának is kell lennie. És, csakugyan, van is. Valóban, egy kissé merész vállalkozás, mikor az ember a kortársaknak és egykoru iskoláknak tartós és kiváló hirt jósol. Mégis, azonban, talán, minden túlhajtott vakmerőség nélkül föltehetjük, hogy Viktoria királynő kora főnmarad a történelemben, mint épen olyan különálló irodalmi időszak, mint akár az Erzsébet, vagy Anna királynő kora, ha mindjárt, talán, mennyiségre nézve az utóbbi mögött, s mindenesetre sokkal az előbbi alatt állva is. Viktoria királynő uralkodásának kezdetével az irodalmi alakok egy nevezetes faja jutott befejezésre. Érdekes figyelemre mál-

tatni, mily élesen s mennyire teljesen különbözik a Viktoria korabeli irodalom annak az időszaknak irodalmától, a melynek hősei Scott, Byron és Wordsworth valának. Viktoria királynő tronralépte előtt Scott, Byron, Coleridge és Keats már halva voltak. Wordsworth, igaz, még több évig élt azután is, hasonlóképen Southey és Moore; és Landor Savage még sokkal később halt meg. De Wordsworth, Southey, Moore és Landor már bevégezték irodalmi pályájokat, még mielőtt Viktoria trónra lépett. Ettől kezdve egyikök sem gyarapította egy arasznyival, vagy akár egy hüvelyknyivel is szellemi alakját, némelyikök pedig épen olyan munkát végzett, a mely nyilván bizonyította, hogy napja immár lejárt. Csakhamar azután új és üde lehellet fuvalata kelt az irodalomban. Talán semmi sem figyelemre méltóbb a Viktoria királynő korabeli jobb derekabb irodalomban, mint teljes érintetlensége mindannak vezérletétől, a mi a megelőző korhoz tartozott és az az üde, eredeti szellem, a melyről tanuságot tett. Az is sajátos jelenség s e történet czélzataival nagyon is egybevág, hogy Viktoria királynő eddigi korának irodalma elég határozottan megkülönböztethető két részre oszlik. A költők, regény- és történetírók, kik hírnevöket az uralkodás kezdetén szereztek, működésök java részét már befejezték s a tetőpontra már eljutottak ez utóbbi évek előtt, és utánok következett aztán egy újabb és másik iskola, a mely lelkesedését egészen más forrásokból merítette s inkább ellenlábasak, hogysem követték csoportjaként hívja ki az összehasonlítást.

Ezuttal csak az irodalomról beszélünk. A tudomány legnevezetesebb fölfedezései az uralkodás későbbi évei számára valának föntartva. A »nevezetes fölfedezések« szókat

inkább történelmi, hogysen tudományos értelemben használjuk itt. Talán nem is lehetne soha túlbecsülni a tudománynak és a világnak tett egynémely szolgálatot néhány oly tudós részéről, a ki hírneve java részét az uralkodás első éveiben szerezte. Néhány nagy név azonnal emlékeztünkbe szökken. Eszünkbe jut Brewster, a kísérlettevő, a ki oly rendkívüli mértékben egyesíté magában a tudományos bizonyítás és forma legszigorubb komolyságát a képzelem és találékonyság szabad röptével, a mi oly festőivé tette minden fejtegetését s különösen későbbi műveit kimondhatatlan bájjal ruházta föl. Eszünkbe jut Faraday Mihály, a vegy-tudomány és villamosság nagy kutatója, a ki oly mester a tudomány mélységein és magasságain járó legmerészebb vizsgálatoknak az igazság és odaadás legőszintébb szellemével való kiegyeztetésében; a kinek az ő kedvencz tudományából tartott gyönyörűséges rögtönzéseit soha senki el nem felejtheti, a ki abban a kiváltságban részesült, hogy hallhassa e páratlan felolvasót, midőn a Royal Institution előadói asztalánál évi jelentéseit tette. Nem valószínű, hogy valaki elfelejthesse a Herschel János, Sir, nevét, a tehetséges család tehetséges tagját, ha csak a legröpkébb pillantást vetette is korunk tudományára — mert a családról igazán el lehet mondani, mint a német próza-költő álmodott hősről mondja, hogy szemei a csillagok s lelke a kék ether között jártak. Owen Richard híre is nagy, a tudomány egy másik mezején. Owent elnevezték Anglia Cuvier-jének és a természetrajz Newton-jének és kétséget sem szenvedhet, hogy a boncztudomány és palaeontologia terén tett kutatásai és fölfedezései külön korszakot alkottak e tudományokban, a melyeknek magát szentelé. Miller Hugó, » A régi vörös homokkő « és » A sziklák tanúságtétele « című

munkák szerzője, a tudományos kutatás hivatott, és fájdalom, vértanúságot szenvedett művelője, egészen újdonszerű és fényes írói tehetséggel vala megáldva s majdnem épen oly vezérlet nélkül s oly tisztán önmagából meríté az erőt tanulmányai kifejtésére, melyeknek a szó szoros értelmében fölláldozá életét, mint halhatatlan földije, Burns Róbert. Mikor tehát azt mondjuk, hogy Viktoria királynő uralkodásának utóbbi szaka a tudományra nézve nevezetesebb, mint az előbbi, nem azért teszszük, mintha evvel azt akarnók állítani, hogy ez utóbbi időszak emberei nagyobb mértékben járultak volna az emberi tudomány s különösen a gyakorlati ismeretek fejlesztéséhez, mint amaz első időszakbeliek. Hanem, hát, a második szak idején történt, hogy azok a tudományos viták támadtak s azok az iskolák alapultak, a melyek a történetíró szemében a lehető legszorosabban összeforrtak e korrallal. Az Owen és Faraday és Brewster fajta férfiak munkálkodásának becsét teljesen méltányolni sokszor csak a tudományos kutatók bírják. A mit ők végeztek, inkább a tudomány történetének a tiszte följegyezni, mint amaz idők általános és közönséges történeteé. De ama tudományos eszme köré csoportosult iskola, a melyet Darwin alapított s a melynek Huxley és Tyndall a munkásai, olyan tudományos vita kérdése, a melynek jelentőségének a világtörténelemben is helyet kell foglalnia. Minden tudomány s az egész közélet hálával fogadta és vita nélkül ismerte el ismereteink ama gyarapodását, a melyet Faraday és Brewster nyújtottak; de a Darwin elmélete kétfelé osztotta a tudományos világot, a vallásos világot, s magát, bizonynyal, az egész társadalmat két ellenséges táborra szakította s így olyan történelmi eseménynyé vált, a melyet a történetíró hallgatással nem mellőzhet, legfőlebb az olyan, a ki az

Egyesült-Államok felnövekedéséről akarván szólani, említést sem tenne a nagy polgár-háborúról. A tudományok felnövekedésével is épen úgy áll a dolog, mint a háboruk történetével, hogy a külvilág fölfogását is mind az idők végeig a legnagyobb érdeklődéssel kell forgatgatnunk. Ez bizony, majdnem azt hihetné az ember, magában véve olyan tudományos törvény, a mely fölött nagy, hosszú időkön át kell vitáznunk.

Az uralkodás első időszaka irodalmi tehetségekre nézve gazdagabb vala, mint a második, ez ideig. Igaz, a választóvonal, a melyet vontunk, meglehetősen határozatlan s néhol még önkényesnek is tűnhet fel. Némelyek, kik az első időszakban tettek névre szert, tevékeny munkások maradtak továbbra is, sőt némely esetben, folyton gyarapították hírnevüket a következő évek alatt is. Carlyle Tamás alakját most is mindenki ismeri, a ki Chelsea szomszédságában lakik. Viktoria királynő uralkodása jó késő idején esett meg először, hogy Mill Stuart először kilépett a nyilvánosságra London közönsége elé, miután életét a hivatalos munkásság és a legváltozatosabb olvasmányok és tanulmányok között osztotta vala meg s miután életét megosztotta vala a blackheathi magány és Avignon még költőibb magánya között is, ama csalóányok társaságában, melyeknek dala később oly édesen csendült a haldokló füleiben. Idegenkép s félelmeskedve lépett abba a világba, a mely csak könyveiből ismerte s a mely nem igen tudta összeegyeztetni a tétovázó és megviselt remete szelid és nyugodt magaviseletét ama rettenthetetlen elmével és szívvel, a mely, hogy benne lakozik, gondolkodásának s íráságának pályájával bizonyítá előtte be. Ez uralkodás már negyven esztendeje tartott, midőn Martineau Harrietta e szép és regényes honából a

Tavak vidékének ¹⁾ hantja alá költözött, a hova híre oly sokáig s annyi nevezetes látogatót vonzott. Dickens hírneve egyszerre keletkezett ez uralkodással s halála, fájdalom, nagyon is korai vala, midőn mintegy harmincz évvel utóbb Falstaff és Riki herczeg ²⁾ megyéjében, Gad's-Hill-i bájos, elragadó hajlékában meghalt. Mrs. Browning szintén nagyon is korán halt el, de azért nem alaptalanúl lehet vitatni, hogy Browning Róbert híre, vagy legalább népszerűsége az uralkodás e későbbi szakába tartozik, noha legnagyobb műve az előbbibe esik. »Eothen,« az újabbkori angol irodalomban a legkitünőbb és legélénkebb útleírás Viktoria királynő uralkodásának első szakában szerzett írójának rohamosan s egészen új és más fajta nevet juttatott részébe, mint a krimi háború története ³⁾ szerzőjének, a második időszak korában. S mégis, ha a krimi háború végét oly eseménynek tekintjük, a mely ez uralkodás idejét ebben a tekintetben két részre osztja, úgy fogjuk találni, hogy a két időszak irodalmának elég határozott választó vonalát leltük meg. Történetünk ez első felébe tehát azokat a férfiakat és nőket soroztuk, a kik tetőpontjokat határozottan e korábbi évek alatt érték el s a kik híresek maradtak volna még akkor is, ha ez időtől kezdve semmi egyebet sem csináltak volna. Ezt a felosztást tartjuk szemünk előtt, a midőn azt mondjuk ez uralkodásról, hogy első szakaszában az irodalomra, e második szakában pedig a tudományokra nézve nevezetesebb. Nem megfontolatlanság azt mondanunk, hogy bár hírneves

¹⁾ Westmoreland; itt, Ambelside városában, fejezte be Martineau Harrietta életét.

²⁾ Falstaff, Shakespeare IV. Henrikében Henrik királyfit, komázó módon, Prince Hal-nek, a Henrik kicsinyítő nevén, szólítja.

³⁾ T. i. mindkettőt Mr. Kinglake A. W. írta.

költők, regény- és történetírók azután is következtek, sőt még következhetnek is, de korunk irodalma, a francia kifejezést használva, ez első időszakra ütötte rá bélyegét.

Történelmi művekre nézve az uralkodás egyként gazdag mind korábbi, mind későbbi szakaiban. Mihelyt az előbbi időszakra gondolunk: a Grote, Macaulay és Carlyle nevei azonnal eszünkbe jutnak. Mr. Grote » Görögország története « valóban monumentalis műdarab. Dicsekszik mindama türelemmel és kimerítő gonddal, mely legfőképp jellemzi a német történetírókat s oly komolyság ömlik el rajta, a minőt általában véve hiában keresnénk a Carlyle által úgynevezett Dryas-mocsok iskola képviselőinél. Grote egészen beleélte magát Athéne életébe és politikájába. Némi részben igaz volt felőle az a megjegyzés, hogy annyira bele-mélyedt Görögország egész politikai életébe, hogy olykor-olykor egyik-másik szereplő férfiú fegyverhordozójává szegődik. Az ő gyakorlati politikai ismeretei kétségen kívül igen jó szolgálatot tettek nekie. Egy kissé, bizony, már mindnyájan belefáradtunk, mindig csak hallva Gibbon szavait idézve, a melyekben azt mondja, hogy »egy újkori ezred vezénylete és mozdulatai után tisztább fogalmat tudok magamnak a phalanxról és a legiókról alkotni; és a római császárság történetírójára nézve nem veszett kárba, hogy láthatta (az olvasó mosolyoghat) — a hampshirei gránátosok kapitányát.« Kétséget sem szenved, azok a gyakorlati politikai ismeretek, a melyeket magának Grote parlamenti pályájának kilencz vagy tíz éve alatt szerzett, nagy előnyére szolgáltak Görögország történetírójának. Még azt is mondták róla, hogy soha sem bírta magát egészen megtartóztatni, hogy az athénei pártküzdelmekben ne tökéletesen azokat az elveket lássa, a melyek fölött az angol szabadelvűek és

Toryk vitatkoznak. Mindazonáltal mi sem vesszük észre, hogy politikai pályája valamennyire is érintette volna történelmi tanulmányait, legfőlebb annyiban, hogy az athénei küzdelmek leírását élénkebbé és az aprólékosságok iránt is figyelmesebbé tette. Az olyan ember közti különbség, a ki valahol belevegyült a politikai élet tevékenységébe, meg az olyan közt, a ki ez életet csakis könyvekből és mások előadásából ismeri, legjobban épen egy olyan munkában tűnhetik föl, minő a Grote történelmi műve. Politikai nevelkedése alkalmassá tette Grote-ot arra, hogy a görög népek államférfaiban és katonáiban emberek, nem pedig fák járását-kelését lássa. Ez tanította meg őt arra, hogyan kell a kiszáradt csontokat életre kelteni. Mr. Grote az életet — a későbbi évek elnevezése szerint — mint philosoph-radicalis kezdte meg. Benső barátságban állt Mill Stuarttel, noha, nem mindenben volt Mill-lel egy véleményen. Parliamenti pályája alatt legnagyobb részt a szavazó jegyekkel való szavazás ügyének szószólására szentelé magát. Ő is minden ülősszak alatt beadta indítványát e kérdésre nézve, épen mint Mr. Villiers Károly egy időben, a gabna-törvények eltörlése iránt. A képviselőházbeli működésről csak épen azért mondott le, hogy szabad időt nyerve, bevégezhesse nagy történelmi munkáját. Nem mindenik radicalis nézetéhez ragaszkodott egész élete végeig, mint például Mill tette, hanem elismerte, bizonyos mértékben sajnálkozva, hogy véleményei sokképen változáson mentek keresztül, és hogy az idő haladtával mind kevesbbé és kevesbbé lángol a politikai változásokért, és hogy mind kevesebb reményt táplál hihetőleg annak a jónak mértékéhez, a melyet az emberi boldogság és erkölcsiség javára annak terjedése és haladása szerezhet, a mit ma fölvilágosult világnézetnek neveznek.

El kell ismernünk, hogy ugyancsak hatalmas és rugalmas elme kívántatik ahhoz, hogy az ember ellenállhasson ama természetes és az emberi szervezetben is gyökerező hajlamnak, a mely az évek teltével a halandót a conservativismus, sőt reactió felé szorítja. És szerencse is a társaságra nézve, egészben véve, hogy ez így van; hogy az idősebbek természetöknél fogva, a leghatározottabban ellenző tábor formálnak a változtatás mindazon rohamos igényei és követelései ellenében, a melyeket az ifjúság támaszt. Senki készségebben el nem ismerte volna az élet ez általános törvényéből származható előnyöket, mint Grote barátja, Mill; de, azért, Mill mégis megmaradt egész pályája bezárultáig annak, a mi volt s épen úgy hitt végtére is a szabadelvű eszmék mozgalmaiban, mint akár gyermek korában, — Schiller szép szavait idézve: mindig »tisztelve, még mint férfi is, szép ifjúsága álmait.« Grote későbbi éveiben teljesen visszavonult a politikai tevékenység minden küzdelmétől s valóban, csodálatos közönyt tanúsított még a legnagyobb kérdések állapota iránt is, melyeknek megoldása a világ másik felének szenvedélyeit és érdeklődését lángolásra és elkeseredett küzdelemre lobbantotta.

Már több ízben volt alkalmunk említeni Macaulayt, a nagy parlamenti szónokot és államférfiút. Még kevesbbé szükséges sokat beszélnünk róla, mint történetíróról — s épen ezért Macaulayról nem annyira mint történetíróról, hanem, inkább, mint oly emberről akarunk megemlékezni, a ki sok mindenfélét kitünő módon tudott végezni. Hanem azért Macaulay »Anglia története,« akár mily gyöngéi legyenek is, bizonynyal a nagy munkák sorában áll. Nem tudjuk, a komoly tudósok előnyére, avagy hátrányára számítják-e föl e könyvnek, hogy hasonlíthatatlanul a legnép-

szerűbb történelmi mű vala, a melyet valaha angol ember írt. Macaulay »Anglia történeté«-nek egymásután következő kötetait úgy kapkodták az emberek, mint, talán, a Scott Walter regényeit, írójok hírnevének tetőző pontján. A ki csak mozdulni tudott Angliában, akkoron egyébről sem beszélt, mint épen csak a Macaulay »Angliá«-járól. Tagadhatatlan, soha addig Angliában a történetet nem tárgyalták olyan nyelven és modorban, a melynek nem is lehetett más hatása, mint hogy egyszerre népszerűvé, lebilincselővé és divatossá tegye könyvét. Minden fejezete csak úgy csillogott az eleven és élesen kiszínezett leírásoktól. Majdnem mindenik lapján találkozott néhány mondat, a mely ragyogó ékesen-szólásával, vagy csillogó ellentéteivel ellenállhatatlanul kínálta magát az idézésre és ismétlésre. Nem volt egyetlen egy szava is, a melyet akárki is félremagyarázhatott volna. Az egész úgy állt ott tiszta, ragyogó és minden közös képze-lődést kizáró légkörében, mint egy svajczi tó nyár derekán. A kétség egyetlen árnya, vagy bár halvány bárány-felhője sem mutatkozott sehol. Macaulay bámulójának rendelkezé-sére áll mindama kényelem tanulmánya rendén, mint a római katolikus egyház minden igaz hívének. Vezetője családkozhatatlan. Kételyekkel, elmélkedésekkel, vagy épen sejtelmekkel nincs miért gyötörnie magát, esztét. Ez a min-den kérdés felől való föltétlen bizonyosság, kérdésen kívül egyik főforrása vala Macaulay népszerűségének. Ennek a határozott meggyőződésnek, mely az értelmesebb fajta olva-sókat különösen kellemetlenül érinti, épen olyan elbájoló ereje van a közönséges olvasóra nézve, mint a gyermekekre, a kiknek eszök ágában sincs olyan mesét hallgatni, a mely-nek előadójáról fölteszik, hogy nem tud mindent és oly töké-letesen felőle, hogy a kérdezősködést, vagy épen ellenmon-

dást lehetetlenné tegye. De bár ez volt Macaulay népszerűségének az egyik oka, még sem a leglényegesebb vala ez. Előadása ragyogása, példái különböző és találó volta s az a szellemes modor, a melyben az csataterekről, helyekről és eseményekről szóló gondolatait elő tudta adni — mindezek is forrásai valának annak a sikernek, a melyre a bámulók csak a legnagyobb meglepődéssel tekinthettek. Régecske kiment már divatból a Macaulay kisebbitése. Oly hosszas ideig volt a közönség bálványképe, hogy a dolgok természetes rendje szerint, rája is el kelle következnie annak az időnek, a midőn nagyon is általánosan kétségbe vonták jogát ez ünnepeltetéshez, vagy akár csak ahhoz is, hogy hitelt adjanak szavainak. Az egyik nemzedék értelmetlenül túlajtott bámulata a legbizonyosabb útja a következő nemzedék értelmetlenül túlajtott kisebbitésének. Az egykoriak nagyon hajlandók voltak arra a föltevésre, hogy, miután Macaulay csillogó vala, szükségkép felületesnek kelle lennie. De Macaulay nem vala felületes. Dogmaticus volt; tele volt előítélettel; minden tekintetben jobb ügyvéd volt, mint a milyen bíró; nem volt meg benne az a hideg, pártatlan mérlegelő tehetség, mely a legmagasabb fokon álló történetíróban nélkülözhetetlen; de felületes nem vala. Nem volt ember, a ki jobban és hatalmasabban meg tudta volna értetni valamely vitakérdés akármelyik esetét, ha egyszer védelmére kelt. Az összetett jellemek rajzolása vagy megfejtése nem volt valami nagyon erős oldala. Igaz, nagyon szerette az ellentétes, vagy paradox jellemek rajzolását. Semmiben sem gyönyörködött jobban, mint, ha valamely hatalmas alak szellemes rajzát vethette papírra, valaki olyanét, a ki előbb az egyik szélsőség kimagasló tulajdonságaival tűnt ki s a kiről utóbb ki lehetett mutatni, hogy épen a szemben fekvő ellentét ugyan-

oly kimagasló tulajdonságaival ékeskedik. Ez nem valamely összetett jellem rajza volt, hanem csak valamely paradoxon megtestesítése. Nem volt az egyéb, mint Atheni Timon mondása szerint, »lehetetlenségek összefűzése, hogy egészen érintsék egymást.« Ebben, bizony, egy kissé igen sok mesterkedés rejlett, bár el kell ismernünk, néha oly ügyességgel kivive, hogy a legnyugodtabb olvasó helyesebb ítéletét is megvesztegethette. De mihelyt Macaulay abba a kedvező helyzetbe jutott, hogy valamely egyént, vagy eseményt helyesen ítél meg, meggyőződéseit oly ellenállhatatlan és megragadó tisztasággal fejtette ki, hogy nincs újkori író, a ki ebben felülmulta volna. A világ némi hálával tartozik neki azért, hogy szóval és tettel tiltakozott az ellen a badar fel fogás ellen, mely szerint »a történelem méltósága« megkövetelné a történetíróktól, hogy legyenek mindig komolyak, ünnepélyeskedők, homályosak. Gibbon nem vala ő, de azért művei ép úgy gyönyörködtek valamely kérdés regényes voltában, mint a Gibbonéi, s ő is épen úgy elhatározta magát olvasói lebilincselésére és fölvilágosítására, mint Gibbon. Macaulay története túlnagyon igyekszik, hogy történelmi arczkép-csarnok lehessen. Az ily előadás nehézségeit, veszélyeit nincs miért külön kimutatgatnunk, Macaulay csillogó lapjai eléggé tanúsítják. Hanem azért azt sem szabad elfelednünk, hogy kiváló tehetségei mégis sokkal szembetűnőbbek, mint hiányai. A történetkönyvek egészen kezdő olvasói talán még háládatosak is Macaulay iránt, hogy íratait nem terhelte avval, hogy valamely mélységes philosophiai elméletet fektetett volna beléjük. A történetet, mint valami mesét adta elő. A mint tovább haladt: nekimelegedett s mint valami regényíró: egyik alakjába beleszeretett, a másikra pedig megharagudott. Ez által kétségen kívül csorbát ejtett

elbeszélése megbízhatóságán, mihelyt vitás kérdésekkel kelle elbánnia, noha túlfelől, talán, épen ez fokozta élénk előadása bájait. De azért nem valamely előre föltett czélzattal indult neki, hogy valamely elméletet bizonyos fajra vagy irányra nézve bebizonyíthasson, hogy így lekötötte volna magát előre, kényszerítve a természeti, a politikai és erkölcsi világ minden tényét mellette való tanúságtételre s az emberiség számára általa hozott üzenet igazságának hirdetésére.

Macaulay nem volt épenséggel az, a kit a német sokoldalú embernek szokott nevezni. Akármit tett vagy próbált légyen is, ő mindig csak ugyanaz az egy Macaulay volt. Hanem, azért, mégis, sok mindenfélét tett, s a mit egyszer megpróbált, soha rosszszul nem végezte. Épen olyan fényes sikert aratott, ha egy kis lánykához írt csinos szerelmes levelet, mint ha történet-könyvét, vagy tanulmányait, vagy »Az őskori Roma állapotjai«-t írta, avagy parlamenti szónoklatait tartotta. A mibe csak belefogott, mindennel nagyon is megközelítette azt a tetőző pontot, melyre az igazi lángész följut. Mindennél épen csak a tetőző pontnál bizonyult igen gyöngének. De olyannyira megközelítette, hogy az olvasó, a ki először veszi kezébe Macaulay valamelyik könyvét, avagy beszédét, a még tartó benyomás alatt majdnem meg van győződve, hogy a lángész ihlete érintette. Tudjuk Macaulayról, hogy sokáig készült egy regény megírásához. Ha megtette volna, bizonyosak lehetünk felőle, hogy sok értelmes olvasója az első olvasásra azt hitte volna, hogy majdnem egy magaslaton áll Scott-tal s csak, ha az első benyomás lassanként elhalványodik s ismét átolvassák lesz vala, tünt volna ki, hogy Macaulay csak annyira Scott a képzelemre nézve, mint a mennyire Burke az ékesenszólásra, vagy Gibbon

a történetíráásra nézve. Hosszú időn át nagyobb helyet foglalt el a közönség figyelmében, mint bármely irodalmi férfiú is Angliában s írói modora nagy befolyással volt az írókra. De befolyása nem hatotta át a közérület és általános gondolkodás mélyét, mint, ugyanama kor egy vagy két más férfiáé kétségkívül áthatotta s áthatja maig is. Ő nem nyomta rá bélyegét az angol közérületnek épen lelkére, mint példának okáért Mr. Carlyle.

E kort, elejétől legvégeig, senki befolyása annyira el nem árasztotta, mint a Carlyle Tamásé. Volt idő, a mídön Anglia egész gondolkozási módjának irányát legfőképp Carlyle vezette. Ő ismertette meg az angol nemzetet a nagy német szellemekkel, épen mint Lessing a németeket Shakespeare-rel és az ő angol balladákkal. Carlyle oly modorban írt, a mely oly kevésbé hasonlított a közönségesen elfogadott angolhoz, hogy a legnagyobb kedvezéssel sem mondható fölöle több, mint, hogy nem épen egészen német vala. Egy időben oly tökéletesen a Jean Paul Richter utánzatának látszott, hogy sokan kétkedtek, ha vajon van-e az új jövevénynek csak egy eredeti eszméje is? De Carlyle csakhamar bebizonyítá, hogy tud ő maga is gondolkodni; és pedig nagyon gyakran az által is, hogy gondolkozása ugyan csak sántikált. Carlyle-ban hatalmas, mély költői ér lakozott. Még azután is, a mikor már nyilván tanúsítá, hogy próza-író és semmi más, sokan sokáig azt tartották, hogy igazi tere a költészet. A rideg komolyság, melyet scot születése és összeköttetései származtattak belé, nem igen vált kevesbbé rideggé amaz ironia által, a mely folyton csillogott és haragoskodott irataiban. Carlyle sajátos vallástételének istenségei az igazság és erő valának. »Az örök igazságok« ültek Olympusának legtetetjén. Megvalósítani az igazságot

az életben s másokat is e megvalósításra vezetni, valamivel hatalmasabb, többfelé jelenvaló és messzibbre vágó erőt kívánt volna meg, mint a melyet egy közönséges parlament vontatott tanácskozásaitól várhatunk, mindenféle vitáival, szavazásaival s véget nem érő formaságaival. Carlyle tehát, hogy örök igazságait hatalmasabbá tehesse, mindig az erős férfiút, a működő, cselekvő költeményt predikálta, érte lán-golt, a kit korunk világa még föl nem lelt s talán meg sem tudná becsülni. Ha ezt a férfiút meg lehetne találni, kötelessége és kiváltsága volna, hogy valamely nagy téren mindnyájunkat gyakorló oktatása alá vegyen s kényszerítsen, hogy rendelete szerint megvalósítsuk az igazat. Nem lehet kétségbe vonni, hogy az erő ez isteni jogának hirdetése komoly és néha igen veszedelmes befolyást gyakorolt Anglia közvéleményére. Néha szenvedéssé is fajult, mind az ige hirdetőinél, mind a hallgatóságnál. De annak a befolyásnak, a melyet Carlyle a művészetben és tudományokban és minden egyebekben való komolyság és igazság hirdetése által gyakorolt, igen egészséges és nagy hatása vala, teljesen kívül és túl a moralista hatáskörén, a ki, legalább ebben az országban, mindig ugyanezt az elvet hirdeté. Nem nagyon valószínű, hogy egyes emberek sokkal igazságszeretőbbekké váltak volna Angliában az által, hogy Carlyle az örök igazságokat dicsőítette, mint a milyenekké a nélkül váltak volna. De azért mégis rendkívül hatott a tudományokra és művészetekre s e hatás nem muló vala. Carlyle határozottan iskolát alapított, mind a történelem, mind a művészet körében. Hanem mi, e mellett is, egyszerűen egy nagy írónak tekintjük őt s könyveiről úgy szólunk, mint irodalmi művekről, s nem evangeliumokról. Így nézve a dolgot, úgy találjuk, hogy olyan modorban ír, a melynek minden meg-

fontoló bíráló elkárhoztatására érezné magát kötelezve, de a melyet a még megfontolóbb bíráló kénytelen, magának és szabályainak ellenére is, folyton bámulni. Mert Carlyle ama sajátságos nyelvezetből, melyet, mint láttuk, célzatosan tett magáévá, kétségen kívül, csodálatosan kifejező közeget alkotott intő és figyelmeztető sarkalásai hangoztatására. Igaz, modorosság, de olyan egy modorosság ez, a melybe, úgy látszik, magának e férfinak egyénisége jó részt beleolvadt. Nem egészen szenvelgés és felületesség ez. Mintha Carlyle saját lelke, szelleme ez úton szabadabban és hatalmasabban nyilatkozhatnék, mint, ha a társaság és irodalom közönséges angolságán szólna. Nincs ajk, mondja Richter, a mely a maga nyelvén kívül máson ékesenszóló lehetne; s ez a sajátságos nyelv, a melyet ő formált magának, csakugyan úgy tűnik föl, mint épen a Carlyle hatalmas és búskomor ékesenszólásának szülötte anyanyelve. Carlyle bámulatos erővel tudja a viharos jeleneteket és a nyers, vakmerő természeteket rajzolni. Néha sajátságosan vad, áthatóan megindító hangfutamokat lehet az ő ékesenszólásának hatalmas és lángoló kitörésein át hallani, mintha a vihar zugása közepett trombita-harsogás jaj-szavai hangzanának. Az ő Francia forradalom története villámlásnál olvasott történet. E nevezetes könyv főanyagát Mill Stuart János szolgáltatta; mert egy időben maga Mill akarta e forradalom történetét megírni, de fölhagyva e gondolattal, az általa már összegyűjtött anyagot a Carlyle szolgálatára bocsátá. Carlyle ez anyagot a maga módja szerint használta fel. Története megírásának módszereért senkinek sem tartozik semmivel. E könyv, minden hibái mellett is, egyik legkiválóbb mű, a melyet korunk csak előállított. Jellemei úgy kidomborodnak, mint a Rembrandt arczképei. Csoportozatai élnek és

mozognak. Mirabeauról rajzolt képe méltó ama nagy német költő kezéhez, a ki nekünk Wallensteint adá. De Carlyle írói modora a történet-írásnak egészen tévesztett modorát honosította meg Angliában. Olyan modor ez, a mely nem sok ügyet vet ama »száraz világítás«-ra, a melyet Bacon ajánlt. A sokszínű világítás változatos csillanásait használja. Célja az, hogy az eszmék és emberek egyik csoportjára megvetést, a másokra bámulatot árasztson. Ha van egy ember, a kit bámulunk, minden tettének, járásának-keelésének bámulatosnak kell lennie — és a történetíró abban jár, hogy ez elvet keresztülvigye is. Carlyle Mirabeauja épen annyira a régényíró szülötte, mint a Dumas Monte Christoja. Az eljárás e módja még nyilvánvalóbbá, valamint a modorosság még rendszerezesebbé válik Carlyle későbbi műveiben, mint például, »Nagy Frigyes történeté«-ben. Az olvasónak nem szabad biznia az ilyen történetekben. Az általok tárgyalt idők és események tanúságainak nem sokat érő tanítói ezek. Épen csak azt mondják el, mit gondolt Carlyle amaz idők és események, meg főbb szereplőik fölől. Valami sok új eszmével sem igen ajándékozta meg Carlyle ezekben a világot, melyet viharos ékesenszólásával oly bámulatba ejtett. Hogy a hazugság, a végén is, nem diadalmaskodhatik az igazság fölött, sem a képzelgések valóságként nem hathatnak, mindez, a végén is, nem olyan tanúság, a melyről azt lehetne mondani, hogy a világnak, miattok, a tizenkilencedik évszázra és Carlyle eljövételére kelle várakoznia — már pedig Mr. Carlyle tanításaiból valami más philosophiai következtetést nehezen lehetne kivonni. Értéke ékesenszólásában, erejében, hevében és pathosában rejlik; az emberi jellemek megkapó és eleven rajzaiban, akár hívek a történelmi eredetihez, akár nem; és ama költői érben, mely

minden kiválóbb művén átvonúl s néha még legkevesebbé rokonszenves olvasójával is elhiteti, hogy valódi költővel van dolga.

A Carlyle befolyásával épen ellentétben lehet a Mill befolyását odaállítani. Viktoria királynő uralkodásának idején, kivéve, ha a vallásos hitcikkelyek hivatott hirdetőiről van szó, senkit sem lehet találni, a kinek az angol gondolkodásra csak hozzáfogható befolyása is lett volna, mint Mill-nek és Carlyle-nak. Mill egész lelkével hitt az emberi természet és a szabadság sikereiben. Ha Rousseau a szenvedések apostola volt, Mill bizonyínyal a szabadság apostola vala. Erősen hitte, hogy az emberi társaság nem is nagyon távolra juttatható a tökéletességtől, a nevelés és szabadság befolyása útján, a férfiak és nők érzelmeinek iskolázása és nemesebb szenvedélyeik működésbe hozatala által. Mill sajátos vegyülete volt a nemzetgazdának és az érzelgőnek. Nem épen csak humoros túlhajtás volt az, midőn valaki azt mondta róla, hogy ő egy személyben Smith Ádám és Petrarca. Az a különös elszigeteltség, a melyben atyja őt felnevelte; az a csodálatos tanuló-rendszer, a melynek már csecsemő korában alá volt vetve, még egy mindennapi természetből is valami sajátosat és meglepőt nevelt volna — ám Mill, mindenesetre lángeszű egyéniség vala. Egész életét valami ókori egyszerűség és tisztaság jellemezte, a mely egész-merejében eltávolította őt a mindennapi társaság útjaitól. De épen ez a nevelés, mint erkölcsi vezér, avval a hiánynyal járt, hogy nem mérte elég magasra a mindennapi társaság befolyását. Mintha mindig abból az elvből indult volna ki, hogy a helyes neveléssel és jó példával a legközségesebb embert is rá lehetne venni, hogy hősként járjon el és pedig, hogy mindig hősként járjon el. A nagy szolgálat,

melyet a világnak Nemzetgazdaságtanával, a Logika rendszerével tőn, bizonynyal nem függ egybe megostromolt elméleteivel és tanaival. Ezek a művek, ha egyebet semmit sem írt volna is, az angol gondolkodók és oktatók sorában a legelső rangba helyezték volna őt. Ám, ezek csak a felebefolyást jelzik, a melyet kora közvéleményére gyakorolt. Az emberi szabadság elvébe vetett hite alapján indította meg azt a mozgalmat, a mely az u. n. nő-emancipatio érdekében foly. A vélemények, kétségen kívül, még sokáig elágazók lesznek e mozgalom értékére nézve, hanem a fölött nem merülhet föl vélemény-különbség, hogy Mill szószólása ez ügyre nézve milyen hatalmas és elragadó vala és mekkora hatást fejtett ki. »A szabadságról« szóló csodálatra méltó tanulmányában nem sikerült ugyan megállapítania azt a törvényt, vagy elvet, a melynek alapján döntení lehetne a vélemény szabad nyilvánításának joga, meg a hallgatást elrendelő hatósági jogok között. Talán soha sem is sikerül a pontos határvonal meghúzása s a törvényhozóknak és a nemzeteknek itt is meg kell, mint annyi másnál, elégedniök a kiegyeztetéssel. De a Mill szószólása, legalább, nemes védbeszéd vala a véleménynyilvánítás lehető legnagyobb szabadsága mellett s talán egész odáig juttatá e téren az okoskodást, a meddig egyáltalán juttatható. Világosabban, tisztábban soha senki sem okoskodott. Az ő kristály-tiszta előadása a legnehezebb és legszövevényesebb kérdéseket is átlátszókká tette. S aztán, még a nemzetgazdaságtan látszólag legszárazabb fejtegetésén is valami általános emberi érdek és rokonszenv ömlött el az ő lelkes és félig költői természete révén. Jól mondták felőle, hogy a nemzetgazdaságtant ki tudta egyeztetni az emberi érzelmekkel. Nyelve tiszta vala és világos. Mill, mondá egyik bírálója, fényben él.

Nyelvezete néha nemes és fenkölt ékesenszólásig emelkedett; itt-ott a nyomatékos, éles gúny mondatait használta. Nem a mi feladatunk, hogy a vallásos hit kérdéseibe, melyek műveivel összefüggve támadnak, itt belebocsátkozzunk; de annyit megjegyezhetünk, hogy utóbbi munkái, mintha azt tanúsítanák, hogy nézetei élete záró éveiben sok változáson mentek keresztül. Ellenfelei ép oly készséggel elismerhették, mint bámulói, hogy soha senki őszintébb lelkesedéssel nem esenkedhetett az igazság után és, hogy senki sem lehetett elszántabb annak az útnak követésére, a melyről lelkiismerete azt mondta, hogy az igaz út. Ezt a határozott elvet leghevesebb vitáiba is magával vitte s gyakran megjegyezték, hogy rendesen azon kezdte, hogy ellenfele álláspontját tisztábban kifejtette, mint maga az ellenfél is saját érdekében tudta volna. Saját egyéniségére a kutatásnak ugyanazt az igazságszerető módját alkalmazván, mint a melyet másokra alkalmazott, evvel Mill legalább egyet teljesen híven állított szemünk elé amaz tulajdonságok közül, a melyeknek segélyével annyi sokat végezhetett. Önéletiratában maga beszéli el, hogy már jó korán azt tartotta, hogy a gondolatok birodalmában jobb feladatot nem választhat magának, mint, hogy az eredeti gondolkozók értelmezője és, hogy köztök és a közönség közt az érintkezés eszközlője legyen. »Mint eredeti gondolkodóról soha sem tartottam magamról valami nagyot, kivéve az elvont tudományokra (logikára, metaphysikára és a nemzetgazdaságtan s politika elméletére) nézve, ellenben úgy éreztem, hogy kortársaim közül a legtöbbet messzi túlszárnyalom abban, hogy mindenkitől akarok és tudok is tanulni; valamint alig találtam csak egyet is, a ki annyi súlyt fektetett volna, a mint mondatott: valamennyi vélemény pártolására, akár-

milyen újak, vagy akármilyen régiek lettek légyen is, abban a meggyőződésben, hogy még, ha tévedések valának is, rejthetik alattok az igazságnak valami rétege és, hogy annak kiderítése, hogy mi legyen az, a mi valószínűekké tette őket, csak az igazságnak szolgálhat hasznára.« Nem állítjuk, hogy ez lett volna Mill legnagyobb érdeme, de talán ez volt legsajátosabb jellemző vonása. Eredeti gondolkodó vala ő, minden őszinte tiltakozásai mellett is — csak új rendszert nem alapított. Teljesen meg lehetett bizni benne, hogy bármely rendszert a legvilágosabban s a legtökéletesebb igazságszeretettel ki tud fejteni s meg tud bírálni; és, hogy még akkor is, a midőn az illető rendszer a legkevesbbé állt összhangzatban saját eszméivel, igényeihez mérve mindenkinek teljesen igazságot szolgáltat.

Martineau Harrietta, mint író és tanítónő, igaz, Viktoria királynő uralkodása előtt kezdette pályáját, de azért ez uralkodás idején s majdnem megszakítás nélkül közel negyven évig működött még. Volt nemzetgazdaságtani író, regényíró, történetíró, életrajzíró és hírlapíró s ez ösvények közül egyiken sem téveszté el célját. Csak kevés nő térhetett volna a politikai íráság pályájára nagyobb physikai hátrányok között¹⁾ s az élet hasonló során egy férfi sem végezhetett volna, a természet által a sikerre szolgáló bármily testi és szellemi erőkkkel fölruházva, jobb munkát, mint ő. Nehány kitűnő kis elbeszélést írt s egy vagy két nagyobb igénynyel föllépő regényt. Elég dicséret, ha megadjuk neki, hogy, bár a teremő képzelem alkotásaira nem a legkiválóbb mértékben vala hivatva, mégis, úgy látszik, arra született, hogy irodalmunkban életet és helyet biztosítson a maga számára. A mennyire mi tudjuk a dolgot, ő volt az egyetlen

¹⁾ Igen beteges és még süket is volt.

angol nő, a ki, mint egy napi lap vezércikkeinek írója, határozott és nagy sikert ért el. Erős előítéletei és ellenszenvei megakadályozták abban, hogy mindig megbízható történetírónak tekintessék. »A harmincz éves béke története« című munkája — mert, bár kezdetét Knight Károly írta, az egész az ő művének tekinthető — erős gondolkodásról és világos leíró tehetségről tesz tanúságot, itt-ott valódi ékesenszólással ékeskedő részletekkel. De, mint megbízható elbeszélésnek hatását csorbítja az a modor, a melyben az író itt és ott kifejezésre juttatja benne mélyen gyökerező és messzire terjedő ellenszenveit, s néha, bár nem oly gyakran és nem olyan élesen, az a hajlama, hogy imádata tárgyául választott hőseit túlságosan kisimítja, fényesíti. Miss Martineau szelleme kiváló mértékben fel van ruházva férfias jellem-vonásokkal. Gyakran vádolták avval is, hogy épen nőietlen; s bizonyos, hogy ő maga is elbámult volna, ha azt hallja magáról, hogy volt valami nőies a nyilvános események és emberek fölött mondott bírálatai modorában. Pedig »Története« olvasása közben az ember sokszor elmosolyodik, mikor látja, hogy az államférfiakban épen a pártoskodást becsüli legnagyobbra, a mi, pedig, közönségesen kiválóan női jellemvonásként szokott tekintetni. Az ő eljárása épen nem hasonlít a Carlyle szokásához, melylyel ez, egy elméletre támaszkodva, minden erényt és dicsőséget abban lát, a ki ez elméletet megtestesíti s minden aljasságot és butaságot ellenzőiben. De, ha, aztán, egy bizonyos egyén iránt ellenszenvet táplál, úgy látszik azt tartja, hogy a miben ez hibázott, föltett gonosz szándékból hibázta és hogy, ha mégis úgy esett, hogy ennek talált igaza lenni, csak véletlen tévedésből és a gonoszság iránti nagyobb hajlama ellenére történt. Szerencse, hogy ezek az ellenszenvek nem gyakoriak

nála és, hogy nagy hirtelen fölszínre kerülnek, minél fogva mindjárt elvesztik megtévesztő erejüket. A könyv minden más szempontból megérdemli a komoly tanulmányozást. E nőnek magának élete, azonban, még sokkal nagyobb figyelmet érdemel. Nemének más tagjai, még korában is, nagyobb szellemi tehetségekkel dicsekedhetnek — de soha angol nő oly kitartással és annyi sikerrel nem szentelte magát az irodalmi és politikai munkálkodásnak, mint épen ő.

»Első árboczon már régóta röpked a kék lobogó, és most, midőn nyolczvankettedik évemet járom, nem sokára várnom kell a jelt az elvitorlázásra.« E csinos, víg modorban jelzi, sok évvel amaz időszak után, a melyhez munkánkban mostan érkezünk, Somerville Mária, kedvét, melylyel halálát nyugodtan várta. Valóban, senki jobban meg nem érdemelte a halálhoz való jogát, sok munkája által egy hosszú életnek, a melyet egészen a nevelés ügyének és nemetökéletesbitésének szentelt. Somerville Máriának, mint tudósnak, talán soha párja nem volt a nők között. Laplace »Mécanique Céleste«-jének általa készített kivonata, »A természeti tudományok összefüggése« című értekezése és »Természettani földrajz«-a, akármely tudóst, akár férfiút, akár nőt, a tudomány magyarázóinak legelső sorába helyezhetek volna. A »Természettani földrajz« Mrs. Somerville nevezetes munkái közül az egyetlen egy, a mely Viktoria királynő uralkodása alatt látott napvilágot; de a más kettő közzététele oly kevés idővel történt az uralkodás kezdete előtt s pályája és hírneve oly teljesen a Viktoria korához tartozik, hogy még, ha a »Természettani földrajz« soha meg sem jelenik vala is, ennek a történetnek keretébe fogott volna tartozni. »Lelkem teljes erejével vágytam,« mondá

Mrs. Somerville korábbi napjaiban magáról, »hogy valami-
ben kitünhessek, mert éreztem magamhan, hogy a nők is
foglalhatnak el a teremtésben magasabb állást annál, mint
a mely ifjúságomban részökbe jutott — s az, bizony, ugyan-
csak alantas vala.« Nem nagyítás, ha azt mondjuk, hogy
Mrs. Somerville nevezetes mértékben fokozta a világ becsü-
lését a nőknek a legkomolyabb és a legmagasabb rendű tu-
dományos kutatásokra is alkalmas volta felől. Szellemi
tehetségeit rendkívüli módon bírta összpontosítani, el egé-
szen odáig, hogy teljesen el tudott, magáról egészen meg-
feledkezve, abba a kérdésbe mélyedni, a melyet épen tanul-
mánya tárgyává talált választani, minden zavaró tekintet,
avagy hang kizárásával. A legmagasabb mértékben rendel-
kezett avval, a mit Carlyle a lángész első tulajdonságának
nevez: a szenvedések elhordozásának korlátatlan erejével.
Így hát korlátatlan volt, jó szerencséjére, az a tulajdonsága
is, hogy majdnem mindenben tudott gyönyört találni; mi-
nden új hely, vagy nép, vagy gondolat elragadta; minden régi
ismerős táj, barát, társaság boldoggá tette. Élete nemes,
csöndes, teljesen bevégezett vala. Epen oly ernyedetlenül
és jó kedvvel feküdt neki tudományos tanulmányainak, mint
Martineau Harrietta az ő közgazdaságának és politikájá-
nak; de sokkal viderabb, kevesebbé érzélgős, kevesebbé heves
és türelmetlen természete volt, mint amannak. Tizenkilen-
czedik évét betöltve, már a legszövevényesebb számításokat
meg tudta csinálni s halálakor legfőkép azon bántódott,
hogy nem »élhet addig, hogy láthatná a földnek a naptól
való távolát a Venus átvonulása által meghatározva és a
leg hiresebb folyam forrását, a melynek fölfedezése halhatat-
lanná fogja a Dr. Livingstone nevét tenni.«

Ama két poéta útja, kik e mostani uralkodás ideje

alatt először kaptak hirre, ugyancsak távol ágazik egymástól. Mr. Tennyson és Mr. Browning ép annyira különböznek írásmódjukra és tárgyaik megválasztására, sőt költészetök egész szellemére nézve, egymástól, mint Wordsworth és Byron. Mr. Tennyson szereti a véletlent, a regényes formát, a bájos legendát s annyi kételyt és eszmét és esengő búskomorságot halmoz össze, mint egy olyan pallérozott és mivelt szellemhez illik, a mely nem kénytelen nagyobb terhet és szenvedéseket hordozni, mint a melyekről feltehető, hogy a mivelt angolok között mindennapi élet-viszonyokkal járnak. Nagy sikerrel újította föl a régi Arthur-legendákat s az élő angol irodalom alkotó részeivé tette. De azok a lovagok és hölgyek, a kiket ő fest, finomak, kecsesek, nemesek, minden durvaság nélküliek, minden vad, vagy legalább is minden szövevényes, meg észbontó szenvedélytől tiszták. Talán azt lehetne mondani, hogy Tennyson lefoglalta a maga birodalma számára mindama szépséget, mindama nemeset, mindamaz érzést, mely az élet és természet felületéhez közel, avagy felületén fekszik. Célja, mintha épen az volna, a mit Lessing minden művészet igazi céljaként jelölt meg: »a gyönyörködtetés,« de a gyönyörködtetés némileg szűkebb értelemben véve, mint a hogy Lessing gondolá. Tennyson költészetének elemei a szépség, a busongás és nyugalom. Semmi vihar, semmi összeütközés vagy szövevényes benne. Ellenben Mr. Browning a jellem és élet összetett problémáiban gyönyörködik; a szenvedély élesen ellentett erői hatásának és eredményének tanulmányozásában, midőn sajátságos és küzdelmes körülmények között lépnek működésbe. Mindez a felület mélyén fekszik; mindez túlesik az érzelmek mindennapi ösvényén; mind a mi lehető, a mi költőileg fölfogható, de a mi egyszersmind a

külső légkör s az élet közönséges járása-kelése meg nem látnak, ez az, a mi különösen vonzza Mr. Browning-ot. A Tennyson-féle Arthur király regés udvarának lovagját semmi más indulatok nem bolygatják, mint egy korunkbeli mivelt angol uraságot. Ha Mr. Browning egy mai mivelt angol uraságot akarna festeni, inkább olyan fajta körülmények között tüntetné föl, a melyek fölszínre kerítenék benne az érzelmek szövedékeit s mindama sajátos, hatalmas szenvedélyeket, melyek a jól rendezett mivelt társadalom felülete alatt messzi, a legmélyebben fekszenek. Az egyik költőnek aztán természetesen az a sorsa, hogy olykor-olykor az édeskésen izetlenbe is beleesik; a másiké pedig, hogy a torz szövevényes régióiba téved olykoron. Talán, nagyon is természetes, aztán, hogy ilyen körülmények közt, az egyik költő rendkívül sokat ad a forma szépségeire, az utóbbi pedig majd hogy ügyet sem vet rájuk. Nincs költő, a ki a nyelv bevégzettebb szépségével s a dallam tökéletesebb bájával dicsekedhetnék, mint Tennyson. S bizonynyal senki gyakrabban nem érezteti hiányát az alak bájának és a lány hangzat gyönyörének, mint Mr. Browning. Browningnak sok sora, sőt sok költeménye bizonyítja, hogy ő is tudna zöngzetes lenni, ha akarna; de néha úgy látszik, mintha valósággal gyönyörködnék, ha olvasója fülét éles, zöngzet nélküli hangokkal gyötörheti. Mr. Browning rendesen maga is elismeri, hogy a tisztán lélektani tekintet igen is nagy részt vesz igénybe kedélyéből és szelleméből. Úgy látszik, oly varázs rejlik ebben rá nézve, a melynek ellenállani nem bir. Költeményeiből gyakran csupa kutató eszközöket alkot, melyekkel az emberi jellem és emberi bűn csodálatos mélységeit vizsgálgatja. A költő ihletébe csak ritkán veszíti el magát teljesen s tán soha sem felel meg ama lantos meg-

határozásának, a ki Göthe balladájában mond: »Én dallok, mint madár dalol.« Sőt Mr. Browningnak majdnem beteges előszeretete van a torz iránt s nem ritkán olyan forma, mint valami költői Callot.¹⁾ Meg kell még említenünk, hogy Mr. Browningot csak ritkán lehet könnyen megérteni, sőt néha csak azon az áron érthető meg, ha ép annyi fejtörést és tanulmányt szentelünk műveinek, mint valamely ókori szerző vitás mondatának. Ez bizony folt a művészetben, és pedig ugyancsak homályos egy folt. Mr. Browning szenvedélyesebb bámulója erre bizonyosan azt mondja, hogy a költő nem köteles költészete mellett még észszel is ellátni olvasóját, és, hogy ha műveit meg nem tudjuk érteni, ennek egyszerűen butaságunk az oka. Csak hogy a közönséges ember, a ki minden nehézség nélkül meg tudja érteni Shakespearet és Milont, Drydent és Wordswortht, Byront és Keatst, bizonyynyal mentséget fog találni, ha Browning némely költeményével szemben a nehézséget nem egészen a saját butasága számlájára írja. Ahhoz valóban kétség fér, hogy lehessen oly fenkölt eszme, a melyet, ha a költő csakugyan tisztán föl bírta saját elméjében fogni, az angol nyelv ne tudna megfelelő világosan kifejezésre juttatni. E nyelv elég gazdaggá tétetett arra is, hogy megbírja a különböző philosophiai iskolák leginkább kihegyezett okoskodásait, akár transcendentalisták, akár a hasznosság elvének hívei, akár a psychologusok, akár a metaphysikusok használják. Nincs értelmes ember, a ki megakadna, ha Millt, vagy Spencer Herbertet, vagy Huxleyt kell megértenie; s bajos

¹⁾ A XVII. évszáz első felében élt híres festő s még híresebb rézmetsző, sajátosan grotesque torzkép-csoportjaival örökté meg nevét. Koldusai, Sokadalma s legkivált »Misères et Malheurs de la Guerre« című 18 lapból álló gyűjteménye nagyon híresek.

volna azt állítani, hogy azok a gondolatok, a melyeket Mr. Browning óhajt olvasóival közölni, érthetlenebbek, mint egyik-másik azok közül, a melyeket a nevezett írók oly teljes és fényes világításba tudtak mindenestől helyezni. A való igazság az, hogy Mr. Browning nagy költő mindama lehető leggonoszabb hibák mellett is, a melyek valaha is egy költő és a népszerűség között állottak. Nagy költő, uralkodó lángeszének erejénél fogva, vakmerő képzelődésének, ellenállhatatlan hevének kegyelméből. Lantján aczél-húrokat penget. Költészete némely dalában olyan, mint a tündéres ó-scót ballada rettenetes lantjáé, ama lanté, a melyet a meggyilkolt lány mell-csontjából készítettek s a mely gyászos történetét oly hangokon beszélte el, hogy »a kő-szíveket is megolvasztotta volna.« A szenvedély és pathos erejére és mélységére, a vad humorra s az indulat minden változatára nézve Mr. Browning messzi túlszárnyalja Mr. Tennyson-t. A babéros költő a tökéletesebben befejezett ember. Semmi kétség, Viktoria királynő korának költői között Mr. Tennyson a legegészebb. Egyikökben sem olvad annyira össze a zöngzet, a leírások bája, a miveltség és a szellemi erő. A legfinomabb összetételeket is erővel s mégis bájjal tudja kivinni. Ha a költői erők szép egyensúlya volna a poeta koronája, akkor, kétségen kívül, korunk legnagyobb angol költőjének Mr. Tennyson-t kellene kijelentenünk. Az olvasó becsülését Mr. Browning, avagy Mr. Tennyson javára, valószínűen előszeretete fogja eldönteni, a nagyobb erő, avagy a tökéletesebb művészet iránt. A költészet művészetében bizonynyal Browning czéloz magasabbra, de a kivitel művészetében Tennyson a sokkal tökéletesebb mester. Tennyson édesen szép formáinak kecses tőkélyéből kétségen kívül sokat fecsérlett üres játékokra és csinos ötletekre; s talán

épen ennek visszatörlesztésül, azok a költeményei, a melyek legotthonosabbak a közönség ajkain, épen azok, a melyek legkevesebbé méltók igazi erejéhez és szelleméhez. »Lady Clara Vere de Vere« olcsó érzései és »A májusi királynő« még olcsóbb pathosa ezerek fölfogása szerint a legigazabb alkotásai ama költő lángszellemének, a ki az »In Memoriam« cyclosát és »Arthur halála«-t írta. Ellenben Mr. Browning azt választotta, hogy kora tapsaiért oly kedvezőtlen föltételek mellett versenyez, mint az a szónok, a ki mindenképen oly nyelven kívánna hallgatóihoz szólani, a melyet ezek csak félig-meddig értenek. Maga Mr. Browning vessen magára, ha hallgatói és bámulói csakis a mivelt férfiak és nők közül telnek ki s ha teljesen lemondott ama nagy hallgatóságról, a melynek a legtöbb költő énekelni szeret s a melyet, az ember azt hinné, minden igazi költő meg akarna dalával érinteni. Másfelől, pedig, az is bizonyos, hogy Mr. Tennysonnak a hibája, ha a társalgó szobákhoz, sőt a fiatal hölgyek iskoláihoz való igen gyakori lebecsátkozásával, pillanatra elfeledteti a mivelt férfiakkal és nőkkel legjobb alkotásait, hogy ezek már ne is tartsák többre, mint hogy énekel »virginibus puerisque.« Egy tulajdonságot azonban fel kell említenünk, mint a mely közös e két költővel, a kik különben oly kevésbé hasonlítanak egymáshoz. Mindketten föltétlenül hisznek a természetben és bíznak képeikben, melyeket a földről, tájairól és évszakairól rajzolnak. A mult korszak majd mindenik nagy költője, még magát Wordswortht sem véve ki, megelégednének most, mint megelégedtek akkor, a természet általánosításával; hogy némely dolgokat bizonyosakként fogadjanak el; hogy emlékezetükre, vagy mások szemeire, inkább a másokéira, mint a saját magokéira, támaszkodjanak, ha a lombok, vagy

a légkör, vagy a vizek változásait kelle leírniok, Tennysonben és Browningban az a jellemző, hogy ők a leghűségesebb hódolattal állanak a természettel szemben. Nincs egyetlen faág, sem egy madár-hang, sem a tenger vagy légkör egyetlen szín-változata, a melyet másképp találnánk soraikban leírva, mint a hogy maga a szem látja éppen abban az évszakban, a melyről a költő szól. Ha olvassa az ember Tennyson leírásait az erdőségekről és berkes vidékekről, majdnem azt képzei, hogy éppen hallja magát a hang ama sajátságos változatát, minden egyes fa zizegésében és nyögésében. Mr. Browning némely olasz tájképében olyan tökéletes minden részlet, hogy sokan, a kik egyetlen napi útát tesznek valamely olasz mezei úton végig, s látják a kis egér-szűrű csordát a folyó vizét szürcsölve, egy perczre, mintha kételkednének, ha vajon élő valóság látománya áll-e szemeik előtt, vagy pedig e szerző »A gyűrű és a könyv«-ének egy lapja jutott-e eszökbe. Úgy tetszik, a költő a költészet régmúlt korának üde egyszerűségéhez tért vissza, midőn az emberek éppen azt irták le, a mit láttak s azért érezték magokat a leírásra indítva, mivel látták. A közbeeső idők költői közül sok csak azért ír le valamit, mivel előtte is leírta valamely más költő, vagy, mivel azt hallotta, hogy a természetben ilyen, meg ilyen szép dolgok vannak, melyeket minden igaz költőnek látnia kellett, s ehhez képest, költeményében is el kell ismernie.

Ez a kettő a legnagyobb angol költő az uralkodás első felében — sőt, idáig, mind első, mind utóbbi felében. De vannak más költők is, a kikről szintén meg kell emlékeznünk. Mrs. Browningot sokszor úgy emlegették, mint a legnagyobb költőnőt, a kiről Sappho óta csak tudunk. Ám, ez az állítás, úgy látszik, a dicséret sokkal nagyobb mérté-

két rejti magában, mint a mekkora valójában benne foglaltatik. Nem szabad ugyanis felednünk, hogy Sappho korától egész a Mrs. Browning idejéig semmit sem tudunk nagy költőnőkről. Angliában aligha volt egyetlen nő is, a ki, az egyetlen Mrs. Browningon kívül, valóban méltó volna a költők sorába helyezésre. Ő egészen más helyet foglal el, mint valami Mrs. Hemens, vagy egy-egy ilyen édeskés, szelid, ártatlan dalos. Mrs. Browning magas rangban állana a költők közt, ha semmi engedményt se tennénk is neme igényeinek. De, ha így ítéljük is meg, a mit, bizonynyal, maga is megkövetelt volna a maga számára, aligha elismerhetjük, hogy még újabb korunk legkitünőbb alakjaival is egy sorban állana. Tagadhatatlan, egyik legrokonszenvesebb költő. Sok, sok olyan olvasónak szívéhez tud szólni ő, a ki Tennyson-t igen édeskésnek, csiszoltnak és köznapinak, Browning Róbertet, pedig, igen érdesnek és durvának tartja. Különösen a nők érzelméhez tud szólni. Browning Erzsébet költeményei mindig rokonszenves fülekre találhatnak minden olyan helyzetben, a midőn a férfiú, vagy a nő az élet háborgó viszonyai közt megzavarodva, hol szeme fényét érzi veszni a lehetőségekkel szemben, hol a föltornyosuló gátak által megheusítva látja minden törekvését. Csak, hogy a költemények nem abban tetőződnek, hogy épen csak saját kedélyünkhöz szólnak és saját bajainkat visszhangozzák — Mrs. Browning, pedig, a teremő szellemből nem sokat nevezhetett a magáénak. Költeményei sokszor egy-egy hosszúra nyújtott zokogás, a majdnem görcsös intelem, avagy esengés egy-egy kitörése. Hanem, azért, el kell ismernünk, hogy az érzelmi önzés ritkán nyert oly kitünő formában kifejezést, mint az ő úgynevezett »Portugal sonnetjei«-ben, és, hogy azt, a mit az egyik iskola nyelvén, az önzés teljes ellentételeképen,

»altruismus«-nak nevezhetünk, csak nagy ritkán dalolták oly átható pathos hangján, mint ő »A gyermekek jajkiáltásai«-ban.

Mr. Arnold Máté híre meg volt alapítva, még mielőtt ez első időszak bezárult volna. Az ő költeményei oly rendkívül finomak és oly teljesek gondolattal, hogy néha lehetetlen kétségbevonni jogát, hogy igazi költőnek neveztessek. Más felől, pedig, épen azt lehet képzelni, hogy műveinek épen kecses, csiszolt és gondolatokban gazdag volta keltheti föl némelyekben az első kételyt, ha vajon tarthat-e igényt a költő nevére. Mihelyt a művészet szembe tűnik s elárulja, hogy munkának az eredménye, mindjárt nagyon hajlandók vagyunk arra a föltevésre, hogy az egész csakis művészet s nem a szellem alkotása. Mr. Arnold olyan forma, mint egy kicsi Göthe. Nem tudjuk, leglelkesültebb bámulója is kívánhat-e számára nagyobb dicséretet, míg, másfelől, azt hiszszük, hogy ez a jellemzés talán épen azokat a lelki sajátosságait fejezi ki, a melyek sokakat épen arra indítanak, hogy megtagadják tőle a helyet kora valóban lelkesült dalmokai sorában. A három férfiú közül, a kiket megnevezénk, hajlandók volnánk Mr. Arnoldról azt mondani, hogy tehetségeit ő használja föl a legjobban, Mr. Browningről, pedig, hogy a legkevésbbé. Mr. Arnold nemcsak költő, hanem kritikus is, s vannak sokan, a kik többre tartják kritikáját, mint költészetét. Irodalmi bírálatait éles ítélet jellemzi, s igényei mindig magasak, ha látóköre nem valami széles is; a politikában és theológiában némileg hajlik mind az elbizakodottságra, mind a külsősködéssre.

Az egy »Ing-dal« is megalapítaná a Hood Tamás jogát, ha más nem állana is rendelkezésére, hogy Viktoria királynő uralkodásának költői közé soroztassék. Az »Ing-dal«

a P u n c h-ben jelent meg, a mikor az uralkodás már derekán járt, később, pedig »A sóhajok hidján« — s nincs Hoodnak másik két költeménye, a mely hirnevéhez többel járult volna. Igazi, ha nem is nagy, költő vala ő, a kiben a humort a legtalálóbban úgy lehetett meghatározni, mint Thackeray meghatározá — a szeretet és élcz egybeolvadása. Az »Ingdal« és »A sóhajok hidján« mintegy monumentalis helyet biztosítottak magoknak az angolok rokonszenvében. A »Nyár-éji tündérek védelme« az előtt több évvel született. Ez magában is megalapította volna szerzője hírét. A »Szép Inez« című ballada a maga nemében majdnem tökéletes.

A Taylor Henrik, Sir nevét is ez uralkodás költői között kell emlitenünk, bár munkája java része már be volt fejezve, ez uralkodás kezdete előtt. Művében több van a tiszta, erős elméből, mint az érzelemből és szenvedélyből. Ő maga tette magát költővé értelme és művészi ítéllete által — úgy, hogy, csakugyan, úgy látszik, vannak példák, hogy a költő lesz és nem születik. Proctert alig sorozhatjuk a Viktoria-korabeli költők közé. Macaulay csengő versei inkább csillogó, jól sikerült tours de force egy derék férfiú részéről, mint valódi költői dalok. Clough Artur ritka sokat ígérő ifjú vala, de kinek lámpája igen is korán lobbant el. Bailey Filep Jakab meglepte a világot »Festus«-ával, s az emberekkel, rövid időre, elhitette, hogy egy új nagy költő érkezett, de ez a benyomás nem soká tartott, s Bailey csakhamar bebizonyította, hogy kevéssel vala több egy évszakos üstökösnél. Az az ideges iskola, mely a »Festus« sikere után sarjadt föl, s melynek egy igen tehetséges fiatal scot, Smith Sándor, vala a vezére, a mint született: egyetlen görcs-vonaglással mult ki, s ma már majdnem elfelejtették. »Orion«, Horne H. Richárd elbeszélő költeménye

igen nagy benyomást tőn e korra. Horne-ról azonban ki-
tűnt, hogy amolyan *manqué* Landor-fajta — vagy, talán,
az összekötő láncszem a Landor meg a Browning modora
között. Az uralkodás első fele gazdag vala dalosokban, de, a
kik nagyobb részének neve és pályája inkább azt tanusította,
hogy a költői szellem tova költözött, és, hogy kifejezésre
próbált minden fajta alakban jutni, mintsem azt, hogy sok
költőnk lett volna, a ki Tennyson, meg Browning helyét kér-
désessé tudta volna tenni. Fölösleges volna itt csupán nevek
jegyzékével állanunk elő. A levegő tele volt a kisebb rendű
énekesek hangicsálásaival. Kellemes volt hallgatni ficsér-
géseiket s általán dicsérni lehet törekvéseiket, de, azért, nem
szükséges a zenekar valamennyi szereplőjének nevét följe-
gyeznünk, annak az utókornak képzelt gyönyörűségére, a
mely, bizonyos, annyira sem állana meg, hogy bár végig ol-
vassa e névsort.

Harminczhat éve telt, mióta Mr. Ruskin rohanva jelent
meg az irodalom homokján, ép oly merész és meglepő egy
szökkenéssel, mint Kean, a Kemble szelleme által látogatott
szinpadon. A kis kötetecske, a melyet — ép oly szerény ter-
jedelmével, mint a mily öntelt hangjával — szerzője, harczra
hívó keztyükép, kihívólag dobott a világ szeme közé, a kö-
vetkező czím alatt jelent meg: »Ujkori festők; fölényök a
tájkép-festés művészetében valamennyi régi mester fölött;
egy oxfordi tudortól«. A munka meggyökerezett nézeteket
és előitéleteket hívott ki; és a kihívás oly ember hangján
volt tartva, a ki teljesen meg volt győződve, hogy érvényt
tud szavainak szerezni valamennyi ellenfelével szemben. Ha
volt valami, a mi, mint látszott, minden egyébnél mélyebb
gyökeret vert és nagyobb állandóságot nyert az angol köz-
véleményben, az a meggyőződés vala ez, hogy Claude, és

még egy vagy kettő a régi mesterek közül, foglalta le a tájkép-festés titkának kulcsát. Semmi csoda, tehát, hogy a megsértett tekintély méltatlankodva emelte föl szavát s lemennydörögte azonnal azt a merész fiatal dogmaticust, a ki egyetlen kárhoztató mondatba foglalta össze »Claude, Poussin Gáspár, Rosa Salvator, Ruysdael, Potter Pál, Canaletto neveit s mind ama különböző Van-izéket és Kock-valakiket, s legkivált és legggonoszabbul azokat, a kik meggyalázták a tengert«. Csak, hogy a megsértett tekintély nem sok hasznát látta mennydörgéseinek. A fiatal oxfordi tudor, szelleme és erős meggyőződése mellett, még megzavarhatatlan és pompás önbizalommal is rendelkezett, a melylyel szemben a felbőszült bírálat hullámai mind hiában tajtézkodtak. Mr. Ruskin egy ugrással az irodalmi élet mezején termett, s egyszerűen Turner hírének és tehetségének megboszulójaképp mutatta be magát. De, a mint vállalkozásában tovább haladt, úgy találta, vagy legalább arról győzte meg magát, hogy a nagy tájkép-festő megboszulása tulajdonképen boszúállás minden igazi művészetért. Még tovább haladva választott célja irányában, a felől is meggyőződött, hogy az igaz művészet alapja egy és ugyanaz az igazság alapjával, s ez az igazság, aztán, a Ruskin szempontjából nézve, ugyancsak ez elvek és törvények keretébe foglalta az egész morált, az összes tudományokat, az ipart és az élet mindennapi foglalatosságait. Így, aztán, a mű-kritikusból egy-egy kissé moralistává és nemzetgazdává és philosophussá és államférfiúvá és pappá, s mindazzá változott, a mivé az emberi elme valakit csak tehet. A mit a közönséghez intézett első fölszólalása óta csak irt, mindezt egykép ez az egyetlen meggyőződés sugallta: a művészi igaz mérlegelése annak, a ki ezt megtalálta, mindenben kijelenti az igazságot. E meg-

győződés lett Mr. Ruskin legnagyobb sikereinek is forrásává. Ez tette őt az egyik héten a világ bámulatának — s a másikon jószívű szánakozásának, avagy hangos hahotájának tárgyává. Egy olyan lény, a ki ma d'Arc Johanna, s holnap Voltaire Szűze tudott volna lenni, aligha csodálatosabb lelki paradoxont tüntet vala föl, mint a milyennek Mr. Ruskin excentrikus szelleme olykor példáját tanusítja. De, hogy igazságot szolgáltatassunk neki, s hogy ne tekintsük őt az ékesen szóló ellenmondások pusztán megháborodott nyilatkoztatójának, a ki minden pillanat újabb ötlete és álomlátásai ösztönzésére árasztja azokat magából, soha sem szabad elfelednünk ez ember alap-meggyőződését. Akármilyen szélsőségekben csapongó lett légyen is egyik-másik tana; akármilyen különösen hangozott légyen is a tegnapi állítás mai megtagadása, azért egész pályája teljesen egybehangzik lényeges meggyőződéseivel és hitével. Egész nyugodtan kétséget támaszthatunk az iránt, ha lakozott-e Mr. Ruskinban bár valamely nagy tehetség, csak ékesenszólását és a természet őszinte, mély szeretetét nem vonhatjuk nála kétségbe. Ha arról volt szó, hogy fölálljon egy társaság előtt, a melynek egyik fele divatosan közönyös, másik fele, pedig csak igen is türelmetlen és sovár, s ez előtt kelle szónoklatot tartani a természet halhatatlan szépségéről, és, hogy ez előtt mi módon kell igaz hódolatot tanusítani: Ruskin helyén állt és pedig valódi méltósággal. És ez elég lehetett volna akárkinek is mind föladat-, mind dicséretképen. De Ruskin vérmérsékletének nyughatatlansága és az a rendkívüli önteltség, mely oly sokkal járult sikereihez, mihielyt valamely kérdés fölött uralkodni birt, folyton olyan mezők bebarangolására hajtotta őt, a melyeknek megmunkálására nem termett s olyan vállalkozásokra ösztönözte, a melyeknek

kivitelére megfelelő erővel nem rendelkezett. Ritkán akadt ember, a ki saját magának oly gyakran, oly könnyű vérrel és olyan teljes meglepéssel mondott volna ellent, mint Mr. Ruskin. Kockáztatott vállalat még a művészet körében is nagy kritikusként nevezni őt, mert ritkán mond ki egy nap oly véleményt, a melyet más nap homlokegyenest meg ne tagadna. Rousseauhoz mérhető nagy író ő — üde, ékes-senzóló, merész, időszerinti hangulatának teljéből merítve nyilatkozatait, legkevesbbé sem törődve avval, hogy mai ösztöne mennyire fogja megcáfolni a tegnapi. De, valamint Rousseau mindig hű az igazság szerinte való eszméjéhez, Ruskin is mindig hű a természethez. Midőn minden tévedése, paradoxonja és ellenmondása már teljesen feledségbe merültek lesz, ez fönmarad akkor is dicséretére. Wordsworth legdicsőségesebb napjai óta nem akadt senki, a ki csak felényit is tett volna arra, hogy honfitársait s azokat, kik értették nyelvét, rávezesse, hogyan kell megbecsülni és tisztelni azt a néma természetet, »mely soha meg nem csalta a rajta szeretettel csüngő szívet«.

A teremő képzelet és költészet terén két nagy nevet találunk, melyeket össze kell hasonlítani, avagy egymással ellentétbe helyezni, mihelyt az uralkodás első felének irodalmához fordulunk. Épen Viktoria királynő trónra lépésének évében jelentek meg a »Pickwick iratok«, ugyanannak a szerzőnek műve, a ki a megelőző évben a »Vázlatok Boztól« című munkát tette közzé. A közönség csakhamar belátta, hogy új és csodálatosan eredeti erő lépett föl az irodalomban. Dickens Károly sikere teljes-tökéletesen páratlan az angol költés történetében. Scott Walter, Sir, legnagyobb népszerűsége korában sem volt oly népszerű író. De, a mi nem történt meg Scott-tal, megtörtént Dickens-szel.

Midőn Dickens tetőpontján állott, s midőn azt lehetett hinni, hogy semmiképen sem lehet vele versenyezni, ime egy író, ki már nem vala fiatal, ki a könnyebb fajta irodalom terén több éven át csakis mérsékelt sikerrel működött, egyszerre csak el kezdett regényeket írni s majdnem egyetlen pillanat alatt fölemelkedett a »Pickwick« szerzőjének magaslatára. A két férfiú, aztán, pályája hátralevő részén, a mily megközelítőleg csak lehetséges, ugyanazon a magaslaton állott. Dickens mindvégig a sokkal népszerűbbnek maradt meg; de, más felől, bátran lehet állítani, hogy az irodalmi világ véleménye általában a Thackeray javára hajlott. A »Hiúság vására« közzététele óta mind a kettőt épen egymás mellé helyezték, az összehasonlítás, avagy az ellentét kedvéért. Koronként Fieldinghez és Smolletthez hasonlították, de nincs összehasonlítás, a mely ennél tévesebb vagy szerencsétlenebb lehetne. Smollett határozottan és jelentékenyen alatta áll Fieldingnek, de Dickensről nem mondhatni, hogy ennyire kisebb volna Thackeraynél. Ha ez összehasonlítás egyáltalán tartható volna, Thackerayt kellene Fieldinghez hasonlítani, mert Fielding a legcsekélyebb mértékben sem hasonlít Dickenshez; de, ebben az esetben, el kell ismerni, hogy Smollettből igen sok hiányzik a »Copperfield Dávid« szerzőjének kiválóbb tehetségeiből. Csak természetes, hogy az emberek összehasonlítsák Dickenst és Thackerayt; de azonnal ki kell tünnie, hogy e kettő nevezetes mértékben különbözik egymástól, mihelyt az a bizonyos felületes hasonlóság az elmét elfogulttá nem teszi. Mindkettő nem csak különböző, hanem egész merejében ellenkező módon szokta a kérdéseket tárgyalni. Hogy ezen kezdjük, mindkettő teljes-tökéletesen különböző életbölcseletből indul ki, ha szabad bölcseletnek neveznünk ezt, a mi, valószínű, mindkettejőknél csakis a vér-

mérséklet sajátosságának vala az eredménye. Dickens abból az írói elméletből indul ki, hogy az életben minden jobb, mint a milyennek látszik; Thackeray, pedig, hogy rosszabb. Az egyik egy kissé igen is sok mesterséges magyarázatást használ mindennél a lehető legjobb világ javára; a másikonál a cynismus íze olykor kellemetlenül hatott. A mint tovább haladtak, mindkettő sajátossága mindjobban modorosságá vált. De a Dickens műveit sokkal inkább áthatották érzelmei, vagy philosophiája sajátosságai, mint a Thackerayét. A bámulatnak, melylyel a közönség Dickensnek adózik, jó része kétségenkívül azt illeti, a mit az emberek derült világnézetének tartanak. Ő erre nézve is testestül-lelkestül angol. Angliában nem általános és nem is széles elterjedést nyert a francziák és más szárazföldi népek ama műelmélete, a mely, Görögország aesthetikai elveitől véve kölcsön, a pálmát inkább a művészi kivitelnek nyújtja, hogysem a tárgynak, vagy a czélnek, vagy a dolgok fölfogás-módjának. Dickens népszerűségét, tehát, nagy mértékben annak a ténynek lehetett tulajdonítani, hogy a világot mindig derült világításban és szépen kiszínezve látta. Tagadhatatlan, sokkal magasabb becsű művészi tulajdonságokkal is rendelkezett; a mit egyszer látott, oly híven le tudta írni, hogy még Balzac sem mulhatta felül; s épen, mint Balzac, olyan sajátosságos titokzattal és mozzanatokkal tudta a lelketlen tárgyakat is megelékesíteni, hogy ez által gyakran varázsszerű, elragadó egyediséget nyertek. De el kell ismernünk, hogy, ha Dickens sajátos »bölcséletét« le lehetne műveiről törölni, írójok hire egészen mássá válnék, mint a minő jelenleg. Ellenben, Thackeray műveiről le lehetne nyesegetni mindama kis cynikus, búskomor mondatokat s regényeit az élet és jellemek pusztá leírásává tenni, a nélkül, hogy hatását az

olvasóra, vagy helyzetét az irodalomban csak észrevehető mértékben is érintenők. Thackeray bámulatra méltó mérsékséggel mérlegeli, bizonyos határok között, az emberi kérdéseket és jellemeket. Ha Dickens ép oly híven s mégis annyira regényesen tudott egy régi, kedves házat, vagy egy sajátságos családi jelenetet rajzolni, mint Balzac, másfelől még maga Balzac sem birta élesebb ítélőtehetséggel s oly mélyreható erővel elemezni és földeríteni bizonyos fajta jellemek gyöngeségeit és sebeit, mint Thackeray. Dickens nagyon kevésbé, vagy éppen nem ismeri az emberi jellemet s nyilván igen kevés gondot fordít is tanulmányozására. Elbeszélései tündér-mesék, a melyek ama mesteri realismus által válnak hihetőkké, a melylyel az egész környezetet s minden mellékességet, férfiai és nőalakjai ruházatát s járását-kelését leírja. Valamig olvassuk egyik-másik embere történetét, a kinek különös sajátságai meglepnek, s a valóság érzetét keltik föl bennünk, éppen, mintha számtalanszor láttuk volna saját látó szemeinkkel; valamig látjuk körülötte azokat az utcákat és házakat, a melyek sokkal valódiabbaknak és százszor érdekesebbeknek tűnnek föl előttünk, mint azok a melyek között minden nap járunk-kelünk: nem igen valószínű, hogy hirtelenében észrevegyük, vagy, hogy sok figyelmet fordítsunk reá, ha észrevettük is, hogy emberünk élete különböző nevezetes helyzeteiben éppen úgy jár el, a mint éppen csak a tündér-mesék személyei szoktak. Tülfelől Thackeray nem sok ügyet vet a külsőségek leírására. Olvasóira bizza, hogy magok alkossák össze személyzete környezetének nagyobb részét abból a leírásból, a melyben ő magoknak személyeinek jellemzését adja. Úgy megismertet fejezetei férfi, vagy nő-alakjaival, mintha teljes világ-életünkben ismertük volna őket — s ismerve Pendennist, avagy Sharp

Rebit, nem kerül nagy bajunkba mindenik számára kiképzelnünk környezetét is. Látnivaló, tehát, hogy e két kitünő írónak nem csak más és más fölfogása van az életről, hanem teljesen ellentétes elveik is a művészetre nézve. Az egyik kivülről dolgozik befelé; a másik valósággá teszi a láthatatlant, s engedi, hogy nőjjenek hozzá a külsőségek magoktól. Három nevezetes sajátságuk, mégis, közös. Mindkettő Londonból élt és London számára írt. Dickens megteremtette a művészet számára a közép- és szegényebb osztályok Londonját; Thackeray ugyanezt tette a londoni magasabb körökkel s azokkal, a kik ezeket próbálják utánozni. Soha egyikök is még csak meg sem kísérlte valaki olyannak rajzolását, a ki, nagyobb szabásu egyénisége által támogatva, vagy akár csak valamely mély elhatározás által vezetve, a pusztá önzés légkörén túl, vagy felül birta volna magát állandóan tartani. Mind Dickens, mind Thackeray csak is a pusztá mindennapi élet indulatait rajzolja. Ne legyen ez kisebbitésére mondvá egyik művésznek is. Inkább elismerése ez a művész önisméretének, melylyel meg tudja választani, tehetségéhez mérve, azt a munkakört, s annak, hogy csak azt akarja rajzolni, a mit teljes egészében bir. Helyén van, azonban, megjegyeznünk, hogy Thackeray is, Dickens is, épen, mint Balzac, mégis csak egy társas-kör, avagy város-negyed életét rajzolák, és, hogy épen választott munkaterők tőszomszédjában egész világa mozgott az érzelmeknek, törekvéseknek, küzdelmeknek, a vereségeknek és diadaloknak, a melyekről még csak említést sem tesznek, s még csak sejtelmet sem nyújtanak még legragyogóbb lapjaik is. Ezt ama harmadik sajátság kedvéért is érdekes megjegyeznünk, a mely Dickensnek és Thackeraynek közös vonásuk — a tisztán eszményi és regényes iránt való előszeretetök a köl-

tésben. Sok kritikus azt tartotta, hogy Dickens »Rudge Barnabás«-ában s a »Két város regéjé«-ben, Thackeray, pedig, »Esmond Henrik«-ében, oly tehetségeket árult el, a melyek tulajdonosaikban a költői szellem ama magasabb rendű és fölöttébb ritka erére vallottak, a mely mindkettejüket valamivel nagyobbá tehetné volna, mint épen csak, hogy egy kor és egy osztály erkölceinek rajzolóí maradjanak. Csak-hogy, valamely kor s valamely osztály erkölceinek olyan rajzolása, a minőt Dickens és Thackeray nyujtottak, nem jelent egyebet, mint megszerezni a hirnevet és az utókor há-lálját. Viktoria kora, ebből a szempontból, legalább is ugyan-annyi igényt támaszthat, mint az az uralkodás, a mely Fiel-dinget és Smollettet adá; mert, ha vannak némelyek, a kik a Fielding számára egészben vége magasabb rangot köve-telnek, mint a mennyi akár Dickensnek, akár Thackeraynek megadható, másfelől, csak kevesen vannak, a kik megtagad-nák, hogy akár Dickens, akár Thackeray határozottan na-gyobb Smollettnél. Az a kor magas rangot követelhet a maga számára a művészetre nézve, a mely csak egy ágban is ilyen két versenytársat birt előállítani. Korukra való hatásuk valami csodálatraméltó vala. Az egész világ Dickens módjára beszélt és Thackeray módjára gondolkozott.

A szenvedélyek, mint látók, nem sokat nyomtak a lat-ban a Dickens és Thackeray műveiben. Dickens, igaz, nagy erővel és hatással tudta rajzolni a közönséges és drámai go-nosztevőt; és Thackeray a bűn bizonyos alakjait csodálatos kedvteléssel s mégis élethíven birta elénk állítani. De azok a szenvedélyek, a melyek közösek minden ember természe-tével, alap-formáikban csak csekélyke helyet foglalnak el mindkettejük regényeiben. Ebből a szempontból, minden eredetiségök és szellemök mellett is máskülönben, mindket-

ten nagymértékben, sőt egész merejében a közönséges fölfogás, a mindennapi szokás hívei. Nyilván, mindkettejük amolyan egyetértés-formában állapodott meg — csakugyan, Thackeray ennyit meg is engedett »Pendennis« előszavában — hogy a férfiakat és nőket nem épen olyanoknak kell rajzolni, mint a milyeneknek a férfiakat és nőket ismerjük, hanem, a közmegegyezés szerinti simább szokások kedvéért, bizonyos tartózkodással. Bizonyos mértékben érdekes, hogy az egyetlen egy regényíró, a ki a most szemünk előtt álló időben némileg versenytársává vált ezeknek, mind tárgya megválasztását, mind sikereit egész merejében a szenvedélyeknek köszönheté. Egy ifjú nő, Brontë Sarolta,¹⁾ regényei az egész angol társaságot nem csak igazi erejének és tehetségének, hanem annak a ténynek is elismerésére kényszeríték, hogy még mindig a mély és szenvedélyes indulatok az az anyag, a melyből nagy költemények alkothatók. »Diadalmak, halálos szenvedések, és szerelem és a férfi meghódíthatatlan szelleme« — ime az anyag, melyet Brontë Sarolta választott, melyből művészete diadalait vala számára megszerzendő. A regények, melyek hirnevét megalapították, »Eyre Jane« és »Villette«, a szó szoros értelmében lángolnak a szenvedélytől és gyötrelemtől. Nem valami változatosak. Nem is igen tartanak igényt ahhoz, hogy a mindennapi élet mindennapi férfait és nőit valami nagyon pontosan, vagy legalább is mindennapi körülmények között rajzolnák. A szerzőnő nem valami gazdagon van fölruházva az egyszerű mese-mondó tehetségeivel, s még azt az erőt is, a mely sajátja, néha csekélyke sikerrel érvényesíti. Múzsája, melytől ihletét nyeri, nem minden hívásra jelenik meg azonnal. Nem

¹⁾ Irói nevén Currer Bell.

sok igazi érzéke van a szép iránt, kivéve a varázssos mélabú és a pusztulás szépsége iránt. De, a mikor aztán igazán sikerült neki megérintenie a tiszta, mély emberi érzést, lehetetlen volt hallgatóságának nem éreznie, hogy oly erő varázslata alatt áll, a mely még a mi jól rendezett korunkban is ritkaság. Az a teljes őszinteség, melylyel az írónő az érzelmeket ki tudja fejezni, java részét az érzelem erejétől és bájától nyeri. Soha semmit sem mondott csak azért, mivel a társaság kedve szerint való beszéd vala. Egyik barátjának mondá, hogy meg van győződve, »Eyre Jane« azért tett a nagy közönségre oly nagy benyomást, mivel oly nagy benyomást tett ő magára. Ebből azt lehetne következtetni, hogy a könyvek nagy hatása csak is őszinteségökben gyökerezik; hogy Brontë Sarolta nem annyira rendkívüli tehetségű nő vala, mint, inkább, olyan egy nő, a ki saját érzelmeinek egyenesen szeme közé nézett s olyanoknak festi, a milyeneknek látta. De az a tehetség, a melynek alapján ezt meg lehet tenni, mégis csak valami olyan, a minek nem tudunk jobb nevet adni, mint talentom. Brontë Sarolta távol állt attól, hogy bevégzett művész lett volna. Inkább olyannak lehet őt tekinteni, a ki rendkívüli adományok bizonyítékait szolgáltatá s ez adományok idővel és kellő gondozás mellett, szerencsésebb művészeti viszonyok között akkorára nőhettek volna, hogy hirneve, nemének legelső sorban álló képviselői mellett foglalhat vala helyet. Halálakor alig vala korosabb, mint Thackeray akkor, midőn első határozott irodalmi sikerét elérte; sokkal korábban költözött el, mint a mely korban egynémely leghirnevesebb regényírónk első befejezett regényét kiadta. S mégis, fölöttébb mély benyomást tőn korára és a következő és még csak ezután következő korra is. Viktoria királynő idején egyetlen más kéz sem tudott oly

hatalmasan és oly igaz-hiven bánni az emberi érzelmekkel. Regényei nem bájosak. Hideg, szürke, szomorú légkör borong fölöttük. Azt képzelhetné az ember, hogy a korai halál veti rájuk előre árnyát. Szeretik a természet homályaiban epedezni, bekalandozni télies félhomályainak borongásait, elmerülni viharos napszálltaiba, lánczszemekbe fűzni az emberek végzetét és reményeit, félelmeit és szenvedélyeit, a vihar és setétség villámaival és éjeivel, hogy kiolvashassa sor-suk jeleit, mint az elátkozott és szenvedélydúlta Antal a felhő-alakzatokból, melyek »a setét estalkony látományai«. A természetfölötti folyton határozatlan bájjal vonzza Brontë Saroltát, épen, mint a rettenetes. Az ő szemében a férfiú a szenvedélyes szerelem és az élet alsóbb rendű indulatai, törekvései és mindennapi foglalkozásai közt hanyatott lény. A nő ugyanama szenvedély uralma alatt álló lény, csak, hogy még kegyetlenebb és zordabb módon kárhóztatva az elnyomatásra és lemondásra. Sajátságos egy jelenség vala az, hogy amaz igen szerencsés és jól rendezett kor fényes és anyagi sikerei és nyugodtan diadalmaskodó szellemi haladása közepett, midőn még a költészet és regény-irodalom körében is a szenvedélyt rendszeresen lehurrogatták s a jó ízlés és vagyon szolgaságába vetették, egyszerre csak előállott e fiatal író nő könyveivel, melyek mind csak úgy duzzadoztak az érzelmektől, s egyhanggal és a leghathatósabb gyakorlati módon tiltakoztak az ellen az elmélet ellen, mely szerint a férfiak és nők szerelmét és gyűlöletét a művelődés folyamatának meg kellene fékeznie. Talán épen e jelenség újszerűsége okozá sikere nagyobb részét. Brontë Sarolta, igaz, távolról sem hatott annyira a közvéleményre, vagy akár csak az írói körökre is, mint Thackeray és Dickens. Megjelent s majdnem egy pillanat alatt el is tűnt. Mint

Miss Martineau mondá felőle: árnyképen lopózkodott az irodalomba, s avval ismét árnynyá lón. De, azért, ugyancsak mélyen nyilalt az idő szívébe. Ha művei, mint mondatott, csupán a kín jajja volnának, mégis olyan jaj volt az, a mely, egyszer hallva, aztán mindörökre sajog és visszhangozik a lélekben. Godwin azt mondá, hogy »Caleb Williams«-ében olyan könyvet ír, a mely senkit, a ki elolvassa, annak még nem hagy, a mi volt előbb. Valami ilyenformát lehetne »Eyre Jane«-ről is mondani. Senki, a ki elolvasta, nem maradhatott ugyanaz, a ki volt, még mielőtt fölnyitotta volna varázsos, csodás lapjait.

Talán senki sem tudta tehetségeit jobban érvényesíteni, mint Lord Lytton. Dickens és Thackeray hírre kelése előtt valamennyi élő angol regényíró fölött állt. Ez talán nem is annyira a Lord Lytton nevének, mint inkább az akkori angol képzelődésnek a hibája. De, még azután is, hogy Dickens és Thackeray és Brontë Sarolta s későbbi és nem kevesebbé hatalmas és eredeti írók jelentek meg ugyanazon a mezőn, ő még mindig nevezetes helyet foglalt el az irodalomban. Hogy nem nagy szellem vala, talán, véglegesen bebizonyította az a tény, hogy oly könnyűszerrel tudta modorát, minden nap ízlésének kedvére, változtatni. Kezdte azon, hogy egy most már majdnem egészen elfelejtett kor kent-fent uracsairól és róu-é-iról írt; aztán hőöket csinált az útonállókból és rablókból; azután megbirkózott a philosoph és szeliden oktató modorral; utóbb átesapott a mysticismushoz és spiritualismushoz; még továbbat írt a franczia második császárságról. Akármibe fogott, jól megcsinálta. Regényei mellett írt szindarabokat és költeményeket is; s színművei azok közé a nagyon is gyér újabbkori termények közé tartoznak, a melyek fön tudják magukat a deszkákon

tartani. Hasonlókép adta, és pedig sok sikerrel, az államférfiút és a szónokot is. Magának Demosthenesnek sem kellett a kiejtés oly nehézségeivel küzdenie, mint neki, elején — csakhogy Demosthenes legyőzte a maga nehézségeit, míg azok, a melyek a Lord Lytton útját állták, legyőzhetetleneknek bizonyultak. Hanem, azért, Lord Lytton valahogyan mégis kivitte, hogy nagy beszélővé váljék, s hogy alkalom szerint még nagy szónoknak is tűnjék föl a képviselőházban. De legalább, a végén is, pompás frázis-gyártó vala és ugyan csak föl tudta használni az ismeret minden kis forgácsocskáját, a melyet csak meg tudott kaparintani az irodalomból, a művészetből és tudományból. Képviselőházi sikere világra olyan volt, mint a milyet a regény és drámá terén aratott. Magánál sokkal magasabb rendű és eredeti tehetségekkel szállt versenyre s viaskodását olyan pompás színben tudta feltüntetni, hogy sokan azt képzelték: ellenfelei győzelmének dolga nem a legjobb rendben áll. Így, például, mindig volt, még a műveltebb emberek között is, egy csoport, a mely azt állította, hogy Lytton a maga módjával majdnem egyenlő rangú társa Thackeraynek és Dickensnek. Színművei, vagy legalább némelyik közülök, olyan népszerűségre jutottak, hogy csak Shakespeare-i daraboknak engedték át az elsőséget; s ha mindjárt elolvasásukhoz senkinek sem volt kedve, mégis akadt mindig közönség, a melyik elmenjen és megnézze. Mikor Lytton másodszor került a képviselőházba, olyan hallgatóságot is talált, a melyik néha-napján hajlandó volt őt a Gladstone és Bright versenytársának tartani. Voltak elegen, a kik mind ebben csak bizonyos fajta *charlatanériát* láttak, s bizony, igaz is, hogy soha ember igazi sikert, annyi különböző mezőn, nem aratott és takarított be, mint a mennyire Lord Lytton próbálkozott, s a látszat sze-

rint győzött is. De, hát, ragyogó tehetségei valának, volt mindene, csak talentuma kevés. Volt megtörhetetlen türelme, kimeríthetetlen ereje az önműveléshez, s ügyessége, a percz hullámzó eszméinek elsajátítására, a mi nála az eredetiséget helyettesíté. Kölcsön vette a költőtől a költői kifejezés mesterfogásait és a színműírótól az alakítás titkait; a Byroni kortól a világ álistenei ellen hangoztatott kárhoztatásait; a népszerűsített tudomány és álmysticismus újabbkori szakaitól szélsőségeiket: a materialismust és a varázslatot — és mindeme és sok másféle kölcsönvételekből olyan egy portékát toldott össze, a melyet ugyanez anyagokból a világon senki sem tudott volna megalkotni. Nagy író nem volt; de nagy irodalmi férfiú volt. Mr. Disraeli regényei, bizonyos mértékben »Pelham« és »Godolphin« iskolájához tartoznak. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy Mr. Disraeli »Grey Vivian«-je már megjelent volt, mikor »Pelham« napvilágot látott. Mr. Disraeli regényei mindarra nézve, a mi a politikai életre tartozik, sokkal fölötte állanak a Lord Lytton regényeinek. Egész irodalmunkban nem találunk semmit, a mit a könnyebb fajta politikai satyra és a politikai pártok és személyek könnyed, hű jellemzése szempontjából Mr. Disraeli néhány jobb regényéhez mérni lehetne. Csakhogy a Disraeli regényeiben, aztán, minden egyéb csak ál és látszat. Az érzés, a költészet, a bölcelet — mind csupa ál és látszat. Az igazság, valóság felényire sem tűnik föl rajtok és bennök, mint a mennyit ezekből Lord Lytton alkotásainak megadni birt. Disraeli későbbi regényei közül legalább egyben még a politikai rajz és gúny is állá és látszattá vált.

»Locke Alton« majdnem harmincz évvel korábban jelent vala meg. Akkor lett Kingsley Károly Nagy-Britannia legtöbb fiának szemében, a ki csak könyvet olvasott, élő

megtestesülésévé a lovagiasságnak, szabadságnak és az osztály-zsarnokság társadalmunk annyi körében megállapított rendje elleni fellázadásának. Hosszú időközön át meg is maradt mindamaz ifjak választott hősének, a kikben égett a lázadás ifjonti szelleme, forrongtak a köztársasági álmok és az emberek egyenlőségének eszméi. Későbbben, aztán, más tulajdonságaiért és más fajta bámulatot követelt magának, a rabszolgaság, a zsarnokság és pusztá erőszak vas-uralma mellett tört lándzsák nevében. De, bár Kingsley Károly a közbecsülés valamely ágában mindig magas helyet biztosított magának, mint írótn valami nagyra tartani alig lehet. A szenvedélyes jeleneteket bámulatosan tudta leírni, s két, vagy három választott tárgyának változatait hatalmasan tudta hangoztatni: a tenyeres-talpas angol férfit, az Erzsébet-korabeli felfedezések dicsőségét, s így tovább, mestersen tudta rajzolni. Tudós volt és olyan verseket írt, hogy az ember néha-néha majdnem összetéveszté a valódi költeményekkel, annyi költői érzület van bennök. Sok mindenfélét igen ügyesen végzett. Talán, ha kevesebb-félébe fogott volna, jobb munkát végez vala. Az emberi erő korlátozott. Halandónak nem adatott, hogy lehessen nagy szónok, nagy bölcsész, nagy tudós, nagy költő, nagy történetíró, nagy regényíró és fáradhatatlan falusi pap is. Kingsley Károly, úgy látszik, soha sem állapodott meg magában, hogy e hivatások közül különösen melyikre szentelje magát s minden sokféle kapkodása mellett is sokoldalú nem, hanem épen nagyon is egyoldalú, sőt majdnem egyetlen gondolat körül forgó levén, a végén az lett belőle, hogy mig sok mindenfélében megközelítette a sikert, teljesen urává lenni semmiben sem birt. »Nyugatra, hej!« czimú regénye óta soha hírnevét jelentékenyen emelni nem birta. A midőn, azonban, ezt elismerjük,

még sem lehet megtagadnunk, hogy hajótörést szenvedve ebben, s abban, meg amabban az irányban, és soha való és tartós sikerre nem vergődve bár, Kingsley Károly mégis befolyásos és Viktoria korában jelentős ember vala.

Talán szólanunk kell pár szót az ir választásokról, szerelmi turbékolásokról és küzdelmekről csengve-bongva zengő költői elbeszélésekről is, a melyek az emberekkel még akkor is olvastatták az »O'Malley Károly«, meg a »Hinton Jakab« történeteit, a mikor a »Pickwick iratok« még újdonság valának. Lever Károly csodálatos öserejű szellemmel és egészséges, csillogó humorral volt megajándékozva. Modora egészen eredeti vala. Írói módját, utóbb, teljesen megváltoztatta és pedig nagy sikerrel, és, mint ki fog tűnni, az időszak utóbbi felében is épen azt a viszonyos helyét tudta megtartani, mint a melyet az előbbiben elfoglalt, mindjárt a legelső rangú írók nyomában, de modorára nézve annyira elűtve ezektől, hogy egészen új írónak tűnhetett föl, a ki soha egy sort sem olvasott azoknak a könnyű dragonyosoknak nagyralátó kalandjairól, a kik oly népszerűek valának, mikor Lever Károly először ajándékozta meg velök a világot. Valóban nagy semmi sem vala Levernél, de a Viktória korabeli irodalomról teljes ismeretet nem alkothatunk magunknak nála nélkül. Ez időszak alatt, melyet áttekinténk, még sok más népszerű regényíró is volt, korukban még népszerűebbek is, mint akár Thackeray, akár Brontë Sarmolta. Még sokunknak juthat eszébe, a nélkül, hogy e miatt igen mélyen elpirulnánk, hogy voltak egykor olyan idők, a midőn Mr. James és lovagja és lovagias kalandjai majdnem annyi gyönyörűséget okoztak olvasóinak, mint akár Scott Valter egy megelőző nemzedék ifjúságának okozhatott. Csakhogy Scott Valter a mienk maradt, ismeri öreg és ifjú

egyaránt, a szegény James, pedig, tovatűnt. Egykor oly híres magányos lovagja tovalovagolt az igazi magányba, s hősiek alakjára az éj árnyai borulának.

A *Punch* alapítása egy egész sereg derék ifjú írók gyűjtött össze, a kik közül egyik-másik valóban mély benyomást tőn kora irodalmára, s a kiknek összeható befolyása általában véve határozottan egészséges tényezővé tette e művészi és irodalmi vállalatot. A *Punch* első időszakában valamennyi rendes munkatárs közül túlnyomóan a legtöbb része Thackeraynek vala a lapban. De az »Ing dal« is hátsábjain látott napvilágot s Jerrold Douglas művei közül a legkitűnőbbek egy része szintén itt jelent meg. A *Punch* teljes mértékben angol termény vala. Kevecsé, vagy nem is, hasonlított Páris élelplapjaihoz. Teljes mértékben és szántszándékkal mellőzte a kérdéseknél azt a csoportját, a mely egy francia satyrikus forgalmi tőkéjének háromnegyed részét teszi. A férjek kikapásai és a női hűtlenségek szolgáltatják túlnyomó nagy részét a humoros vázlatok anyagának, a párisi élelplapok tolla és rajzónja számára. A *Punch* teljes-tőkéletesen kikerülte ez undorító kérdéseket. Igaz, volt is egy előnye, mely a francia lapoktól rendesen megvan tagadva — korlátatlan szabadsággal úzhette a politikai satyrát és torzítást. A *Punch* anyagát a politika és a társadalmi élet közönségesebb küzdelmei és törődései szolgáltatták. Az osztályok közti egyenlőtlenségek s a hiú és üres fejek erőlködései, hogy saját körüknel magasabbra kapaszkodhassanak, vagy legalább majmolhassák amazokat — ime, ezek töltötték be a *Punch*-nél az olyan fajta kérdések helyét, a melyekhez a francia lapoknak folyamodniok kellett, ha a nemzet házi életével akartak foglalkozni. A *Punch* elején kissé nagyon is tüzes, radicalis hangon

kezdte, de fokozatosan, aztán, alább hangolt, míg, végre, az értelmes, tisztességes conservativismusnál állapotodott meg. Művészi rajzai kezdettől fogva mindvégig bámulatosak. Sok valódi nagy szellem dolgozott számára a rajzónnal, épen, mint mások a tollal. Doyle, Leech, Tenniel olyan férfiak valának, a melyenekre bármely művészi iskola büszke lehet. Figyelemre méltó józan módor jellemezte egész humorukat. A torzkép az utóbbi években teljes-tökéletesen kiszorult a *Punch* hasábjairól. A gúny is szelid, kiméletes és bizonynynyal felületes is. Az egész az erkölcsök, a ruházkodás és társadalmi szokások kigúnyolásából áll. Annak a bíráló megjegyzésnek van alapja, hogy a *Punch* közleményei, különösen az utóbbi időkben, semmilyen képét sem nyújtják az angol nemzet indulatainak. Említés sincs benne a vívódásokról, a szenvedésekről, a keserűségekről, a szenvedélyről vagy gyöttelemről. Az egész csak az oly fajta élet gyönyöreiből és mulatozásaiból áll, a melyenek egy kerti kirándulásnál fordulnak elő. De azt meg kell adnunk, hogy a *Punch*-nek ezen az úton mindig sikerült azt a jó, nyílt, illedelmes, semleges területet nyújtania, a melyen ifjú emberek és lányok, kis fiúk és lányok, öreges politikusok és tisztos matrónák, törvénytudók, üzletemberek és tudósok, minden osztály és felekezet, bizton és kellemesen találkozhatnak. Meg lehetünk győződve, hogy, azért, a nagyszabású satyra még le nem járta magát. Egy Swift, vagy egy Juvenalis nem ily módon terem. De a mai kor embere egyszerűen és igazán azt modaná erre: Mi a *Punch* korában élünk, nem pedig a Juvenalis, avagy Swift korában.

HARMINCZADIK FEJEZET.

A »Nyil«.

A keleti kérdésnek a párizsi congressuson történt úgy nevezett megoldása után, mintha bizonyos zsibbadás fogta volna el Anglia parlamentjét és közvéleményét. Lord Russell János hiában igyekezett valami olyannak kivitelére, a mi Anglia népnevelésének eredeti rendszerét alapíthatná meg. Egész sor javaslatot terjesztett elő, a melyek közül az egyik azt az elvet akarta kimondatni, hogy egy bizonyos meghatározott idő multán, ha valamely tankerületről megállapítatik, hogy nem bir megfelelő eszközöket nyújtani a szegények iskoláztatására, az illető békebirósági kerület vagy város, vagy mezőváros negyedéves tanácsa iskola-adót vethessen ki. Ez intézkedés egy lépés lett volna az iskolai kényszer irányában. Előzetes alkalmazása lett volna ez annak az elvnek, melyre a népnevelés első alapintézkedése több évvel azután fektettetett. Természetes, hogy a képviselőház akkor, a midőn Lord Russell János indítványozta, elvetette. A parlamenti és a parlamenten kívüli közvélemény akkor még távolról sem volt ilyen egy elv javára eléggé érett. Minden ilyen fajta javaslattal egész könnyedén elbántak, avval a megjegyzéssel, hogy az efféle dolgok nagyon jók lehetnek a poroszok számára, de soha az angol természet be nem veszi. Olyan idő volt az, a midőn a poroszt Angliában másnak sem képzeltek, mint egy buta, sörtől kábult szolgai teremtésnek, a ki semmi egyébbe nem való, mint, hogy félkátyus uralkodója előtt hasra essék, és, hogy hátán érezze

ostoba katonatisztjei botját. A ki akkor csak czélzani is mert volna arra, hogy, talán, valamikor, még a poroszok is megmutathatják, hogy tudják, mi a háború, úgy lehurrogatták volna, mint, ha egy szellemi színvonalon állott volna avval a kurta eszű morgolóddal, a ki nem akart a francziák császárának mélységes ítélőtehetségében hinni. Angliát, gyakorlati emberek országához képest, bámulatos mértékben szólamok kormányozzák, s ez egyetlen frázis: »nem-angolos«, jó darab ideig elégséges volt arra, hogy megbuktasson minden kísérletet, mely, ez uralkodó elvet még csak érintve is, a népnevelés valamely új rendszerét akarta volna érvényesíteni. A zsidóknak a parlamentbe bocsátására czélzó kísérlet most is megtétetett és a képviselőházban keresztül is ment, de csak azért, hogy a főrendek házában, mint rendesen, most is megbukjék. Maga a Lordak-háza egy időre egészen fölháborodott a kormány javaslatára, mely élethossziglan való peerséget akart egy birónak, Parke Jakab, Sirnek, részébe juttatni. Lord Lyndhurst hevesen ellenezte az előterjesztést, azon az alapon, hogy ez lenne az a kezdőpont, a melyről az élethosszig tartó peerségeket be akarnák csempészni, a mi a Lordak-házának ősrégi és örökölt jellemét megvesztegetné, a mihez képest a hatalom polczán álló miniszter tetszése szerint egész valóját bármikor megbonthatná és átalakíthatná, s valamelyik szárazföldi és élethosszig kinevezett tagokból álló senatus színvonalára süllyeszthetné. A képviselőház sok tagja is majdnem elborzadt ez újítástól; úgy tetszett nekik, hogy ebben veti előre árnyékát ama régi elvnek lehető fölelevenítése, mely a korona kinevezési jogáról szól, mit, aztán, épen úgy lehetne a képviselő, mint az öröklő kamarára alkalmazni, megemlékezve, hogy csakugyan volt idő, a midőn angol uralkodók,

tagadhatatlan, vették magoknak a jogot a képviselőház tagjainak kinevezéséhez. A kormány, a mely, valóban, éppen nem forgatott elméjében semmiféle reactionarius, avagy forradalmi terveket, egy időre olykép oldotta meg a kérdést, hogy a rendes módon kinevezte Parke Jakab Sirt, Wensleydale báróvá; a dolog, pedig, a mire czéloztak, sok évvel azután, szép csöndesen eligazodott, midőn a Lordak-házának főlebbviteli biráskodása újjáalakíttatott.

A kincstár kanczellárja, Lewis György, Sir, vala. Akkor még senki, távolról sem, tartotta annak a politikai tehetségnek, a minek magát, utóbb, bizonyította. Akkor szokás volt csak közönséges könyvirónak tekinteni őt, a ki valahogyan belecseppent a parlamentbe, s a kit, azidő szerint éppen hiányozván az alkalmas tehetség, belenyomtak abba a székbe, a melyen az előtt kevéssel Mr. Gladstone ült. S csakugyan, a különbség a közt, a hogy ő, meg a közt, a hogy Mr. Gladstone vagy Mr. Disraeli szokott beszélni, magában elég volt, hogy elvegye bármely politikai testület kedvét tőle. Mr. Gladstone olyan ékesenszóló beszédek kíséretében szokta költségvetéseit előterjeszteni, melyek a legszárazabb részleteket is fénynyel vették körül, s a számok tömkelegét illatozó rózsatővé varázsolták. Mr. Disraeli olyan pénzügyi előterjesztést tudott csinálni, hogy ragyogott, mint egy tűzjáték *bouquet*. Lewis György Sir, azon kezdte, hogy majdnem hallani sem lehetett, s úgy folytatta, hogy előadása mindvégig unalmas és hatás nélküli maradt. De az emberek lassanként kezdték észrevenni, hogy ez az egyhangú, sántikáló, gyöngye külső, a kifejezés igen jelentékeny erejét rejté magában; hogy a szónok az okoskodás, humor és példák bő forrásával rendelkezik; hogy minden mondatában valamely új gondolat, vagy egy-egy szerencsés kifejezés rejlik. Nem

nagyon régen történt, hogy a parlament egy alapos ismerője megjegyzé, hogy Lewis György, Sir, a legjobb beszédet a leggyöngébb alakban tartja, a melyeket a képviselőház életében csak hallott. Egy kevés idő múlva fordulat következett, s a Lewis tehetségeit szinte kezdték épen annyira túlbecsülni, mint a mennyire kicsinyelték előbb. Azt mondták, hogy benne lehet látni Anglia leendő miniszterelnökét. Az idő, mint utóbb látni fogjuk, meztagadta Lewis György Sirtől, e jóslat beteljesültének lehetőségét. Semmi kétség, ritka tehetségekkel és művelt szellemmel fölrüházott férfiú vala ő, s a mi Angliában épen nem gyakori eset: a gondolkodó, a tudós, az államférfiú egy személyben. Beszédei valódi szellemi lakomák valának mindazokra nézve, a kik többre becsülték a dolgot, mint a formát. A parlamenti életnek egy, mind a testületből, mind a testületen kívülről sok éven át szemlélője kijelenté, hogy megállapított nézetét valamely beszéd hatása alatt csak kétszer változtatá meg, s mind a két alkalommal a Lewis György, Sir, fejtegetései térítették meg.

Ez idő szerint, azonban, csak olybá tekintették Lewis György Sirt, mint azt a fajta államférfiút, a kire épen sor került, hogy akkor hivataloskodjék; mint egy olyan időköz szereplőjét, a mely iránt különösebb érdeklődést mástól nem igen lehet vala várni. A közönség figyelmét a politikai kérdésektől nagy mértékben elterelték volt a bűn és gonoszság formáinak egyidőben történt kitorései. Palmer bűnügye a Rugeley-féle mérgezési esetben, a Dove bűnügye a Leeds-féle mérgezési esetben, ezek és az ezekhez hasonló események vad riadalt keltettek a közvéleményben, a mely mindenfelé csak strychnin-mérgezést volt hajlandó látni. A királyi brit Banknál előfordult nagy sikkasztások és veszte-

ségek, a Robson és Redpath-féle csalások egyidőre azt a gondolatot támasztották, hogy az ország pénzügyi rendszere darabokra tördelődik szét. Sadleir János rendkívüli pályafutásának katastrophája is élénk emlékezetében élt még a közönségnek. Emlékezhetünk, hogy ez az ember vala az ir brigada szervezője és vezérlő szelleme, a kinek kalandorbandájáról immár korábban megemlékezénk, mint a mely üzletet csinált hazája igazi bajaiból és panaszaiból, hogy pénzhez és hatalomhoz juthasson. A leggonoszabb valamennyi közt Sadleir János vala. Sikkasztott, csalt, hamisított s a végén a Hampstead-pusztán elkövetett öngyilkosság útján menekült az igazságszolgáltatás elől. Élete oly tele volt mindenféle csalásokkal, hogy sokan ki nem hagyták fejökből verni azt a nézetet, hogy híresztelt öngyilkossága is csak egy újabb csalás vala. Megszerzett valahogyan — így szólt a magyarázat — valamely hullát, mely némileg hasonlított, termetre és arczra, hozzá; ezt valahogy kikente-fente, mintha a saját megmérgezett teste volna, maga, pedig, gonosz úton szerzett pénze egy részével egér-utat tudott venni. Jean Paul Richter »Siebenkaes« történetének csel-szövénye e mesteri parodiájában és torzképében csakugyan sok hívőkre talált. Érdemes, tehát, a főlemlítésre, nem, mint magában véve hitelt érdemlő nézet, hanem annak a hitnek jellemzésekép, a mely Sadleir jelleme és hadi cselei felől lábra kapott vala. Sadleir testvérét kiűzték a képviselőházból; egyik czimborája, a ki állomást nyert a kormánytól és pénzt sikkasztott, ki tudott menekülni az Egyesült-Államokba, és az ir brigada szétszóródott. Csak az igazságnak teszünk eleget, ha megjegyezzük, hogy az ir katolikusok legkiválóbb képviselői, mind a parlamentben, mind azon kívül, kezdettől fogva sem bíztak Sadleirben és ban-

dájában, s folyton kísérleteket tettek, hogy valahogyan le-
álcározhassák őket.

Mr. Field W. Cyrus, egy tevékeny amerikai kereskedő, ugyanez idő tájt áthajózott Angliába, hogy a kereskedő és tudományos világ vezérlő férfiai előtt kifejtse tervét, mely szerint az Atlanti-Oczeán alatt villamos táviró vonalat akart létrehozni. Mr. Field már évek óta tüzetesen foglalkozott e gondolattal, s mindent elkövetett, hogy az angol közönséget is meggyőzhesse a czélzat gyakorlati kivihetősége felől. A liverpooli kereskedők 1856. november 12-én fogadták börzéjükön, s ott hosszas előterjesztésben fejté ki nézeteit, melyeket udvarias figyelemmel hallgattak meg. Mind e mellett is Mr. Field általában mégis sokkal jobb fogadtatásra talált, mint M. de Lesseps, a ki pár hóval utána érkezett Angliába, hogy kifejtse tervét a Suez földszorosán át építendő hajózható csatorna felől. Ezt a tervet már egészen hidegen fogadták, sőt a hidegnél is hidegebben, mind a mérnökök, mind a tőkepénzesek, mind a politikusok. A mérnökök azt mutatták ki, hogy a csatorna kivihetetlen, vagy, kivitele esetén is, föntarthatatlan; a tőkepénzesek azt bizonyították be, hogy soha sem fizethetné ki magát; a politikusok, pedig, készen voltak annak a kifejtésével, hogy ez a csatorna, ha kiépíttetnék, állandóan fenyegetné az angol érdekeket. Lord Palmerston, pár nappal később, nyíltan kijelentette, hogy az angol kormány azért ellenzi e tervet, mivel Aegyptomnak Törökországtól való könnyebb elválását segítené elő, s az Indiába jutás megkönnyebítésére czélzó terveknek nyithatna utat. Maga M. de Lesseps igen mulatságosan irta le, hogyan útasította vissza Lord Palmerston a tervezővel folytatott beszélgetése rendjén e javaslatot. Szerencsére, sem Mr. Field, sem M. de Lesseps nem az az

ember volt, a kit könnyen el lehetne ijeszteni. A nagy tervezők, rendesen, ép úgy csüngenek eszméjükön, mint a nagy költők. M. de Lessepsnek, a végén, talán, még több oka lett, hogy meglepetést érezzen a fölött a rögtönösség fölött, melylyel Anglia tervét magáévá tette, mint a mennyire az első alkalommal panaszkodnia lehetett ama hideg rosszalás miatt, melylyel a kormány részéről találkozott.

Ugy látszott, hogy a politikai világ a nyugalom időszakára számított. Ekkor egyszerre csak az történt, a mi a dolgok ilyenén állása közepett rendesen történni szokott — vihar tört ki. Azok részére, a kik az akkori eseményekre még emlékeznek, három szó elég a bekövetkezett zavar jelzésére. »A »Nyil« lorchá«¹⁾ rá emlékeztetheti őket arra az egyik legsajátságosabb politikai rázkodásra, mely ez országban a mi öltönk idején csak előfordult. Évekkel azután, mikor már rég lejártak azok az események, melyek összefüggésben álltak a »Nyil« lorchával, e végzetes hajónak már csak a neve is borzongást tudott a képviselőházban kelteni. E szó, elején, szenvedélyes küzdelmet támasztott, mely kinos benyomásának nyomait meghagyta a politikai pártok viszonyain, utóbb, pedig, gyermekes makacssággal tétetett kísérlet, hogy az egész vita ismét szőnyegre kerítették, kényszerítve a törvényhozókat egy olyan kérdéssel való foglalkozásra, a melyet legjobban szerettek volna egészen el is feledni.

A parlamentnek 1857. február 3-dikán történt megnyitása alkalmával, a trónbeszédben a következő mondat

¹⁾ Az eredetiben e fejezet címe is így hangzik. Mint a szövegből mindjárt kitűnik, egy »Nyil« nevű kisebb hajóról van szó. A lorchá, kisebb hajó, nálunk egészen ismeretlen neve javallta a fejezet címének egyszerűsítését.

fordult elő: »Ő Felsége parancsából jelentenünk kell önöknek, hogy az erőszak tényei, a brit lobogón ejtett sérelmek és szerződéses jogok megszegése, elkövetve a cantoni chinai helyi hatóságok által, valamint az elégtételnek makacs megtagadása, kényszerítették ő Felsége tisztjeit Chinában, hogy az elégtétel-vétel érdekében, az erő rendszabályaihoz folyamodjanak.« Az erőszak tényei, a brit lobogón ejtett sérelmek és a szerződéses jogok megszegése, melyekre itt hivatkozás történt, hogy a cantoni chinai helyi hatóságok által követtettek el, mint egyetlen áldozatra, épen csak a »Nyil« lorchara vonatkoztak. A »Nyil« lorcha egy kicsiny, európai módra épített, hajó vala. A »lorcha« szó a Canton folyó torkolatánál levő, Macao nevű, portugál teleptől vétett kölcsön. Chinai hatóságokkal kötött szerződésekben gyakran fordul elő. »Minden brit hajó, mint schooner, cutter, lorcha stb.,« gyakorta olvasható nevek az ilyen okmányokban. Egy chinai tiszt parancsnoksága alatti csapat, 1856. október 8-dikán, lefoglalta a »Nyil« nevű kis hajót, a Canton folyón és kalózsággal vádolva őket, tizenkét embert elvitt, két katonát ott hagyva a lorcha őrizetére. A tulajdonosok a »Nyil«-t brit hajónak nyilvánították. A cantoni angol consul, Mr. Parkes, az emberek szabadon bocsátását követelte Yehtől, a chinaiak cantoni parancsnokától, s követelését az 1842. évi szerződéshez utólagosan csatolt 1843. évi pót-szerződés kilenczedik szakaszára alapította. E szerződés határozmányait nincs miért bővebben fejtegetnünk, elég annyit megjegyeznünk, hogy a chinai hatóságoknak nem engedett semmi jogot arra, hogy valamely angol hajón chinai gonosztevőket, vagy vélt gonosztevőket, elfoghassanak. Jogot csak arra adott nekik, hogy kívánhassák a gonosztevőknek az angolok által való kiszolgáltatását.

Ámde Yeh, a chinai parancsnok, azt vitatta, hogy a lorcha nem angol, hanem chinai hajó vala, egy chinai kalóz-hajó, megkockáztatva, szükség esetén, az angol lobogónak is fölvonását, saját érdekében, a melynek, pedig, fölvonásához semmi joga sem volt. A brit hajók, a Chinával kötött szerződések értelmében, csupán consuli hatóság alatt állottak. Az egyik szerződés bővségesen gondoskodott azoknak a hajóknak jegyzékbe vételéről, a melyek brit védelemre igényt tarthattak, valamint e jegyzékek rendszeres megújításáról is, nemkülönben azokról a föltételekről, a melyek alatt a jegyzékbe vétel biztosítva, vagy megújítható vala. A »Nyil,« megszerzette vala, ugyan, valahogyan a jegyzékbe vételt, de ez, mintegy tiz nappal a Canton folyón történtek előtt, már lejárt vala, s magok a brit hatóságok is, a melyeket rávettek, hogy a jegyzékbe vételt engedélyezzék, nem valának biztosak az iránt, ha vajon ama tudomásuk szerint, melyet később megszereztek, szabályszerűen megújítható-e a jegyzékbe vétel? Azt hiszszük, azonnal tisztán ki lehet mondanunk, való igazság gyanánt, hogy a »Nyil« nem volt angol hajó, hanem csakis egy olyan chinai hajó, a mely valótan adatok alapján egyszer kinyerte a brit lobogó ideiglenes felvonásához a jogot. Mr. Parkes, a consul, azonban, nagy lármát csapott és követelte az elfogott emberek azonnal szabadon bocsátását s egyszersmind Bowring János, Sir, hong-kongi teljesen fölhatalmazott képviselőnk-höz folyamodott tekintélyért és segítségért ez ügyben.

Bowring János, Sir, igen tehetséges ember volt. Volt idő, a midőn azt lehetett felőle hinni, hogy még bizonyos hírnévre is számot tarthat. Bentham Jeremiásnak vala a politikai neveltje és irodalmi végrehajtója s több éven át szerkesztette a Westminster Review-t. Igen nagy

terjedelmű és sokfelé ágazó, habár nem is mélyen tudományos, ismeretei valának az európai és ázsiai nyelvek körül (az ő ifjú korában a mélyebb nyelvtudomány még nem sokra haladt volt), sok mindenfelé utazott s több éven át volt a parlament tagja. Értett a közgazdasághoz s egészen tájékozva volt az üzlet és kereskedelem kérdései körül; már pedig, azt, a ki irodalmi férfiú létére, abban az időben értett valamit az üzleti és kereskedelmi kérdésekhez, majdnem csodálatra méltó tudományos férfiúnak tartották. Bowringnak sok volt a barátja és bámulója s már fiatal korában nagy férfiú szerében számíttatott. Tele volt önbizalommal, a nélkül azonban, hogy a nagyobb szabású politikai elvek felől valami nagyon tiszta fogalmakkal rendelkezett volna. Élete első folyamában nem volt semmi sem ama társaságokban és barátságokban, a melyek sok időn át környezék, sem pedig tanulmányaiban, avagy műveiben, a mi akárkit is reményekre jogosíthatott volna föl, ha Chinában, felelősséggel járó állásra helyezve, valamely nagyobb válság idején olyan szerepet talál vala elvállalni, mely ilyen vizsályt támasztott. Látnivaló lesz vala, hogy erős önbizalma mellett nem bir vala ellentállani a kísértésnek, hogy a politikai cselekvés terén magát olyan angol képviselőnek mutogassa, a ki itt mindenre föl van hatalmazva, egy Clive, vagy Hastings Warren szabású vezér-szellemnek, a ki azt üzeni Angliának, hogy csak legyen jó reménységgel s kényszeríti az alsóbb rendű népeket, hogy előtte a porban görnyedezzenek. Bowring ismerte Chinát annyira, a mennyire, akkor, egy angol csak ismerheté ezt az »óriási, a szokások kezei által gyerek-pólákba göngyölgetett, eltorzított birodalmat.« Sok éven át cantoni consul vala, s ott ő volt az üzleti forgalom főfelügyelője. A chinai hatóságokhoz fordult, tehát, s

követelte valamennyi ember szabadon bocsátását, a kiket a »Nyil«-ról elvittek. Nemcsak az emberek szabadon bocsátását követelte, hanem ahhoz is ragaszkodott, hogy elfogatásukért bocsánatot kérjenek, s hogy a chinai hatóságok forma szerinti kezességet nyujtsanak, hogy ilyen eset soha többé elő nem fordul. Ha pedig ez negyvenyolcz óra alatt meg nem fog történni, hajó-műveleteket fog kezdetni a chinaiak ellen. Az ilyen fajta követelés kevesbbé illet egy méltóságát érző angol tiszthez, a ki ismerte ügye igazságát és országa hatalmát, mint inkább ama Pistol altiszthez, a ki a csatatéren elbukott francziával szemben így formulázta föltételeit: »Elpáholom, összetöröm a csontjait és halálra üldözöm — magyarázd meg ezt neki, az ő franczia nyelvén«. Bowring János Sir is azt kiáltotta oda a chinai parancsnoknak, Yeh-nek, hogy elpáholja, összetöri a csontjait, és halálra üldözi, s azt kívánta, hogy magyarázzák meg ezt neki, az ő chinai nyelvén. Yeh csakugyan visszaküldte mind a tizenkét embert, valóban is azt mondva, hogy ezt az elpáholás, csontjai összetörése és halálra üldöztetése elkerülése kedvéért teszi, sőt még azt is fölfogadta, hogy különös gondja lesz, nehogy jövőre valamely brit hajót a chinai tisztviselők illetéktelen vizsgálat alá fogjanak. Hanem éppen magáért, a »Nyil« eseteért bocsánatot nem kérhetett, mert még mindig azt állította, a mint igaz is volt, hogy a »Nyil« chinai hajó, és, hogy az angoloknak semmi közük hozzá. Valóban, maga Bowring János, Sir is azt írta Parkes consulnak, hogy a »Nyil«-nak nincs joga az angol lobogó fölvonásához, miután erre szóló engedélye, akárhogyan nyerte is, immár lejárt — ezt a nehézséget, azonban, avval a megjegyzéssel ütötte el, hogy, a végén is, a chinaiak ezt nem tudták, és, hogy, így, mégis felelősek tettökért. Bowring János,

Sir, tehát, foganatosította fenyegetését, s azonnal háborút indított China ellen. Még rosszabbat is tett, mint épen, hogy csak közönséges módon háborút indított volna; hanem Cantont is bombáztatni kezdte a Seymour Mihály, Sir parancsnoksága alatt álló hajóhad által. Október 23-dikától kezdve egész november 13-dikáig katonai és hajó-hadi műveletek folytak. Egy csomó erődöt és kisebb chinai hajót foglaltak és pusztítottak el. Canton elővárosait szétágyuzták, hogy a hajóknak szabadabb terök legyen a városra való tüzelés közben. Cantonra bombák és robbanó lövegek özöne hullott. Bowring János, Sir azt tartotta, hogy elérkezett ideje bizonyos követelt szerződéses jogok föllevenítésének, a brit hatalom képviselőinek Cantonba bebocsátása iránt. A következő parlamenti viták rendjén Lord Derby és Mr. Cobden avval vádolák Bowring János, Sirt, hogy a Cantonba való jutás mintegy rögeszméjévé vált. Bowring János, Sir, elég különös, önéletirata vázlatában maga beszéli, hogy kis fiú korában azt álmodta, hogy Anglia királya követkép Chinába küldötte. Mintha későbbi éveiben némileg gyermekeesen igyekezett volna, hogy e kiskorabeli álmot megvalósítsa. Egy gyermek egész erős makacsságát és ítélőtehetségi gyöngegségét tanusította követelése erőszakolásában, s úgy látszik, a küzdelem egyik időszakában meg volt erősen győződve, hogy az egésznek más célja sincs, mint az ő ünnepestélyes bevonulása Cantonba. El közben, pedig, Yeh parancsnok avval torolta vissza a dolgokat, hogy, elég esztelenül, jutalmat tűzött ki minden angol fejére. Bowring János, Sirknek, az egész vita alatt sikerült, hogy majdnem változatlan mindig rosszúl vigye a dolgát, sőt, hogy még, a mikor igénye magában véve történetesen jogosult vala is, azt is alkalmatlan időben, eszélytelen és méltatlan módon tudja érvényesíteni.

Ezek a chinai ujságok meglehetősen izgalmat keltettek Angliában, bár a köztéren szereplők közül nem sokan tudták, mit fog a képviselőház a dologhoz szólani. Lord Derby 1857. február 24-dikén indítványt tett a Lordak-házában, az angol hatóságok Chinában való egész eljárásának rosszálása iránt. A vita már csak azért is nevezetes lett volna, ha egyebet sem tüntet vala föl, mint éppen csak azt a hatalmas beszédet, a melylyel a tiszteletre méltó Lord Lyndhurst támogatta az indítványt, s kifejté a Bowring János, Sir, egész eljárásának teljesen jogosulatlan voltát. Lord Lyndhurst kijelentette, hogy a brit hatóságok eljárását semmiféle elv szerint sem lehet jogosultnak tekinteni, sem a törvény, sem a józan ész alapján; hogy a »Nyil« egyszerűen chinai hajó, melynek mind tulajdonosa, mind legénysége chinai vala; és oda állította, mint olyan elvet, a melyet sikerrel senki meg nem támadhat, hogy akárki adhat »bármely jogot, vagy bármely szabadalmat valamely idegennek, avagy idegen hajónak saját magával szemben, de senki sem adhat valamely ily idegennek egyetlen jogot, avagy szabadalmat is, valamely idegen állammal szemben«. Más szókkal, ha tetszik a brit hatóságoknak valamely chinai kalóz-hajónak oly szabadalmat adni, a mely biztosítja valamely brit törvény ellenében a sértetlenségét: ez egészen az angolok és kormányuk dolga; de semmiféle brit hatóság sem követelheti magának azt a jogot, semmiféle jegyzék avagy más okirat alapján, hogy egy chinai hajónak, chinai vizeken, China törvényeivel szemben kiváltságokat osztogathasson. Talán az egész kérdés sem támadhatott volna, ha Lord Lyndhurst nem ahhoz fűzte volna megjegyzéseit, hogy »mikor keleti népekkel való szerződéses viszonyokról beszélünk, irányukban bizonyos mértékben laza erkölcsi törvényeket és fogalmakat for-

gatunk eszünkben«. A brit lobogó fölvonása iránti szabadsalom jogosultságának kérdését, a mint valójában volt, hatóságosabban lehetetlen volt fogalmazni, mint, a hogy maga Yeh, a chinai parancsnok, egyetlen mondattal fogalmazá. »Egy chinai tulajdonos lorchaja«, a mint Yeh kifejezé magát, »brit lobogót szerzett; brit hajóvá tette-e ez őt?« A Lord kancellár, csakugyan, nem tudott mást felelni Lord Lyndhurstnek, mint, hogy vitatta, hogy mindegy, akár jogosan, akár jogtalanul vonta föl a brit lobogót, nem a chinaiak dolga volt avval bajlódni, hogy a fölvonás jogosulatlan volt, és, hogy nem állott jogukban a hajó lefoglalása annak a föltevésnek az alapján, hogy nem az, a minek magát mutatá. Hogy ennek az okoskodásnak értékére rámutassunk, elég, ha megjegyezzük, hogy, ha ez volna az elfogadott elv, a Canton folyamán egyetlen kalóz-hajónak sem kellene egyebet tennie, mint fölvonnia valamely brit lobogó-anyag egy régi foncsikáját, s egész kihívóan ott vitorlázgatni épen a chinai hatóságok szemei előtt. Canton parancsnokának, aztán, forma szerint panaszra kellene Bowring János, Sirhöz járulnia, s a közben várnia, hogy a kalózokat a becsület majd csak megállítja, a míg a brit hatóságok forma szerinti vizsgálatukat végrehajtják velök szemben. Máskülönben sem a chinaiak, sem a britek nem tehetnének lépéseket a gonosztevők kézrekerítésére.

A Lordak-háza elvetette Lord Derby indítványát 146 szavazattal 110 ellenében. Február 26-dikán Mr. Cobden indítványt terjesztett elő a képviselőházban, melyben kijelenté hogy »a ház asztalára letett iratok nem mutatnak ki elégséges okot azoknak az erőszakos intézkedéseknek igazolására, melyek Cantonban, a »Nyil« iménti esete alkalmával fordultak elő«, s követelte, »hogy választassék egy külön

bizottság a Chinával való kereskedelmi viszonyaink állapotának megvizsgálására«. Fölöttébb kinos egy föladat lehetett ez Mr. Cobdenre nézve. Bowring János, Sirnek régi barátja vala ő, a kivel, mindig azt hitte, sok, vagy a legtöbb kérdésére nézve egyetért. De, hát, követte meggyőződését, a közügy iránti kötelesség értelmében, személyes barátsága ellenére is. Sajátságos bizonyítéka, hogy mennyire elferdülnek az erkölcsi elvek a politikai küzdelmek rendjén, hogy a következő választások alatt Mr. Cobden ellenében vádult hozták föl azt, hogy elismerve régi barátságát Bowring János, Sir, irányában, mégis kész lehetett nyilvános működése fölötti rosszalást indítványozni. Az indítvány fölött megindult vitát inkább az a ritka politikai csoportosulás tette nevezetessé, a melyet tovább haladtában előidézett, mint akár az a sok tehetség és ékesenszólás is, mely benne szerepelt. Oly emberek beszéltek és szavaztak együtt, a kik, talán, soha ily szövetkezetben nem találkoztak, sem az előtt, sem azután. Mr. Cobden támogatva látta magát Mr. Gladstone és Mr. Disraeli, Mr. Roebuck és Lytton E. B. Sir által; továbbá Lord Russell János és Mr. Whiteside, Lord Cecil Róbert, utóbb Salisbury marquis, Thesiger Frigyes, Sir, meg Mr. Palmer Roundell, s még később Lord Selborne, Mr. Herbert Sidney és Mr. Gibson Milner által. A tárgyalás négy ülésen át tartott, s az emberek szeme politikai jelentőségére nézve csakis akkor kezdett fölnyilni, a mint tovább haladt. Maga Mr. Cobden is, talán, nem is álmodta, hogy milyen természetű jelentőségre való emelkedésre vala indítványa hivatva. A kormány és az ellenzék egykép tanácskozásokat tartott a képviselőházon kívül, hogy megegyezésre lehessen a vitában az általános eljárás irányára nézve jutni, s hogy az eredményre előkészülhessenek. Lord Pal-

merston meg vala győződve, hogy a végén is neki lesz igaza, de, azért, mégis érezte, hogy a szélsőbb szabadelvűek szemében nagyon rossz színben tüntette föl magát minden reformindítvány iránti közönye, jobban mondva, ellenséges indulata által, s azt hitte, hogy azok, bizony, készséggel meg fogják ragadni ez alkalmat, hogy ellenében a Torykkal szövetkezzenek. Mind ebben tévedett, mint az előtt is többször történt. A legcsekélyebb ok sem támogatja azt a föltevést, hogy a Cantonban történtek mellett fölhozott védelem elégtelen volta felől mind jobban erősödő meggyőződésen kívül, valami egyébnek is lett volna része azok nagy többségének állásfoglalásában, a kik Mr. Cobden indítványa mellett beszéltek és szavaztak. A dolog úgy áll, hogy egy erős nemzetnek egy gyöngével való erőszakos, törvénytelenkedő elbánnására ritkán fordult elő ilyen hangosan beszélő és ilyen menthetetlen egy példa. Elején, mikor a vita megindult, nem lehetetlen, hogy igen sok közéleti férfiú hitte, hogy majd csak előhoznak valami magyarázatot, vagy mentséget, a minnek alapján, aztán, majd megtehetik, a mit a képviselőház sohasem szívesen tagad meg — s támogathatják az idegen államban működő angol tisztviselő eljárását. A mint, azonban, a vita előbbre haladt, mind világosabbá és világosabbá vált, hogy szó sincs ilyen magyarázatról, vagy védelemről. Az embereket lelkiösmeretök kényszerítette Bowring János, Sir, eljárásának elkárhoztatására. Majdnem nevetséges volt, mikor az angol tisztviselők nyomoruságos szófacsarásait és kitéréseit kelle összehasonlítani a chinaiak kegyetlenül világos érveivel. Ez utóbbi okmányok fölolvása mintegy gyakorlatilag erősítette meg Mr. Cobden körülírását, melyet a chinai birodalomról, mint államról adott, »melynek meg van a maga logikai rendszere már Aristoteles ideje előttről s

erkölcsi törvénykönyve a Sokratest megelőző korból«. A rosszszalást 263 szavazat mondta ki 247 ellenében, tehát 16 többséggel.

Mr. Disraeli, a hosszú vita végén tartott talpraesett és kihívó beszédje folyamán, felszólította Lord Palmerstont, hogy tegye az ország közvéleményét magáévá a kormány politikája ellenében. »Szeretném látni,« kiáltott föl, »a szabadelvű-párt büszke vezéreinek programját: semmi reform, új adók, Canton lángban, Peking elfoglalva«. Lord Palmerston válasza, érdemére nézve, egybehangzott a Brutuséval: »No's, majdan találkozunk Philippinél«. Két vagy három nap múlva kijelentette, hogy a kormány elhatározta a képviselőház fölосzlátását és az országra való hivatkozást. Lord Palmerston ismerte a maga honfitársait. Tudta ő, hogy mi lakozik honfitársaiban. Tudta jól, hogy a népszerű miniszter, még népszerűbbé teszi magát, ha azért hivatkozik az országra, mivel a képviselőház akkor kárhoztatá el, mikor megvédte Anglia becsületét, s valamely idegen hatalmat valamire rá akart kényszeríteni. Tivertoni választóihoz intézett beszéde csoda-mód egészen más húrokat pengetett hivatkozásában, a Lord Russell Jánosétól a London-belvárcsi választókhoz, vagy, pedig, a Mr. Disraeliétől, buckingham-, shire-i választóihoz. Lord Russell János hidegen és bölcsen érvelt a közte és Lord Palmerston közt fenforgó vita fölött, s igen alapos okokat sorolt föl annak bizonyítására, hogy Canton bombázása épen nincs kellően igazolva. Mr. Disraeli úgy rajzolta Lord Palmerstont, mint egy radicalis kormány Tory fejét, s kijelentette, hogy most »félre a belpolitikával, mert kötelezve érzi magát, hogy elfordítsa a nemzet figyelmét saját ügyeitől, a külügyi politika eszeveszettségére, zürzavaraira«. »Külügyi politikája oly fölfor-

gató és támadó, hogy hazai kormányzata nem lehet nyugodt és megnyugtató.« Későbbi időkben emettől nem épen egészen különböző váddal illették Anglia egyik miniszterelnökét, a ki nem Lord Palmerston ¹⁾ vala. Lord Palmerston sokkal jobban ismerte az ország hangulatát, hogysem sokat törte volna fejét akármiféle érvekért is. Egyenesen a dolog velejére tért. Tivertoni választóihoz intézett beszédében kijelentette, hogy »egy arczátlan barbár, ingatag cantoni hatóság, megsértve a brit lobogót, megszegte a szerződéses kötetést, díjakat tüzött ki China ama részében élő brit alattvalóknak fejére, s kipusztításukat tervezte ölés, orgyilkosság és méreg útján«. Ez, aztán, nyilván, bőven elég volt. Az »arczátlan barbár« magában véve is elég lett volna. Yeh parancsnok, az igaz, nem volt barbar. A nemzetközi jogra alapított érve megnyerte a Lord Lyndhurst helyeslését is. A kérdés politikai és kereskedelmi oldalára vonatkozó okoskodása kivívta a Lord Derby bámulatát. Levelei érdekes ellentétben álltak azokkal az okmányokkal, a melyeket a vitás ügghöz a chinai brit hatóságok szolgáltatának. Hanem, azért, mégis arczátlan barbárrá kelle a választások czélja kedvéért válnia; és ama chinai sütőről elhíresztelt mese, a kiről azt állították, hogy meg akarta mérgezni Bowring János, Sirt, szépen átalakult ama kísérletté, mely az egész Chinában élő angolságot akarta, a chinai parancsnok rendeletére, megégetni. Lord Palmerston, továbbá, kifejtette, hogy őt és kormányát oly pártoskodó egyének szövetkezete ítélte el, a kik, hogyha hatalomra vergődnének, s azon meg akarnának maradni is, kénytelenek lennének bocsánatot

¹⁾ Hanem épen maga Disraeli, az utóbbi orosz-török háború idején.

kérni a chinai kormánytól és kárpótlást fizetni ama chinai biztosnak. »Oly embereket akar-e«, kérdé, »az angol nemzet támogatni, a kik, ekképen, megkisérlették hazájok megalázásából és hátrátételéből faragni magoknak a hatalomra vezető lépcsőt?«

Dehogy, isten mentsen! az angol nemzet semmi effélére nem vala hajlandó. Lord Derby, Lord Lyndhurst, Mr. Gladstone, Mr. Cobden, Mr. Disraeli, Lytton E. B. Sir, Lord Grey, Lord Cecil Róbert — ezek valának a gyáva angolok, kivetközve minden hazafiúi, vagy férfiás érzetből, a kik megkisérlették hazájok megalázásából és hátrátételéből faragni magoknak a hatalomra vezető lépcsőt! Ezek, egyzsersmind, barátjai és szövetségesei az arczátlan barbárnak. Abban az időben még nem voltak a mai szokás szerint berendezett zene-termek. Ha lettek volna: az arczátlan barbár és még alacsonyabb brit barátai gyanúsításai kétségen kívül éjjelről éjjelre zengettek volna szét a fővárosban, csengő poharak és zörgő kupás kancsók hangjai mellett. Hanem, azért, Lord Palmerston a zene-termek szövetsége nélkül is betakarította ellenfelei vetését. Győzelme teljes vala. Különösen a béke embereinek veresége, mint egykor Mr. Ruskin mondá, nem bukás, hanem katastrophá vala. Cobden, Bright, Gibson Milner, Fox W. J., Layard és a chinai politika sok más vezér-ellenzője, megbízó levél nélkül maradott. Különösen valami fölöttébb kinos volt azokban a körülményekben, a melyek között Mr. Bright Manchesterben megbukott. Mr. Brightot komoly betegség verte vala le. Egészsége, sok barátja véleménye szerint, teljesen meg volt törve. Közéleti munkálkodása közben egész nagylelkűséggel hagyta figyelmen kívül természeti erőforrásait, úgy, hogy kénytelen volt elhagyni hazáját s gyógyulását

előbb Olaszországban, majd Algirban keresni. Nem arra való idő volt az, hogy még a politikai ellenségeskedés is olyan kegyetlen lehetett volna, hogy épen ő rajta akarhatta volna pártja u. n. bűnei boszúját kitölteni. Hanem az »arczátlan barbár« szólama őt is elsöpörte. Florenczből búcsu-levelet intézett Manchester választóihoz, tele nyugodt méltósággal. »Igen nagyra becsültem,« így szólt a levél egyik részlete, »hogy egyik képviselőtök leheték. és szellemi s testi munkámból többet bocsátottam a ti szolgálatotokra, mint a mennyi a magam iránti igazságossággal megfért volna. Aligha kisebbre becsülöm, hogy szenvednem kell a béke ügyeért, s annak kedvéért, a mit hazám igazi érdekének tartok, bár kívánhatom vala, hogy a csapást más kezeiktől szenvedhettem volna, s olyan időben, a midőn szemtől-szemben állhattam volna ki azokkal, a kik intézték.«

Mr. Cobden, egyik legkevesebbé érzelmeskedő s magán teljesen uralkodni tudó férfiú, a manchesteri szabadkereskedelmi csarnokban beszélvén Mr. Bright manchesteri bukásának körülményeiről, és a búcsu-leveletről, melyet oly sokan egy nagy pályafutás végső nyilvános szavának tekintettek, semmiképen sem tudta beszéde e részét folytatni. A szónokra és tárgyra nézve sokkal tiszteletreméltóbb indulatroham, mint a milyen az ékesenszólás legművészebb diadala lehetett volna, megakasztá a szónok szavait s egy percze elfojtotta hangját.

Lord Palmerston, tehát, ismét visszaült a hatalom székébe, és pedig megújódott és megkétszerezett erővel. A Perzsiával folyt kisebbszerű háború, melyet majd később említünk, oly időben ért véget, hogy ez által újabb igényt nyert, hódító létére, a választók rokonszenvére. Püspöki ki-nevezései nagy elégtételére szolgáltak az evangeliumhoz ra-

gaszkodó pártnak, s egy időre majdnem amolyan egyházi hőssé vált, Lord Derby nagy mulatságára, a ki mind csak azt hajtotta: »Palmerston, a hű protestáns«, »Palmerston, az egyetlen keresztyén miniszterelnök«. A parlamentet megnyitó királyi üzenetben jelentette, hogy a China és ez ország között fönforgó ellentét még mindig megoldatlan, és, hogy, tehát, »Ő Felsége Chinába korlátatlan fölhatalmazottat küldött, a kinek teljes szabadság adatott minden vitás kérdés elintézésére; valamint, hogy e fölhatalmazottat megfelelő hajóhadai és katonai erő fogja támogatni, arra az esetre, ha az ily segély szükségessé válik.« Majdnem fölösleges is mondanunk, hogy az így nyújtott hajóhadai és katonai erő csakugyan szükségessé vált. A kormánynak, azonban, sokkal komolyabb teendői is akadtak, a melyek dolgot adtak neki, mielőtt alkalmat vehetett volna magának, hogy China kényszerítésének könnyű munkájához forduljon.

Az új parlament jó darab ideig el volt foglalva annak a törvénynek letárgyalásával, a mely szervezendő volt a válóperek törvényszékét — vagyis, eltörlendő a házassági válópöröket illető egyházi törvényszékek régi intézményét, s fölállítandó egy rendes törvényszéket: a válópörök és házassági ügyek törvényszékét, a férj és feleség közötti kérdések elintézésére. A válópöri törvénynek kemény támadásokat kelle a parlament mindkét házában kiállania, s bizony, a végén is, csak az mentette meg, hogy Lord Palmerston igen nyomatékosan kijelentette, hogy mindaddig nyújtja a házak ülőszékát, a mig e törvényt el nem intézik. Különösen Mr. Gladstone fejtett ki fölöttébb heves ellenzést a javaslat ellenében. Egészen lelkiismereti okokból ítélte el. Mindazáltal, meg kell jegyeznünk, még a kérdés lelkiismereti voltára nézve is, hogy volt Angliában házassági elválás e törvény

megalkotása előtt is; az egyetlen különös csak az, hogy a törvény valamivel olcsóbbá és könnyebbé tette az elválást. Az előtt csak a gazdagok fényüzése volt az, e törvény pedig hozzáférhetővé tette ő Felségének majdnem legszegényebb alattvalója számára is. Bevalljuk, hogy nem tudjuk belátni, hogy az egyik esetben miért volna valamely nagy erkölcsi, avagy vallásos elv jobban megsértve, mint a másikban? A megoldandó kérdés nem az volt, ha vajon megengedje-e a törvény a házasság fölbontását, hanem csakis az, ha vajon nagyon drága legyen-e a válás, avagy aránylag olcsóbb? A mi fölfogásunk szerint, bizonynyal, hasznára vált a közügynek, hogy a törvény megváltoztatása véget vetett ama vitáknak, melyek a parliament mindkét házában folyni szoktak. Mikor valamely nevezetes válópör került eldöntésre, a tagok egészen megtöltötték a házat, s az ügyet ép oly tüzetesen tárgyalták minden részletével, mint most valamely törvényjavaslat valamely határozmányát; hosszas beszédek tartottak azok is, a kik a válást kimondandónak tartották, s azok is, a kik ellene voltak; és a parliament idejét azok az épületes viták vették igénybe, ha vajon valamely szerencsétlen asszony szégyene meg volt-e, vagy nem, tisztán állapítva? Egy híres esetben, mikor egy kiváló peer, szónok és államférfiú akart nejétől elválni, a bizonyítékok minden kis részletét megvitatták a parliamentben, ülésről ülésre. Olyan tagok vettek részt a vitában, a kik az egész dologról sem hallottak mindaddig, míg a javaslat elejökbe nem került. Az egyik tag, talán, halvány rokonszenvre ébredt a nő iránt; ez, aztán, megkísérlette annak kimutatását, hogy az ellene fölhozott adatok nem bizonyítanak semmit. A másik, általában, a férjek pártján állt, s arra vállalkozott, hogy lehetőleg kiszinezzen minden pontot, a mely az

asszony ellen szolt. Nem egy komoly szónok kifejezte e viták rendjén azt a hő óhaját, vajha eljöne az idő, a mikor a parlament föl lesz oldva az ilyen illetlen és botrányos vizsgálatok végzésének kötelessége alól. Meg kell adni, hogy a közerkölcsiség kevesebbet szenved a válópörök törvényszékének szabályozott működése mellett, mint szenvedett ez idejét túlélte és utálatos rendszer alatt. Nem tehetjük, hogy föl ne említsük azt is, hogy a házassági válópörökről szóló törvény, közszokás szerinti alkalmazását véve ítéletünk alapjául, csakis gyakorlati értelemben véve igazolta magát. Úgy látszik, nagyon is hálás közönsége igen nagyra becsüli. Nem sok idő múltán alig lehetett elég bírói erőt alkalmazni, hogy a folyton növekvő számu folyamodásokhoz képest a válópöröket mind el lehessen látni.

Lord Palmerston, ezután, mintha egészen új fajta hatalmi bérletet nyert volna. A kis perzsa háború véget ért; az ország nem hajlandó semmi panasz meghallgatására, csak, ha a szokásos módon hangzik. A Chinával való vitás kérdés megoldása könnyű dolognak ígérkezik. A béke pártja mindenütt vereséget szenved. Senki sem képzelhette, tehát, hogy az általános választások után nem is egy évvel, egy olyannak a képviselőházban tett indítványa, a kit kebeléből kizárt, arra kényszeríthesse Lord Palmerston kormányát, hogy egyszerre letegye tisztét.

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET.

Deportatio.

Ha másért nem is, 1857. éve már csak azért is emlékezetes lett volna, mivel ez hozta meg a deportatio rendszerének eltörlését. A deportatio, mint a gonosztevő népesség egy részétől való megmenekülés eszköze, II. Károly idejéből származik, midőn a bíróságok hatalmat nyertek, hogy a bűnösöket az éjszak-amerikai telepítvényekre küldhessék. Mindjárt ez újítás behozatala utáni évek költői irodalma és pedig Defoe egyik leghíresebb, ha nem éppen legkiválóbb regénye, egy éppen ezen a módon Virginiába szállított bűnös történetével foglalkozik. Az amerikai telepek fölszabadulása és más okok, később, szükségessé tették, hogy az elítéltek még távolabbra deportáltassanak a művelt világtól. A deportatio büntetése büntető törvényünkbe 1717-ben a parliament külön törvénye által vétetett szabályszerűen be. A bűnösök egy szállítmánya 1787-ben vitorlázott el a Botany-öbölbe, Új-Dél-Wales keleti partjára, Sydney-hez, a gyarmat mai virágzó fővárosához, közel. Az elítélteket, utóbb, Van Diemen földjére, vagy Tasmaniába is küldötték; valamint Norfolk szigetére is, a Csöndes-tenger egy magános foltjára, mintegy nyolczszáz mérföldre Új-Dél-Wales partjától. Norfolk szigete, aztán, az elítéltek között is elítélt bűnösök büntető-telepévé vált; vagyis olyan bűnösökévé, a kiket az új-dél-walesi deportatio után, ott újabb bünt követte el, a gyarmati hatóságok, szigorúbb büntetésképen, Norfolk szigetére küldhettek.

Felületesen nézve, semmi sem tetszhetik a bűnösökkel való elbánás jobb módjának, mint a deportatio rend-

szere. Először is, megszabadulunk tőlök, a mennyiben, t. i. az otthon maradó nép jó tekintetbe — már pedig, hosszú időn át, körülbelül csak erre gondolt az otthon levő nép. Azokat, a kik olyan bűnöket követtek el, a melyek nem valószínű, elég gonoszak arra, hogy az akasztófa egyszerű és hatásos eszközével lehessen velök elbánni, lerázták a nyakokról majdnem épen olyan alkalmas és hatásos módon, hajórakományképen kiküldve őket Amerikába, vagy Ausztráliába. S úgy is tekintették, mintha ennek a rendszernek szükségkép ki kellene elégítenie mindenkit és minden körülmény között. Az elítéltek számára gondoskodtak új pályáról, új hazáról és a megjavulás lehetőségéről. A deportáltakat, bizonyos idő múlva, rendszeren föloldozták a büntetőtelep határain belül való tartózkodás alól, s föltételelesen megengedték nekik, hogy keressenek alkalmazást s váljanak, ha tudnak, jó polgárokká. Munkájok, így gondolkoztak, nagy hasznára lesz a telepítvényeseknek. Az 1717. évi törvény ki is mondá, hogy »ő Felsege sok amerikai gyarmatában és ültetvényében nagy szükségét érezi az olyan szolgálattelőknek, a kik, munkájok és szorgalmuk által, eszközeivé válhatnak a nevezett gyarmatok és ültetvények gyarapításának, s a nemzetre nézve hasznosabbá tételének«. Az államférfiak, abban az időben, csak arra gondoltak, hogy a gyarmatok minél nagyobb hasznára legyenek az angol nemzetnek. Az emberszeretet, tehát, egyelőre, avval a hittel áltathatta el magát, hogy a deportatio rendszere jótétemény mind a deportáltakra, mind pedig azokra nézve, a kik közé szállíttatának. De a gyarmatosok hamar kezdtek panaszkodni. Az elítéltek, a kik vizsgálatuk idejét a hajók fedélzete alatt, avagy börtönökben töltötték, a nyomorult lakásukat rendszeren oly elvadult természettel

hagyták el, hogy bármely tisztességes társaságra való ráerőszakolásuk türhetetlen kínná változott. Ha a büntetőtelepen magok fajtái között tartották őket, az elítéltek valóságos daemonokká váltak — már lakott gyarmatba hurczolva, pedig, többen valának, hogysem a lakosság között elvesztek volna, s így ragályukat azokra is átszármasztaták. Új-Dél-Wales tiltakozni kezdett ott tartózkodásuk ellen. Lord Russell János, 1840-ben, mikor a gyarmatok államtitkára volt, elrendelte, hogy a bűn e söpredékéből többet ne szállítsanak e tájékra. Akkor, aztán, Tasmania egymaga kapta meg valamennyit. Mikor a gyarmatügyi osztály élére Lord Stanley lépett, rendeletet adott ki, hogy Tasmania szabad telepesei ne kapjanak elítélt munkásokat a rendes piaci áraknál kisebb bérre; mert Tasmania épen csak azért türte meg földjén az elítélteket, hogy olcsó munka-erejüket fölhasználhassa. Erre aztán Tasmania is tiltakozni kezdett az ellen, hogy gazembereink menedékhelyévé tétessék. Mr. Gladstone, gyarmatügyi államtitkár korában, egy időre az egész rendszert fölfüggesztette, de, az bizony, csakhamar azután, ismét visszaállíttatott. Grey György, Sir, arra törekedett, hogy a Jóremény-fokát tegye egy csomó elítélt jó madár lakó földjévé; de a Fokföldi-telep lakói 1849-ben semmikép sem engedték meg, hogy egy, gonosztevőkkel megrakott, hajó szállítmányát partjaikon kitegye, kényszeríteni, pedig, nyilván nem lehetett őket ilyen kellemetlen vendégek befogadására. Ekkor már egész Anglia közvéleménye a legnagyobb készséggel fogta pártját bármelyik gyarmatnak, a mely e megalázó rendszer ellen kikelt. Hosszú időn át lassanként erősödött az a meggyőződés, hogy a deportatio rendszerével türhetetlen bajok járnak. Romilly és Bentham már régen az előtt elkárhoztaták. A képviselőház

1837-ben bizottságot küldött ki, hogy e rendszert megvizsgálja és jelentést tegyen felőle. A bizottságban ott voltak Lord Russell János, Peel Róbert, Sir, Buller Károly, Molesworth W. Sir, Lord Howick és később Grey gróf. Az általok összegyűjtött adatok minden gondolkodó embert tisztába hoztak a kérdéssel. Tisztelendő Clay Valter, a híres egyházi papnak, tisztelendő Clay Jánosnak, fia, azt mondja apjáról írt emlékirataiban, hogy, talán, soha könyv meg nem jelent Angliában, a melynek tartalma oly utálatos lett volna, mint a bizottság jelentésének függelékében foglalt adatok. E mondásban nem sok a nagyítás. Kénytelenek vagyunk az olvasó képzeletére bízni, hogy maga rajzoljon le magának némely oly rémséget, melyeket egy részletes jelentés tár vala föl a Norfolk sziget bűnbarlangjában történetekről, hol egy csomó teljesen elállatiasodott embert egymásra halmoztak és ott hagyták őket minden jötevő ellenőrzésforma nélkül, hajlék és női társaság nélkül. Norfolk szigeten lánczon dolgoztak az elítéltek. Fölhajszolták őket hajnal hasadtával és megvasazva űzték munkájokra, s este, aztán, megint beteretlék barlangjaikba. Elítélteket küldtek, némely kivételes esetben, Angliából egyenesen Norfolk szigetére; de rendesen oly büntető helynek tartották fön e szigetet, a hova azokat a gonosztevőket küldjék, a kik az anyahonban már elítélve, Új-Dél-Walesben való tartózkodásuk idején elkövetett bűnökért ismét elítéltettek.

Új-Dél-Walesben olyan állapotok valának, a milyeket a mivelt országok sem sokat láttak. Különösen Sydneyben rettenetes vala. Ha az elítélt a gyarmatba küldetett, a büntetés bizonyos próba-ideje után, föltételes szabadságot nyert, más szókkal engedély-levelet a távozásra. Megengedték nekik, hogy dolgozzanak a gyarmatosoknak és gondoskod-

janak magokról. Akárkinek szüksége volt munkásokra, kézművesekre vagy szolgákra: folyamodhatott az előljárószághoz s utaltványoztak neki elítélteket az illető célzra. Mind a női, mind a férfi elítéltekkel így bántak. Ott, hát, mindig bőven volt elítélt, férfi és nő egyaránt, szabadon járva-keelve Sydney mozgalmas életében, bizományokat végezve, üzletekben dolgozva, házi szolgálatokat teljesítve; látszólag épen azt a helyet töltve be, a melyet köztünk a kézművesek, munkások és cselédek betöltenek. Csakhogy, mégis, nagy volt a különbség. Az elítéltekből kitelt munkások és cselédek, valóság szerint, alig valának jobb helyzetben, mint a rabszolgák. Kiutaltványozták őket uraknak és úrnőknek s ezek számára kellett dolgozniok. Szigorú törvények valának alkotva s bizonyára igénybe véve is, hogy e rettenetes alárendelteket rendben lehessen tartani. A férfiak fegyelmezésére korbácsot használtak, a nők, a szó teljes értelmében, fékezhetetlenek valának. A hatóságoknak jogukban állt, valamely úr, vagy úrnő panaszára, akár ötven korbács-ütésre is elítélni a férfiakat. A büntetések jegyzékének némely tétele azokra az időkre emlékezteti az embert, a mikor az Egyesült-Államokban rabszolgaság uralkodott. Minden lapon találunk jelentéseket férfiak megkorbácsolásáról, mivel egyik vagy másik úr, avagy úrnő, rendeleteik iránti engedetlenkedésről vádolta őket; mivel valamelyik megfenyegette cseléd-társát, vagy nem akarta megvakarni a lovat, megtisztogatni a kocsit, vagy más ilyen megsértéseért a fegyelemnek. Az az úr, a ki egyszer ~~mind~~ tanácsbeli személy is vala, saját ügyében nem biráskodhatott, de a valóságban, bizony, úgy állt a dolog, hogy az urak és urnők megkorbácsolhatták elítélt cselédjeiket, a mikor épen jónak látták. Abban az időben tömegesen özönlött a benszülött népség. »a feketék,« a mint

nevezték őket, Sydney városába, épen, mint most az indiánok özönlének a Sóstó-városba, vagy Amerika valamely más nyugati városába. Itt aztán, a város végén eső házakban, konyhákban, hol, dögösködtek, mint hajdan Irországban a koldusok szoktak, valami hulladékot lesve, a melyet, talán, dobnak nekik. Akkor minden nap lehetett látni egy-egy féltuczat benszülött asszonyt, a mint egészen mezítelen ólálkodtak egy-egy ház ajtaja előtt, a honnan valamit vártak. A benszülött nők és az elítéltek nagyobb része közt majdnem szakadatlan érintkezés folyt. A »fekete« férfiak behozták asszonyaikat a városba s kínálták őket egy korty rumért, vagy egy kevés dohányért. Ama csodálatos társaságban sajátságosan vegyült össze az emberiség következő három rétege. Ott volt a mívelt angol, pénzével, tanultságával, családi szokásaival; ott volt az angol társadalom söpredéke, a jó madarak épen akkor röppenve ki a tömlőczökből és hajó-rekesztékekből, és ott volt a benszülött mezítelen vad. A nappali szobában ült a tanácsbeli felesége és lánya; az istállóban volt a deportált, a kinek bűne, talán, egy csomó betörés vala, koronázva a megkísérlett gyilkossággal; a konyhában olyan nő-cselédek ültek, a kiket az elítéltek telepéről fogadtak s a kikről tudták, hogy fajtalanok; az ajtók körül, pedig, a vadak, férfiak és nők vegyest, ólálkodtak. Ugy látszik, minden adat egybevág, hogy a női elítéltek, talán, alig egy-egy kivétellel, a szó teljes értelmében prostituáltak valának. Mégis, volt egy-egy kivétel s ezt érdemes följegyeznünk. E kérdés iránt vezetett nyomozások rendjén akadtak tanúk, a kik saját tapasztalatuk alapján állították, hogy olyan nők, a kik Angliában bármily névvel nevezendő bűn miatt elítélve, Uj-Dél-Walesbe deportáltattak, menthetetlen a gyalázatra adták magokat — kivéve,

ha ir nők valának. Más szókkal: az elítélt ir nő nem szükségkép vált gyalázatosná, ellenben minden más nő szükségkép azzá vált. Némely elítélt ily aljas nővel összeházasodott s élt a gyalázatos keresményből, titkot sem csinálva a dologból. Sok ilyen férj még dicsekedett is avval, hogy felesége bűnének bérén kitartatja magát s ahhoz képest fényt űzve él. Akkor, nekik, a thea és czukor nagy fényűzés vala s az ilyen osztályhoz tartozó férfiak között közmondásos vala, hogy a feleségnek kell gondoskodni, hogy a theás és czukros zacskó minden nap megteljék. Az elítéltek hamarosan beoltották a benszülötteket a civilisatio leggonoszabb bűneiből és legrettenetesebb betegségeiből. Hány angol háziasszony tapasztalta, hogy női cselédjei elmentek este valahova, reggel térve haza, s tudta egész bizonyosan, hogy a fajtalankodás valamely vad dombérozásában töltötte az egész éjszakát, de hiában panaszkodott miatta. Mindezek mellett is, azonban, előfordult, hogy egy néhány elítélt jó útra tért; hogy a vas-ipar terére adta magát, jólétre emelkedett és tiszteletet szerzett magának. Volt arra is eset, hogy az elítélt neje szintén kivándorolt Uj-dél-Walesbe, gazdaságot kezdett, vagy kereskedést nyitott, férjét kikérte magához cselédképében, s dolguk, aztán, elég jól ment. De általában véve az elítéltek a leggyalázatosabb életet folytatták s megméltelyeztek mindent, a mi csak érintkezett velök. Egy elítélt így szólt bírójához: »Akármilyen legyen is az ember, ha egyszer idekerült, csakhamar épen olyan gonoszszá válik, mint a többi; az emberi szívet kitépték kebeléből s a vadállat szívét tették helyébe.« Folytonos gyalázat, szakadatlan korbácsolás — e kettő összetételéből állt az elítélt élete. Akadt sok olyan elítélt is, a ki általában véve szerette ezt az életet s mindegyre leveleket irt otthoni ba-

rátjainak, hogy kövessenek el valami bűnt, deportáltassák magokat s kerüljenek Uj-dél-Walesbe. Egy hitvány gazembernek sokszor jól mehet ott a dolga. Ezt, bizonynyal, nem lehet Norfolk szigetére is alkalmazni. A legnyomorultabb sem lehet olyan elvetemedett, vagy olyan szerencsétlen, sehol a világon, hogy vigasztalást találhasson a szenvedések és förtelem ez ocsmány vaczkában.

Igy állottak e dolgok a képviselőház 1837. évi bizottságának leírása szerint. Az igazság érdekében szükséges megjegyeznünk, hogy majdnem minden célzást is kerülve, mellőztük a vizsgálat által kiderített legocsmányabb részleteket. Csak azokra a förtelmekre szorítkoztunk, a melyekről, általán, beszélni lehet. A bizottság elé került anyag adataiból mindenki meggyőződhetett volna, hogy a deportatio rendszere fölött el van a pálcza törve. Nyilvánvaló volt, hogy mihelyt bármelyik gyarmat arra fogta magát határozni, hogy kijelentse, hogy azt a dolgot tovább nem tűri, egyetlen angol miniszter sem koczkáztathatja azt a nyilatkozatot, hogy mégis ráerőszakolja a gyarmatosokra. Ez elítélt és gyűlöletes rendszert, azonban, még hosszú időn át alkalmazták tovább is, a mennyire épen lehetett. Fölötébb csábító vala mind az elmélet, mind a gyakorlat szempontjából. Kitűnő módja volt az otthoni népség annyi gazságaitól való megmenekülésnek; s nem nehéz volt magunkkal elhitetnünk, hogy e rendszer az elítéltek javulására nyújtott kilátást s hasznára lehet a gyarmatosoknak.

Ám a gyarmatosok, a végén majd mindenütt, arra határozták magokat, hogy nem kell nekik több a mi elítélteinkből. Csakis nyugati Ausztrália népessége volt hajlandó bizonyos föltételek mellett elfogadni őket, mert nyugati Ausztráliában a természet nagyon szűk marku s e

föld még mindenestre befogadhatja söpredékünk egy kicsinyke részét. Az ausztráliai arany-ásás megoldotta a kérdést arra nézve is, ha szenvedjék-e még valaha e gyarmatok is a deportatio rendszerének zaklatásait — mert a deportatio legrajongóbb hivei is aligha merték volna javallani, hogy gonosztevő-szállítmányokat küldjünk olyan vidékekre, a melyek az arany kísértéseitől izzanak. Gondolkodtak azon, hogy az elítéltek számára telepet rendezzenek be Carpentaria öblének partjain, a nagy ausztráliai sziget éjszaki felén. Nehány ilyenfajta terv különböző időközökben ismét fölmerült. Hanem a legszelidebb bírálat is mindjárt nyakukat szegte. Egyetlen nehézség elégséges volt, hogy hathatósan elbánjon velök. A képviselőház bizottságának leleplezései után, ugyan is, lehetetlen volt az elítéltek telepét nők nélkül rendezni be, s ha ily telep alapítása került szóba, ott volt a kérdés, mindjárt, honnan kapnak nőket? Tisztességes angol és ír lányokat kell-e csalogatni, hogy vándoroljanak ki és legyenek az elítéltek feleségei? Melyik politikus fogott volna ilyen indítványt tenni? A legbadarabb terveket találták ki. Bizonyos szellemes egyéniség azt vetette föl, hogy hadd házasodjanak az elítéltek össze a vad nőkkel. Szerencsétlenségre, azonban, azokon a helyeken, a melyeket e telepre nézve legalkalmasabbaknak tartottak, úgy esett, hogy nem voltak vad nők. A másik bölcselkedő azt mondta, hogy az elítélt férfiak vegyék el az elítélt nőket. Azonban, még, ha akadt volna is elég merész gyarmatügyi miniszter arra, hogy a parlament elé lépjen avval a tervvel, hogy a közönséges bűntettek alapján kell egy gyarmatot szervezni, azt kellett volna rá felelni, hogy távolról sincs elég női elítélt arra, hogy az elítélt férfiak számára, csak türhető arányban is, menyasszonyokat szolgáltatthassanak. Egy másik

tervet csak épen azért kell fölemlítenünk, hogy kitessek, mily messzire mennek valamely rögeszme hivei, hogy minden áron kiegyeztethessék azt a dolgok valódi állapotaival. Némelyek, ugyanis, azt gondolták vala magokban, hogy nem lenne rossz egy csapással két legyet ütni, egyszerre két bajt rázni le a nyakunkról: elitélteinket s azt a csoportot, a melyet kendőzve »társadalmunk átká«-nak szokás nevezni, valamely pusztá parton büntető telepet alapítva s nagy városaink elzüllött nőit hajó-rakodmányok gyanánt küldve oda, hogy legyenek ott feleségei a mostani és anyái a jövőbeli gyarmatosoknak. Mikor már az ilyen szabásu tervekre került a sor, látnivaló volt, hogy vége volt minden komoly tárgyalásnak, valamint a lehetőségnek is, hogy az elitéltek számára telep alapíttassék. A parlament mindkét házának bizottságai még 1856-ban is igen kedvezően nyilatkoztak a deportatio rendszeréről — jobban mondva, a deportatio valamely rendszeréről, valamiféle eszményi rendszerről — de meggyőződésöket is kifejezték, hogy az ismeretes rendszert tovább is föntartani immár lehetetlenség volna.

Ekkor, aztán, az a kérdés merült föl, mit csináljon, hát, Anglia azokkal a gonosztevőkkel, a kiket odáig el tudott utjából lapátolni? Minden menedék-hely bezárul vala már, kivéve nyugati Ausztráliát, s ez, bizony, majdnem semmit sem ért. Némely foglyot, akkor s azóta is, idejök egy részére Gibraltárba és Bermudába küldtek, de ezeket is megint visszahozták mind s itthon bocsátották szabadon, úgy, hogy ezeket sem lehetett másnak tekinteni, mint az Angliában fogva tartott gonosztevők egy részének. A deportatio rendszeréről kitünt, hogy olyan nyomoruságok járnak nyomában, a melyek nem tartoznak egyenesen szervezetéhez. Angliában és Scotiában sok ideig az volt a gyakor-

lat, hogy csak azokat küldték valamely gyarmatra, a kik tiz, vagy több évre voltak elítélve, ellenben a kevesebb időre elítélteket visszatartották a hajó-rekesztékekben és más fegyházakban. Ezekben a rettenetes hajó-rekesztékekben az elítéltek össze voltak zsúfolva, épen, mint Norfolk szigetén, majd minden felügyelet, vagy fegyelem nélkül, a minek aztán az lett az eredménye, hogy az ilyen hajót, bizonynyal nem sok nagyítással, »uszó pokol«-nak nevezhették. Majdnem bizonyos volt, tehát, hogy egész börtön-rendszerünket vizsgálatnak és újjászervezésnek kell alá vetnünk. A kormány, 1853-ban, tett egy lépést, a melyről nem alaptalanúl mondották, hogy az annak elismerése, hogy gonosztevőink egész gondozását magunkra kell vállalnunk. A minisztérium törvényjavaslatot terjesztett elő, mely szerint a deportatio helyébe a büntető szolgásgot kell behozni, kivéve azokat az eseteket, a melyekben az ítélet tizennégy, vagy több évre szól. A javaslat leszállította a büntetés mértékeit; vagy is, a büntető szolgásg rövidbb időszakaival helyettesíté a hosszabb időre terjedő deportatiót. Lord Palmerston akkor belügyi államtitkár volt. Pályájának ama sajátságos időszakában történt ez, a melyet egyik korábbi fejezetünkben irtunk le, mikor, ha élhetünk ily kifejezéssel, elvállalta a belügyi államtitkárságot azért, hogy, a mint maga mondá, megtanulhassa a belkormányzat mesterségét s közelebbi érintkezésbe juthasson honfitársaival. Jellemző erélyét egész merejében arra fordítá, hogy keresztülvihesse a másodfokú büntetések új rendszerének behozatalára szükséges rendszabályokat. A törvényjavaslat felső-házi tárgyalása alatt történt, hogy Lord Grey a távozásra szóló engedély leveleknek a gyarmatokban divatos rendszerét módosító indítványt nyújtott be. A távozásra szóló engedély-levelek

arra az elvre voltak alapítva, hogy az elítélt ne tartassék büntetésének egész idején őrizet alatt, hanem engedtessek meg neki, hogy egy darabig föltételes szabadságot élvezzen, mielőtt megnyerné teljes és minden korlátozás nélkül való szabadságát. Lord Grey azt is sürgeté, hogy a büntető szolgáltatásra szóló ítéletek tartamra nézve tétessenek egyenlőkké a deportatióra szóló ítéletekkel. A kormány ez utóbbi indítványt nem akarta elfogadni, hanem igen is el a távozásra szóló engedély-levelek elvét. A törvényjavaslatot a Lordok házában Lord Cranworth, a Lord kancellár, terjesztette elő. Mikor lekerült a képviselőházba, itt némi ellenvetéseket tettek a távozásra szóló engedély-levelek záradékával szemben, de a kormány ezeket is keresztülvitte. E rendszabály következménye az volt, hogy a deportatio helyett a büntető szolgáltatás állapotott meg, kivéve azokat az eseteket, a melyekben az ítélet tizennégy vagy több évre terjedő deportatiót mondott ki. Hát, bizony, kétséget sem szenved, hogy a távozásra szóló engedély-levelek elve igen helyes. De első próbája alkalmával a legteljesebb csalódást idézte elő ez országban. Sehogy sem akart sikerülni. Az egész angol közvélemény azt hitte fölöle, hogy az ilyen engedély-levél célja az előljárók fölhatalmazása arra, hogy az olyan embert föloldhassák a fogság alól, a ki valami képen bebizonyította magáról, hogy a büntetés ily megoldására érdemes, és azt, hogy a rendőrség szemét majd rajta tartja e föltételes szabadonbocsátás ideje alatt is. Csakugyan, Irországban épen így értelmezték e törvényt s ott a legteljesebb sikerrel alkalmazták is a távozásra szóló engedély-levelek rendszerét. Crofton Walter, Sir, a Fogházigazgatók Tanácsának elnöke, keze alatt épen úgy alkalmazták ez elvet, mint, a hogy az ember bárhol való alkal-

mazását képzelte volna magának s a hogy magok az engedély-levelekhez fűzött feltételek is bizonynyal és nyilván jelezték. Az irországi elitélteket elkülönítették a községtől s egy kis büntető-telepre gyűjtötték, Dublinhoz közel; elején durva, egyhangú és fárasztó munkára alkalmazták; azután arra a hitre bátorították őket, hogy erélylyel és jó magaviselettel fokonként büntetésök enyhítésére, sőt, még némi jutalomra is érdemesíthetik magokat; valóságos újjáalakító fegyelem tanfolyamának vettettek alá; föltételes szabadságukat, aztán, azonnal megnyerték, mihelyt kellőleg bebizonyították, hogy megérdemelték és méltók reá; de, még ekkor is, koronként jelentkezniök kelle a rendőrségnél, s azt is tudták, hogy mihelyt kitünnék, hogy régi szokásaikhoz és régi társaságukhoz visszatértek, bizonyosra visszaküldik őket a büntető telepre, hogy kezdjék a nehéz munkát elől. Ennek, aztán, nevezetes és tartós javulás lett a következése. A föltételeson szabadon bocsátottaknak könnyű volt alkalmazást nyerniök. A kinek a Crofton Walter, Sir, engedély-levele volt a kezében, arról, már csak ebből is, tudta mindenki, hogy jó akaratának és szilárd jellemének már tanubizonyosságait adta. A rendszer, tehát, Irországban épen az volt, a mit számára szerzői csak kívánhattak. Ámde, Angliában, megfejthetetlen okoknál fogva, úgy értelmezték e törvényt, mint a mely, egyszerűen, minden elitéltnak jogot ad arra, hogy fogsága bizonyos ideje multán, távozásra szóló engedély-levél iránt támaszthasson igényt, föltéve, ha épen durva módon meg nem sértette a börtön-szabályzat valamelyik pontját, vagy valami erősen rosszul nem viselte magát. Grey György, Sir, a belügyi államtitkár, 1856-ban azt mondotta a képviselőháznak, hogy soha nagyobb csalódás nem volt, mint az a föltevés, hogy az

ilyen engedély-levél jó erkölcsökről szóló bizonyítvány, és hogy az emberek csak abban az esetben nyernének ilyen levelet, ha igazolni tudták, hogy megjavultak. A távozásra szóló engedély-levelet, folytatá fejtegetését, igaz, nem adják meg, ha az elítélt fölöttébb rosszúl viseli magát; de az elítéltek, rendes körülmények között mindig, »önként érthető dologkép támaszthatnak, a fogság bizonyos meghatározott szakának leteltével, ily engedély-levél iránt igényt, mihelyt meg nem szegték a börtön-szabályokat, s úgy viselték magokat, hogy a börtön-felügyelők kedvezőtlen véleményét magokra nem vonták.«

Fölösleges lenne részletesen vizsgálnunk annak a rendszernek hatását, a melyet Grey György, Sir, így rajzolt. Egy csomó gazembert, a kit a bírák arra ítélték, hogy ennyi s ennyi időre fogságban üljenek, minden elképzelhető igaz ok nélkül, csak rábocsátanak a társadalomra, ítéletök lejártánál sokkal előbb. Angliában, csakugyan, a szó szoros értelmében, rábocsátották őket a társadalomra, mert az itteni előljárók azt képzeltek, hogy, ha az emberek látják, hogy a rendőrség ügyel egy-egy jó madárra, majd ez nehezebben talál alkalmazáshoz, munkához jutni. A rendőrségnek, tehát, bölcs megfontolás után, kiadták a rendeletet, hogy tartózkodják felügyelésöktől. »Egykor ismertelek,« mondja Mr. Browning egyik költeményének hőse, »de, ha találkozunk az éden-kertben, arczom feléd sem fordítom.« A rendőrségnek is megparancsolták, hogy ilyen tartózkodva járjon el, ha meg találja látni, hogy Furkós Peti foglalkozást keres valamely gazdag békés tűzhelyénél. Egykor, bizonyára, ők is ösmerték ezt az uraságot, de most el kelle mellette haladniok, arczukat sem fordítva felé. Semmi, a mit — hogy Smith Sydney szavaival éljünk — Timbaktu bel-

szervezetéről tudunk, föl nem jogosít arra a föltevésre, hogy ilyen egy rendszer ott csak egy évig is tarthatta volna magát. A távozásra szóló engedély-levéllel kibocsátott gazembereknek épen fele, újabb büntett miatt, ismét horogra került s megint elítéltetett. Azok közül, a kik, noha el nem valának ítélhetők, de az alatt a gyanú alatt álltak, hogy régi szokásaikhoz visszatértek, 60—70 százalék kiszabadulása első éve alatt már megtántorodott. Bramwell báró birói székeről jelentette ki, hogy látott olyan gonosztevőket, a kik három egymás hátán nyugvó ítéletökre hivatkozhattak. Az elítéltet szabadon bocsátották távozásra szóló engedély-levéllel, aztán elítélték valamely újabb büntettért és ismét visszaküldték a fogságba; engedély-levéllel ismét kibocsátva, még egyszer elítélték, mielőtt még első ítéletének ideje lejárt volna. Egész Anglia fölzúdult; és mint minden fölzúdulást, ezt is mind a túlzás, mind a félreértés táplálta. Az elítéltekkel szemben gyakorolt eljárás elég rossz volt; de a közfelfogás az engedély-leveles embereknek tulajdonított minden olyan bűnt, a melyet valamely, egykor elítélt és fogva tartott, ember követett el. Valaki, a ki ítéletének egész idejét leülte s a kit, ehhez képest, szabadon kelle bocsátani, mindjárt azután valami bűnt követett el. A fölízgult közvélemény mindjárt azt mondta rá, hogy a bűnös engedély-leveles volt. Mint már mondók, 1856-ban két bizottság működött. A közönség izgalmanak és az egész kérdés parlamenti megfontolásának volt, aztán, eredménye a Grey Gyöngy, Sir, által 1857-ben benyújtott törvényjavaslat. Ez a rendszabály kiterjesztette az 1853. évi törvény határozmányait, minden esetben büntető szolgasággal helyettesítvén a deportatióra szóló ítéletet. Kiterjesztette a büntető szolgaságra szóló ítéletek határait, megfelelőkké tevén a

deportatio határozmányainak, a mire a bűnösöket az előtt itélni szokták. Fölhatalmazást adott, egyszersmind, a büntető szolgaságra szóló ítéleteknek, az előbbi törvényhozási engedélyhez képest, rövidebb időre való kiszabására is, lehetővé tévén, hogy a büntető szolgaság büntetését már három évre is ki lehessen szabni. Továbbá, kimondta, hogy minden büntető szolgaságra szóló ítéletet avval lehet megtoldani, hogy az elítéltet a hazából eltávolítva, tengeren túli alkalmas helyekre lehet küldeni; azon fölül megszorítván az ítéletek leszállításának eseteit. Ez a törvény, a mint kitűnik, egészen elenyésztette a deportatio régi divatu rendszerét, de meghagyta a bíróságoknál azt a hatalmat, hogy a büntető szolgaság kitöltését valamely gyarmatra szabják ki, a hol belátásuk szerint kivihetőnek találják. Kormányunk még mindig azt forgatta elméjében, hogy nyugati Ausztráliát fölhasználja gonosztevőink számára, de ebből a tervből semmi sem lett, sem az új törvény ama határozmányából, mely erre való tekintettel, bele illesztetett — úgy, hogy a deportatio a valóságban el volt törülve. Hogy az így megjavított törvénynek más szempontokból minő hatása volt: később lesz még alkalmunk megvizsgálására.

Nem csak a deportatio volt az a közkeletű intézmény, a mely ezzel az évvel véget ért. A Gretna Greenben kötött házasságok szintén elvesztették törvényességöket 1857-ben, ez időre szóló halálos ítéletök az előbbi ülésszak egyik törvényében levén kimondva. Az ilyen házasságok, ettől kezdve, törvénytelenek valának, kivévén, ha az egyik házas fél az előtt legalább három hétig lakott Scotországban. A gyors menekülés a határon át; a posta-kocsi és páráló, lihegő lovak; a fölizgult szerelmesek, az üldöző atya mind, mind

a hagyományok világába tűntek. Epedő Lidiának, immár, várakoznia kelle az engedélyre és áldásra, s még a regényírók is, valószínűen, egyetlen sohaj nélkül mondtak le egy olyan változatról, a mely unalmassá vált a regényekben már jóval az előtt, hogy a valóságban elvesztette érdekességét.

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET.

A Szipoyk.

A plasseyi csata századik évfordulóját 1857. június 23-dikán ünnepelték Londonban. Az ünneplés egyik mozzanata az eszközök beszerzése volt, hogy Clive-nek emléket lehessen szülő megyéjében emelni. Ilyen gyülekezés alkalmával csak természetes, hogy sok minden szóbeszéd folyt India akkori állapotairól és e nagy birodalom jövőjéről, melyet az angol korona számára csak a Clive szelleme és erős akarata tudott biztosítani. Nyoma sem volt, azonban, ez alkalommal annak, hogy valami aggodalom merült volna föl Bengal közállapotai iránt, sem, hogy valamelyik résztvevő nemes úr és polgár ember képzelte volna, hogy épen abban a pillanatban India sokkal komolyabb válságon ment keresztül, mint a minővel magának Clive-nek is megküzdnie kelle. Csakugyan, egy hóval, vagy mennyivel, az előtt egy bombayi újság nagy meglepéssel jelentette az öröndetes tényt, hogy India »teljes-tökéletesen« nyugodt. Ám, abban az órában, a melyben a Plassey-ünnep folyt, az indiai nagy mézszárlás már hat hetes volt, már kiterjedt és határozott arányokat öltött, s Indiában már tudták róla, hogy olyan egy vonaglás az, a mely alapján rendítheti meg a

brit uralomnak Hindostanban egész szervezetét. Néhány nappal az ünnepély után folyt is futó és mellékes tárgyalás a parlamentben ama kétes hírek fölött, melyek kezdtek Indiából érkezni; de akkor még egész Angliában sem kezdett senki komolyan foglalkozni a dologgal. A hírek, aztán, a végén rohammal érkeztek.

Soha a mi korunkban, vagy talán, egyáltalán soha olyan hírek nem lepték meg Angliát, mint az első kimerítő tudósítás az indiai lázadásról. A hírek rettenetesen, bár nem természetellenesen, nagyítva érkeztek. Egész Anglia megdermedt a rémülettől, mikor hallotta az angol nők és gyermekek amaz óriási mértékben történt fölkonczolásának történeteit; ama kimondhatatlan kínzásokat, a meggyalázó kicsapongásokat, elkövetve angol asszonyokon és lányokon.

A hirlapok tele voltak a legrettenetesebb és legrésztetesebb tudósításokkal, hogy mikép hurczolták a legelőkelőbb és műveltebb urhölgyeket mezítelen Delhi utczáin végig, s mikép állították őket mezítelenségökben Delhi agg királyának szemei elé, hogy legeltethesse boszuját a foglyok szégyenének és kínjának szemléletével. Leírásokat közöltek, melyekre most nincs miért külön kiterjeszkednünk, azokról a gyalázatos megcsonkításokról és kínzásokról, a melyekkel angol nőket illettek, hogy kielégíthessék a zsarnok dühének szomját. Csak egy második Procopius ¹⁾ tolla tehetett volna teljes igazságot azoknak az elbeszéléseknek, a melyek napról-napra előzőnlőtték a remegő angolok füleit, mignem minden gondolat, még indiai birodalmunk biztonságának érdeke is, abba a hangos követelésbe olvadt, hogy boszút

¹⁾ A byzanci történetírók között szereplő egyik historicust érti, Nagy Constantin idejéből.

kell állani ezen az egész lázadó fajzaton, nemzetségen és népességen, a mely megkinozta és meggyalázta a mi vérünk-
ből való asszonyokat. Az egész veszedelemnek végét kelle
bevárni s csak azután, hogy a brit fegyverek visszahódítot-
ták ismét éjszaki Indiát, világosodott föl Anglia az iránt,
hogy miben is állottak voltaképen azok a hiresztelt kinzá-
sok és meggyalázások. Intézzük hát el a rémséges történetek-
nek ezt a legkinosabb részét, mindjárt most elején s egyszer
mindenkorra. Az indiai mészárlás idején kegyetlen módon
és pátakokban ontatott ártatlan nők és gyermekek vére;
és pedig egy nevezetes alkalommal oly vérszomjasan, hogy
a középkori hadviselés legvadabb korába is beillett volna.
De erőszaktételek nőikkel szemben, a szó közönséges értel-
mében, nem történtek. Egy angol nőt sem mezítelenítettek
meg, meg nem gyaláztak, vagy szándékosan meg nem cson-
kítottak. Erre nézve a mészárlás minden történetírója meg-
egyezik.

De, ha a lázadás első, Angliába érkezett, hirei ily-
szerű nagyításokat foglaltak is magokban, úgy látszik, nem
volt nagyítva, sőt még talán megfelelő mértékben föltün-
tetve is, a válság komoly természete, a melynek elintézésére
Anglia oly rögtönösen vala kényszerítve. A tény az volt,
hogy a nagy ind félsziget éjszaki és éjszaknyugati felének
nagyobb részében a benszülött fajok föllázadtak az angol
hatalom ellen. Nem csak a Szípoyk lázadtak föl. És épen
nem csupán katonai lázadás volt az. Több tényezőnek össze-
hatása volt, már akár előre szőtt-font tervezgetés és hosszas
előkészületek eredményeképen, akár pedig, mint valamely
váratlan alkalom és véletlen gyors szülötte — de összeha-
tása a katonai panaszoknak, nemzeti gyűlölségnek és vallá-
sos vakbuzgóságnak, India angol hódítói ellenében. Részt

vettek abban a benszülött hercegek és benszülött katonák. A mohamedánok és a hinduk elfelejtkeztek kölcsönös valósi ellenszenvökről, hogy kezet fogjanak a keresztyének ellenében. Gyűlölet és rémület volt e nagy forradalmi mozgalom szító tüze. A mázas töltény-tartók miatt támadt fölháborodás csak az a véletlen szikra volt, a mely az egész gyúlékony anyagba pattant. Ha ez a szikra föl nem lobbantja vala, majd föllobbantotta volna valami más. Valóban, vannak gondolkozó és jól értesült történetírók, a kik azt tartják, hogy a mázas töltény-tartók esete még szerencse volt a mieinkre nézve; mely a midőn váratlanúl jött, siettette véletlenül a nagy kitörést, de később, és fokozatosabban s így jobban előkészített műveletek eredményeképen jöve, sokkal veszedelmesebbé válhatott volna uralmunk tartósságára nézve.

Lássuk, először is, mik valának a kitörést környező tények? Mikor a javított (Enfield-féle) vontcsöví fegyvereket bevitték az indiai hadseregbe, az a vélemény kezdett elterjedni, hogy a töltények olyan papir-burokkal vannak ellátva, a melynek máza tehén-faggyúból és disznó-zsír-ból állana. Ugy látszik, a papir csakugyan mázas volt, de a máz nem olyan anyagokból készült, mint a melyek vallásos riadalmat keltettek a benszülött csapatoknál. Ugyanis, a tehén-faggyúból és disznó-zsír-ból készült vegyíték a lehető legrosszabb és használhatatlanabb mázat adott volna a Szípoyk között kiosztott töltény-tartók számára; mert a hindu vallásos tiszteletet érez a tehén iránt, a mohamedán, pedig, a legnagyobb utálattal néz a disznóra. Amannak képzelete szerint valami szent vala megszenteltségtelenítve; emennek hite szerint, pedig, valami tisztátalant és utálatost erőszakoltak rá, hogy minden nap a kezébe vegye. Az új

fegyvereket 1856-ban küldték el Angliából s a katonák azonnal morogni kezdtek hordozásuk ellen. Mindenfelét megkísérlettek, hogy eloszlassák a benszült csapatok fölháborodását. A nehézséget okozó töltények használatát fölfüggesztették egy 1857. januárjában kiadott rendelettel. A főparancsnok a következő májusban kiáltványt bocsátott ki, biztosítván Bengalia hadseregét, hogy mindazok a mesék, a melyeket közöttük vallásuknak az indiai kormány által szándékolt megsértéséről, vagy castjok méltatlansággal illetéséről terjesztettek, csakis gonosz czélzatu költemények és hazugságok. Hanem, azért, a csapatok mégis erősen hitték, hogy valami tervet főznek vallásuk ellen. A lázongás szelleme kezdett mindenfelé terjedezni. Nehány ezred márcziusban el volt bocsátandó. Áprilisben néhány Szipoyt végeztek ki, durva és nyílt lázadás miatt. Ugyan e hónapban a benszült bengal lovasság közül többen megtagadták Meerutben a közöttük kiosztott töltények használatát, habár hatáságilag biztosították őket, hogy a papir, melybe a töltények burkolva vannak, soha sem is ért semmiféle kifogás alá eső anyaghoz. Ezeket a katonákat május 9-dikén börtönre vetették. Pörük a katonai törvényszék előtt folyt s nyolczvanuk ítélete tiz évi börtönre és nehéz munkára szólt, a többi öté, pedig, ugyanilyen hat évi büntetésre. Lánczra verték őket társaik szeme láttára, a kik kétségen kívül, vallásos hitök vértanúinak nézték őket, a mint nyilvánosan bekísérték a közönséges börtönbe. A börtönnél alkalmazott őrség mind Szipoy katonákból állott.

A következő nap, május 10-dike és vasárnap, nevezetes vala. A meeruti benszült csapatok nyílt lázadásban törtek ki. Elérkezett a *summa dies*, az *ineluctabile tempus*. Lőttek tisztjeikre, megöltek egy ezredet

és másokat, betörték a börtönbe, kiszabadították társaikat s az európai lakosságból többeket fölkoncizoltak. Az európai csapatok hirtelen rendbe szedték magokat s kiűzték ezeket állásukból és laktányáikból. Ekkor következett a nevezetes esemény, a lázadás forduló pontja; az a tett, a mely jellemét szabta meg s azzá tette, a mivé utóbb vált. Meerut jelentékeny katonai állomás a Ganges és Dzsumna közt, Delhitől éjszak-keletre, harmincznyolcz mértföldnyire. Delhi óriási palotájában, a mely magában is majdnem egy egész város, a törvénytelen és szabadalmazott bűn és véték e füstös Alsatiájában,¹⁾ élte napjait Delhi agg királya, a mint nevezték; ez a, ha cziméből nem is, de hatalmából egészen kivetköztetett uralkodó, a nagy Timur származéka, a nagy-mogulok utolsó képviselője. A lázadók a Delhibe vivő uton menekültek, s a balvégzet úgy hozta, hogy nem üldözték, vagy tartóztatták föl futásukban. Föl nem tartva, nem is üldözve rohantak Delhibe és a királyi palota kerítésén belülre tolultak. Ott esengtek pártfogásaért, könyörögtek, hogy tegye ügyöket a magáévá s fogadja őket védelme alá. Ott, mindjárt, kikiáltották őt India császárnak s palotája fokára kitűzték az angol uralom ellenében a forradalom zászlaját. Így, egy pillanat alatt vezetőhöz, lobogóhoz s jelszóhoz jutottak és a lázadás forradalmi háborúvá alakult át. A városban levő és a két mérföldnyi távolságra fekvő Delhi-hegy hátán elszállásolt s innen a városba látó Szipoy csapatok azonnal összefűztek sorsukat a lázadókéval. A szegény vén bábu, a kit császárkodul állítanak oda, mintegy nyolczvan éves lehetett, egy gyöngye teremtés, a

¹⁾ Így hívták, egykor, London Whitefriars (szürke barátok) nevű kerületét.

kiról az volt a hit, hogy finom érzéke van a költészet és a szelid élvezetek iránt. Hosszas időn át pusztá nyugdíjasa volt a Kelet-indiai Társaságnak. A Társaság, mindjárt az angolok és francziák közt Indiában fölmerült cselszövények és küzdelmek kezdete óta, védelme alá fogadta Delhi uralkodóit, mint mondá, hogy a versenyző hatalom támadásai ellenében megvédelmezze őket, s a mint gondolni is lehetett, a Delhi-beli uralkodók csakhamar épen csak nyugdíjasaivá váltak a brit hatóságoknak. Arra nézve is megegyezés történt, hogy a régi király halála után másnemű intézkedés lépjen életbe; hogy a királyi czim nem lesz tovább viselhető, és hogy a palota előjogai, melynek lakói ez ideig saját szabad elhatározásaik szerint élhettek, megszoríttassanak, vagy eltörültsessenek. A városban az ügyeket egy brit meghatalmazott intézte, s kívül, a Delhi-hegyháton, brit katonaság volt elszállásolva. A régi király még élt s királyi czimét viselte. Annak a nagy dynastiának volt a képviselője, a melynek neve és képe volt látható, mintegy húsz év óta, India minden pénzén. Ő vala képviselője a törvényes öröklésnek és az istentől nyert jognak s ő benne összpontosult valamennyi párt és secta, a melyekből a lázadás állott, vagy állhatott, mint az egésznek látható és elismert fejében. Ha a Meerutból menekülő lázadókat azonnal üldözték és szétszórták, avagy elfogták volna, még mielőtt Delhibe értek, sokkal rövidebb és egészen más történetet kellene elbeszelnünk. Így, azonban, mire elérték, föl nem tartóztatva, a hajnali fényben ragyogó Dzsumnát, midőn átözönlöttek a rajta átvezető hajó-hidon, és midőn, a végén, azt kiabálták a palota ablakai alatt, hogy azért jöttek, hogy visszaállítsák a Delhi dynastia uralmát, a nélkül, hogy tudtak volna felőle valamit, egy nagy történelmi mozzanatot

állítottak elő s a katonai lázadást nemzeti és katonai forradalommal változtatták.

Igy kezdődött és öltötte föl határozott jellegét az indiai forradalom. De a tények e száraz fölsorolása nagyon kevésbé magyarázná meg, hogy pár ezred föllázadása, hogyan ölthette magára egész egy forradalom képét? A lázadások nem új dolog Indiában. A mázas töltény-tartók ideje előtt is volt ott néhány igen komoly kitörés. A társaság európai tisztjei is föllázadtak Bengalban, majdnem egy évszázaddal előbb; de a szipoyk, akkor, határozottan megálltak a társaság mellett, melynek kenyerén, saván éltek. Ennél szélesebb körre terjedő és még komolyabb lázadás történt Vellore-ban, Madrashoz közel, 1806-ban; és a híres Tippo Sahib fiaí szintén pártjára állottak a lázadásnak, azon igyekezve, hogy házuk elveszett hatalmát, ezen az úton, szerezhessék vissza. Végét csak úgy lehetett vetni, hogy formaszerű háborút folytattak ellene s Vallore-t vissza kelle hódítani. Egy bengal ezred 1849-ben elfoglalt egy erődöt Lahore közelében. Napier Károly, Sir, Scinde hódítója, egy időben tiltakozott az ellen, mintha Bengal harmincz ezrede érett volna a föllázadásra. Azonban, úgy látszik, Napier csakis a katonai lázadást, nem pedig a vallásos és politikai forradalmat értette ez alatt. Magában Meerutben, a kitörésnek épen bölcsőjében, Hodgson ezredes egy röpiratot tett 1851-ben közzé, annak kimutatására, hogy a papi castnak a bengali hadseregbe való igen szabad bebocsátása lázongást szíthat a benszülött csapatok között. Hanem több körülménynek kellett ott összejátszania, hogy olyan forradalmat hozhatott létre, a milyenről Napier még csak nem is álmodott soha; olyan egy forradalmat, a mely természetére nézve, épen annyira elütött attól a kitöréstől, a melyről

ő beszélt, mint a mennyire különböző volt a francia forradalom a Nore föllázadásától. ¹⁾ Ezek az okok, bár különböző módon, de egy időben, indították föl a hadsereget, a hercegeket és a népeket Indiában.

»Valamely lázadás indítói és okai,« mondja Bacon — és e szavakat igen találóan és nagy hatással idézte Kaye I. W., Sir, »A szipoy-háború története« czimű könyvében — »a vallásos újítások, adók, a törvények és szokások megváltoztatása, előjogok megszegése, az általános zsarnokság, méltatlan személyek és idegenek előkelő helyekre állítása nagy halálózások, a katonaság elbocsátása, a szenvedélyeskedésig fokozódott pártoskodás, s a nép több efféle sérelme, a mi közös zászló alá gyűjti s egyesülésre ösztönzi őket.« Nem állítjuk, hogy a forradalom mind e különböző indító okai szerepeltek volna Indiában, de, bizonynyal, igen sok ezek közül, vagy talán a legtöbb, közrejátszott. És, a mint hasonló esetekben történni szokott, itt is úgy esett, hogy az indiai uralkodó hatalom sok változtatást idézve elő, jobban mondva, önzetlenül sok előnyt juttatva az indiai érdekek emelésének, minden irányban való fokozásának részébe, ezek is a lázadás és forradalom okaivá és szítóivá váltak. Beszéljünk először is a hadseregről. A bengaliai hadsereg mind szervezetére, mind körülményeire nézve nagy mértékben különbözött a bombayi, vagy madrasi hadseregtől, az akkori indiai kormányzat e másik két nagy területétől. A bengaliai seregben sokkal több volt a hindu szipoy, mint a mahomedán, s legnagyobb részők magas rendű brahmin

¹⁾ A Nore nevű hajó 1797-ben föllázadt és megakasztotta az egész forgalmat a Themzén, míg lefegyverezve, erőt vettek rajta, s a legénység közül többeket kivégeztek.

volt; míg Madrasban és Bombayben a sereg, mint ma a bengal ezredek is, minden secta és faj embereiből állott, minden különbség nélkül. A bengal katona, egész a lázadás előtti évig, csak az indiai szolgálatra volt besorozva, s egyáltalán nem volt kötelezve, hogy a tengeren túlra is elszállítható legyen — a fekete vizen túlra, melyen átkelni a szipoy fél és irtózik. A bombayi vagy madrasi katonáknak ilyen kiváltságuk nem volt és 1856. júliusában a katonai parancsnokság rendeletet adott ki, hogy jövőre a sorozás Bengálban is, minden megszorítás nélkül, bárhol teljesítendő szolgálatra szóljon. Ez által a bengal szipoyk nem, hogy egyedül hagyattak volna a kiváltságos és kényeztetett kegyenczek helyzetében, hanem még azt a méltatlanságot és bosszúságot is türniök kellett, hogy kiváltságuktól megfosztatnak. Ezek, bizonyynyal, kitünő katonák valának, és volt parancsnokuk különösen kitüntette őket. De nagyon büszkék is voltak és mereven ragaszkodtak mindahhoz, a mit joguknak tekintettek. Külön éltek, számos és majdnem korláttalan terjedelmű családjokkal, mely az atyafiság minden fokozatát magában foglalta; külön főzték eledelöket és külön fogyasztották el; a fegyelem szabályait elismerte, a midőn szolgálatban volt, de a szokások, törvények és erkölcsök egészen külön codexét követte magán élete szabályozójaképen. A szipoyk vérrokoni ragaszkodása fölöttébb erős vala. Az idősebb szipoy mindig nagy gondot fordított arra, hogy ezrede jó bőven el legyen látva családjából került ujonczokkal. Valamint a brit hadsereg scot-felföldi származásu altisztje mindenképen azon igyekszik, hogy ismeretsége köréből és clanjából a lehető legtöbbnek legyenek az ő regimentjében; valamint az irföldi a new-yorki rendőr-seregben minden lehetőt elkövet, csak, hogy annyi barátját és földi-

társát gyűjthesse ugyanabba a csapatba, a mennyit csak bír: a szipoy is minden igyekezetével azon van, hogy vére és faja minden ia-fiával vehesse magát körül. A clan- és secta-szellem, tehát, nagyon uralkodott a szipoy-ezredek között, s a katonai fegyelem és az *esprit de corps* felszines folyama alatt sodró árral örvénylett. A szipoy még saját hit-rokonától is megtagadott némely kiváltságot, ha nem állt katonai szolgálatban. Adjuk ehhez hozzá, hogy nagyon gyakran nyakig el volt adósodva; hogy zsoldját rendesen lefoglalva tartották az uzsorások, a kik úgy a nyakára kötötték magokat, mint egyik kikötő-városunkban a toborzó-ügynökök a hajósoknak szokták, és hogy, ehhez képest, bizonyos mértékben Catilinával gondolkodott, valami általános fölkelést, s a régi kötelezettségek alóli fölszabadulást óhajtva.

De, ha a hindu-szipoy valódi helyzetét akarjuk megbirálni, mindenek előtt számításba kell vennünk a castok rettenetes intézményének hatását. Az angolnak, vagy bármely nemzetbeli európainak képzelő erejét ugyancsak nagy mértékben segítségül kell vennie, ha képzetet akar magának ez otromba babona hatalmáról alkotni. A ki tiszta-csupa véletlenségből, valami tisztátalannal való legcsekélyebb érintkezés nyomán, castjából kitörültetett, ez által ki volt zárva az egész életből és istentől örökre elkárhoztatottnak tekintetett. Legkedvesebb barátja, legközelebbi rokonai rémülettel és utálattal fordítottak neki hátat. Mikor Macgregor Ilona, Scott regényében, a rajta elkövetett gyalázat érzetét ki akarja fejezni, azt mondja, hogy anyja csontjai a sirban elfordulnának tőle, ha testét az övé mellé helyeznék. A szipoy tökéletesen meg volt győződve, hogy anyja csontjainak el kell fordulniok, nehogy érintkezhessenek a castjából kizárt fiának megszeplősített testével. Ám, különböző okok

azt a szívós gyanút támasztották a szipoy elméjében, hogy az ország angol kormányzóinak föltett szándékuk a hinduk tisztátalanokká tétele, vagy az egyetlen castba sorozás, azaz a cast-nélküliség holtszerű színvonalára süllyesztése. E gyanú, részben, abból a tényből származott, hogy a castok ez intézménye, oly teljesen és oly egyetemesen áthatva az élet minden mozzanatát, egész teendői körét, szükségkép gyakori összeütközésbe jött az európai katonai és polgári kormányzatának minden rendszerével, akármilyen gondosan és kiméletesen bántak is vele. Kétségen kívül, sokszor figyelmetlenséget és megfontolatlanságot is tanusítottak a hinduk sajátos és nagyon szövevényes nézetei iránt. Az angol, rendszeren, nem valami nagyon találékony, s ama rokonszenves ösztönökkel sincs valami gazdagon felruházva, a melyek arra indíthatják az uralkodót, hogy beletalálja magát az övéitől nagyon is elütő érzelmekbe és szokásokba, s elnéző tudjon azok iránt lenni. Sokak előtt, a kik csak épen az előtt érkeztek Angliából, oly kimondhatatlan badarságoknak tüntek föl a hindu tanok és szokások, hogy el nem tudták képzelni, hogy lehessen emberi lény, a ki komolyan hódoljon azoknak, és így nem vették magoknak azt a fáradságot, hogy titkot csináljanak a hitvallás ostobasága s a benne hívők képmutatása felőli véleményökből. Az idősebb tisztek és polgári állásuak közül többen a szívők gyökeréig meg voltak győződve, hogy a nyílt, sőt mondhatjuk: a támadó hit-térítés munkája minden keresztyén kötelességei sorában foglal helyet; és, ehhez képest, legjobb meggyőződések szerint és a legtisztább szándékkal, még csak jobban megszilárdították ama gyanú terjedését, hogy a hatóságok el vannak határozva a hinduk tisztátalanná tételére. És ezek az aggodalmak nem is csupán a hinduk között terjedtek el. A mo-

hamedánok is épen olyan erősen meg voltak győződve, hogy az ő hitöket és vallásos szokásaikat is épen úgy ki akarják kurálni. Közöttük is mindenfelé azt suttozták, hogy a mohamedánok sajátságos keresztelési szokását törvény útján akarják megszüntetni, és, hogy a mohamedán nőket kényszeríteni készülnek, hogy a nyilvános helyeken fátyol nélkül jelenjenek meg. Bármely tekintetben való legcsekélyebb változtatás csak újabb táplálékot nyújtott a hinduk és mohamedánok között elterjedt gyanúnak. Mikor a börtön-szabályokon azt a változtatást tették, hogy a benszülött foglyoknak nem engedték meg tovább, hogy magok főzzenek magoknak, azt kezdték mindenfelé suttozni, hogy ez a titkos terv első nyilvános jele, hogy a castokat, s evvel egyzersmind a hinduk testét és lelkét, meg akarják rontani. Egy másik változtatást is föl kell említenünk. Egy időben arra czéloztak, hogy a benszülött csapatokat nagyobb részt benszülött tisztek parancsnoksága alá helyezték. Azt remélték, így, hogy az emberek az által némiképen kielégítő biztosítékot nyernek, hogy vallásos tekinteteiket számba veszik és tiszteletben tartják. Ám, a derék, vállalkozó, tehetséges brit rendre-rendre minden tiszti állást a maga számára foglalt el. A főbb állásokból mind kiszorították a benszülötteket, míg, a végén, az lett belőle, hogy a hadsereg angol parancsnokság alatti benszülött csapatokból állott. Ha meggondoljuk, hogy egy-egy alsóbb casthoz tartozó hindu altisztnek, szolgálaton kívül, gyakran porig meg kelle magát aláznia a polgári szipoy előtt, ha ez a brahmin-rendhez tartozott, valamennyire elképzelhetjük, mily állandó összeköttetéseknek kelle a katonai fegyelem és a vallásos nézetek között előfordulniok egy oly hadsereg hindu tagjainál, a

melynek majdnem kizárólag csak európai és keresztyén parancsnokai voltak.

De szerepelt ott egy másik tényező is, és pedig, a mely félelmesen hatalmas módon szította ama, máskülönben határozatlan, forrongását az érzelmeknek, melyek avval fenyegettek, hogy az indiai angol uralom békés fönnállása fölzarodik. Szólottunk a hadseregről és vallásos kételyeiről; immár szólnunk kell ama területi és politikai befolyásokról, melyek India hercegeit és népeit érintették. Épen a lázadás kitörése előtt vitték keresztül a határok teljes kigazítását, az annexio merész és korlátatlan politikájának érvényesítését, az újjászervezés egész hatalmas rendszerét alkalmazva a nagy indiai félsziget éjszaki és éjszak-nyugati részének egész területi berendezésére. India teljes újjáalakításán hatalmas szellem dolgozott; és, ha nem lehet forradalmakat rózsa-vizzel csinálni, visszahatás nélkül sem kivihetők azok.

Lord Dalhousie nem rég hagyta vala el Indiát, Lord Canning neveztetvén ki főparancsnokká, midőn a lázadás kitört. Lord Dalhousie parancsoló erélyű, rettenthetetlen bátor férfiú vala, mély belátása által az emberek fölötti uralkodásra, szelleme által a hódításra hivatva. Az indiai államférfiak óriási színpadon játszzák szerepöket, s a világ, általában, mégis csak afféle vidéki színészek szerében számítja őket. Működésökért és érdemeikért nem nyerik el a méltó hirnevet. Indiában olyan férfiak nőttek ki magokat, a kiknek tettei, ha Európában végzik vala, legalább is a Richelieuok és Bismarckok, ha nem épen a Caesarok és Charlemagne-ok sorába emelték volna őket, s a kik, mégis, arra vannak kárhozotva, a mit majdnem pusztán csak helyi hirnek lehet nevezni, hogy a jeles tisztviselők jegyzékében

nevők előfordul. Lord Dalhousie, kétségen kívül, nagy ember volt. Angliában szerepet játszott a parlamentben, még pedig, mindkét házban; Peel Róber, Sir, alatt alelnöke, majd elnöke volt a kereskedelmi tanácsnak. Nagy odaadással vett részt az 1844- és 1845-beli szédelgési korszakban, a vasútak szabályozásának törvényhozási munkálataiban. Lord Harding 1847. vége felé visszahivatott Indiából s helyére Lord Dalhousie küldetett. Soha sem volt ország, a melynek kormányzása sikeresebben lett volna vezetve, mint az Indiáé Lord Dalhousie alatt. Bevitte az olcsó postadíjakat; épített vasútat, berendezte a villamos távíró-vonalakat. A távíró, egyik életrajz-írója szerint, tizenöt hó alatt már működött Calcuttától Agráig, innen Attockig, az Indus mellett, és, ismét Agrától Bombayig és Madrasig. Nagy figyelmet fordított a rétöntözésre, az országútak építésére és a Ganges-csatorna munkálataira. Ő volt megalapítója a benszülöttek általános népnevelési rendszerének; különösen a nőnevelés körében, a mi, pedig, olyan nehéz és kényes kérdés egy India-szerű országban. Elnyomta a gyermek-gyilkosságot, a gyűlöletes és csodálatos Thug-rendszert, valamint a Sutti ¹⁾ szokását, azaz az özvegyek megégetését a férj halottas-máglyáján. Ezek csakis néhány bizonyítékok az ő nyugodni nem tudó, mindent leküzdő erélye mellett. Ezek csak példák, sőt még attól is távol állanak, hogy bár jegyzékképen kimerítők volnának. De Lord Dalhousiet az ilyen fajta munkák egészen le nem foglalták. Valóban, nemes és dicsőséges diadalai az anyagi, erkölcsi és értelmi akadályok fölött abban a vesze-

¹⁾ Indiai vallásos szokások, a Thugok emberek, különösen gyermekek, legyilkolására szövetkezett secta. evvel istennek szerezve áldozatokat; a sutti pedig az a vallásos kötelesség, melyet a szöveg magyaráz.

delemben forogtak, hogy a történelem alkalmi olvasója elfelejti, vagy észre sem veszi őket ama heves küzdelem viharától, a melyet másik vállalkozása idézett elő. Nehány évre terjedő kormányzósága alatt annectálta Pendzsabot és bekebelezte birtokunkba a burmesek területének egy részét, idecsatolva, továbbá, Nagport, Sattarat, Ihansit, Berart és Oudht. E helyen nem tartjuk szükségesnek, hogy részletesen vizsgálgassuk minde terület-szerzések körülményeit, sem, hogy fölhivjuk az olvasót, hogy bírálja meg Lord Dalhousie politikáját és indító okait. Tartozunk az igazságnak annak kijelentésével, hogy távolról sem volt az a csupán birodalmi proconsul, a milyennek sokan képzelték, egy római hódító kiolthatatlan szomjával igyekezve állama területét, minden áron és bármely elv föláldozásával is, nagyobbítani. Neki, bizony, állott rendelkezésére bőven elég alap, hogy annexiói közül még a leginkább kérdés alá vonhatót is elfogadható alakban állítsa oda; sőt, egy vagy két alkalommal, úgy látszik, csakis vonakodva és épen csak azért határozta el magát az annexióra, mivel a dolgok addig a pontig jutottak, hogy más biztos választást látni sem tudott a maga számára. De, hisz, politikájának vezérelvét legjobban kifejezik saját szavai: »Legfőbb urai mi vagyunk Indiának, s politikánk abból áll, hogy épen olyan egyenes uralmat szerezzünk a benszültt herczegek alatt álló területek fölött, mint, a milyent már nyertünk India másik fele fölött.« Az ilyenszerű elv, az esetek túlnyomó nagyobb részében, csakis az egyenes annexióhoz vezethet, akármenynyire akarja is az uralkodó e szándokát tagadni. Pundzsab bekebelezését, például, mint annyi ilyen birtok-szerzést Indiában, néhány katonatisztünk meggyilkolása idézte elő, miután a gyilkosság egy benszültt herczeg jóváhagyásával,

ha nem épen rendeletére, történt. Lord Dalhousie, erre, katonai erőt rendelt Pundzsabba. Ennek földje, az »öt víz földje«, Hindostan kapujánál fekszik, s népessége muszulmanokból, hindukból és sikhekből áll, ez utóbbiak a hinduk egy reformált sectája levén. A mieink csata-rendben találták nemcsak a sikheket, hanem régi elleneinket, az afghánokat is. Hadainkat Lord Gough vezérelte. Elhirtelenkedve és szerencsétlenül vívta meg a híres chillianwallahi ütközetet. A teljes igazságot, minden körülírás nélkül, úgys ki lehet fejezni, hogy megverték. De, még mielőtt e szerencsétlenség fölött a fölajdulás Indiában és Angliában elhangzott volna, már ismét teljesen vissza vívta állásunkat és prestige-ünket ama tökéletes vereség által, melyet az ellenségnek Guzsrat mellett szerez vala. Soha győzelem ennél befejezettebb nem volt, s egyet is rohamosabban és hatalmasabban ki nem zsákmányoltak. A sikhek szét voltak morzsolva; az afghanok eszeveszett riadalommal menekültek vad szorosaikon át; Lord Dalhousie pedig, annectálta Pundzsabot. Diadalának zálogakép Anglia koronájának ajánlá föl a híres gyémántot, Koh-i-Nurt, melyet, mint meghódolása jelét, Lahor Maharajahja szolgáltatott kezébe.

Oudht azon az alapon csatolta Lord Dalhousie az angol birtokokhoz, mivel a kelet-indiai társaság kötelezte magát Oudh uralkodóinak, idegen és honi ellenségeivel szemben, megvédésére, az alatt a föltétel alatt, hogy az állam helyes kormányzata biztosítsa népei életét és vagyonát; és mig a társaság a maga részéről eleget is tett a szerződésnek, Oudh királya úgy kormányozta birodalmát, hogy uralkodása átkává lett mind saját népének, mind a szomszédos tartományoknak. A többi annexiók eseteiben, bizony, más mentségek és igazolások is szerepeltek, s majd, még többet

is hallunk, hogy mi lett Sattara és Thansi bekebelezéséből. De, ha mindjárt, politikánk mind e tényei nemcsak igazolhatók, hanem kikerülhetetlenek valának is, az ilyszerű fellépések, azért, nem kevesebbé keltettek mély izgalmat azok közt a fajok között, a melyekkel szemben ezek befejezésre jutottak. Lord Dalhousie-ből, azonban, hiányzott a valódi nagy ember egy kelléke — képzelme nem volt elég fogékony. Nem élt benne az a drámai ösztön, az a finom rokonszenves belátás, a melyeknek alapján a politikus meg tudja érteni a fajok és emberek érzelmeit, ha mindjárt nevelkedésökre, szokásaikra és fölfogásukra nézve egészen elütnek is tőle. Úgy látszik, azt képzelte, hogy, ha egyszer egy uralkodó, akármiféle idegen népek között, jobb kormányzati avagy társadalmi rendszert alapított meg, mint a melyet náluk talált, mindjárt biztosan számíthat részökről műve méltánylására és iránta való hálájokra. Oudh uralkodója, kétségen kívül, igen nyomoruságos egy kormányzó vala. Kormányzati rendszere, ha ugyan szabad e névvel megtisztelnünk, az anarchia és a zshiványkodás vegyülete vala. Oudh főnökei rablók és zshiványok valának, a király volt a főrabló és főzshivány. De az emberi természet még nyugaton sincs oly elemekből összetéve, hogy a népség mindig és azonnal hálás legyen minden hatalmas idegen iránt, a ki régi és rossz rendszeröket kitépi s fegyveres erővel jobbat kényszerít rájuk. »Igaz, hogy zsarnok, de uraink, legalább, aztán, mi közülünk valók«, ez az érzület hű kifejezése, mely Lord Dalhousie előtt is zavarba hozta az erélyes reformereket. India népei kezdtek izgalomba jönni, mikor látták, hogy szállítják le benszültött hercegeiket sorjában trónjokról. A trónusok felforgatása, az országok bekebelezése, szemökben elég volt arra, hogy annak az általános szándéknak tekintsék részeiül, mely

India minden vallási és kormányzati rendszerét ki akarja irtani, s a melyre nézve annyi határozatlan előjel szolgált már a nép gyászos figyelmeztetésére. A mi szipoy katonáink közül sokan kerültek Oudhból és más annectált területekről, s akár mily kevés okuk volt a megbuktatott dynastiákhoz való egyéni ragaszkodásukra, mégis csak szívökben hordozták azt a nemzeti ellenszenvet, melyet az idegen beavatkozás bármely módja majdnem bizonyosra fölkelt.

Voltak még különös okok is, a melyeknél fogva, a vallásos és politikai elégtelenség uralma mellett, Lord Canningnek India legfensőbb hatalmi polczára lépése biztató és kedvező alkalomnak látszhatott a pártütés tervei számára. Az afghan háború megtanította a szipoyt, hogy a brit seregek nem feltétlenül legyőzhetetlenek a harcmezőn. A benyomás, melyet a krími háború Indiában majdnem mindenfelé keltett, azt a meggyőződést kezdte érlelni, hogy Anglia hatalma hanyatlásnak indult. Krími szerencsétlenségeink régi szétterjedtek, mérhetetlen nagyításokkal kiszínezve, Hindostan minden benszülött népei között. Minden legkisebb siker, a melyet az oroszok e háború folyamán nyertek, Ázsiában is szárnyra kelt, s ezek, természetesen, sokkal jobban hatottak az ázsiai elmékre, mint azok a győzedelmek, a melyeket utóbb Franciaország és Anglia arattak. Értelmes és éles eszű mohamedánok és hinduk beszélgettek Indiában angolokkal, angol tisztekkel s híreket hallottak tőlök arról, hogy miként bukott meg hadviselésünk régi módja Krímiában, és kormányunk baklövéseiről és vezetőink bukásairól. Ezeknek az oly leplezetlenül közölt elbeszéléseknek, aztán, értelmét egészen félremagyarázták. A vereségeinket emlegető angolok úgy beszéltek azokról, mint boszantó és menthetetlen baklövésekről, melyeket a

kormányzat egyes osztályaiban és egyes egyének követtek el; az ázsiai, ki mohón hallgatta e beszédeket, meg volt győződve, hogy a nemzet erejének inaszakadtáról hallja az önvalломást. Az angolok annyira biztak hazájok erejében és forrásaiban, hogy eszökbe sem jutott arra gondolniok, hogy az isten ege alatt valaki is kételkedhessék e felől. Épen olyan volt ez, mint ha egy milliomos panaszkodva valaki előtt egy idegen országban, hogy valamelyik szolgája, hanyagságból vagy ügyetlenségből, a váltóit nem jó helyre czimezte, úgy, hogy ebben a pillanatban, nem tudja vendéglői számláját kiegyenlíteni, s a ki ezt hallaná, azt képzelné, hogy ez már világos bevallása a közelgő csődnek. A szipoy látta, hogy az angol haderő igen csekély Észak-Indiában — és valósággal azt hitte, hogy azért ilyen csekély, mivel Angliának nincs több embere, a kit ide küldjön. Ép oly kevésé ismerte a dolgot, mint valami gyermek mindazt, a mit saját szemeivel nem látott; ő sem tudott épen semmit Anglia erejéről, népességéről és erőforrásairól. Képzelete szerint Oroszország volt a nagy, növekedő és hódító ország; Anglia hanyatlásnak indult; csillaga már halványodott a bámulatra méltó éjszaki fény hatalmas ragyogásától.

Más tényezők is szerepeltek, a melyek elhitették a pártütéssel, hogy itt van az alkalmas idő. Lord Canning alig lépett India főkormányzói hivatalába, midőn az angol és a cantoni hatóságok között a viszály kitört, s az Anglia és China közötti háború fenyegetett. Nem sokkal azután, csapatok érkeztek Angliából Chinába, s bár Indiából katonaságot nem vontak ki, de, azért, a benszülött népek jól tudták, hogy Angliának ázsiai háborúja van. Majdnem épen ugyanakkor a calcuttai főparancsnok kiáltványa is háború izent Perzsiának, mivel a sah sereget küldött Heratba, s

városát ostrom alá fogta, megsértve azt a szerződést, melyet vele Nagy-Britannia 1853-ban kötött. Bombayból egy csapat-testet küldtek a perzsiai öbölbe, s nem sokkal azután Outram tábornok is elhagyta Bombayt, még több csapattal, a perzsiai szárazföldi sereg fővezéréképen. Az 1857. év elején, tehát, már tudták India benszült népei, hogy a kelet-indiai társaság háborút visel Perzsia ellen és, hogy Anglia maga is hadi lábon áll Chinával. Ekkor az egész Éjszak-Indiában angol szolgálatban levő benszült katonák mintegy százhusz ezeren lehettek, míg az európai katonák száma, csakis mintegy huszonkét ezerre rúgott. A három kormányzás benszült seregei, együttvéve, majdnem háromszáz-ezernyi tettek, míg az európaiak csak negyvenhárom ezeren voltak, s ezekből is mintegy ötezeret épen ekkor vittek Perzsiába, szolgálattételre. Meg kell adni, hogy, ha már föl volt a lázongás szelleme ébredve, bajos lett volna kedvezőbbnek és csábítóbbnak tetsző körülményeket találni a kivitelre. Csakugyan, sok magában elégületlenkedő képzele szerint úgy kellett a dolognak feltűnnie, hogy az alkalmas és végzetes óra immár ütött.

Kétség sem foroghat föl, hogy az indiai angol uralkodó felforgatására célzó összeesküvés már 1857 legelején, vagy lehet, még korábban is, szervezkedett. A titokzatos *chupatti* története ismeretes. A *chupatti* kicsiny, kovásztalan tésztából sült lepény, »sóból és habarcsból álló zab-pogácsa«, a mint nevezték, a melyeket bámulatos gyorsasággal és pontosan kivitt rendszerrel osztottak szét az éjszakai és éjszak-nyugati benszült falvaiban. Egy benszült küldött két ilyen rejtélyes lepényt vitt a falu fejéhez, vagy éjjeli őréhez, s arra kérte, hogy süssenek épen ilyeneket, s küldjék a következő faluba. E jelt találóan na-

vezték India tüzes keresztjének, bár nem igen tűnt ki, hogy jelentése ép oly világos és határozott lett volna, mint ama híres scotföldi hadi jelé. Különös, hogy mily különböző és ellenmondó értelmet tulajdonítanak ezeknek a chupattiknak. Némely tanúságtevők határozott nyilatkozata szerint az ily jel szétküldése soha sem volt, sem a hinduk, sem a mohamedánok közt, Indiában szokás. Vannak, a kik azt hiszik, hogy a chupattikat bűvöseknek tartják, valamely fenyegető veszély elhárítására. Mások azt állítják, hogy a benszülöttek úgy tekintették, mint magának a kormánynak küldeményeit, annak jeléül, hogy jövőre valamennyiöket kényszeríteni fogják olyan eledel fogyasztására, mint a milyet a keresztjének esznek. Megint mások azt mondták, hogy ezt akarták általok köztudomásra juttatni, de a lázongók részéről, hogy a nép előkészüljön az ellenállásra az angol tervvel szemben. Akárhogyan is, az iránt nem lehet kétség, hogy a chupattik figyelmeztetésül szolgáltak mindazoknak, a kik kaptak belőlök, hogy valami különös esemény készül, felhíva őket, hogy akármi következik, legyenek készen rá. Egyetlen tény van, a mi kétségbevonhatatlan bizonyítja, hogy ez így adott jel az indiai brit uralommal összefüggő események közeledésére vonatkozik különösen. A még fönálló belföldi államok népei közt soha sem osztottak ily lepényeket szét, hanem csak olyan falvakba küldtek, a melyek brit kormányzat alatt álltak. Az ázsiai gyors és gyanakvó lelkére az intő kenyér épen olyan hathatós lehet, mint egy lárma-dob pörgése, vagy a trombita harsogása. Lehet, hogy igazuk van azoknak a tekintélyeknek, a kik azt akarják velünk elhitetni, hogy a mázas töltény-tartók keltette izgalom a lázadás terveit, a helyett, hogy kitörésre juttatta volna, inkább megzavarta.

HARMINCZHARMADIK FEJEZET.

A plasseyi nap századik évfordulója.

A meeruti fölkelés hire és a Delhibeli nyilatkozat úgy csapott Calcuttára, mint egy villám-ütés. De nem egészen a meglepetés csapása volt az. Valami fenyegető veszély sejtelmei már korábban is támadtak ott. A levegő terhes volt az aggodalmaktól. Már rég óta emlegették Indiában eme jóslatot, mely szerint a plasseyi ütközet századik évforduló napja meghozza a hindostani angol uralom végét; e századik évforduló pedig közeledett. Van a Taylor Henrik Sir, »Philip van Artevelde«-jében egy szép hely, a melyben Van Ryk azt mondja a dráma hősének, hogy

Jegyezd meg, jó uram,
A biztos híreket
Ilyen jelek szokták előzni meg ;

és Filep töprengve feleli :

Különös — ám igaz,
A kétes hír gyors szállta oly csodás,
Hogy el nem éri, a mi bizonyos.
Mért ? nem tudom, ha ez vagy az esett :
Fölszáll a füst a lángból ; ez igaz.

A füst, csakugyan, szemmel láthatólag fölszállt a lángból ez eseményekkel terhes időszak alatt India sok részében. Calcutta vad rémülettel és elszörnyűlködve hallá a történetet, de aligha fölöttébb meg volt általok lepve.

Calcutta egy vagy két napra egészen a félelem zsákmányává lőn. A rémületet nagy mértékben fokozta az a

tény, hogy Oudh trónjáról letett királya a város közelében lakozott. A trónvesztett király Garden-Reachben, pár mérfölddel alább, a Hooghly partján élt. Azután is ott élt néhány évig, alattvalói seregével, azok közepett, a kik hívek maradtak hozzá. Egy író nem rég regényes rajzát adta »ama sajátságos építményeknek«, a melyekben ez öreg ember, építkező szenvedélyével, »tartja nemcsak népét, hanem állat-seregletét is«. »Torony torony tetejében emelkedik az alacsonyabb épületek fölött, s mindenik torony tetején, téres ketreczében, kényelmesen lakozik egy-egy óriási bengaliai tigris, bőruk csíkjai fényesen ragyogva a napfényben, hogy a folyó partján elhaladó tisztán kiveheti. A szelidített galambokat is nagy sereggel tartja, a melyek fölszállanak, avagy megülnek, a mint a tetőzetre állított szolgák, különös de nem kellemetlen hangú, vezérlő szavai rendelik, a kik úgy tűnnek föl, mintha hosszú bambusz-ágak lengetésével kormányoznák a galambok mozdulatait.« Calcutta lakói, midőn a mészárlás híre hozzájuk érkezett, meg voltak győződve, hogy Oudh királya tőszomszédjokban a galamboknál, sőt még a bengaliai tigriseknél is veszedelmesebb pártfeleket rejteget. Bizonyosra vették, hogy ott van a forradalom főhadiszállása, s már lesték a pillanatot, a melyben a Garden-Reachi székhelyről a gyilkosok szervezett hadseregét küldik ki a szerencsétlen város elfoglalására és lerombolására, s hogy utczáin patakokban folyjon lemészárolt lakói vére. Hanem Lord Canning igen okosan járt el és rátette kezét a királyra s első miniszterére, s a Vilmos-erődbe, saját kormányzó-tábornoki székhelyére, szállíttatta őket.

Nincs az a kiméletlenség, sem kegyetlenség, mint a rémület kegyetlensége és kiméletlensége. És, talán, nincs semmiféle rémületnek olyan minden józan értelmet és erköl-

esi érzetet megsemmisítő hatása, mint annak, a mely az uralkodó fajnak a leigázottak túlnyomó többsége közé helyezett nem hadakozó tagjait akkor fogja el, mikor az a vészkiáltás hangzik, hogy a leigázottak forradalmat kezdtek. Szerencse, hogy ez alkalommal India ügyeinek élén egy tiszta fejű, nyugodt, szilárd akaratú és olyan bátorságú férfi állott, a kit soha semmi meg nem zavart. Ha volt valaha válság, a mely emberére akadt: Lord Canning épen erre az indiai válságra termett. Benne megvolt az igazi államférfi egész sejtő szelleme; ő épen az az ember volt, a ki föl bir emelkedni a váratlan és egészen új események magaslatáig; és, aztán, a gyakorlott hódító hidegvérű bátorsága is rendelkezésére állt. A kormányzóknak a lehető legnehezebb próbát akkor kell kiállniok, a mikor egyetlen pillanatynyi értesülés alapján kénytelenek döntení oly események és körülmények kérdésében, a melyek előző példák nélkül állanak előttök. A másod rendű államférfiú, a hivatalnok államférfiú, ha szabad ezt a kifejezést használnunk, az ilyen próba alatt lerogyik. A valódi tehetség örömmel ragadja meg az alkalmat, s még hasznára is fordítja. Lord Canning is megragadta az indiai mészárlás alkalmát. Mindamaz észbontó, zavaró tanácsok és vadabbnál vadabb híresztelések közepett, a melyek mindenfelől, mint a zápor áradtak reá, el nem veszté hideg vérét s józan esztét. Egy pillanatra sem engedte sem a haragot, sem a félelmet uralomra kapni magá fölött. Ha általában tanusított egy kis türelmetlenkedést, csak ott történt, a hol a rémület igen is nyíltan engedte magát kifejezésre jutni, a kiméletlen kegyetlenkedést tanácsolgtván. Lehet, nem is tudta mindig eltitkolni a megrémült nép előtt, hogy ijedelmöket jóformán lenézi. Ez izgalmakkal teljes időszak egész tartama alatt nem sok név akadt, még

a lázadás vezetői között is, a melyre angolok dühösebb vádakat árasztottak volna, mint a Lord Canning nevére. Mivel nem akart hajtani a valóságos örület vérszomjas kiabálásaira: »a kegyelmes Canning« gúnynevet akasztották reá, mintha a kegyelmesség olyan tulajdonság volna, a mely miatt az embernek szégyelnie kellene magát. Csakugyan, az emberek nemcsak Indiákon, hanem Angliában is jó darabig úgy írtak és beszéltek a kegyelemről, mintha valami károztatni való dolog volna, mint akár a hazaárulás, vagy bűntény. Egész merejében elnézőknek kell lennünk az olyan idők páratlan kedély-izgalmai, s főként az iránt, hogy mennyire föl valának akkor gyúladvá a legtisztább emberies érzelmek ama, szerencsére költött, elbeszélések hallatára, a melyek a nők becestelen és állatias megcsonkításairól szármagáltak. De, ha mindezekért leszámítjuk is a megfelelő részt, mindenkinek be kell vallania, a ki azokra a szomorú időkre visszatekint, hogy Anglia egynémely akkori oktatója oly dühöt és kegyetlenséget tanusított, a melyet nincs az a tekintet, a mely kimenthetne az olyan művelt, keresztény embereknel, a kiknek van idejük a megfontolásra, mielőtt írának vagy szólnának. Azok a tanácsok, a melyekkel egynémely angol hirlap elárasztotta a kormányt és a hadsereget, és pedig, mind a vérengzés visszatorlását hangoztatva, sokkal inkább illettek volna »a spanyol düh« valamelyik hősének szájába. Sőt, magát »a spanyol dühöt« is nyíltan, félremagyarázhatatlan szavakban, állították oda az angol hadseregnek, követendő példaképen. Egy nagyon, és igen méltán, tekintélyes angol hirlap határozottan kijelentette, hogy az a kegyelem, a melyet Alba herczeg a németalföldiek iránt tanusított, legyen az angol katonák kegyelme, a melyet India föllázadt népei iránt gyakorolniok kell. Egy

darabig, azonban, még nem sok szó volt a visszatorlásról. Angliában mindenki tudta jól, hogy a lázadás el lesz nyomva. Anglia nemzeti bátorságának és határozottságának érdekében föl kell említenünk, hogy, mint látszik, a válság legszerencsétlenebb pillanatában sem jutott egyetlen angolnak sem eszébe, hogy a lázadás sikerülte csak a legtávolabbról is lehetővé válhassék. Azonban elég szomorú, hogy azt is föl kell említenünk, hogy nem a lázadás leverését, hanem visszatorlását emlegették. Azok, a kik szóban, vagy írásban a közönséghez beszéltek, boszuért ordítoztak, a melyet Indián kell állani, ha a lázadás majd le lesz verve. Egy darabig az volt a hazafiság mértéke, hogy ki tudja a boszuállás legvadabb és legvérmesebb módjait indítványozni. Mindjárt meglátjuk, hogy egy kiváló angol katonatiszt fenhangon követelte a fölhatalmazást, hogy oszlopra szegeztethesse, elevenen megégethesse és megnyúzáthassa az olyan lázadókat, a kiknek részök volt valamely angolnő meggyilkolásában. Mr. Disraeli, hogy igazságot szolgáltatassunk neki, fölemelte tiltakozó szavát az akkori percz vad szenvedélyei ellen, és pedig akkor, a midőn e szenvedélyek a leginkább s majdnem általánosan lángolának. Kijelentette, hogy, ha ezeket az indulatokat szabad volna táplálni, akkor le kellene vennünk oltárainkról Krisztus képeit s helyökbe a Moloch bálványait kellene állítanunk; és tiltakozott az ellen, hogy Nana Sahibot, a kiről majd többet is hallunk, állítsuk oda egy angol katonatiszt követendő példányképeül. Mr. Disraeli, igaz, későbbben, hajlamot mutatott arra is, hogy meghátráljon a vélemény e merész és tiszteletre méltó kinyilvánítása elől, hanem, azért, mindenestre becsületére válik első indulatának, hogy olyan egy

időben meg merte kockáztatni az erkölcsiség, kegyelem és keresztyénség hangoztatását.

Ha az emberek ennyire ragadtatták magokat Angliában, a honnan oly távol esett a veszély, könnyen elképzelhetjük, milyen félelmek és szenvedélyek támadtak Indiában, a hol az irtózat mindenkinek ajtaját kopogtatta, vagy kopogtathatta. Lord Canning nem tudta hova legyen a fölháborodott angolok vad sürgetéseitől és tanácsaitól, a kik dühösek valának reá, hogy csak gondolni is mert arra, hogy, ha már a benszülöttekről vala szó, különbséget tegyen az ellenség és barát között. De teljesen megtartotta hidegvérét; a kinek csak valami mondani valója volt: kihallgatta. ha csak engedte ideje; elolvasta, a mennyire csak bírta, mind ama millió, meg millió tudósítást, a melylyel elárasztották; egy javaslatot sem tekintett olyannak, hogy megfontolást se érdemelne, hanem a véghatározatot a maga saját belátásának és a maga saját ítéletének tartotta fön. Elhatározásait nagy mértékben támogatta és bátorította derék és nemes felesége, a ki minden tekintetben bebizonyította, hogy egy ilyen férfinak, ilyen válság idején, méltó segítőtársa. A főparancsnok egy pillanatig sem kicsinyelte a veszedelmet, de nem nagyította is jelentőségét. Soha sem engedte, hogy a fejére nőjön. Avval a nyugodt, elszánt tekintettel nézte mindvégig, a mely azt az elhatározást fejezte ki, hogy ő lesz e küzdelemben a győztes.

Lord Canning azonnal belátta, hogy első és legfőbb feladata Delhi megfékezése, mert ez nyilvánította magát a lázadás főhadiszállásának. Tudta, hogy China felé angol hadak vannak útban, megboszulandók az angol alattvalókon ott elkövetett méltatlanságokat; saját felelősségére azt a merész lépést kockáztatta, tehát, hogy e hadakat föltar-

tóztatá útjokon s felszólítá őket, hogy nyútsanak neki segélyt az indiai lázadás leverésében. Azt gondolta, hogy a Chinával folyó viszálynak van elég ideje a várakozásra, de a lázadás leverésének ideje most, vagy soha. India nem várhatott addig, a míg a katonai segéderők Anglia hosszú útján megérkezhetnének. Scott »Jegyes«-ében, az ostromra készülő vallisziak ellenében, a határ-várat védő lovagot avval bátorítja katonája, hogy biztosítja Chester parancsnok segéd-csapatának gyors megérkezése felől, s reményét fejezi ki, hogy ily erősítésekkel majd rákényszerítik a vallisziak sárkányos lobogóját, hogy a csatatérről visszavonuljon. Ekkor a lovag komoran azt feleli, hogy vissza kell annak vonulnia a csatatérről, még a segéd-csapat megérkezése előtt, »vagy különben, valamennyiünk holt testén fog átvonulni.« Lord Canning is így vélekedett, mikor azokra az erős hadakra gondolt, a melyeket Anglia segítségükre küldhet. Épen olyan jól tudta, mint a leghevesebb révedező tudhatta volna, hogy a lázadás zászlaját visszavonulásra kell kényszeríteni a csatatérről még a segély megérkezése előtt, mert különben azoknak holtteste fölött fog végig vonulni, a kik akkor Indiában Anglia hatalmának képviselői valának. Nem lehetett tehát sokadoznia, hanem meg kelle állítania a seregeket Chinába vivő útjokon s kényszeríteni őket, hogy ily szükségben Indiának szolgáljanak. A szerencse is többféle módon volt segítségére. A perzsa háború csak rövid ideig tartott. Outram Jakab, Sir, csakhamar diadalmaskodott és a perzsák békeért esengtek. A békekötést Párisban írták alá, 1857-ben, és az egész dolog elintézése oly hamarosan történt meg, hogy Outram még a szerződés aláírása után is megsemmisítő csapást mért a persákra, miután a békekötés létrejöttének híre akkorra

nem érkezhettek meg a háború színterére. Outram tehát és vitéztársai, Jacob ezredes és Havelock ezredes, megbecsülhetetlen szolgálataikat India főparancsnokának rendelkezésére bocsáthatták. Lord Canning czélzataira nézve fölöttébb fontos vala az a mód is, a melyen a pundzsábok ügyei e válság alkalmával elintézést nyertek. A pundzsábok olyan egy közhivatalnok kormányzata alatt állottak, a ki ritkította párját India összes közszolgái sorában s ez Lawrence János, Sir, az utóbbi Lord Lawrence vala. Lawrence János fiatal korától kezdve a Kelet-indiai Társaság polgári szolgálatában állott s mikor Dalhousie Pundzsábot annectálta, Lawrence Jánost és katona-testvérét, a vitéz Lawrence Henrik, Sirt, az újan szerzett tartomány ügyeinek intézésére szervezett hármastanács két állomására nevezte ki. Lawrence János, Sir, utóbb Pundzsáb főfelügyelőjévé lett s a maga és alárendeltjei eszélye és erélye teljesen biztosította az angol uralmat e tartományban akkorra, a midőn a lázadás kitört. Szerencsére villamos távíró is összekötötte már Calcuttát Lahore-ral, Pundzsáb fővárosával. A meeruti fölkelés hírét már május 11-dikén közölték a lahore-i parancsnoksággal. Lawrence János, Sir, véletlenül, akkor épen távol volt Rawul Pindeeben, Felső-Pundzsáiban; de Mr. Montgomery Róbert, a lahore-i törvényszéki felügyelő, korlátatlan hatalommal vala fölruházva s ő megmutatta, hogy evvel tudott is előnyösen élni. Meean Meer egy nagy katonai táborhely, öt vagy hat mérföldnyire Lahore-tól, a hol akkor mintegy négyezernyi benszüllött katona állomásozott, a Királynő és a Társaság szolgálatában álló európai katonaság, pedig, csak mintegy ezerháromszáz főre rugott. Veszteni való idő nem volt. Ha a lázadás szelleme el talál terjedni, a dolgok állása Pundzsáiban is két-

ségbeejtővé válhatik vala. És mit jelenthetett a dolgok állása Pundzsábban? Egy tartomány lehető elvesztését? Ennél valami sokkal nagyobbat. Jelentette volna az egész indiai brit uralom pillanatnyi elhanyaglásának lehetőségét. Mert, a ki fáradságot vesz magának, hogy egyetlen pillantást vessen India térképére, látni fogja, hogy Pundzsábot helyzete, fekvése épen alapjává teszi mindama sikeres katonai miveleteknek, a melyekről minden hozzáértő tudta, hogy indiai uralmunk föntartására nézve nélkülözhetetlenek. A gyertya mindkét végén föllobbant volna, legalább, a mi az éjszak-nyugati tartományokat illeti vala, ha Pundzsáb is Delhi és Lucknow példáját követi. Valamig Pundzsáb keményen áll és hű, a védfal szolgálatát végezi a forradalmi mozgalommal szemben az egyik-oldalon, nemcsak megakadályozva ez irányban való továbbharapózását, hanem bezárva tartva is mindaddig, míg a másik irányból a fuvalat odáig érkezhethék. A lázadásra az által lehetett a legelső és legbiztosabb csapást mérni, hogy Delhi ellen támadást kelle intézni, és a kormányzat e céljára nézve megbecsülhetetlen előny volt, hogy ekkor Pundzsábot kezében tartotta. Látni való, tehát, milyen válságos pillanat vala az azokra nézve, a kiknek kezére az újan szerzett nagy tartomány kormányzata bizva volt. Határozott ok nem forgott ugyan fön arra a föltevésre, hogy a Meean Meerben levő szipoyk szándékoznának a forradalomhoz csatlakozni. Bizonyos mértékben attól a kockázattól is lehet vala tartani, hogy lázadókka teszik őket, ha valami elhirtelenkedett intézkedéseket tesznek árulásuk megelőzése érdekében. Mind a két út igen komoly felelősséggel s nagy kockázattal járt. Az előljáráóság azonban tétova nélkül megállapodásra jutott. Akármilyen kockázat is jobb volt, mint az, ha a

benszülött csapatok, szabadjára hagyva, a lázadáshoz csatlakozhatnak. Lahore-ban ez estére lakoma és tánczmulatság volt rendezve. Hogy minden feltűnést ki lehessen kerülni, abban állapodtak meg, hogy a mulatságot meg kell tartani. Mr. Montgomery, az ünnepély és táncz közben, Lahore katonai és polgári főtisztviselőivel tanácsot tartott s azonnal elhatározták, hogy a benszülött csapatokat lefegyverzik. Meean Meerben hajnalra ünnepélyes kivonulást rendeltek s a gyakorló téren parancsot adtak ki, mely szerint a benszülött csapatok négy ezredének főnökei, az oszlopok fölvonulásának rendjén, tizenkét kartácscsal töltött ágyú elé kerültek, a tüzérek ott állva fővegeik mellett égő kanócokkal, a Királynő egyik ezrede pedig hátul töltött fegyvereikkel. Ekkor a szipoykat vezényelték, hogy fegyvereiket gúlákba rakják. Ha nem engedelmeskednek, épen a halállal állanak szemben. A szó szoros értelmében az ágyúk torkában látták magokat. Mit volt, mit tenniök: fegyvereiket gúlákba rakták, melyeket az európai katonák azonnal elvittek szekereken s evvel e tartományban eleje volt véve minden forradalmi mozgalomnak és Pundzsáb biztosítva volt. Későbbben ugyanilyen forma eljárást követtek Mooltanben, Alsó-Pundzsábben is, és a tartomány, igen biztosítva az angol polgári és katonai főnhatóság számára, alapjává vált több igen fontos műveletnek, melyeknek útján a lázadást meg lehetett törni s India kormányzatát biztosítani lehetett a királynő részére.

Delhinek a lázadók általi elfoglalása után kevéssel több, mint két hét alatt, a brit hadakat Anson tábornok főparancsnok e város ellen vezette. A főparancsnok nem érthette meg, hogy a hadműveleteket maga intézhesse. Majdnem az utrakelés kezdetével meghalt cholerában. Arra elég

sokáig élt vala, hogy sok kiméletlen bírálgatásban részesedhessék. Amaz idők közhangulata mind Angliában, mind Indiában olyan férfiakat követelt volna, a kik inkább a boszorkányság, hogysen az észélyesség útján jártak volna, s egynémely fő-fő angol hirlap féktelen dühvel támadt Ansonra, hogy miért nem foglalta el Delhit a nélkül, hogy a város szomszédságába még csak hadsereget is vezérelt volna. Azt irták róla, hogy »csak olyan vasárnapi katoná, a ki színét sem látta a szolgálatnak sem békében, sem háborúban.« Kinevezését elnevezték »szégyentelen üzletnek,« a mi egyéb sem volt, mint, hogy kifizették vele »a családi és egyéni összeköttetés igényeit.« Most már nem vállalkozhatunk arra, hogy megbíráljuk, hogy miként neveztetett ki Anson tábornok s neki magának sem maradt arra ideje, hogy megmutathassa, ha több volt-e valamivel egy vasárnapi katonánál. Azonban, úgy látszik, hogy Lord Canning nem valami csekély véleménynyel volt tehetségei felől s különösen meg volt győződve, hogy egyéniségét higgadt ítéllete és szilárd elhatározása tüntette ki. Azonban, mindjárt útra kelése után meghalt s az ellene intézett támadásokat most csak azért jelezzük, hogy rámutathassunk a nemzet akkori hangulatára s rá arra a modorra, a melyben akkor szája íze szerint lehetett vele beszélni. Más nemzeteket mindig hibáztatunk, ha nehéz körülmények közepett türelmetlenek és boszúsak. Nem jelentéktelen lecke, hát, számunkra, ha ráemlékszünk, hogy a feszültség és szorongatás órájának közeledtével mi is nagyon s majd minden tekintetben hasonlítunk szomszédainkhoz.

Delhi ostroma, a mint kitünt, hosszú és nehéz munkába került. Egy másik tábornok is meghalt, meg egy másiknak vissza kelle lépnie a parancsnoki állásról, míg a

várost be lehetett venni. Mind Lord Canning, mind valamennyi tekintély méltán tekintette a legfontosabb dolognak, hogy Delhit még az otthoni jelentékenyebb segéd-seregek megérkezése előtt be kell venni. A forradalom, e közben, az éjszaki és éjszak-nyugati vidékek más pontjain is és majdnem mindenfelé fölemelte fejét. A lázadás május 30-dikán Lucknowban tűzte ki zászlaját. Oudh kormányzója Lawrence Henrik, Sir, vala. Megkísérlette a lázadók kiűzését e helyből, de a forradalmiak száma igen is nagy vala. A parancsnoksága alatti sereg egy része benszülött csapatokból állott s az ütközet folyamán ezek közül többen elpártoltak tőle. Vissza kelle, hát, vonulnia, megerősítenie Lucknowban a laktanyát, oda kelle összegyűjtenie az európaiakat mind, férfiakat, nőket, gyermekeket s nyugodtan kiállnia az ostromot. Lawrence-nek magának nem sokáig kelle az ostromot tűrnie. Julius 2-dikán hajnal hasadtával fön volt s egy csomó dolog elintézése után kerevetjén feküdt, nem, mint mondották is, a pihenés kedvéért, hanem, hogy kényelmesebb helyzetben folytathassa az ügyek intézését. Unokaöccse és egy másik tiszt valának vele. Egyszerre egy nagy robbanás hallatszott s a szoba megtelt füsttel és porral. Egyik társa a padlózatra sújtatott. A tetőzet egyik gerendája szakadt be. Mire csend lőn, a földre sújtott tiszt így kiáltott föl: »Sir Henrik, meg van-e sebesülve?« Elején semmi válasz sem jött. Azután egy halk hang válasza hallatszott, épen azokkal a szavakkal, a melyeket Browning adott ama derék franczia szájába, a kihez a nagy Napoleón úgyan eme kérdést intézi vala. »Végem van,« volt a felelet, mely Sir Henrik ajkairól halkan, de szilárdan hallszott. A gerenda lágyékán sértette meg és pedig oly rettenetesen, hogy az orvosi tudomány épen sem-

mit sem tehetett enyhítésére. Julius 4-dikének reggelén meghalt nyugodtan s teljesen megadva magát a gondviselés akarátának. Utódja számára és a még hátra levő munka érdekében minden lehető intézkedést megtőn. Azt kívánta, hogy sírkövére csak e szavakat véssék: »Itt nyugszik Lawrence Henrik, a ki megkísérlé kötelességét teljesíteni.« A sírirat egyszerűen és hiven tükrözte vissza ez egyszerű és hív pályát. Ám e férfiú nagyobb volt, mint pályája. Lawrence nem juthatott hozzá, hogy valóságos eredményekben tanúsíthassa azt a nagy szellemet, a mely benne lakozott. Az a korlátatlan befolyás, a melyet mindazokra gyakorolt, a kik környezetébe jutottak, ékesebben bizonyítja jelleme erejét és nemességét, mint azok a pusztá sikerek, a melyeket életrajz-írója följegyezhet. Az egész ember csupa rokonszenv volt. Lelkét a legnemesebb és a legmocsoktalannabb törekvések tüzelték. »A regényes és a való kellő vegyülete,« szokta maga is mondani, legjobb vezére az embernek az éltén át. Nincs az a hivatásszerű tanár, vagy bölcsész, a ki ennél igazabb szót mondott volna. Mint sok bámulója közül az egyik mondja: »a mit írt és mondott, azt tette, jobban mondva az vala ő maga.« Ha Anglia legnagyobb ellensége írja is meg indiai uralma történetét, s fölhozza is ellenében mindazt a gonoszat, a mit ott nevében elkövettek, kezdve azokon, a mik ellen Burke emelte föl vádoló szavát, egészen azokig, a miket a Madras-ügyi bizottság földerített: annak is azt kell mondania, hogy Lawrence Henrikhez hasonló férfiak és pedig sokan éltek és haltak ez uralom ügyének áldozva magokat és a világ javunkra fogja írni ezt az elösmerést.

HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET.

Cawnpore.

Lawrence Henrik, Sir, életének végnapjai alatt még egy újabb baj is merült föl, azoknak a segély-kéréseknek formájában, a melyeket Cawnpore-ból intéztek hozzája, de a melyeknek eleget nem tehetett. A cawnpore-i történet a legeslegsomorúbb és tragikusabb mindama fejezetek sorában, a melyekből az indiai lázadás története áll. Cawnpore városa a Doab félszigeten fekszik, a Ganges és Jumna között s a Ganges déli partján épült, a víz a szárazság idején alig levén egy negyedmértföld széles, de majdnem egy mértföldnél is nagyobbra dagadván az esős időszakkal. Egy 1775-ben kötött szerződés kötelezte a Kelet-indiai Társaságot, hogy Oudh védelmére Cawnpore-ban erősséget tart fön, az ország egyik terjedelmes kerületének jövedelmei, pedig, az ott elhelyezett csapatok ellátására jelöltettek ki. Lord Wellesley 1801-ben, több olyan oknál fogva, a melyek Indiában hasonló egyezségek kötését javallták, »véget vetett a zálog-viszonynak,« mint Mr. Trevelyan magát »Cawnpore« czimű érdekes és valóban értékes kis könyvében kifejzi, és e terület a Társaság tulajdonába szállt át. Ez időtől kezdve első rangú katonai állomásaink sorában foglalt helyet. Mikor Oudh birtokainkhoz csatoltatott, még újabb okunk is volt arra, hogy Cawnpore-ban erős katonai állomást tartsunk fön. E város uralkodott ama híd fölött, a melyen át az országút Lucknow-ba, új tartományunk fővárosába vezetett. A távolság Cawnpore és Lucknow között, a mada-
rak röpte irányában, mintegy ötven mértföld lehet.

Abban az időben, a mikor a lázadás Meerutben kitört, mintegy háromezer benszülött katona lehetett Cawnpore-ban, két gyalog-, egy lovas-ezredet és egy szakasz tüzéséget formálva. Angol születésű katonák és tisztek mintegy háromszázan voltak. Az európai népesség, a nőket és gyermekeket is összevéve, mintegy ezer főre rugott. Ez összeg a hivatalnokokból, a vasúti emberekből, néhány kereskedőből és üzlet-emberből s mindezek családjából állt. A benszülöttek városának lakói mintegy hatvanezeren lehettek. A helyőrség parancsnoka Wheeler Hugó, Sir, a bengaliai tisztek régi iskolájának egyik legrégibb tagja vala. Wheeler Hugó, Sir, mintegy hetvenöt éves korában lehetett, a mikor azok az események történtek, a melyeknek ezennel leírásához fogunk.

Cawnpore-ban attól a percztől kezdve várták a felkelést, hogy a meeruti lázadás híre odaért s kitörésére nem is soká kelle várniok. Wheeler Hugó, Sir, Lawrence Henrik Sirhez folyamodott segélyért, de, bizony, Lawrence-nek a legutolsó emberére is szüksége volt. Ekkor Wheeler Hugó Sirnek eszébe jutott, hogy van neki egy szomszédja, a kiről azt hitte, hogy jó barátja, noha Lawrence Henrik, Sir, és mások épen az előtt kérvéssel figyelmeztették, hogy megfordítva áll a dolog. Ezt a szomszédot hívta, tehát, segítségül s meghívásának pontosan eleget tettek is. Nana Sahib eljött két ágyúval s mintegy háromszáz emberével, segédkezet nyújtandó az angol parancsnoknak.

Nana Sahib Bithoorban székelt, egy kis városkában, Cawnpore-tól tizenkét mérföldre fölfelé a víz mellett, s egy sérelem képviselője volt. Bajee Rao, Poonah peishwaja, volt a nagy Mahratta dynastiák egyik ágának utolsó hercege. A Kelet-indiai Társaság azt híven, hogy a herczeg

árulást követett el vele szemben, hogy birtokait nem jól kormányozza stb., okot talált trónjától való megfosztására. Azonban székhelyéül meghagyták neki Bithoort s tekintélyes nyugdíjat rendeltek számára. Gyermekei nem lévén, örököséül fogadta Seereek Dhoondoo Punth-t, azt az embert, a ki míg a világ, ismeretes lesz Nana Sahib átkozott nevérl. Talán majdnem fölösleges is megjegyeznünk, hogy a hinduk hite szerint az ember örök üdvösségére nézve múlhatatlan, hogy fiút hagyjon maga után, a ki temetési szertartásairól illően gondoskodjék, és hogy az örökbe fogadást minden tekintetben oly míveletnek tartják, a mely az örökbe fogadott fiúnak mindazokat a jogokat megadja, a melyekkel a vérszerinti fiú rendelkezhetik. Bajee 1851-ben halt meg és Nana Sahib minden jogai örökléséhez igényt formált. Lord Dalhousie számos alkalommal fölöttébb eszélytelen kicsinylést tanusított ez örökbe fogadás irányában. A Nana Sahib által a nyugpénz iránt támasztott igény teljesítését megtagadták. Nana Sahib bizalmas ügynököt küldött Londonba, hogy ott támogassa igényét. Ez ügynök egy ügyes, eszes és csinos fiatal mohamedán vala, a ki egy időben egy indiai angol családnál szolgált s itt egy kevés angol és franczia tudományt is fölszedegedett. A neve Azimoolah khán vala. A küldött 1854-ben jött Londonba s ott a divatos időszak hőségé vált. Mint az egykor népszerű elbeszélés Hajji Babaja, a borbély-fiú, herczeg számban járta Londonban s a szerint is bántak vele; ezt a fölkapott küldöttet, Azimoolah khánt, is a mi Westendbeli társaságunk úgy üdvözölte, mint egy herczegi rangú férfiút. Nem sikerült, ugyan, rábirnia a kormányt, hogy ura igényeit figyelmére is méltassa, de nagyon csinos, sima és megnyerő modorú lévén, a főváros elfogadó termeinek kedven-

czévé vált s szentül azt hitte, hogy a főrangú angol nők közül számlálhatatlan halálra szerelmes belé. Hazatérő útjában betért Konstantinápolyba és a Krimbe is. Anglia sorsára nézve nehéz órák jártak akkor a Krimben és Azimoolah khán sovár és örvendező fülekkel itta be mindama rémhireket, a melyek Sztambulban szárnyalának Anglia erejének hanyatlása és amaz idők közeledése felől, a midőn az oroszok hatalma fog Európá és Ázsia fölött uralkodni. A Krimben magának Azimoolahnak is volt némi alkalmá látni a hadviselés folyását s épen nem lehet csodálkoznunk, ha, előítéletei és reménykedései szemüvegén át, mindent, a mit látott, úgy értelmezett, mint az angol fegyvereket fenyegető veszélyt. Mr. Russell, a Times tudósítója, a ki megösmelkedett Azimoolah khánnal Konstantinápolyban, utóbb találkozott vele a Krimben is, kiállította a bizonyítványt, hogy a fiatal mohamedán dicsekedései közben, a mint az angol hölgyek fölött nyert diadalait hánytorgatá, jó csomó baljóslatot s vészsejtelmet is szőtt az angol birodalom jövőjére nézve. Ez ember nyugaton tett látogatása nem jelentéktelen következményekkel járó eseménynyé vált. Kétségen kívül azt a hírt vitte urának, hogy Anglia ereje fogytán van s így, gyűlöletét és boszúját ösztökélve, bizodal-
mát is fokozta, hogy, ha e két indulatának kielégítésére vállalkoznék, még sikert is láthatna. Azimoolah khán utóbb, mint látni fogjuk, rettenetes és gyalázatos pusztításokat vitt véghez angol nők között. Az egész lázadás legvérengzőbb mészárlásait az ő ösztönzésének tulajdonították s nem alap nélkül. Azimoolah khán küldetésével és ennek sikertelenségével véget értek Nana Sahib reményei is igényei érvényesülésére nézve s valószínű, hogy megkezdődött, egyidejűleg, elhatározása a boszúállásra.

Nana Sahib, bár az angol kormány megtagadta követeléseit, mégis gazdag vala. Örökbe fogadó apja magán birtokai reá szálltak s övé volt Bithoor, mint székhelye. Bizonyos fajta fejedelemmé nőtte ki magát. Cawnpore-ba soha sem ment, azt hiszik azért, mert ott nem fogadták volna egy herceget megillető tisztelettel. Hanem angol vendégei iránt a fecsérlésig figyelmes vala s meghívóit a Korona és a Társaság katonai és polgári tisztjei között igen gyakran és messzire terjesztette ki. Az angol férfiak és nők társaságát igen kereste s elárasztotta őket udvariasságával. Nem beszélt s még csak nem is értett angolul, de igen érdeklődött az angol történet, szokások és irodalom iránt. Fényűző volt a legteljesebb értelemben vett keleti szokás szerint; és a keleti fényűzés jóval többet jelent, mint a nyugati fényűzés legavatottabb ismerője is képzelné. Abban az időben, a melyről most szólunk, még csak harminczhat éve körül járt, de korához mérve, magával egészen jótehetetlen, elpotrohosodott vala s úgy látszott ép oly kevéssé tudna a tettek mezejére lépni, mint a rosszakarat útjára térni. Alig lehet kétkedni felőle, hogy mindez idő alatt és magaviseletével a közönséges keleti képmutatóknál is jóval nagyobb képmutató vala. Majdnem bizonyosnak látszik, hogy a mig csak úgy szórta hizelgéseit és udvariaskodásait az angolokra, minden válogatás nélkül, szívét az egész angol faj iránti lángoló gyűlölet töltötte be. Szenvedett méltatlanságai érzete emésztette. Kínos dolog bevallanunk, de e történet igazsága érdekében kénytelenek vagyunk elősmerni, hogy valóban méltatlanságot szenvedett. Igazságtalanul bántak vele. Faja és vallása minden ösmert szokásaihoz képest igazság szerint kétségbe vonhatatlan joga volt ahhoz

az örökséghez, a melyet tisztességtelen és ugyancsak eszélytelen módon megtagadtak tőle.

Ez volt, tehát, az a Nana Sahib, a kit a szegény, öreg Wheeler Hugó, Sir, szorongattatása idején segítségül hívott. Elhihetjük, hogy Nana a legnagyobb örömmel vállalkozott. Elhelyezkedett Cawnpore-ban, ágyúival és katonáival. Wheeler Hugó, Sir, a lázadás kitörése alkalmával, egy régi katonai kórházba menekült, a mely köré, nagy hirtelenében, alig négy láb magas falat húztak vályogból, s a melynek úgy nevezett sánczaira néhány, különböző nagyságu ágyút helyeztek el. Mintha e rettenetes órában minden a mieink ellen esküdött volna. Wheeler Hugó, Sir, sokkal jobb menedéket talált volna, a katonai szerházban, Cawnpore egy másik negyedében; de, mintha a végzet akarta volna, hogy a lázadók evvel az előnnyel is rendelkezzenek, mint rendelkeztek minden egyébbel is. Az angol parancsnok a lehető legrosszabb helyet választá, a melyet alig is lehetett védelmezni. A majdnem hasznavehetetlen és minden bizonnal szétporladó védműveken belül mintegy ezer ember volt összezúsfolva, a kik között 465 minden korú és foglalkozású férfiú vala. A férjes nők és felnőtt leányok száma 280-ra rúgott s a gyermekeké majdnem ugyanennyire. A férfiak között mintegy 400 lehetett fegyverforgató.

Egészen soha sem lehetett kitisztázni, ha érzett-e Nana Sahib elején valamelyes hajlamot magában arra, hogy segít az angolokon? Ha valamely czéljának csak akármennyire is előnyére válhatott volna, hogy ezt a szerepet vállalja magára, bármely hosszú ideig is, vagy valamig valami különös kedvező alkalom kínálkoznék: kétségen kívül meg lett volna benne erre a kellő képmutatás türelme is. Csakhogy, azonnal, a mint Cawnpore-ba érkezének híre

köztudomásra jutott, körülvették a lázadók, a kik mindenképen sürgették, hogy tegye magáévá ügyöket s legyen egyik vezérök. Rendelkezésökre bocsátotta magát. Elején azt akarták, hogy vezérelje őket Delhibe, a fölkelés elősmert középpontjába. De némelyik tanácsosa s főként Azimoolah khán, mindenképen azon volt, hogy ne engedje Delhi ügye kedvéért minden személyes követelését háttérbe szorulni, sem, hogy egyéni befolyása a nagy Mogul udvarába olvadjon. Azt tanácsolták neki, hogy önmagát tegye nagy emberré, első sorban egész Cawnpore vidékének elfoglalása által — úgy, hogy e rábeszélések és hiúsága sugallatai erőt vevén rajta, rávette a lázadókat, hogy ne hagyják addig el a várost, míg, előbb, »el nem bántak ott ezekkel az angolokkal.« Így lett Nana a cawnpore-i fölkelés elősmert fejévé. Legyünk igazságosak még Nana Sahib iránt is. Később, úgy is, bajos lenne egy szót is ejteni mellette. Jegyezzük hát, föl, hogy Wheeler Hugó Sirnek tudtára adta, hogy, ha a védműveket át nem adják, 'azonnal megostromoltatja. Az ostrom megtörtént. A nyomorult vályogfalakra június 12-dikén általános rohamot intéztek, de az ellenállás hősi vala és a roham nem sikerült. E roham után történt, hogy a helyőrségnek sikerült üzenetet juttatni a Lawrence Henrik, Sir, kezeibe, Lucknowba, könyörögve azért a segítségért, a melynek megadása lehetetlenség vala reá nézve.

A lázadók fegyvereinek tüze az angol védművek ellenében ettől kezdve meg nem szűnt. Cawnpore csak úgy nyüzsgött az egész vidék összes zsvány-népétől. A körülete fekvő tájak és Oudh tartomány gazemberei és akasztófavirágai mind ide gyülekeztek. Ezek a zsványok avval a kedves és aránylag kevés veszéllyel járó gyönyörűséggel mulatták magokat, hogy a porladozó védfalakon kívülről

folyton fentartották a tüzelést a benlevő angolokra. Mihelyt rendszeres támadás történt, a támadók mindig rosszul jártak. A csekélyke őrség, minden nappal s majdnem minden órával fogyva és apadva, kitűnő kitartással állotta meg helyét s a támadókat mindig megfutamította — kivéve, természetesen, azokat, a kik, az angol labdacsokok rábeszélésére, erővel is megtartották helyöket. A nők és gyermekek kis seregének a védművek mögött nem volt fedelők, a mely alatt India tüzes napja ellen védhették volna magokat. Ott húzódtak meg, hát, az alacsony falak keskeny árnyékában, sokszor kitéve a szipoyk meg nem szűnő golyói fenyegető veszélyének. A vizet, szomjuk oltására, egyetlen forrásból meríthették, melyet az ostromlók fegyverei folyton célban tartottak. Arra, hogy a forrásról vizet hozzanak, mindig magokat föláldozó férfiaknak kelle vállalkozniok, a kik, bizony, akármely megsemmisült remény után nagyobb biztossággal járhattak volna. A vizet, melyet az elepedt nők és gyermekek ittak, mintha vér pirosította volna meg, mert megszerzése mindig csak vérnek árán történhetett. Kicsinyes részletnek látszhatik, de a kényesen nevededett angol nők szenvedéseinek történetében még is sokat jelent, hogy a Cawnpore-védművek ostromának kezdetétől a gyászos megoldásig, nem volt, a Mr. Trevelyan kifejezése szerint »egyetlen szivacsra való víz,« a mit a testi tisztaságra lehetett volna fordítani. E kisérteties helyőrség tagjai legyenek módjára haltak el. Az ember, igazán, nem tudja, mit nevezzen nagyobbnak: a nők szenvedéseit, vagy a férfiak hősiességét?

Nanát nagy tömege környezte az oudhi katonáknak, a kikről az a hiedelem, hogy a legjobb küzdők közé tartoznak, a kiket India csak elő bír állítani. Ezek is kemény

rohamot intéztek a védművek ellen és ezeket is visszaverte a legyőzhetetlen védőrség, a melynek óráról-órára fogyott száma, élelme, lőszere és mindene, kivéve bátorságát és elhatározását, hogy küzd. Az oudhiak visszaverése mély benyomást tón a lázadókra. Mindenfelé az a meggyőződés kezdett gyökeret verni, hogy minden kísérlet hiában való ezeknek a rettenetes brit Sahiboknak a legyőzésére; hogy valamig egyetlen egy él közülök, épen olyan félelmetes lesz, mint a vadállat a maga vaczkában. A szipoyk sehogy sem voltak rávehetők, hogy közelébe jőjjenek a védművek ez alacsony törmelékes falainak. Ezeket a falakat épen olyan könnyen át lehetett volna lépni, mint a Romuluséit — de, mi haszna tudni ezt, ha mögülok folyton záporoz az angolok veszett tüze? Immár nem valami könnyű dolog volt a lázadókat rábirni, hogy támadás-félét kísértsenek meg. Azt vetették, hogy ha még az oudhiak sem tudtak semmire menni, hiában való volna a többieknek csak megkísérteni is. Magok az angolok is kezdtek meglepő támadó vállalkozásokra merészkedni s igaz csekélyke számmal, de meglepő eredménynyel, kis kirohanásokat tettek a szipoyk minden csapatára, a mely közelökbe talált kerülni. Bármily végtelen, meglepő és minden képzeletet felülmuló módon megapadtak is az angolok, mégis voltak pillanatok, a melyekben kezdett majdnem lehetőknek látszani, hogy ostromlóikat csakugyan távol tudják tartani magoktól, egész addig, a mig valami angol segítség érkezhetik szabadításukra, hogy rettenetes boszút lehessen állani Cawnpore-on. Nana befolyása, e közben, szemmel láthatólag kezdett hanyatlani. A kik az övéhez hasonló vállalkozással járó felelősséget valaha megkóstolták, csakhamar meggyőződhetek, hogy helyöket csakis amaz egyetlen föltétel alatt állhatták

meg, ha azonnal sikert tudtak fölmutatni. Csak a szilárdan megalapított rendszerben gyökerező nagyobb szervezetek élhetik túl s nézhetik nyugodtan a számítások meghiusultát is. Nana Sahib kezdte belátni, hogy rohammal nem bírja bevenni ezeket a nyomorult védműveket, s arra nem volt elég ideje, hogy a védőrséget kiéheztethesse. Elhatározta tehát, hogy alkudozásra lép az angolokkal. A föltételeket, azt hiszik, Tantia Topee, segéd-tisztje és Azimoolah khán, az angol elfogadó termék kedvence, javaslatai szerint és segélyével állapította meg. A védművek közé ajánlat küldetett, a melynek határozmányai méltók a följegyzésre. »Mindazok,« mondá, »a kiknek semmi részök sem volt Lord Dalhousie tetteiben, s a kik készek lerakni fegyvereiket, szabadon elvonulhatnak Allahabadba.«

A föltételeket el kelle fogadni. Egyebet nem volt mit tenniök. Az angoloknak az egyezkedések folyama alatt megígérték, hogy adnak nekik elégséges élelmet s csónakokat, hogy Allahabadba juthassanak, ez most ismét az angolok hatalmában levén. Azoknak, kik e kinos védekezés után is éltek még, kimondhatatlan kő esett le szivökről. A nők, a gyermekek, a sebesültek, a betegek, a haldoklók örömmel fogadták a szabadulás bármely föltételét. Senki-nek még a leghalványabb képzete s gyanuja sem volt arról az árulásról, a mely rájuk várapozott. S valóban is, hogyan is támadhatott volna valami ilyen gyanú? Még a keleti hadviselés hosszú évei óta sem fordult elő párja annak az eljárásnak, a melyre Nana Sahib és a kegyelmes, mivel Azimoolah khán most készülének.

A védőrség kitelepítésének ideje elkövetkezett. A hajók készen álltak a Gangesen. A férfiak, nők és gyermekek hosszú menete lassan haladt tova, koronként nagyon is las-

san, mivel a betegek és sebesültek igen sokan voltak s ezek hátráltaták a menetet. Nana egynéhány főbb tanácsosa a víz partján egy kis szentélyben foglalt helyet, hogy felügyeljék a hajókra szállást és az azután következő munkát. Nana. Sahib maga nem vala ott. Azt hiszik, hogy szántszándékkal maradt távol; inkább hallomás útján akart tudomást nyerni a már bevégzett tényekről. Hűséges segédtisztje, Tantia Topee, úgy látszik, kiadta volt a rendeletet, hogy midőn egy trombita megszólal, kezdjék meg az előre elrendezett művet. Először a sebesülteket és nőket szállították a csónakokba. A tisztek és a legénység azután tolultak be. Egszerre egy trombita harsanása hallszott. A csónakok az indiai folyókon közönségesen használatban levőkhöz hasonlítottak, fölējök vont szalma-fedelekkel, s némely szemtanu leírása szerint, olyan formák voltak, mint valami széna-boglya. A mely pillanatban a trombita megszólalt, a csónak-fedelek szalmája lobbót vetett s a benszült rablók hanyathomlok siettek a partra menekülni. Ők gyújtották föl a szalma-födeleket s most szabadulni igyekeztek a lángokból, a melyeket magok szítottak. A folyó mindkét partjáról ugyanakkor sűrű kartács- és puska-tűz borította el a csónakokat. A Ganges partjai egy pillanat alatt, mintha megelevenedtek volna a lövésektől s golyók egész zápora özönlött a hajók áldozatra szánt népére. S hogy e pillanat rettenetességét még tetézzük, ha, ugyan, még többre is volna szükség, majd minden csónak zátonyra akadt s a bennülők ellenségeik szilárd czélpontjaivá lőnek. Csupán három csónak haladhatott tova. Ezek közül kettő az Oudh felőli partra sodródott s a kik bennök ültek, azonnal gyilkos fegyverek áldozataivá váltak. A harmadikat tovább vitte a folyam árja, még további kalandok és rettenetességek szá-

mára tartva fönn. A lövések akkor szüntek meg, mikor Tantia Topeenek és társainak úgy tetszett, hogy immár elég is történt; a még életben maradt nőket és gyermekeket, pedig, kihozták a partra s minden védelemtől megfosztott menetben ismét visszaterelték, végig a városon, a hol annyit szenvedtek s melyet, azt hívék, azt remélték immár örökre elhagytak vala. Mintegy 125-en lehettek, nők és gyermekek vegyest. Némelyikök meg volt sebesülve. A benszülöttek között találkozott néhány jobb érzelmű is, a kik látva őket, sajnálkoztak rajtok; a kik, talán, szolgálk valának egyiköknek, másikoknak s tapasztalták jóságukat egykoron, a kik most némi hálás emléket tápláltak szivökben, de ezt a részvét nyílt jelei útján tanúsítani még sem merték. Ezek közül némelyek elbeszélték, későbbben, az angol hölgyek állapotát, a mint e menetben látták őket. Ott haladtak berondítva, rongyosan, ezek a szegény angol nők; ruháik foszlányokban lógtak alá; mindegyikök megsebesítve, a vér csurgott lábszáraikon, lábukból. Egy nagy épületbe, egy hajdani jótékony intézetbe, vitték őket, melyet akkor Savada-háznak hívtak, a Salvator (Megváltó) nevé-ről, melyet az ázsiai kiejtés Savada-ra változtatott.

Amaz egy hajó fedélzetén, a melyet a víz árja tovavitt, száz embernél több vala. A hajót, a mint lefelé haladt, folyton lövöldözték mind a két partról. A végén körülbelől mintegy tizenketten avval a vakmerő szándékkal szálltak ki a partra, hogy megtámadják üldözőiket s visszakergetik. Csakhogy, míg távol voltak, a lázadók egy csoportja elfoglalta a hajót s visszavitte a nőket és sebesülteket Cawnpore-ba. Ekép mintegy hatvan férfi, huszonöt nő és négy gyermek ismét fogságba került. A férfiakat azonnal lelőtték. Mondjuk el itt mindjárt azt is, hogy a merész kis csa-

patból, a kik partra szálltak az ellenség szemtül-szembe való megtámadására, a végén négy megmenekült, oly veszélyes és csodálatos kalandok után, hogy egy hivatásszerű regényíró sem igen merészkednék azokat költött elbeszélésében fölhasználni.

Nana kezei közt, tehát, jelentékeny számú angol nő vala. Egy kevés idő multán átköltöztették őket előbbi fogóságukból egy kis épületecskébe, a csatornától éjszakra és a benszülöttek városa, meg a Ganges között. Itt a legszigorúbb módon tarták fogva őket, kivéve, ha némelyiket kivették közülök s odaállították, hogy öröljenek gabonát őreik számára. Cholera és gyomorbajok támadták meg e szerencsétlen szenvedőket és tizennyolcz nő s hét gyermek bele is halt. Jegyezzük meg a nőiesség érdekében, hogy a királyi özvegyek, a kik Nana örökbefogadó atyja után maradtak, mindent elkövettek a fogoly angol nők pártfogolására s még azt is kijelentették, hogy kiugranak gyermekeikkel együtt a palota ablakán, ha a foglyoknak valami bántódása történik. Itt épen csak ismételnünk kell azt a valóságos tényt, hogy angol nőkön más méltatlanságot el nem követtek, mint, hogy gabona-örlésre kényszerítették. Egytől egyig arra voltak, ugyan, kárhoztatva, hogy halált szenvedjenek, de, azért, arra nem valának, mint egy időben Angliában hitték, kényszerítve, hogy a gyalázat elől a halálban keressenek menedéket.

Nana és lázadása kilátásai, e közben, mind homályosabbá és setétebbé váltak. Ekkor már eljött annak is ideje, hogy be kelle látnia, hogy Indiában sehol sem telepedhetik uralkodóképen meg. Az angolokat nem lehetett az országból egy csapással kisöpörni. A lázadás első dagálya megtörött ellenállásukon s már kezdődött az apály. Nana Sahib

jól tudta, hogy soha életében olyan magasra nem torlódik többé. Az angolok már közeledtek. Neill visszafoglalta Allahabadot s egész vidékét megtisztította a lázadásnak még csak a nyomaitól is. Havelock már előre nyomult Allahabadtól Cawnpore felé, hat ágyúval és mintegy ezer angol katonával. Számra nézve ugyancsak csekélyke erő volt ez, összevetve avval, a melyet Nana Sahib még ekkor is maga köré gyűjthetett, de Indiában senki jobban nem tudta, mint éppen Nana Sahib, hogy mily rendkívül csodás fölényt biztosít az angoloknak számára kétségtelen győzelmök tudata. Havelock előnyomulása egy egész sor győzelemből állott, bár néha oly nehézségek közé jutott, hogy, ha ellenfelei csak egy csöppecske valódi vezéri tehetséggel, vagy bár katonai ügyességgel rendelkeznek vala, bizony, nem haladhat vala tovább. Csatát vívott Nana segéd-tisztjével is, ki majdnem négyezer ember és tizenkét ágyú fölött rendelkezett s Havelock alig tíz percz alatt teljes győzelmet aratott. A lázadás több más fejét is éppen ilyen könnyű szerrel győzte le. Már majdnem Cawnpore előtt állott.

Ekkor, úgy látszik, az jutott Nana eszébe, vagy, hogy más valaki adta eszére, hogy nem járná, ha angol foglyait az ellenség s azok honfitársai kiszabadítanák. Lehet, hogy minden terve és reménye teljes-tökéletes meghiusulta után, legalább valamelyes elégtételt akart magának venni s bár valamennyire kielégíteni boszú-szomját. A foglyoknak tudtokra adták, hogy meg kell halniok. Volt közöttük három, vagy négy férfi. Ezeket kiszólitották és lelőtték. Akkor néhány szipoyt küldtek ahhoz a házhoz, a hova még be valónak a nők rekesztve s rájuk parancsoltak, hogy néhány sortüzet röpítsenek az ablakokon át. Ezt meg is tették, de a nélkül, hogy sok kárt okoztak volna. Vannak, a kik, a meg-

szerezhetőkké vált adatok alapján, azt hiszik, hogy a katonák szántszándékkal föl a szoba tetőzetére sütötték fegyveröket, nehogy valamelyik nőt, vagy gyermeket megöljék. Este két hindu paraszt, két mohamedán mészáros és a Nana testőrségének vörös egyenruháját viselő egy mohamedán, összesen öt ember érkezett ama házhoz s belépett. Szakadatlan sikoltozások hallatszottak ki e rettenetes hajlékból. A mohamedán testőr kilépett az ajtón, kezében egy kard-markolatot tartva, a melynek pengéje letörött, s e már hasznavehetlen eszközt fölcserélte egy jó állapotban levő fegyverrel. Ezt nem is csak egyszer, hanem kétszer ismételte. A munka, a mely ez emberekre volt bízva, nyilván igen nehéz volt a kard-pengék számára. Az öt ember egy darab idő múlva kijött az immár csendes házból s becsukta maga mögött az ajtókat. Benlétök alatt majd minden angol nőt és gyermeket lemészároltak. Ugy gyilkolták le őket, mint az állatokat a mészárszéken. Reggel, csakugyan, kiűnt, hogy akármilyen buzgón végezték, munkájokat még sem végezték el egészen. Néha még a legerősebb karok és a legélesebb kardok sem tudják teljes befejezésre juttatni az igen nagy munkát. Reggel látniok kellett, hogy néhány asszony s bizony még néhány gyermek is él még; vagy is, jobban mondva, még nem halt meg. Mert az öt ember ekkor, több segéddel, hozzá fogott, hogy megtisztítsa a házat a foglyoktól. Valamennyi hullát a közelálló néhány fa alatti száraz kútba kelle dobniok. Egész sereg szájtató gyűlt oda, hogy végig nézze ezt a munkát. Ekkor látták meg némelyek a nézők közül, hogy néhány nő és gyermek még nincs meghalva. Egy pár gyermek még élt, sőt meg is kísérllette, ha elmenekülhetne. De ezekre is ugyanaz a kút várakozott. Némely tanú azt hiszi, hogy Nana végrehajtói

vették magoknak a fáradságot s a még élőket megölték, mielőtt ledobták volna a kútba; mások azt tartják, hogy ők, bizony, nem sokadoztak ilyes emberieskedés kedvéért, hanem lehajigálták az élő és holtat egyaránt, a mint épen a kezökbe akadt. Annyi bizonyos, hogy valamennyien a kút mélyére kerültek. Némelyik hullát, a melyen olyan ruha volt, hogy megérdemelte a fáradságot, levetkőztették, mielőtt a nyílt sírnak átadták volna. Mikor az angolok később bevették Cawnpore-t, azok, a kiknek alá kelle e kútba pillantaniok, olyan képet láttak, a melynek párját, az újabb korban, emberi szem soha, sehol nem szemlélhette. Meg sem kísértjük, hogy itt leírását adjuk. Mikor a mészárlás e hajlékába beléptek, padozatja és falai rettenetes nyíltsággal adtak hírt arról a jelenetről, a melynek tanúi valának. A kardcsapásoktól a falak vakolatja összevissza volt szabdalva és karczolva, mélyen alatt és a szögleteknél, mintha a szegény asszonyok halálos rémületökben alálapultak volna, abban a hiú reményben, hogy így kikerülhetik a csapásokat. A szoba padozatja tele volt elszórt ruhafoszlányokkal, avaték női pipere rongyaival, nyakravalókkal, alsó ruhákkal, széttördelt fésűkkel, czipőkkel és hajfűrtökkel. Találtak ott, a padozatra hullva, néhány kicsinyke, csinosan összefont hajfűrtöt is, de, a melyeket, nyilván, nem a mészáros-mester durva fegyvere szabott vala le. Ezek, bizonynyal, emlék-jelek valának, a melyeket az utolsó pillanatig rejtegettek s tulajdonosaik csak akkor váltak meg tőlök, a mikor már az életnek s mindennek vége volt. Mikor a házba először beléptek, a falakon nem volt semmiféle fölirat. Később beszélték, hogy néhány angol nő által irt szót találtak e falakon, szólva a rajtok ejtett szörnyű sérelmekről s szívökre kötve honfitársaiknak a boszuállást. E mese

rettenetes fölháborodást keltett Angliában, a mi csak természetes s heves boszuvágyat támasztott. Egy szó sem volt igaz az egészből. Ilyenszerű föliratok voltak később láthatók e falakon, de kinos, hogy el kell mondanunk, hogy az egész aljas és a mint később nevezték volna: »sensatiós« hamisítás vala. Hazánk leányai a nélkül haltak meg, hogy magok után bármely jelét is hagyták volna boszú iránti óhajuknak. Meg lehetünk győződve, hogy haláluk pillanatában egészen más gondolatokat és reményeket tápláltak magokban. Egy pár papir-szeletkét találtak utánok, a melyeken a halál-esetek s a fogság egyhanguságának ilyszzerű változatai valának följegyezve — de semmi egyéb. A rémséges kutat betöltötték s föléje szép kerttel körülvett emléképolnát építettek. Jól tették, hogy eltörölték minden nyomát e rettenetes bűnnek s hogy ama hajlék és kút helyét befödtek, mint Mr. Trevelyan magát kifejezi »egy szép kerttel és kegyeletes emlék-épülettel.«

Valamit mégis kell mondanunk Nanáról és sorsáról. Még egyszer, utoljára, szembeszállt a győzelmes angolokkal Cawnpore előtt, de tökéletes vereséget szenvedett. Vértől és teljesen kimerült lován bevágatott a városba s innen székhelyére, Bithoorba, menekült. Azt mondják, épen csak annyi ideje maradt, hogy egy külön fogságban tartott nőnek, a kit előbb vagy elfelejtettek, vagy szándékosan tartottak fön, kivégzését elrendelhesse. Avval tovább száguldott Nepaul határai felé s csakhamar eltűnt a történelem színhelyéről. További sorsáról soha semmi hír sem érkezett. Azután több évvel pillanatra az a mese rázta föl Angliát és Indiát, hogy Nana Sahibot elfogták. De az elfogott emberről kitűnt, hogy egészen más egyén, s valóban, mindjárt elfogatásán kezdve csak kevesen hitték el, hogy ő volna

az angol nők ama rég eltűnt gyilkosa. A mienknél babonásabb időkben a néphit könnyű szerrel ki tudta volna magyarázni azt a rejtélyt, a mely Nana Sahib pályájának végét borította. Azt mondták volna, hogy az ördög munkáját végezté s mikor küldetése be volt fejezve: eltűnt, mint az ördög.

HARMINCZÖTÖDIK FEJEZET.

A visszahódítás.

Delhit szeptember 20-dikán vettük be. Az ostrom hosszú és heves vala; sőt egy időben úgy látszott, vezérlő-tábornokunknak, Wilson Archdale-nek, hogy a rendelkezésére álló csekély haderővel nem sok kilátása lehet a város ostrom útján való bevételére. Smith Baird ezredes, a műszaki osztály parancsnoka, hevesen sürgeté, hogy tegyenek kísérletet, a mi, a végén, megtörténvén, sikerrel történt meg, bár, nem is csak egyszer, úgy látszott, hogy a vereség kikerülhetetlen. Nicholson, osztály-tábornok, vezette az ostromló oszlopokat, s vitézségét és a győzelmet hősi élete árával fizette meg. A golyó keresztül ment testén s halála három nappal azután következett el, hogy az angol lobogót a Mogulok palotájának fokára tűzték. Nicholson e háborúban föltűnt legvitézebb és tehetségesebb tiszték közé tartozott. Hogy kitűnjék, milyen indulatok támadhattak akkor még olyan férfiakban is, a kiktől jobb dolgokat lehet vala várni, méltó a följegyzésre, hogy Nicholson hévvel sürgette annak a rendeletnek kibocsátását, a mely fölhatalmazást adjon arra, hogy azokat, a kik Delhiben a nőket és gyermekeket meggyilkolták, elevenen meglehessen nyúztatni, oszlopra szegeztetni, vagy megégettetni. Azt vitatta, hogy »ily

kegyetlenségek elkövetőivel szemben csak az egyszerű föl-
akasztásra gondolni, örütség.» E nézeteit ismét és ismét
erőszakolta s mind politikai, mind elvi okok alapján egészen
megfontolt okoskodást fejtett ki érdekekben. E tényt nem
egy vitéz katona kisebbitése kedvéért említjük föl itt, ha-
nem annak példajakép, hogy az ember meg nem zabolázott
állapotának régi, természeti ösztönei mikép vehetnek ismét
erőt rajta s mikép igazhatják le megint, még akkor is, mi-
kor civilisatióval és műveltséggel dicsekszik.

Delhi bevételét olyan egy tett követte, a mely fölött,
attól kezdve, egész mostanáig, koronként meg-megújuló vita
támadt. Hodson, a »Hodson-lovasok« fiatal tisztje, a kémelő
csapatok fejeképen működött. Egykor polgári tisztviselő
vala Pundzsábban, de onnan elbocsátották, mert önkényesen
és hatalmaskodva járt el a kerület egyik főnökével szemben.
Azóta mindent elkövetett, hogy kitüntesse magát s ismét
pályát törhessen magának, s mint a Hodson-lovasok kis csa-
patának feje, kiváló katonai tehetségeinek szolgáltatá bizo-
nyítványait. Legkülönösebben az a hideg számító ész tűn-
tette ki, a mely benne a korlátot nem ismerő vakmerőség-
gel párosult. A legjobban tudta mindig, hogy mikor kell
óvatosnak lennie s mikor mindent kockáztatnia, olyat is, a
miben másnak a szeme az örület nyaktörését látta volna.
Ez úttal azt az ajánlatot tette Wilson tábornoknak, hogy
kézre keríti Delhi királyát és az egész királyi családot.
Wilson tábornok megadta neki a fölhatalmazást a vállalat
kivitelére, de kikötötte, hogy a király életét meg kell ki-
mélteni. Hodson, benszülött kémek segítségével kifürkészte,
hogy a király és családja, Delhi bevétele alkalmával, Hoo-
mayon császár sírjába rejtőzködött, egy nagy építménybe, a
mely, a hozzátartozó és körülte fekvő épületekkel, maga egy

egész városrészt alkotott. Hodson, csapata néhány tagjával, merészen e helyre sietett. Láta, hogy Delhi királyi családját fegyveres, és minden jel szerint a végltekig elszánt hievek nagy tömege veszi körül. Olyan pillanat volt ez, a melyben Hodson legyőzhetetlen vakmerősége igen jó szolgálatot tett neki. Fölszólította a tömeget, hogy azonnal rakják le fegyvereiket mind — és, ime, a parancsnak csupa merészsége azt a hitet támasztotta amazokban, hogy az engedelmesség kikényszerítésére is elég ereje van. Fegyvereiket lerakták és a király megadta magát Hodsonnek. Hodson más nap Delhi három királyi herczegét is elfogta. Abban a nyomban vád alá helyezte, elítélte s kivégezte őket saját maga. Más szókkal, úgy bánt el velök, mint, a kiket vértől csepegő kezü lázadók gyanánt fogtak el, s csapata egyik emberétől egy karabélyt kérve kölcsön, saját kezével lőtte őket agyon. Félmeztelen testeiket néhány napra kitették Delhi egyik kapujába. Hodson e tettét előre elhatározott szándékkal hajtotta végre. Több nappal az előtt, hogy a végrehajtás lehető lett volna is, azt írta egyik barátjának, hogy, ha a delhii palotába juthat, »azt tartom, nem adnék az egész Timur házáért öt percznyi zsákmányolást.« A tett utáni napon, pedig, ezt írta: »Huszonnégy óra alatt eligazítottam a tatár Timur háza főbb tagjainak a dolgát. Én nem vagyok kegyetlen; de bevallom, újjongtam ennek az alkalomnak, hogy e zsványok vérével lehetett a földet vörösre festeni.« Kaye J. W., Sir, ki igazságos és férfias komolysággal bírálja Hodson tettét, azt mondja: »Minden vonakodás nélkül be kell vallanom, hogy Angliában a közhangulat a mély elkeseredés felé hajlott, melybe kárhoztatás is vegyült. Senkitől sem hallottam e tett helyeslését; senkitől sem hallottam még csak mentségét is.« Kaye J. W., Sir, sze-

rencsésebb vala, mint e sorok írója, a ki, bizony, gyakran hallá védelmét, igazolását, sőt dicsőítését is, s teljesen meg van győződve a felől, hogy az angol közvélemény akkor túlnyomó mértékben hajlandó volt Hodson e tettét igen hazafiasnak és dicséretre méltónak tartani. Ha még most is akadna, a ki e tettet hidegvérrel védelmezné, rá kellene mutatni a tényre, hogy semmi sem bizonyította a hercegeknek bármily részvételét is az európaiak delhii lemeszárlásában; hogy, még, ha lehetett volna is erre vonatkozó bizonyítékokat szerezni, Hodson sem nem várta, sem nem kereste azokat; s rá arra is, hogy a hercegek részvétele az elődeik dynastiájának helyreállítására czélzó kísérletben, ha mindjárt szigorú büntetést érdemelt is az angol kormánytól, még sem volt olyan fajta büntény, a melynek fejében a mívelt népek hadviselése a tettesek életét mindenkinek a kegyelmére szokta volna bizni, a ki a küzdelem bevégezte és a törvények uralmának helyreállítása után, foglyul találta ejteni az illetőt. Az ember nem olvashatja ez indiai lázadás történetét a nélkül, hogy arra a következtetésre ne jusson, hogy sok angol lelkében az erkölcsi érzet pillanatnyi hanyatlása foglalt helyet, melynek hatása alatt az ellenség megfélemezését a hasonló mértékű visszatorlás jogczimének kezdték tekinteni, s azt tartották, hogy, ha az ellenség lelkiismeretlen, evvel már ők is föl vannak oldozva a lelkiismeret parancsai alól. A mint Mr. Disraeli kifejezé magát, Nana Sahibot tették a brit katonatisztek követendő példányképévé. Nem sokkal azután Hodson is megölték; valóban, azt kell kívánnunk, hogy, hadd nyugodhassék békében, korai sírjában, minden további bírálatot elengedve neki. Vitéz és eszes katona vala, de a ki, szerencsétlenségre, heves vérmérsékletét »nyakára engedte ülni«

— mint az Erzsébet-korabeli írók kifejezték volna magokat — természete jobb ösztöneinek és a megfontolt ítélet vezérségének.

Havelock tábornok Lucknow fölszabadítására indult. Outram Jakab, Sirt, a ki Persiából visszatért, Oudhba küldték, hogy ott minden irányban megadott utasításai szerint, főbiztoskép működjek. Mind a polgári, mind a katonai főhatalom az ő kezébe tétetett. A helyszínén megjelenve s ily hatalommal fölruházva, a dolgok természetes rendje szerint fölslegessé tehetné volna Havelockot, a ki, ezer veszélylyel szemben, a Lucknowban ostromolt angolok fölszabadítására, oly fényes sikerrel tört magának utat. De Outram nem az az ember vala, a ki megfosztotta volna vitéz, diadalmas bajtársát küzdelmei és a kiállott veszedelmek gyümölcseitől. Outram ezt írta Havelocknak: »Lucknow fölszabadításának dicsősége maradjon az öné, a melyért már annyit küzdött. Csakis, mint biztos, a polgári kormányzat terén szerzett ismereteimmel, kívánom önt követni, rendelkezésre bocsátván katonai szolgálatomat, ha igénybe veszi, s mint önkéntes állván parancsára.« Havelock tovább folytathatá győzelmes fölvonulását. Csátát csata után vívott, számra nézve sokkal erősebb seregekkel a magáénál, és szeptember 25-dikén már föl birta menteni a Lucknowban ostromolt angolokat. Érkezése, természetesen, megmentette a nőket és gyermekeket a cownpore-ihoz hasonló mészárlástól; de avval az erővel nem rendelkezett Havelock, hogy a lázadókat állásaikból kiverhette volna. Kicsinyke serege, bár Outram Jakab, Sir, csatlakozása által erősítést nyert, koránt sem volt elég erős arra a föladata, a melyet a körülmények nehezítettek vállaira. Az ellenség csak hamar magához tért abból a pillanatnyi rémületből, a melybe

Havelock közeledte ejté, s megújítá az ostromot; és, ha Anglia nem lesz vala kész, hogy veszélybe szorúlt népének kiszabadítására nagyobb erőt fejtsen ki: nagyon is valószínű, hogy azok a csapatok, a mennyit Havelock hozott Lucknow fölmentésére, még csak szaporították volna az áldozatok számát. Ám, Campbell Colin, Sir, a hatalmas katoná, a kiról már volt alkalmunk hallani a krimi háborúnál, e közben az indiai hadak főparancsnokává neveztetett ki s megérkezett Indiába. Azt mondják, hogy a neki osztott földadat hírét Londonban egy délután vette, s még be sem esteledett, már útban volt parancsnoksága színhelye felé. Cawnpore-ba november 3-dikán érkezett meg s 9-dikén már elindult Lucknowba. Azonban erősbítésekre kelle várakoznia, s a támadást 14-dike előtt nem kezdheté meg. Akkor is még csak mintegy 5000 embere volt, és így számra nézve végetlenül szegényesebben állt, mint az ellenség — de akkor minden angol tiszt azt tartotta, hogy a legjobb kilátásokkal támadhat, ha az ellenség nem négy, vagy öt embert állíthat minden egy emberével szembe. Campbell Colin, Sir, és kis serege egész sor csatát vívott, támadva az ellenséget egyik oldalról, a kit, ugyanakkor, a székhely ostromolt helyőrsége is támadott. November 17-dikén sikerült Outramnek és Havelocknek táborkarukkal csatlakozni Campbellhez, még mielőtt a fő-hadmivelet véget ért volna, s a két had összesített működésével kiverték állásaiból az ellenséget. Campbell Colin, Sir, azonban, arra határozta magát, hogy a székhelyet ki kell üríteni s ehhez képest, 19-dikén heves ágyútüzeltést ntéztek az ellenségre, mintha támadni akartak volna, s e mivelet fődözete alatt szép csendesen elszállították a nőket, a betegeket és sebesülteket a Dilkoošhaba, egy kis palotába, a székhelytől mintegy öt mérföldre fekvő parkban,

a melyet Campbell Colin, Sir, a város ostromára jöttében foglalt vala el. A következő néhány nap alatt a helyőrséget is szép csöndesen átszállították a Dilkooshaba. November 22-dikén éjfélkor az egész helyőrség elhagyta, egyetlen ember veszteség nélkül, a székhelyet. Két, vagy három nap multán a csapatok Alumbaghban helyezkedtek el, a székhelytől mintegy négy mérföldnyire, ellentett irányban a Dilkooshaval. Alumbagh egy elszigetelt épület-csoport, területével és kerítésével délre Lucknowtól. E hely neve örökre emlékezetes marad e háború történetében. Ott fejezte be Havelock dicsőséges pályáját. Gyomorhaj gyötörte, és teste, melyet a viadal és győzelem hosszú napjain és álmatlan éjein át majdnem emberi erőt meghaladó fáradal-makkal terhelt, kimerülve, ilyen ellenségnek nem soká birt ellenállani. Havelock november 24-dikén meghalt. A királynő, ugyanama hónap 27-dik napján baronetté nevezte ki őt, illetőleg nevéhez fűzte a czimet, akkor még nem tudva, hogy e harczosnak ideje, mind a küzdelemre, mind a czimekre, lejárt már. A czimet átruházták fiára, a mostani Havelock Henrik, Sirre, ki vitézül harczolt atyja szemei előtt. Havelock hőstetteinek hire csak kevéssel érkezett Angliába halála gyászhire előtt. Háborúink történetében ily kevés napra annyi dicsőséges tett csak ritkán halmozódott. E diadalmas pálya egész hirneve alig néhány hősies-ségben kitűnő hét munkája vala. Havelock előléptetése lassan haladt. Nem sokat köszönhetett előljárói kegyének. Családi befolyások, hatalmas pártfogók vagy barátok sem gyorsították lassu előhaladását. Hatvan évesnél idősebb volt a lázadás kitörésekor. 1795. áprilisában született Londonban, a Karthausiaknál nevelkedett, a hol komoly, ki-mért modora megszerezte neki a »vén phus« gúnynevét —

a hogy az iskolások a »vén philosophus«-t rövidítették. Indiába 1823-ban ment át, a hol az 1824-beli burman-háborút kiszolgált, valamint az 1845-beli shik-háborút is. Komoly, méltóságos természetű ember vala, a baptisták felekezetéből, szíve egész erejéből meg levén győződve, hogy a vallásos szellemnek át kell hatnia és irányoznia kell nem csak a polgárt, hanem a katonát is. Komolyságával és példájával ugyanez érzelmekre tudta lelkesíteni azokat is, a kiket vezérelt, s »Havelock szentjeit« jól ismerték egész Indiában e kitüntető külön czimök után. »Havelock szentjei« megmutatták, valahányszor alkalmok nyílt rá, hogy ép olyan kétségbeesetten tudnak viaskodni, mint akár a legelkeseredettebb bünösök; és vezetőjük útjára — kötelessége ösvényére — dobva lelte hírét, melynek elérése kedvéért soha egy arasznyira sem tért volna el ösvényétől. A remény és félelem, a düh és rémület mind ama hevületei közepett, melyek Angliát elfogták, maradt még a nemzet egész szívének ideje, hogy büszkélkedjék Havelock pályájával és keseregjen korai halála fölött. Korai? Mindezek után korai vala-e? Ugyan, mióta nem tartják egy dicső pálya méltó koronájának, ha a hős a kivivott diadal pillanatában halhat meg?

Campbell Colin, Sir, Outram tábornokot Alumbagh őrizetére hagyta, hogy vigyázzon a lázadók mozdulataira, a kik még mindig erősen tarták magokat Lucknow városában. Sir Colin, maga, Cawnpore felé vonúlt, a hol csakhamar belátta, hogy komoly teendők várnak rá. Ugyanis egy jókora ellenséges sereg, a mely főkép Scindiah, Gwalior uralkodója, fölkelte hadaiból állt, Cawnpore ellen indult, s Windham tábornok, az ottani parancsnok, vonult ki megtámadásukra. Azonban ő is éppen úgy járt, mint Law-

rence Henrik, Sir, Lucknow közelében ; úgy találta, hogy az ellenség, hozzá képest nagyon is erős ; vissza kelle vonulnia, nem jelentéktelen veszteséggel, a cawnpore-i védművek mögé s az ellenség elfoglalá magát a várost. Campbell Colin, Sir, megtámadta a lázadókat egyik felől ; Grant Hope, Sir, megtámadta őket másik felől és Cawnpore vissza volt víva. Campbell Colin, Sir, ekkor figyelmét arra a fölöttébb fontos föladatra fordítá, hogy elfoglalhassa Lucknow belvárosát és szétverhesse a lázadók ama nagy tömegét, a mely ott össze volt gyűjtve. Nem is előbb, mint csak 1858. márczius 19-dikén történt, hogy Lucknow egészen az angolok kezei közé jutott. Hadmiveleteinket majdnem mind a tüzéség végezte, épen oly tökéletes eszélylyel, mint bátorsággal, veszteségeink, tehát, nagyon kevésre rugtak, míg az ellenségnek fölöttébb sokat kelle kiállania. Az utolsó ütközetben mintegy 2000 lázadó halt meg s több mint száz ágyujokat elfoglaltuk. Sebesültjeink között volt a hajóosztály vezetője, Peel Vilmos, Sir, a nagy államférfiú fia és a halottak közt a »Hodson lovasok Hodsona,« a Delhi királyfiak hóhéra. Peel Vilmos, Sir, nem soká azután Cawnpore-ban halt meg himlőben, halála gyászt keltvén még ez eseményekben gazdag idők mindama hősie halál-esetei sorában is. Egy nevet nem szabad elfelednünk azok közül, a kik túléltek Lucknow ostromát. Ez a Dr. Brydon neve, a kit az előbb látánk, midőn Jellalabad falai alatt megjelent, mint az egyetlen életben maradott térve vissza, hogy hirt adhasson a Kabulból való gyászos visszavonulás bús története felől. Mrs. Thompson-Butler, a tehetséges művésznő, csak az imént festé meg a képet úgy, a mint szavak le nem festhetnék. Dr. Brydon végigszolgált a lucknowi védelmet s névszerint föl volt említve a főparancs-

nok sürgönyében. »Miután kiállotta az 1841—42. évi kabuli hadjáratot,« mondja a főparancsnok Dr. Brydonról, »tagja volt annak a dicsőséges védőrségnek, a mely megtartá állását Jellalabadban. Most pedig, mint egyik a lucknowi hősök közül, igényt tarthat arra, hogy neki is része volt egy még annál is dicsőségesebb hőstetben, saját példájával szolgáltatván tanúbizonyságát a brit katonák törhetetlen erélyének és rettenthetetlen bátorságának.«

Lucknow visszahódítása, a dolog gyakorlati oldalát tekintve, a végcsapás volt a nagy bengal lázadás leverésében. A mozgalom két középpontja Delhi és Lucknow valának; úgy, hogy, midőn e két erősség megint az angolok hatalmába került, a forradalom az egész országban jóformán elvesztette hatalmát. Ezután, aztán, alig is maradt olyan forradalmi tábor, a mely méltó lett volna, hogy reá valami sok fáradságot vesztegessünk. A háború némely részlete azonban, mégis méltó a följegyzésre. Így, például, a lázadók elfoglalták Gwaliort, Scindiának, a maharajahnak, székvárosát, a ki Agraba menekült. Az angoloknak meg kelle támadniok a fölkelőket, visszahódítani Gwaliort s visszahelyezni Scindiát. Azok között, a kik mindvégig a forradalom pártján küzdöttek, volt a Ranee, vagy Ihansi hercegnője is, a kinek birtokát, mint már látók, szintén annectáltuk. Minden erélyét a forradalom ügyének szentelé, a fölkelést valóságos forradalomnak, nem pedig csak lázadásnak, tekintvén. Megosztá a harcztot Nana Sahibbal és Tantia Topeével. Delhi eleste után hónapokkal is érzékeny csapásokat mért Rose Hugó, Sirre és az angolokra. Lovas századokat vezényelt a csatatéren. Sajátkezüleg vívott. Szemben állt velünk a csatatéren, midőn Gwalior fölött folyt a harc. Lovas-tiszti egyenruhájában rohamot

rohamra vezérelt; s azok között esett el, a kik a legvégsőig ellenálltak. Holttestét ott lelték a csatatéren, olyannyira rakva szemben fogadott sebekkel, hogy akármely hősnek becsületeére vált volna. Rose Hugó, Sir, avval a jól kiérdemelt tisztelettel adózott neki, melynek kimutatása a nagylelkű győzőnek mindig gyönyörűségére szolgál. Napi parancsában azt mondta róla, hogy »az ellenség között a legvitézebb férfiú az a nő vala, a kit holtan leltünk a csatamezőn: Ihansi herczegnője.«

Scindia, Gwalior maharajahja, hű maradt az angol kormányhoz. Minden kísértés, minden fenyegetés és a forradalom részéről szerzett sok mindenféle veszedelem mellett is szilárdan kiállta a barátság próbáit. Épen így tett Holkar is, Indor területének maharajahja. Mikor a lázadás kitört, mind e két herczeg fiatal ember volt; mintegy huszonhárom éves mindenikök; oly korúak, tehát, hogy föl lehetett tenni rólok, hogy a dicsvágy és vállalkozás kedve a legkecsegtetőbb hatással lehet reájok. Holkarról csakugyan azt hitték elején, hogy hajlott a forradalomhoz; koronként vádolták, hogy része is volt benne; még most is vannak, a kik készek állítani, hogy egy követ fűjt a lázadókkal; sorsa, nyilván, oly annyira egybe volt kötve a forradalom ügyével s oly természetesnek látszott, hogy nem tarthatja ki végig ellenséges állását velök szemben. De ő bizony meggyőztette ellenfeleink minden ilyszerű várokozásait s Anglia hű barátjának bizonyította magát. Anglia sokkal tartozik e két herczegnek azért a magatartásért, a melyet akkor követtek, a mikor szükség volt reájok, s elégtételünkre szolgál az a gondolat, hogy nem is volt háladatlan irántok.

Mr. Tayler Vilmos kormányzata, Patnában, szintén olyan egy részlet, a mely fölött maig foly a némileg párt-szenvedély által élesített vita. Patna Benares keleti felének mohamedán fővárosa, s e város vala főszékhelye a vakbuzgó harczias wahabik főnökeinek. E kerület biztosa Mr. Tayler volt, a ki azt a gyanút táplálta, hogy ott is forradalmat terveznek, s azokat, a kiket a terv rajongó vezetőinek tartott, olyanforma csel útján kerítette kézre, mint a melyet Alba herczeg főzött Egmont fogságba ejtésére. Szentesíté-e a cél az eszközt? — ma is kérdés. Történt-e ott forradalmi összeesküvés, s ha igen: tisztességes dolog volt-e, a keleti árulást még a keleti agyafurtságon is túltevő csapással előzni meg? Az episod érdekes vala; de sokkal inkább csak is episod, hogysen e helyen hosszabban tárgyalhatnók.

Fölösleges egyes részletekig mennünk a forradalom végvonaglásainak rajzolásában. Tantia Topee, Nana Sahib segédőtisztje, hosszas ideig és sok vereség után is konokul megmaradt a harcztéren. Az angolok, aztán, a végén egészen bekerítették, és csapata maradványa cserben hagyta. Elfogták 1859. áprilisében, a cawnpore-i mészárlásban való részvételeért elítélték s fölakasztották, mint akármelyik közönséges gonosztevőt. Delhi agg királya szintén vád alá helyezettett s bűnösnek találtatván, deportatióra ítéltetett. A Jó reménység fokára küldték, de az ottani gyarmatosok nom fogadták be s a nagymogulok ez utolsó örökösének koldulni kelle járnia — börtönért. A végén elvitték Rangoonba, a brit Burmába. Lord Clyde, az egykori Campbell Colin, Sir, 1858. deczember 20-dikán azt jelentette a parancsnokló tábornoknak, hogy »a hadjárat véget ért, Oudh tartományában még csak nyomai sem mutatkozván a forradalomnak;« és, hogy »a lázadók és fölkelők utolsó mara-

déka reményvesztetten menekült át ama hegységen, mely választó falat alkot Nepaul királyság és ő Felsége hindostani birodalma közt.« Angliában 1859. május 1-sején hálaistentiszteleteket tartottak, hogy a béke Indiában helyreállított.

HARMINCZHATODIK FEJEZET.

A »János társaságá«-nak a vége.

Talán fölösleges is mondanunk, hogy, míg ezek a dolgok Indiában folytak, Anglia közvéleményét izgalom és mindenféle ellentétes javaslatok háborgatták. Angliában az indiai ügyek állását, hosszas időn át, majdnem teljes közönyvel szemlélték. A közönséges angol szemében India egy olyan hely volt, a hol hajdan néhány év alatt nagy vagyonra lehetett szert tenni; s a hol az imént a katonai és polgári tiszteknek ugyancsak nehéz munkájuk volt, a nélkül, hogy sok kilátásuk lett volna, hogy nabobokká legyenek. Számos körben úgy gondolkoztak felőle, mint amaz utálatos országról, a hova az ember lánya kiköltözött férjével s a honnan, aztán, néhány év múlva, vissza kelle gyermekeit Angliába küldenie, mivel India éghajlata a gyermekkor bizonyos szakában igen veszedelmes vala. Voltak, a kiknek fejében gondolata össze volt kötve a tigrisvadászattal; mások elméjében, pedig, Heber püspökkel és a pogányok térítésével. Sokan homályosan emlékeztek, hogy Hastings Warrent bepörölték valamiért, a mit Indiákon követett el, és hogy Burke hatalmas szónoklatokat tartott e kérdésben. Lord Macaulay, Lord Clive-ről írott híres tanulmányában, mely az indiai lázadás előtt csak tizenhét

évvel jelent meg, a fölött panaszkodott, hogy, míg, mint kedvencz modorában kifejezé, minden iskolás gyermek a kisujjában hordja az amerikai spanyol hódításokat, Montesumát, Cortezt, Pizarrót, addig még az előkelő, mívelt angolok közül is csak kevésnek van bár sejtelve is Angliának indiai uralma történetéről. A képviselőházban minden, Indiára vonatkozó, kérdés fölötti vita ép úgy a szakértők dolga volt, mint akármely helyi gáz-, vagy víz-ügyi javaslat. A Ház, rendesen, még csak nem is szenvlegte, hogy érdeklődnék ez irányban. A hivatalosak, kiknek az indiai dolgozat végezniök kellett; az ellenzék padjairól azok, a kik pártjok kormányon léte idején e tisztségekben ültek; ezek és két-három olyan tag, a ki megfordult Indiákon s a kiket csoda-bogaraknak tartottak, mivel némi érdeket tanúsítottak az ottani kormányzati mód iránt — ime, ezek voltak azok a politikusok, a kik az Indiára vonatkozó vitákban részt vettek, s a kik az egész Házat magok töltötték be egy-egy ilyen tárgyalás tartama idején. Az indiai lázadás, aztán, fölrázta Anglia közvéleményét ez egészségtelen kábultságból. Előbb jött a düh és rémület, a vért, tömeges kivégzéseket és a lázadók leágyuzását követő kiabálás; azután következett a visszahatás, bizonyos mértékben, és több kitűnő angol férfiú fölháborodásának adott kifejezést a büntetések és visszatorlás ama túlságosan vérmes módjai fölött, a melyek indiai honfitársaink között közkedveltségnek örvendtek.

E visszahatás időszakában folytak ama hirhedett viták a Lord Canning proclamatiója fölött. Lord Canning emlékezetes rendeletét 1858. márczius 3-dikán adta ki; emlékezetes, de inkább azért a mozgalomért, a melyet Angliában keltett, mintsem azért, hogy valami nagyobb hatása lett volna Indiában. Allahabadban kelt, a hova a

főkormányzó ment vala, hogy közelebb lehessen a háború színhelyéhez. A proclamatio Oudh főnökeihez volt intézve s azt jelentette ki, hogy a föld tulajdon-joga, Oudh egész területén, kivéve a tartomány hat hű földbirtokosának fekvőit, a brit kormányra ruháztatott át, a mely legjobb belátása szerint fog fölötte rendelkezni. E rendelkezést, azonban, a proclamatio határozmányai jelezték. Mindama főnököknek és földbirtokosoknak, a kik azonnal alávetik magokat az oudhi főbiztosnak, megígérték, hogy életöknek kedvezni fognak, »föltéve, ha kezöket gyilkos módon ontott angol vér be nem mocskolta,« azonban, az is kimondatott, hogy »a mi a rájuk kiterjesztendő további büntetlenséget valamint azokat a föltételeket illeti, a melyek alá jövőre helyezettetni fognak, a brit kormány igazságosságához és kegyelméhez kell fordulniok.« E rendelet, a szó betü szerinti értelmében véve, tagadhatatlan, azt jelentette ki, hogy Oudh egész területe teljes-tökéletesen elkoboztatott; mert még a kegyelt földbirtokosoknak is, a kik tulajdonukat megtarthatták, értésökre adatott, hogy csakis a korona kegyéből s hűségök jutalmául nyerték ezt a kedvezményt. Így fogta föl a főkormányzó eljárását egy olyan ember is, a kinek véleményét, bizonynyal, a legmagasabbra kelle bárkinek is tartania. Outram Jakab, Sir, Oudh főbiztosa is. Outram Jakab, Sir, azonnal irt Lord Canningnek, kimutatván, hogy Oudhban nincs tizenkét olyan földbirtokos, a kik vagy magok ne fogtak volna fegyvert ellenünk, vagy ne segítették volna a lázadókat emberrel, vagy pénzzel, s hogy, ehhez képest, a rendelet végrehajtása nem jelent egyebet, mint a tartomány összes tulajdon-jogának elkobzását, a mi annyira kétségbe fogja a főnököket és földbirtokosokat ejteni, hogy egyéb sem következhetik, mint »az embe-

rek ez osztályának ágastúl-tövestül kiirtására vezető guerrilla-háború, a mi maga után fogja vonni az európaiak ezerenként való pusztulását harczok, betegségek és más veszedelmek útján.« Lord Canning nem volt hajlandó elismerni, még olyan tekintély iránt való tekintettel is, mint a milyen Outram Jakab Sir vala, hogy politikájának ilyen következményei fognának lenni. Hanem abba beleegyezett, hogy a rendelethez egy függeléket csatol, a mely tudtul adja, hogy nagylelkű kegy biztosíttatik azok részére, a kik készséggel nyújtanak segédkezet a rend helyreállításához, és hogy »a főkormányzó méltányosan számításba fogja venni azoknak igényeit, a kik ez úton méltóknak fogják magokat bizonyítani, hogy előbbi jogaikba visszahelyeztessenek.«

Lord Canningnek, igazában véve, soha sem volt szándéka az elkobzás politikájának valami kegyetlen és minden tekintet nélküli alkalmazása. Indiai kormányzatának egész iránya; magok azok a vádak, a melyekkel elárasztották; épen az a gúnynév, a melyet ellenségei ráakasztottak — a vádat magában rejtő ama név, a mely, utóbb, dicsőségének czimévé vált — értésére adhatta volna legkiméletlenebb bírálójának is, hogy nem vala valószínű, hogy »a kegyelmes Canning« az emberek egy egész osztályára a kegyetlen büntetés elvét akarhassa alkalmazni. Lord Canning arra a meggyőződésre jutott, hogy az angol kormánynak Oudhdal szemben egészen előlről kell dolgát kezdenie. Azt látta, hogy a csak imént annectált tartomány főnökeivel és népével lehetetlen olykép bánni, mint, ha a lázadó szipoykkal volna dolgunk. Eszébe sem jutott, hogy csupán a fölkelésért börtönnel, avagy deportatióval fizessen, belátva, hogy épen csak betű szerinti értelemben vett hódító tekinthetné ezeket az embereket lázadóknak, azért, hogy fegyvert fogtak ama ha-

talom ellen, a melynek csak egy pillanattal is az előtt semmi igénye sem volt hűségökhöz, vagy engedelmességökhöz. Mind e mellett is, azonban, ekkor már a hindostani brit birodalom tartománya vala Oudh, és Lord Canningnek a fölött kellett határoznia, hogy mi történjék vele. Arra határozta, tehát, magát, hogy mindenik szóbanforgó félre nézve az lesz az egyetlen helyes politika, ha a lázadásból és a rákövetkező ujra-szervezésből alkalmat merít, nem a föld teljes elkobzására, hanem olyan egy rendszabályra, a mely kinyilvánítja, hogy a föld az angol kormány hatalma alá és jogkörébe vétetett. Politikájának elve hasonlított bizonyos mértékben ahhoz, a melyet Lord Durham alkalmaz vala Canadában. Egyelőre félretette a törvény rendszerinti érvényét azért, hogy az új törvény uralma legyen behozható. Élet és tulajdon fölötti dictatori hatalmat vett igénybe, hogy aztán a dictator a békét és rendet a lehető legolcsóbb árón és a legkevesebb szenvedést okozva állíthassa helyre, abban a tartományban s a közt a nép közt, a melynek kormányzatára vala hivatva.

Hanem azt készséggel elősmerhetjük, hogy magát a proclamatio szó szerinti értelmét tekintve, Lord Canning ugyancsak zsarnoknak tünt föl. Sok teljesen független és legszabadabbelvű angol így fogta föl a dolgot. Olyan férfiak, a kik mindig Lord Canning szószólói valának az ellene támadt kiabálások idején, kényszerítve érzék magokat, hogy rosszalásukat fejezzék ki a fölött, a mit ez újabb politikájának tartottak. Ugy esett, hogy az indiai Ellenőrző szék elnöke akkor Lord Ellenborough vala, s Lord Ellenborough olyan egy ember volt, a ki mindig a pillanat hatása alatt cselekedett s élt-halt a csiszolt frázisokért. Szive szerint ösztönösen szerette az igazságot; de még annál is jobban szerette az

ellentéteket. A mely pillanatban, tehát, Lord Ellenborough megkapta a Lord Canning proclamatiójának másolatát, azonnal saját felelősségére az egész eljárás igen hangzatos kárhoztatását sürgönyözte vissza. »Más hódítók,« írta a heves és ékesen szóló államférfiú, »mikor leverniök sikerült a fölkelést, megelégedtek a büntetés kedvéért néhány egyén kiválasztásával, ellenben a nép nagy tömegével szemben a kegyelem nagylelkű politikáját gyakorolták. Ön más elv szerint járt el; ön kivételes kegyének éreztetésére csak egy néhány embert választott ki, és, hogy a legkegyetlenebb büntetést szenvedjék, az ország lakóinak egész tömegét sújtotta. Azt kell mondanunk, hogy azok az előző esetek, a melyektől Lordságod eltért, sokkal nagyobb bölcseségtől fogantatának, mint a mennyi az ön eljárásából kitünik.« E sürgöny modora és hangja menthetetlen vala. Egy francia császári megye-főnök, a kinek kedve telt a hangzatos levelek írásában, épen ilyen hangon utasíthatta rendre egy falusi község hibás *mairie*-jét; de egész merejében képtelen hang volt egy Lord Ellenborough-szerű ember szájában, egy olyan államférfiúhoz intézve, mint Lord Canning, a ki épen ekkor aratta sikerét annak, hogy az angol kormányzat indiai épületét megmentette, a legrettenetesebb szerencsétlenségek közepette, a melyek valaha csak érték. A kérdés azonnal szőnyegre került a parlament mindkét házában. Lord Shaftesbury határozati javaslatot nyújtott be a Lordak házában, annak kijelentésére, hogy a Ház sajnálattal és komoly rosszalással látja ilyen egy sürgöny elküldését és nyilvánosságra hozatalát »a Társaság igazgatóinak titkos bizottsága által« — megjegyezhetjük, a gépezet e majdnem elévült része által; és, hogy az ilyen eljárás csak árthat indiai uralmunknak, gyöngítvén a főkor-

mányzó tekintélyét s ellenállásra bátorítván a még mindig fegyverben álló forradalmiakat. Ugyanilyen indítványt tett Mr. Cardwell a képviselőházban. A kormány elleni támadás mindkét Házban csúfot vallott. Lord Ellenboroug azonnal magára vállalta az egész felelősséget azért az eljárásért, a mely, kétségen kívül csakis az övé volt, és letette tárczáját. A javaslat, aztán, kisebbségben maradt a Lordak házában megejtett szavazásnál s a képviselőházban is vissza kelle vonni, meglehetősen szégyenletes módon. Emitt négy napon át folyt a fölöttébb heves vita. A vélemények nagyon meg voltak oszolva. Olyan férfiak, mint Mr. Bright és Graham Jakab, Sir, kárhoztatták a proclamatiót s védték a kormány eljárását. Mr. Cardwell és támogatói helyzete igen igen kellemetlenné vált, mert a Lord Ellenborough vissza lépte után úgy tunket föl, mint a kik csak azon mesterkednek, hogy a párt-érdeket szolgálják a kormány további szorongatásával. Annak a hire, hogy Outram Jakab, Sir, nem helyesli a rendeletet, még a vita folyama alatt érkezett, s csak még jobban megerősíté a kormány helyzetét. A vita rendjén napfényre került, hogy Lord Canning magán-levelet intézett volt Mr. Smith Vernonhoz, az utóbbi Lord Lyvedenhöz, Lord Ellenborough elődjéhez az Ellenőrző szék elnökségében, tudtára adván, hogy a kibocsátandó proclamatio még bizonyos további fölvilágosításokra szorúl, de szerzője annyira el van foglalva más dolgok intézésével, hogy épen akkor lehetetlen azokat kifejtenie. Lord Canning ezeket abban a hiszemben írta, hogy még mindig Mr. Smith Vernon az Ellenőrző szék elnöke. Mr. Smith Vernon semmit sem szólott Lord Ellenborough-nek e levelről s így, természetesen, igen hathatósan hangsúlyozhatták, hogy, ha Lord Ellenborough-nek tudomása lett volna ilyen egy ok-

mány létezéséről, semmit sem tett volna, hanem szépen bevárja vala a további fölvilágosításokat. Mr. Smith Vernon, a mint előadták, a levél megérkeztekor Írországbán volt s így nem kaphatta idején kezébe, hogy megelőzhesse Lord Ellenborough intézkedését; Lord Granville pedig, azt állította, hogy ő maga is kapott Lord Canningtól hasonló tartalmú levelet, a melyről szólott is Lord Ellenborough-nek, de ez a heves uraság ügyet sem vetett az egészre s még csak ki sem hallgatta végig. Még is csak nagy különbség volt egy baráthoz intézett levél, meg egy olyan hivatalos közlésnek tekinthető irat között, a melyet Lord Ellenborough éppen abban a hivatalban való elődjének küldöttek, a melynek czime alatt rosszalását kifejezte vala; s a váratlan leleplezés, minden esetre, nagy mértékben segítette a kormány helyzetének javulását. A Mr. Cardwell által intézett támadás, tehát, megbukott, vagy elposványosodott. Mr. Disraeli a napirendről levétel történetét egy pár nappal azután Sloug-ben tartott beszédében adta elő s ez az előadás egyik legszerencsesebb példája az ő merész ékesenszólásának. »Inkább hasonlított a természet görcsös vonaglásaához, mint az emberi élet valamely rendes műveletéhez. Nem hasonlíthatom egyébhez, mint egy olyan földrengéshez, a milyenek Calabriában, vagy Peruban szoktak előfordulni. Mintha zörgő csörömpölés, nyögés, jajgatás, meg távoli dörögés hallszott volna. Senki sem tudta, honnan jön, a ház tetejéről, vagy mélyéből? Egyszerre csak megrepedt és szétnyílt a föld s egy falu eltűnt; aztán egy magas torony hanyatt vágta magát és az ellenzéki padok egészen a fejtelenség egyetlen szétbomló látványát tárták elénk.« Mr. Disraelinek csakugyan teljes joga volt csuffá lett ellenesei lehurrogatására. »Ujjongatsz, római, ujjongatsz?« Gyön-

gőbb rómainak kell vala lennie, annak, mint Mr. Disraeli, a ki ne ujjongatott volna ellenfelei ily teljes és váratlan megalázásán. E képviselőházi vita nem csak egyenes politikai következményeiért, hanem másképen is nevezetes vala. Ekkor nyílt először alkalma, hogy Mr. Cairns, mint akkor még nevezték, kifejtse ama rendkívüli vitázó tehetségét, a mely benne lakozott s a melylyel, később, oly kitünő és nagy szolgálatokat tett pártjának. Ez adott, egyszersmind, alkalmat Montalambert gróf híres röpiratára: »Un débat sur l'Inde au Parlement Anglais,« a melyért és az angol politikai szabadság meg a franciaországi császári szolgaság közötti éles ellentétért, abban a tisztességben részesült, hogy a francia kormány pört indított ellene, és hogy M. Berryer védelmezte.

Lord Canning, pedig, folytatta tovább politikáját, a melyet maga elé tűzött, és pedig nevezetes sikerrel. Magának a proclamációnak, mint Oudh földbirtokosaira mért büntetésnek, csak kevés, vagy épen semmi hatása sem volt. Lord Canning soha sem is akarta, hogy ilyen hatása legyen. Csakugyan, Lucknow elfoglalása után néhány hét alatt majd minden nagy földbirtokos megtette hűségi nyilatkozatát. Lord Canning szívére kötötte tisztjeinek, hogy kormányzatukat a lehető legenyhébben és kiengesztelőbb módon gyakorolják. Az Oudhban érvényesített új rendszer arra az elvre volt alapítva, hogy a talookdarokat ¹⁾ elismerte felelős földbirtokosoknak, míg, ekkép, korlátozván hatalmukat, a kormány főnhatósága alá vetve őket, régi visszaéléseket meg lehetett szüntetni s pártolni azokat, a kik az újan nyert földterületeket művelés alá vették. A for-

¹⁾ Az Oudh tartománybeli eredeti földbirtokosok ottvidéki elnevezése.

radalom rendjén nyilván bebizonyult, hogy a falusi községek igen is gyöngék és benső erő nélkül valók arra, hogy azt a szerepet játszassák, a melyet Pundzsab hasonló községekkel sikeresen lehetett játszani. Lord Canning politikájának érdekében meg kell jegyeznünk, hogy az indiai kormány mindig követelt magának bizonyos tulajdonjogot, vagy már akármiféle nevet használjunk megkülönböztetésére, avagy elleplezésére. Erről lemondás csak olyan szerződések és egyezségek útján történt, a melyeket föl lehetett bontani és meg lehetett változtatni. Azok az egyezségek, a melyeket Lord Canning Indiában kötött, igen pompásan túléltek azokat a támadásokat, a melyeket szerzőjük ellen intézének. Bizonynyal, csak rövid életre számíthatnak vala, ha magok magokat életben nem tartják. Canning, épen, mint Durham, csak addig élhetett, hogy hallhatta még az elismerést, hogy javára volt annak az országnak, melynek kormányzatára küldetett, és annak az országnak, melynek nevében és hatalmával intézkedett.

E forradalom magával rántott egy hires régi intézményt is, a Kelet-indiai Társaság kormányzatát. Még mielőtt a lázadás egészen le lett volna verve, »János társaságá«-nak uralma már véget ért. India kormányzata, ugyan, már rég nem állt a Társaság olyan főnhatósága alatt, a milyent ez a Hastings Warren idejében gyakorolt. Az igazgatók tanácsa, részint a Korona kinevezettjeiből, részint a Társaság választottjaiból állva, ott székelt a Leadenhall-utczában s adta az általános utasításokat India kormányának. De annak a parlamenti osztálynak, a mely Ellenőrző széknek neveztetett, joga volt a Társaság határozatainak át- és felülvizsgálására. A Korona kinevezhette a főkormányzót s a Társaság csakis visszahívhatta. A kétfejű

kormányzat e régi s talán páratlan rendszere szigorúan logikai szempontból alig védelmezhető, s így csak természetes, hogy, mihelyt nagy válság következett, a bajok és szerencsétlenségek minden bűnét az ő fejére halmozták. Mindjárt a lázadás kitörése idején az a meggyőződés kezdett a honi közvéleményben támadni, hogy azonnal valami gyökeres újításnak kell India szervezetében történnie, s nem is sok idő telt belé, hogy e határozatlan képzet azzá a meggyőződéssé kristályosodott, hogy Angliának magának kell India kormányzatát kezébe vennie, és, hogy eljött már ideje, a mikor teljesen szakítani kell avval a balfelfogással, mely egy kereskedő társulattal végeztette a kormányzat teendőit. Csakugyan, Lord Ellenborough már 1852-ben javasolta a képviselőháznak az indiai ügyekben kiküldött választott bizottsága elé terjesztett emlékiratában, hogy India kormányzatát át kell a Társaságról a Koronára szállítani. A kormányzat ama hires rendszere, a melyet Pitt érvényesített, a mint már láttuk, voltaképen a Korona kormányzata volt, vagy, legalább, Pitt India kormányzatát teljesen alárendelte az angol kormánynak. A Pitt rendszere és a Fox által érvényesített szabályzat közt az volt a különbség, hogy Pitt föntartotta a Társaság függetlenségét a kereskedelmi és védnökségi ügyekre nézve, míg Fox a Társaság egész kereskedését és kereskedelmi kormányzatát a Korona által kinevezett testületnek akarta alárendelni. Az 1853. évi végzés elvette a Társaságtól a polgári szolgálat körében gyakorolt védnökséget, de még sem ruházta át a Koronára. Voltaképen a pályázati rendszer lépett életbe. A tudományos és polgári tisztségekre való kinevezések kizárólag a tehetségtől és alkalmas készségtől váltak függővé. Macaulay a képviselőházban legutólszor akkor beszélt, a

mikor szavát annak érdekében emelte föl, hogy az indiai polgári szolgálat tisztségei pályázati verseny útján tölteszenek be. Lord Palmerston 1858. elején törvényjavaslatot terjesztett elé, mely szerint a Társaság hatalma forma szerint és teljesen lett volna a Koronára átruházandó. E javaslat azt tervezte, hogy legyen egy elnök és egy nyolcz tagból álló tanács, a kiket a kormány nevezzen ki. A képviselőház nagy többsége a törvényjavaslat mellett volt, de a francziák császárának meggyilkolására tett merénylet által fölszított izgalom és Palmerston eszélytelen és nem helyes időben előterjesztett törvényjavaslata az összeesküvések ügyében ¹⁾, hirtelenében megbuktatta kormányát. Mikor Lord Derby került hatalomra, azonnal javaslatot terjesztett elő India jobb kormányzata érdekében, de ez a javaslat rossznak bizonyult. Szerencsétlen alkotás volt az egész. Magán hordá a Lord Ellenborough messze csapongó szellemeskedésének sajátságos nyomait. Külön államtitkárt akart India számára teremteni, tizennyolcz tagu tanácscsal. Ezek közül kilenczet a Korona nevezett volna ki, kilencz pedig, a népválasztás elvének tett engedmény szülötte lett volna. A választottak közül négynek olyannak kell vala lennie, a ki ő Felségét Indiában legalább tiz évig szolgálta, vagy, pedig, e tartománynyal kereskedelmi viszonyban állt tizenöt éven át; választotta volna, pedig, ezeket Anglia minden olyan választója, a ki a Királynőt, avagy India kormányát tiz esztendeig szolgálta, vagy, a kinek az indiai vasutak, avagy más indiai vállalatok tőkéiből kétezer fontnyi részvénye van, vagy bármely indiai tőke-tulajdonos, egy ezer fontnyi részvénytől felfelé. A ta-

¹⁾ The Conspiracy Bill.

nács másik öt tagjának olyanoknak kellett lenniök, a kik öt éven át üzletet folytattak Indiával, vagy oda kézműveket szállítottak, avagy, pedig, ott tiz évig laktak. Erre az ötre London, Manchester, Liverpool, Glasgow és Belfast parlamenti választói szavazhattak volna. Ez a záradék a Lord Ellenborough találmánya volt. A tervezet ez utóbbi részleténél a nép-választás elvével valami badarabb módon ellentétben álló ötletet még csak képzelni is bajos lett volna. A nép-választás elmélete egyszerűen abból áll, hogy mindenki a legjobban tudja, hogy micsoda képviselő a legalkalmasabb arra, hogy érdekei fölött a törvényhozó testületben örködjék. De akármennyire elferdítsük is ez elvet, azt az elméletet sehogy sem támogathatja, hogy éppen London és Liverpool parlamenti választói volnának különösen arra hivatva, hogy eldöntsék, milyen fajta képviselők hordhatják legjobban a szivökön Bengal, meg Bombay, meg a Pundzsáb érdekeit. S aztán, mintha nem lett volna elég badar dolog India kormányzó testületének választását ilyen választó-kerületek kezeibe tenni le, a megválaszthatóság köre oly szük térre szorítottott, hogy majdnem lehetetlenné volt téve, hogy alkalmas embereket válasszsanak. Annak idején igen helyesen mutattak rá arra a tényre, hogy a kormány e szellemes találmánya értelmében, a választókerület elküldhet az indiai tanácsba akárkit is, a ki valami kis sör-üzletet folytatott öt éven át Indiával, de nem küldhetné el Mr. Mill Stuart Jánost. A javaslat, hát, halva született. Épen senki sem támogattá sem a Házban, sem az országban. Csak éppen ki kelle fejteni, hogy halálos ítéletét megkapja. Még második felolvasására sem került a sor s már visszavonatott. Azután Lord Russel János sietett az összebonyolódott kormány segélyére, a mely, nyilván, azt képzelte, hogy a nép-

választás elvének nagylelkű kedvezményt nyújtott, s bámulva látta, hogy javaslatát oly hidegen és kicsinylő módon fogadják. Lord Russel János azt javasolta, hogy a Ház térjen a határozatok útjára — azaz, hogy a rendszabály körvonalait fektessék le a bizottsággá alakult egész Ház külön határozatainak sorozatában. E tervet kissé kesernyés üdvözléssel fogadták, de számos ülésen folyt vita után, a végén, mégis ezen az alapon oldották meg a kérdést. Ez a munkálat 1858. őszén vált törvényté, s Lord Derby kormányzatának még hátra levő ideje alatt fia, Lord Stanley, volt az indiai államtitkár. Ez alkotás, melynek: »Törvény India jobb kormányzatáról« volt a neve, kimondotta, hogy mindama területek, melyek előbb a Kelet-indiai Társaság kormányzata alatt állottak, ő Felségére ruháztatnak s a Társaság minden hatalma ő Felsége nevében lesz gyakorlandó. Ő Felsége egyik fő államtitkárára szállt mind az a hatalom, a melyet előbb a Társaság, vagy pedig az [Ellenőrző szék gyakorolt. Ez államtitkárt az indiai tanácsnak kelle támogatnia, emez tizenöt tagból állva, a kik közül hetet az igazgatóság volt saját kebeléből választandó, nyolczat, pedig, a Koronának kelle kineveznie. A kinevezett tagok megüresedett helyét ismét a Korona töltötte be; a választottak közt előforduló hézagokat, pedig, bizonyos ideig a tanács többi tagjai, azután pedig az indiai államtitkár. A polgári szolgálat körében érvényesített pályázati verseny elvének alkalmazását tovább terjesztették és igen gyakorlatinak találták. A Társaság katonai és hajóshad erőit ő Felsége hadseregébe kelle beosztani. A törvényhez azt a kijelentést csatolták, hogy az indiai jövedelmeket, a parlament mindkét Házának beleegyezése nélkül, nem szabad, kivéve, ha az Indiába való tetteleges betörések megakadályozásának, vagy

visszavevésének érdekében, olyan katonai műveletek költségeinek fedezésére fordítani, a melyek ő Felsége indiai birtokainak szélső határain túl folytattatnak. A törvénybe egy másik záradékot is beiktattak, hogy valahányszor oly rendelet megy Indiába, mely ő Felsége hadainak ellenséges föllépését mondja ki, ez a tény közlendő a parlamenttel, ha az ülések folynak, három hónap alatt, ha pedig szünet van, a parlament legközelebbi összeülésétől számított egy hónap alatt. Ezekről a pótlásokról sokszor lehetett később hallani. India legfőbb hatósága az alkirály és főkormányzó lett, de egy külön tanács által támogatva. Indiában most kilencz tartomány van, mindenik külön polgári kormányzó alatt áll és független a többitől, de valamennyi alá van vetve az alkirály hatalmának. E törvény értelmében, aztán, 1858. szeptember 1-sején forma szerint is megszűnt a Társaság kormánya, a hires »János társasága,« és a rákövetkező novemberben egész India területén kihirdettetett a Királynő uralkodása, Lord Canninggel, mint az első alkirálylyal. Nagyon is méltányos vala, hogy az a férfiú, a ki ama rettenetes válság terheit hordozá, a ki veszedelmein át biztosságra vezérlé indiai uralmunkat, és a kinek annyi gyalázkodást kelle kiállnia s annyi rágalmat túlélnie, úgy jegyezhesse be nevét a történelembe, mint első tagja az indiai brit alkirályok sorozatának.

Majdnem fölösleges is mondanunk, hogy egy olyan nagyszabású változás, mint a Kelet-indiai Társaság megszűnte, nem történhetett meg némi tiltakozás és némi ellenzés nélkül. Egynémely tiltakozás eredete is sokkal nevezetesebbekké teszi ezeket, hogysem egyetlen szó nélkül mellőzhetnők. A legkitűnőbb polgári tisztviselők közt, a kik valaha a Kelet-indiai Társaság szolgálatában állottak, volt

Mill Jakab és fia, Mill Stuart János is. Mindkettő ugyan-
 ama fokozatok rendjén egyenlő magas polczra emelkedett
 a Társaság szolgálatában. Az ifjabb Mill még tisztviselője
 volt a Társaságnak, a midőn, a mint magát saját szavaival
 kifejezte »tetszett a parlamentnek, más szókkal, Lord
 Palmerstonnek, hogy véget vessen a Kelet-indiai Társaság-
 nak, mint a Korona alatt álló India kormányzata egyik
 ágának, és, hogy ez ország kormányzatát átváltoztassa oly
 valamivé, a mi fölött a második, harmadik rendű angol
 parlamenti politikusok hajba kaphassanak.« »Én voltam,«
 mondja Mr. Mill, »a főintézője annak az ellenállásnak, a
 melylyel a Társaság saját politikai megsemmisítése ellen
 küzdött, s azokat a leveleket és kérvényeket, a melyeket ez
 ügyben irtam, valamint a képviseleti kormányzat kérdésé-
 ről irt munkám végfejezetét, nézeteimet illetőleg, e rosszul
 megfontolt változtatás örületes, végzetes merényének kell
 tulajdonítanom.« A Mr. Mill által szerkesztett egyik tiltakozás,
 mely a Kelet-indiai Társaság érdekében a parlia-
 ment elé terjesztetett, talán épen annyira méltó az állam-
 okmány nevezetére, mint akármelyik az újkori Anglia
 levéltáraiban őrzöttek közül. Nem itt van, azonban, helye,
 hogy fejtegetésébe bocsátkozzunk oly hatalmas módon elő-
 terjesztett okoskodásának. »A Kelet-indiai Társaság kor-
 mányzatának az volt a végzete,« mondja Mr. Mill »Kép-
 viseleti kormányzat« czimű tanulmánya végtételében, »hogy
 egy fél-barbar meghódolt ország egy művelt ország általi
 kormányzatának helyes elméletét kifejtse, és hogy, ennek
 megtörténte után, aztán, elenyésszszék. Különös szerencsé-
 nek lehetne tekinteni, ha, két vagy három további öltő
 multával, ez az elméleti eredmény volna egyetlen fönmaradt
 gyümölcse indiai hódításainknak; ha az utókor azt mon-

daná felőlünk, hogy véletlenül jobb intézményekbe botolva, mint, a milyeneket bölcseségünk valaha is ki tudott volna eszelni, fölserkent eszünket legelőször is arra használtuk, hogy szétromboljuk ez intézményeket s bukni és megsemmisülni engedjük mindama jót, a mi fönnálltuk idején általok megvalósult, s mindezt csupán azért, mivel nem birtuk fölfogni az elvet, mely e sok jót előidézé. « *Di meliora*, » teszi hozza Mr. Mill, s örülünk, hogy annak a meggyőződésünknek adhatunk kifejezést, hogy több, mint húsz év eltelte után még semmi jelei sem mutatkoznak ama félelmek beteljesültének, a melyeket ő annyi ékesenszólással és oly komolyan fejezett ki. Mr. Millt, természetesen, elbűvölte a társulás amaz ereje, melyet e nagyszabású szervezet tüntetett föl, melyben annyira bizott s a melylyel ő és atyja oly hosszú időn át állt összeköttetésben; sőt, mi több, senki sem tagadhatja, hogy tiltakozásaiban igen világosan fejtette ki azokat a veszedelmeket is, a melyek akkor és később ama rendszerrel járhatnak, a mely India jó kormányzatáért az egész felelősséget egy olyan testület vállára hárítja, a mely annyira idegen, érzéketlen és minden érdek nélkül való tud lenni, mint az angol parlament. Ám, az az egész kérdés a veszély és eszély kiegyenlítésének kérdése vala; s a siker mérlege, még elméletileg nézve is, nyilván nem a kerülő utakon járó, hanem az otthelyi kormányzat rendszerének javára hajlott. Az a föltevés is csupa tévedés, mintha ama változást a Lord Palmerston akarata, vagy épen szeszélye idézte volna elő. Igaza volt-e, vagy sem, annyi bizonyos, hogy az angol közvélemény majdnem egyhangú követelése volt, hogy a Kelet-indiai Társaság eltöröltessék. Ez volt az az egyetlen dolog, a mit, mint végrehajtandót, mindenki gondolni tudott akkor, a midőn az általános izgalom idején

mindenkí azt képzelte, hogy kötelessége valami menedéket kigondolnia. A népszerűség iránt közönyösebb miniszterre lett volna szükség, mint a milyen Lord Palmerston vala, hogy az ilyen hangos követelésnek ellenállhasson, vagy, hogy hallatlanná tehesse. Lord Palmerston, mint annyi más alkalommal, ezúttal is csak látszólag vezette a közvéleményt, holott valójában ő haladt utána. Egy másik megjegyzés is épen ide illik. Eddigelé legalább, nem állanak olyan adatok rendelkezésünkre, a melyek azt tanúsítanák, hogy India kormányzata csak valamennyire is olyan fajta dologgá kezdett volna válni, a mi fölött a második, harmadik rendű parlamenti politikusok kapnának hajba. India kormányzata, bizonynyal, az alkirályságot jelenti. Ám, Lord Canning óta, eddigelé öt alkirály volt s ezek közül legalább is három egyátalán sem volt parlamenti politikus. Lawrence János, Sir, nem is ült a parlamentben mindaddig, mig, Indiából való hazatérte után, peerségre nem emeltetett. Lord Elginről egész nyugodtan elmondhatjuk, hogy soha sem is volt a parlamentben, legfőlebb a műszó ama formai értelmében, a mely mindenkit parlamenti személyiséggé tesz, a kit a peer czimmal fölruháznak; és ugyanez az igaz Lord Lyttonre nézve is, a kinek soha sem volt több köze a parlamenthez, mint, hogy az a csoda dolog esett meg rajta, hogy örökölte az apja czimét. Lord Mayo és Lord Northbrook, a kikre, talán, valamely sárga epéjű kritikus ráakaszthatná a második, vagy harmadik rendű parlamenti politikus nevezetet, mivel valami kiváló parlamenti rangot egyikök sem nyert, azért mégis mindketten bebizonyították, hogy nagyon tehetséges, sőt épen kitünő kormányzói valának az indiai ügyeknek, s teljesen igazolták azokat a minisztereket, a kik e helyre alkalmaz-

ták őket. Valóban, a dolog veleje az, hogy az India kormányzatában az épen leirt törvény által előidézett változás inkább csak névszerinti, mint érdemleges vala. Indiát, az előtt, egy főkormányzó és egy tanács kormányozta; azóta, szintén egy alkirály nevet viselő főkormányzó és egy tanács uralma alatt áll. Az a képzelet, a melyet Mr. Mill annyira fejébe vett, s a mely szerint a nyughatatlan és minden lében kalánkodó parlament minden indiai ügybe bele fogta volna magát ártani, egész merejében téves fogalomnak bizonyult. A parlament csakhamar felhagyott, egészében véve, India ügyei iránti leghalványabb érdeklődésével is. Akárhányszor lehetett észrevenni, hogy India költségvetése, vagy keleti nagy birodalmunk kormányzatával összefüggő valamely más kérdés épen úgy szétriaszthatja a Ház tagjait, mint a lázadás előtti időkben. Épen, mint az előtt, ismét csak néhány igen komoly férfiú gondolt India ügyével, töprengett fölöttük s arra volt kárhóztatva, hogy tapasztalatai és tanulmányai eredményét egy figyelő al-titkár és a zöld bőrrel bevont padok közönyös sorai előtt tárja föl. Közbe-közbe, mikor valami különös kérdés kerül felszínre, az udvari tisztségeken és pártfeleken kívül mást szintén nem igen érdekelve, mint, például, hogy fölruházzák-e az angol monarchia nagy történelmi jelvényének hordozóját a vadonnat-új császári koronával is, mely olyan mutatós, mint egy színpadi korona: ilyenkor, igaz, a közvélemény is leereszkedik, hogy India is eszébe jusson, s folynak, aztán, az éles parlamenti viták és sok az izgalom a divatos körökben. Néha, mikor az orosz nagyravágyás került szóba, mely valahogyan Indiáig akarna magának utat törni, a közszellem is föl-fölriadt valamennyire — de, a mi aligha nagyon különbözött a »Beaux Stratagem«-beli Sullen uram férfias

fölindulásától, mikor nyomára jött, hogy valami idegen udvarol annak a nőnek, a kit ő oly régen cserben hagyott. Hanem, bizony, az angol parlament, mint rendesen, most is alaposan kijátszta Mr. Mill jóslatait, s India politikai kormányzatába egyáltalán nem ártotta bele magát.

HARMINCZHETEDIK FEJEZET.

Az Orsini-bombák szétpattannak Párisban és Londonban.

Láttuk az utóbbi fejezetben, hogy Lord Palmerston törvényjavaslatot terjesztett elő India kormányzatának a koronára való ruházása iránt, de, hogy a váratlan közbevágó események kényszeríték őt a visszalépésre és Lord Derbyt s Mr. Diraelit szólították a hatalom polczára. Ezeknek az eseményeknek semmi közük sem volt akár a Lord Palmerston, akár a Lord Derby politikai elveihez. 1858. január 14-dikén délben még senkinek a világon csak sejtelve sem lehetett, hogy valami olyan forma készül, a mi Lord Palmerston politikai állását csak érinthetné is. Épen olyan népszerűnek és erősnek látszott, a milyen miniszter csak lehet. Deczember 3-dikára össze volt hívva a téli ülés-szak, hogy meg lehessen szavazni a fölhatalmazó törvényt ¹⁾ a kormánynak, miután az őszi rettenetes pénzügyi riadalom s több bank és kereskedelmi czég bukása közben fölfüggesztette a Bank-szabadalmi törvényt. ²⁾ A Bank, a szabaddalmi törvény fölfüggesztése által, fölhatalmazást nyert

¹⁾ The Bill of Indemnity.

²⁾ The Bank Charter Act.

hogy forgalmát a törvény korlátain túl két millió fonttal emelhesse. A bizalom helyreállítására czélzó e lépés hatása oly nagy volt, hogy a Banknak csak is mintegy 900,000 fontot kelle, az 1844. évi korláton túl, kibocsátania, sőt, az év végével, ezt az összeget is vissza lehetett vonni s bizonyos tartalékot lehetett alkotni. Az általános vélemény az volt, hogy a kormány a bajt igen eszélyesen előzte meg és hártotta el, és így bizton számíthat a hálás elismerésre. A parlamentet karácsonra elnapolták s összegyűlését február elejére tüzték ki. Victoria hercegnő, a Királynő legidősebb lánya, volt egybekelendő Frigyes Vilmos herczeggel, az akkori porosz herczeg s mostani német császár legidősebb fiával, s Lord Palmerston azt az örömet akarta magának megszerezni, hogy a parlament februári összeűlése alkal-mával indítványt tegyen ő Felsége üdvözlete iránt, gyer-meke férjhezmenetelére. Közben, azonban, január 10-dikén este, Orsini Felix, egy olasz menekült, megtette emlékeze-tes kísérletét a francziák császáranak meggyilkolására. Orsini saját vesztét okozá, de egyszersmind magával rán-totta az angol kormányt is.

Orsini Felixet jól ismerték Angliában. Mantuai börtönéből regényes menekülése után Angliába jött s itt több városban fölolvasásokat tartott. Előadta menekülése törté-netét, vádakát emelt Ausztria olaszországi uralma ellen, és sok helyt valóságos hőségé vált a napnak. Csinos katonaszabású férfiú vala, átható fekete szemekkel és barna szakállal, s egész alakja majdnem példányképeül vala te-kinthető a regénybeli olasz összeesküvőknek. Szónok nem volt, de történetét világosan és jól elő tudta adni. Szeme előtt mindig azt az egy fő czélt tartotta, hogy valamiképen föl birja serkenteni az angol népet az Olaszország érdeké-

ben Ausztria elleni közbelépés politikájára. Egy Orsini szabású embernek majdnem lehetetlen helyes mértéket alkalmaznia arra a lelkesedésre, a melylyel Angliában az ilyen egyéneket fogadni szokták. Megjelenik különböző nyilvános gyűlésekben; óriási tömegek üdvözlík; éljenzik, hogy csak úgy visszhangzik — s a végén arra a meggyőződésre ébred, hogy az egész ország az ő pártján áll s kész megtenni, a mire csak kérnie tetszik. Nem látja be, hogy a tömegek nagyobbik része csak szájtátásra indul; hogy ezek semmiféle politikának vagy actionak sem képviselői, és hogy a következő reggelre úgy elfelejtik, mintha soha sem is hallottak volna felőle. Azok közül, a kik odasereglettek Orsinit hallgatni, s a kik oly bőkezűek valának helyesléseikkel, valószínű, hogy tizből egynek sem volt határozott képzele, hogy ki is voltaképen ő és miféle ügyet képvisel. Egy olasz menekült, a ki valamiféle zsarnokság körmei közül valahonnan kiszabadult s aztán, megjelenése is igen tetszetős; és ez elég volt hallgatói közül soknak, vagy a legtöbbszörnek. Hanem Orsini egészen tévúton járt. Elhitette magával, hogy a közvéleményt ő vezeti Angliában; hogy ő sugalmazza a népet, és hogy a nép sugalmazni fogja a kormányt, és hogy a dolog vége fegyveres közbelépés lesz Lombardia és Velencze érdekében. Egy Liverpoolban tartott népgyűlésen, e város egyik kereskedőjének, a ki szívéből pártolta Orsini ügyét, volt annyi józan esze és fölállott, hogy megmondja Orsininek, hogy nagyon is ámtja magát, ha azt képzele, hogy Anglia akarna, avagy tudna egy lépést is tenni az akkor Ausztriához tartozó olasz tartományok érdekében való közbelépésre. Orsini elején nem sokat gondolt e figyelmeztetéssel. Egy idő múlva, azonban, csakugyan belátta, hogy ez az intés egészséges és igaz. Látta,

hogy Anglia nem tesz semmit. Láthatta volna azt is, hogy még magok az angol szabadelvűek is, nagyon kevés rajongó kivételével, egész merejében ellenzik terveit. Valóban, ezek is épen annyira ellenezték a más államok ügyeibe való beleártódást, mint a conservativok. De Orsini külön magyarázatát vette a fejébe olyan dolgoknak, a melyek épen csak eszélyes és helyes elhatározásai valának az ország minden államférfiának és politikai vezér-egyéniségének. Ilyen magyarázatot adott a francia császár ravaszkodásainak is. Úgy esett, hogy Orsini Angliában tartózkodása idején a francziák császára és császárnője a Királynő látogatására Osborneba érkezett, s Orsini e tényben gyanúja teljes megerősítését látta. Csalatkozva, kétségbeesve és dühében magán kívül Napoleon Lajos ellen, úgy látszik, az a gondolat vett rajta erőt, hogy a francziák császáranak a szintérről való elmozdítása, mellőzhetetlen föltétele volna annak a politikának, a mely azt a czélt főgná maga elé tűzni, hogy Olaszországot fölszabadítja Ausztria uralma alól. Addig s addig emésztette magát e gondolattal, mignem valóságos tervévé és szenvedélyévé nőtte ki magát. Ez változtatta a hazafit és katonát gyilkossá.

Orsini és összeesküdt társai január 14-dikén hajtották végre kísérletöket Párisban, a Lepelletier-utczában. Mikor Franciaország császára és császárnője ez utcán az Opera-ház kapuja elé hajtatott, Orsini és társai a kocsira és kocsiba három körte-alakú és robbanó-porral megtöltött löveget, vagy bombát dobtak. A lövegek szétrobbantak és több embert megöltek, vagy megsebesítettek. A bombák oly apró darabokra pattantak szét, hogy a robbanás 516 kisebb-nagyobb sebet ütött. E gyilkos kísérlet gyalázatos módon különbözött a legtöbb e fajta kísérlettől az által,

hogy nem vette számba, hogy hány ártatlan életét kockáztatja. A Hallgatag Vilmos, IV. Henrik, Lincoln Ábrahám gyilkosai legalább azt elmondhatják, hogy csakis gyűlöletök tárgyára mérték csapásukat. Orsini kísérleténél a császár neje, a császár környezete és szolgálói, a tömegbeli békés és ártatlan nézők, a kiknek semmi részök sem volt az igazságtalan osztrák kormányzatban, mindnyájan ki voltak téve a halál, vagy szörnyű megcsonkítás veszedelmének. Tíz ember meghalt, 156 megsebesült. A terv semmi tekintetben sem érte el célját. Csakis olyanoknak okozott méltatlan sérelmet, a kiknek semmi közük sem volt Orsini ügyéhez, vagy Olaszország népének állapotaihoz. Mindjárt itt azzal az elmélettel is elbánhatunk, a melyet egy ideig olyanok is támogattak, a kik, ugyan, nem akarták Orsini vállalatát igazolni vagy menteni, de, a kik hajlandók voltak arra a hiedelemre, hogy egészen hiábavaló még sem volt. Orsini vállalata megghiúsult, mondák ezek, de azért a francia császár mégis csakhamar azután fölfogta Olaszország ügyét, és pedig ezt azért tette, mivel félt a lombard Scaevola még mindig élő szövetségeseitől s biztonságát tőlök kiengesztelésök árán akarta megvásárolni. Még a Fejedelmi férj is azt írta 1858. április 11-dikén egyik barátjának Napoleon Lajosról: Tartok tőle, most is valami olasz terven töri a fejét, mert ez szolgál neki villámhárítónak, miután Orsini levele óta egészen meg van nyerve az olasz függetlenség javára.« Történelmi leleplezések későbbi időkben kimutatták, hogy e felfogás egészen tévedésen alapúlt. Most már tudjuk, hogy a párisi congressus alkalmával Cavour gróf már egész határozottan megállapította a császárral ama politika tervezetét, a mely később valóságra jutott, és hogy Cavour gróf már a congressus előtt is bizo-

nyosra számított utolsó segélyképen a Napoleon Lajos közreműködésére. Azok, a kik örömmel szemlélik, hogy Olaszország egy nemzetté vált, örülhetnek annak is, hogy tudhatják, hogy Orsini bombáinak semmi részök ennek sikerében.

Orsinit elfogták. Elég különös, hogy elfogatását még könnyebbé tette az a körülmény, hogy ő maga is megsebesült egy bomba-szilánktól és saját vére útmutatásával volt kinyomozható. Bármily nagy volt is bűne, mindenkit bizonyos bámulatra kényszerített azzal, hogy sorsát mikép tűrte. Elismerte, hogy bűnös és minden lehetőt elkövetett, csak hogy a bűnrészesség vádjá alól kitisztázhasson egy embert, a kit azzal gyanúsítottak, hogy az összeesküvők közé tartozik. Fogságából levelet írt a császárhoz, kérvén mindenekre, hogy fordítsa befolyását Olaszország nemzeti ügyének javára. A maga érdekében egyetlen szót sem emelt. A császár, azt hitték, nagyon hajlandó lett volna megkimélni életét; de bűne nyilvánvaló istentelensége, mely annyi egészen ártatlan embert sújtott, majdnem lehetetlenné tette, hogy az összeesküvés fejét menekülni hagyhassák. Mind e mellett is, azonban, a francia kormány nem eszélytelen mérsékletet tanúsított. Négy embert helyeztek vád alá, mint a kísérlet részeszeit, a kik közül három valósággal dobott bombákat. Azonban csak kettőt végeztek ki: Orsinit és Pierrit, a más kettőt életfogytig tartó kényszer-munkára ítélték. Ez, általában véve, kegyelmes elbánás volt. Emlékezzünk rá, hogy három fenit végeztek ki Manchesterben, kik néhány foglyot akartak kiszabadítani, miközben egy lövés megölt egy rendőr-tisztet. Orsini vállalata sokkal bűnösebb volt, a leghidegebb vérű ember is elismerheti, mint egy kísérlet néhány fogoly megszabadítására; s aztán, nem is csak egy, hanem több ember halálát okozá. Orsini katoná-

hoz méltóan halt meg, minden hősieskedés s a félelem legkisebb külső jele nélkül. Mikor ő és társa, Pierri, fölhaladt a vérpad lépcsőin, lehetett hallani, hogy, mint bátorítja nyugodt hangon ez utóbbit. Pierri tovább is izgalom jeleit tanúsítja s ekkor Orsini főnhangon szól hozzá: »Próbáld meg, ha nyugodt tudnál lenni, barátom; próbáld meg, ha nyugodt tudnál lenni.«

Franciaország nem volt valami nyugodt e körülmények közepett. Düh kitörése következett a Lepelletiere-útczai kísérletre; de a düh nem annyira Orsini, mint inkább Anglia ellen fordult. Orsini egyik vádlott társa, bár Párisban nem állíttatott törvényszék elé, mivel ott föl nem tudták találni, a francia születésű Bernard Simon volt, a ki sokáig élt Londonban. Bebizonyúlt, hogy az összeküvés több előkészületét Londonban végezték el. A bombákat Birminghamben Orsini számára egy angol rendeltére készítették. Köztudomású volt, hogy Orsininak sok a barátja és bámulója Angliában. A franciaországi császárpártiak mindjárt azt gondolták, hogy Anglia olyan egy ország, a melyben az idegen uralkodók meggyilkolását a nép helyesli s a törvény nem igyekszik megakadályozni. A francia külügyminiszter, Walewski gróf, sürgőnyt irt, a melyben azt kérdezte, ha Anglia érdemeseknek tartja-e a gyilkosokat vendégszeretetére? »Hozzá kell-e az angol törvényhozásnak,« kérdé, »járulnia terveik és kísérleteik elősegítéséhez s nyújthat-e menedéket továbbra is oly embereknek, a kik nyilvánvaló tetteikkel a közönséges törvények korlátain túltették magokat s az emberiség átkát vonták fejökre?« Persigni herczeg, Franciaország akkori nagykövete Angliában, igen eszélytelen és szerencsétlen választ adott a londoni polgárság egy küldöttségének, arra

a kijelentésre vállalkozván, hogy, ha Anglia törvényei elég erősek a gyilkosok összeesküvésének leverésére, akkor fogatatosítani kell; ha pedig nem: meg kell erősíteni azokat. Persigny ezt, bizonynyal nem úgy mondta, mintha a maga részéről is tanácscsal akart volna Angliának szolgálni. Inkább Francziaország közvéleményét kívánta evvel tolmácsolni, és azt a fölháborodást, mely amaz országban lobogott. »Francziaország,« mondá, »nem érti és nem tudja érteni a dolgok ez állását; és épen ebben rejlik a veszedelem, mert félreérthetné szövetségese igazi érzelmeit s megszünhetnék bizni Anglia őszinteségében.« Az ily fajta beszédek még ki lehetett volna menteni, s természetesnek lehet vala találni, ha valamelyik császár-párti szónok mondja vala el a párisi törvényhozó testületben; de együgyűség és fölfuvalkodás volt, mikor egy szakma szerinti diplomata ajkáról hangzott. Az a katonai csapszékre és tábori sátorra emlékeztető szag, a melyet a Fejedelmi férj fedezett föl és megrótt a császár környezetében, igen is jól kiérzett Persigny beszédéből is. Azonban a tábori sátrak és katonai csapszékek nagyobb szerepet is játsztak ebben a dologban. Az üdvözlő feliratok csak úgy özönlöttek a császárra a francia hadseregből s ezek közül sok tele volt sértő czélzásokkal Angliára, mint a gyilkosok menedékhelyére. Az egyik ezred kijelentette, hogy szeretné számon kérni e dolgot »ama tisztátalan országtól, mely törvényei által gédelgetett szörnyek számára rejtek-helyeket nyújt.« Ugyanez az ezred arra kérte a császárt, hogy adja ki a rendeletet »s üldözni fogjuk őket el, egészen erősségeikig.« Egy másik fölirat azt sürgette, hogy »a becstelenség ama fészket (*repaire infâme*), melyben oly pokoli terveket főznek,« azaz: Londont, »örökre le kell rombolni.« E föl-

iratok közül némelyiket közölte a *Moniteur*, a francia kormány akkori hivatalos lapja. Később avval magyarázták ki a dolgot, hogy a hivatalos szentesítésnek a francia ezredek szószátyárkodásaira ily nyilván ráütött bélyege csakis a figyelmetlenség tette volt. Azt mondták, hogy a föliratok oly özönnel érkeztek, hogy némelyiket át sem lehetett vizsgálni. Walewski gróf kifejezte a császár sajnálkozását a fölött, hogy az övétől oly teljesen elütő érzelmek és szólásformák a nyilvánosság színe elé kerülhettek. Az bizonyos, hogy Napoleon Lajos szándékosan soha helyeslését nem adta volna az olyan mondatok terpeszkedő bohóczkodására, a milyeneket idézünk; de, akárhogy is, a föliratokat nyilvánosságra adták; olvasták Angliában, s azok itt a közönség akkora fölháborodását idézték elő, hogy épen nem volt képzelhetetlen, hogy csak olyan esztelen és helyes nyilatkozatok útján pattannak szét, mint magoknak, a haragoskodó francia ezredeknek érzelmei.

Legyünk igazságosak a francia ezredek iránt is. Nyelvök nevetséges volt s hogy eltűrhetetlen sértőkké nem váltak, csak is annak tulajdonítható, hogy a dolog oly otrombán volt badar. De az érzelem, mely e nyelvet sugalta, nem volt természetellenes. Idegen országok mindig nehezen tudják a szabadság amaz elveit megérteni, a melyek Angliában érvényre jutottak. Azt képzelik, hogy, ha valamely állam bizonyos dolgok elkövetését megengedi, ennek szükségkép azért kell történnie, mivel ugyanez állam óhajtja is e dolgok elkövetését. Ha Angliában, folytatják okoskodásukat, az emberek összeesküvéseket forralhatnak idegen uralkodók ellen, ez csak azért eshetik meg, mivel az angol kormány kedveli az idegen uralkodók elleni összeesküvések kivitelét. Valóban, lehetetlen volna tagadni, hogy

Anglia népe páratlanúl megfontolatlan mindenféle idegen forradalmak bátorításában. Még, ha vannak is idevonatkozó tiltó törvényeink, a közvélemény alig fogná alkalmazásukat helyeselni. London ma is és régóta főhadiszállása a forradalmi tervezgetéseknek. Senki sem tudta ezt jobban, mint épen Napoleon Lajos. Londoni lakását senki nála, minden tekintet mellőzésével, inkább föl nem használta politikai és forradalmi tervek kivitelére. Társaságok alakultak Londonban emberekkel és pénzzel való segélyezésére Don Carlosnak, Izabella királynőnek, a lengyel forradalmiaknak, Magyarországnak. Garibaldinak, a déli szövetségnek, a cserkeszeknek, mindenkinek és akárkinek, a ki elmondhatta, hogy valamely vereségnek, vagy győzelemnek, vagy valamely nemzeti ügynek, avagy akárminek is képviselője. Lord Russel János 1860-ban bevallotta a képviselőházban, hogy lehetetlen volna Angliában végrehajtani az idegen toborzások elleni törvényeket, mivel minden politikai pártnak, sőt majdnem minden embernek volt egyszer, vagy másszor része megsértésekben. Hivatkozott arra a tényre, hogy mintegy negyven évvel előbb a görögök ügyét Törökország ellenében, Londonban a legmagasabb rendű s nyilvánosan szereplő férfiak karolták föl, és hogy pénzt, fegyvert, katonát gyűjtöttek Görögország számára, a nélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben is titkot csináltak volna a dologból. Beszédje idején egyik helyen legiót alakítottak Victor Emmanuel számára a pápa ellen s a másik helyen a pápa számára Victor Emmanuel ellen. Minden menekült a legnagyobb szabadsággal tehetett Londont míveletei alapjává az ellen a kormány ellen, a mely számkivetését okozá. Az igazat megvallva, voltak olyanok is, a kik öntudatos értelemmel mérlegelték azokat a föltételeket, a melyek alatt

Anglia védőszárnyai alatt magokat megvonhatják. Ezek azt tartották, hogy Anglia részökbe juttatott védelme avval az önként érthető feltevással jár, hogy semmi olyanban részt nem vesznek, a mi ez országnak idegen államokhoz való viszonyaiban kellemetlenségeket okozhatna. Ugy okoskodtak, hogy, akár kijelentve, akár hallgatva, épen az alatt a kötelezettség alatt állanak, mint az, a ki valamely magános házában vendégszeretetet és védelmet kér és nyer: hogy t. i. vendéglátó gazdáját viszályba ne bonyolítsa szomszédaival. M. Blanc Lajos, például, a ki mintegy húsz évig élt Angliában, elv szerint nem vett ez egész idő alatt soha semmiféle titkos politikai mozgalomban részt. De a mindenféle országból ide került menekültek túlnyomó nagyobb része folyton-folyvást politikai terveket és összeesküvéseket szőtt-font, s bizony, emezek közül némelyek nem valának sem több, sem kevesebb, mint épen gyilkolásra szőtt-font összeesküvések. A menekültek vezér-egyénei közül többen a legszorosabb viszonyban állottak kitűnő és magas állású angolokkal, és ugyanezek a menekültek, viszont, nagyon természetesen, bizonyos mértékben viszonyban állottak saját honfitársaik egyik-másik alsóbb rendű és nem épen annyira válogatós fajta tagjával is. A szóban forgó idő előtt, tehát; többször megtörtént, s megtörtént azután is többször, hogy mikor valamely gyilkolásra czélzó terv földerítettett, a tervezőkről kisült, hogy többé-kevesbbé bizalmas viszonyban állottak valamely kiválóbb, Londonban lakó, menekülttel, a kit, viszont, magát is nagyon jól ismert egyik-másik kiválóbb angol férfiú. Nincs az a politikai had, a melynek fegyverhordozói sorában ne akadnának gyilkolásra is hajlandó tagok. Az a föltevés, hogy mivel a párt vezetői egyszer-másszor ezekkel is összeköttetésben állhattak, ennek követ-

keztében, tehát, tudniok és felelniök kell ezek minden tervéről is, épen nem kevesbbé badar egy feltevés, mint az volna, ha egy hadjárat alkalmával valamely tisztet mindenképen részesnek akarnánk ítélni ezrede valamely gaz tagjának titkon fött fosztogatási tervében. Ám, a francia ezredek látták, hogy az akkori gyilkos nem valami névtelen gonosztevő, hanem olyan egy jó házból származott ember, mint Orsini Felix, a kit Angliában mindenütt elfogadtak és szívesen láttak. Nem nagyon meglepő, tehát, ha azt tették föl, hogy az angol közvélemény helyeselte és pártolta terveit. Az igaz, a francia kormánynak több eszének kell vala lenni. Csakhogy a francia kormány egy perczre elvesztette vala fejét s önuralmát. Egy Párisban, »Harmadik Napoleon császár és Anglia« czim alatt, megjelent félhivatalos röpirat, csakugyan, egész odáig ment, hogy nevetséges hosszadalmassággal le is irta azt a Fleet-útczai nyilvános házát s benne azt a selejtes vitázó clubet, a melyben néhány tuczat nemes pajtás szívta egy este pipáját s főzte rejtélyes politikáját s az egészet olyan szörnyűséges politikai intézmény képében mutatta be, a hol egy csomó rajongó desperados előtt éjjelenként a fejedelem-gyilkosságot hirdették.

Ime, a közvélemény forrongása mindkét félén. Angliában az elkeseredést még fokozta az a meggyőződés, hogy Franciaország azért sérteget, mivel azt hiszi, hogy Angliát megbénították indiai bajai, s többé nem elég erős valamely sértés visszatorlására. Ez igazságtalanság sebe még sajgott Anglia fiainak, mikor Lord Palmerston előterjesztette hires törvényjavaslatát a gyilkos összeesküvések elnyomása és megbüntetése kérdésében. A javaslatot Walewski gróf sürgönye hatásakép terjesztették elő. E sürgönyben az az intés volt az angol kormánynak adva, hogy valamit kell az

angol törvények szigorúbbá tételére tennie. »Az angol kabinet emelkedett szellemében,« mondá Walewski gróf, »teljesen megbizva, őrizkedünk minden újjmutatástól a czélszerűeknek mutatkozó intézkedések megtételére nézve. Mi bizunk benne, hogy a kormány gondosan fogja mérlegelni azt az elhatározást, a melyet legalkalmasabbnak fog itélni, s abban a szilárd meggyőződésben valljuk magunkat szerencséseknek, hogy nem hiában hivatkoztunk lelkiismeretére és méltányosságára.« E szavak ugyancsak udvariasak. Olyan édesen hangzanak, mint azok, a melyekről Cassius azt mondja, hogy »megrabolják Hybla méheit és méz nélkül hagyják őket.« S az óhaj, melyet e szavak rejtettek, magában véve nem is volt ész-ellenes. Anglia, sokkal azután, kénytelen volt elismerni az Egyesült-Államok fölhívásának engedve, hogy valamely nemzet nem háríthatja el magáról a felelősséget más népekkel szemben, az által a hivatkozás által, hogy a saját hatáskörében alkotott törvényei erre, vagy arra az eshetőségre nézve nem gondoskodtak. Ha valaki, a ki közöttünk lakozik, házunk fölött ellövi nyilát és megsebesíti idegen testvérünket, nem elég az ellenünk emelt panaszra csak avval védekeznünk, hogy nincs olyan törvényünk, a melylyel megakadályozhatnók, hogy az emberek saját telkünkről átlövöldözenek. A természetes válasz erre az: »Akkor, hát, tedd jobba törvényeidet; nem szabad minket sértened s avval ütnöd el a dolgot, hogy törvényeid mellett sérthetők vagyunk.« De a körülmények, a melyek között Franciaország e követelést támasztotta, a lehető legrosszabb helyzetbe juttatták Angliát a kívánság teljesítésére nézve. Hallottuk mindnyájan a Jackson tábornok történetét, a ki egyszer, dühében, majdnem visszautasította a francia kormány egy teljesen igazságos és udvarias ké-

rését, csak azért, mivel titkára, a levelet lefordítván a francziául nem tudó Jackson tábornok számára, e szavakkal kezdé: »a francia kormány követeli.« Jackson, erre, dühösen kiáltott föl, hogy, ha a francia kormány valamit követelni mer az Egyesült-Államoktól, nem fogja megkapni. Csak, mikor fölvilágosították arra nézve, hogy a francia *demand* szó épen nem azt jelenti, a mit az angol »demand,« a haragos katona csak akkor egyezett bele, hogy Franciaország előterjesztését még csak meghallgassa is. Az angol közvélemény ekkor szintén olyanforma hangulatban volt, mint Jackson tábornok. Azt hitte, hogy Franciaország követeléssel lép föl s ezt nem volt kedve megadni. A kormányhoz mindkét Házban baljóslatú kérdéseket intéztek. A képviselőházban Mr. Roebuck azt kérdezte, ha történt-e valami érintkezés Anglia és Franciaország kormányai közt az idegenekről szóló törvényre,¹⁾ vagy büntető törvényeink valamelyik pontjára nézve? Lord Palmerston a Walewski gróf sürgönyére való hivatkozással felelt, melyet, mint mondá, a Ház elé fog terjeszteni. Ejtett néhány szót a francia ezredek föliratáról is, s azt vitatta, hogy némi elnézéssel kell lenni a császár élete ellen elkövetett merénylet által keltett izgalom iránt. Egy sokat mondó kérdést is kapott: Küldött-e a kormány valami választ Walewski gróf sürgönyére? Nem, volt a felelet; ő Felsége kormánya nem felelt rá; még nem.

Két, vagy három nap multán Lord Palmerston engedélyt kért, hogy beterjeszthesse a Gyilkos összeesküvésekről szóló törvényjavaslatot. A javaslat főczélja az volt, hogy a gyilkos összeesküvés közönséges bűnténynek tekin-

¹⁾ The Alien Act.

tessék, nem pedig csak kihágásnak, mint Angliában addig tekintették, és hogy a reá mért büntetés öt éven kezdve egész életfogytig terjedhető fegyházi szolgálat lehessen. Lord Palmerston halvány és csak formasierű kísérletet tőn annak bizonyítása kedvéért, hogy javaslata csupán büntető törvényeink egyik szükséges javítását czélozza, minden különös vonatkozás nélkül az utóbbi franciaországi eseményekre. Kimutatta, hogy a gyilkos összeesküvések elleni törvény Angliában igen enyhe s Irországban igen is szigorú. Most, hát, a javaslat azt akarja, hogy mindkét ország számára egy törvény alkottassék — ennyi az egész. Nyilvánvaló, hogy ez a magyarázat senkit tévútra nem vezetett. Magának a javaslatnak ép oly kevéssé vala magva, mint ennek a magyarázatnak. Egy ilyen szabású törvénynek épen semmi hatása sem lehetett, a mi azokat a sérelmeket illeti, a melyek ellen épen irányozva volt. Mint Lord Russell János magát a vita rendjén kifejezte, az emberi természet felől ugyancsak gyöngé ismerete lehet annak, a ki azt képzei, hogy egy olyan rajongót, mint Orsini, vagy akárkit is, a kit egy ilyen férfiú hatása meg tud babonázni, elrettenthetne az a pusztá lehetőség, hogy fegyházi szolgálatra fognák itélni. Meg lehetünk győződve, hogy maga Lord Palmerston sem bizott a legkevesebbé is a törvényhozás e darabjához, a melynek a parlament elé terjesztésére vállalkozott. Ez alkalommal is épen abban a helyzetben volt, mint mikor az egyházi czimekről szóló törvény volt napirenden. Kénytelen volt belátni, hogy a kormánynak valamit tennie kell s nem sokkal ezután arra a meggyőződésre jutott, hogy a legártatlanabb rendszabály lesz a legjobb. Elején arra gondolt, hogy fölhatalmazást kér a parlamenttől a belügyi államtitkár számára, hogy útasíthassa ki az ország-

ból az olyan idegeneket, a kikről a kormány azt hiszi, hogy valamely külföldi uralkodó élete ellen készülnek törni — a kormány, azonban, kötelezve lévén, hogy azokat az okokat, a melyekre hitét és eljárását alapítja, fölfejtse a parlament egy titkos bizottsága, avagy egy oly bizottság előtt, a mely a törvényszékek három elnökéből állana. Az ilyen intézkedés valószínű, hogy sikeresnek bizonyult volna, csak hogy lehetetlen lesz vala rávenni a képviselőházat, hogy ilyen hatalmat bármely kormánynak is megszavazzon. Valóban, ha nem lett volna bizonyos, hogy Palmerston forgatott agyában ilyen tervet, a gyilkos összeskivésekről szóló törvényjavaslat előterjesztése alkalmával használt kifejezései azt a hitet kelthették volna föl akárkiben is, hogy semmitől sem áll távolabb, mint épen ettől. Megtagadott minden olyan szándékot, mintha olyan rendszabályra csak gondolt volna is, a mely a kormányra azt a hatalmat ruházná, hogy idegeneket pusztá gyanúra kiutasíthasson. »Meg vala győződve, hogy fölösleges is kijelentenie, hogy ilyen szándéka nincs.« Pedig, volt idő, a mikor volt ilyen szándéka. Élete írója, Mr. Ashley Evelyn, erre a pontra nézve tisztában van s nála jobb tekintély nem is lehet. Igaz, Palmerston csak egy pillanatig gondolhatott arra, hogy egy angol parlamentben ilyen fajta indítványt tehessen. Ugy látszik, akkor még nem volt elég hosszú ideig a belügyi kormányzat élén, hogy polgártársai érzületét egész merejében kitanúlhatta volna. Bizonyos, hogy ebben az esetben mindenképen tévedett. Mikor az egyházi czimekről szóló törvényjavaslat előterjesztésébe beleegyezett, igaza volt, hogy az angol közvélemény óhajtotta, hogy valami történjék; ám ebben az esetben más úton járt a közvélemény; azt óhajtotta, hogy semmi se történjék; legalább nem abban a pillanatban.

Mr. Kinglake módosítványt indítványozott, mely forma szerint kifejezte a Ház rokonszenvét a francia nemzet iránt, szemben a császár ellen intézett merénylettel, de azt is kijelentette, hogy a Walewski gróf január 20-diki sürgönyében kifejezett kívánsággal kapcsolatban a kérdés a törvényhozás tárgya nem lehet, »valamig a két kormánynak e sürgöny kelte óta váltott közleményeire vonatkozó további adatok előtte nem fekszenek.« A kifejtett vita rendjén Mr. Roebuck, igen helyesen, kiemelte, hogy a törvényhozás minden új rendszabályánál nem az a fő, hogy a bevégzett bűn megbüntettessék, hanem az, hogy a tervezett bűn földerítettessék, kimutatván egyszersmind, nagy hatással, azt is, hogy több alkalommal, midőn az angol kormány valósággal figyelmeztette a francia kormányt, hogy valami terv van készülöben, és hogy a tervelők elindultak Párisnak, a párisi rendőrség nem bírta őket kinyomozni, sem az angol hatóságok intézkedéseinek semmi nemű hasznát venni. Mr. Disraeli a törvényjavaslat előterjesztése mellett szavazott s igen óvatos beszédet tartott, a melyben bizonyos fajta törvényhozási intézkedésre hajlandónak mutatta, ugyan, magát, de azt a felelősséget nem tudta magára vállalni, hogy épen ezt a rendszabályt helyeselhesse. Ez eszély, később, igen előnyösnek bizonyult rá nézve, mikor a vita válsága oda fordult, hogy jobbnak látszott, ha a javaslat ellenzőihez sorakozik. A törvényjavaslatot, első fölolvásása alkalmával, kétszázkilenczvenkilencz pártolta s ellene csakis kilenczvenkilenczen valának. De a közvélemény, még mielőtt a második fölolvásásra került volna a sor, baljóslatú módon kezdett ellene nyilatkozni. Az a tény, hogy a kormány Walewski gróf sürgönyére nem válaszolt, igen hangosan szólott ellene. Később kimagyarázták, ugyan, a dolgot avval, hogy Lord

Cowley utasítást nyert a szóbeli válaszadásra, és hogy Lord Palmerston ezt a módot találta czélszerűbbnek s alkalmasabbnak arra, hogy a két ország közötti ingerültség fokozása el legyen kerülhető. Azonban a közvéleményt Angliában, akkor még nem lehetett a mérséklet intelmeivel kiengesztelni. Azt beszélték mindenfelé, hogy Lord Palmerston térdet-fejet hajtott a francia császárnak, és hogy még a menedékjogot is, melyet Anglia oly régóta nyújtott minden nemzet száműzöttjeinek, föl akarják egy olyannak kértére áldozni, a ki, a maga szorongattatása idején, szerencsésnek vallotta magát, hogy igénybe vehette.

Ezt a nézetet még támogatta Dr. Bernard Simonnak, egy francia menekültnek, elfogatása, a kit épen akkor helyeztek vád alá, mint az Orsini összeesküvésének egyik részesét. Bernard Dél-Franciaország szülőtte volt, foglalkozására nézve seborvos, a ki hosszabb időn át élt Angliában. Külső alakjára nézve legalább, épen a francia vörös republicanus összeesküvők mintaképének kelle lennie, ha azok után a leírások után indulunk, a melyeket róla az akkori hirlapokban olvashatunk. Egy vékony, viseltes embernek írják le, »nyugtalan fekete szemekkel, halvány arccal, hatalmas szakállal, hátra simított hosszú, fekete, majdnem egészen válláig érő, hajjal, széles, de alacsony és hátrahajló homlokkal.« Bernard elfogatása nagyon helyes dolog lehetett, hanem, azért, hatása mégis nagyon rossz időben nehezedett a kormányra. Ugy magyarázták, hogy Párisból érkezett értesítések nyomán fogták el, s nem akadt senki, a ki meg ne jegyezte volna, hogy az e fajta, legkevesebbé megbízható, vádak mindig a francia fővárosból erednek. Sokan még jobban megerősödtek Bernard ártatlansága felőli hitökben, az által, a mi bizonynyal számított is valamit, hogy

Orsini maga, majdnem halálos lehelletével is, azt erősítette, hogy Bernard épen semmit sem tudott a tervezett gyilkosságról. Többen azért tartották őt ártatlannak, mivel a francia kormány vádolta a bűnnel; s még többen azt vitatták, hogy akár bűnös, akár ártatlan, angol hatóságnak nem szabad elfogatnia őt egy francia császár kívánságára. Főlelevenítették, egyszersmind, a Cantillon regéjét is; annak a hagyománynak történetét, a melyet az első Napoleon rendelt annak az embernek, a ki gyilkos merényletet kísérelt meg Wellington herczeg ellen, és azt erősítették, hogy a hagyományt csakugyan kifizették Cantillonnak, a III. Napoleon nevében.

A vita véget ért és az összeesküvésekről szóló törvényjavaslat sorsa még előbb eldőlt, mielőtt a Bernard pöre lejárt volna; de vágjunk előre néhány nappal s végezzük itt be a Bernard történetét. Bernard-t a központi büntető törvényszék elé állították, az akkor érvényben volt törvény alapján; védője Mr. James Edwin, a jó nevű bűnügyi jogász, vala s az ítélet fölmentésre szólt. Az egész pör gyakorlati bizonyítékát szolgáltatá annak, hogy milyen hiábavaló az olyan külön törvényhozási intézkedés, a melyet Lord Palmerston épen akkor próbált keresztülvinni. Az összeesküvésekről szóló új törvény sem tudott volna semmi újabb bizonyítékot szolgáltatni Bernard ellenében, sem az esküdteket rá nem bírta volna venni, hogy a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján bűnösnek mondják ki. A közönség akkori hangulata mellett csakugyan nagyon is nyilvánvalónak kell vala a bizonyítéknak lennie, hogy egy közönséges angol esküdtszék rá tudjon birni egy Bernard-szerű ember elítélésére, s a szándékolt gyilkosság tudomása szerinti bizonyítéka mindennek volt nevezhető, csak nyilván-

valónak nem. Mr. James Edwin fölhasználta a kedvező pillanatot. Alkalmat merített magának a pörből, s általában a zsarnokok ellen tartott vádbeszédet, hivatkozva egész szenvedélylyel a brit esküdtekre, hogy adják meg a választ végzésökkel a francia zsarnoknak — a mit, ezek, meg is tettek. Mr. Jamest beszéde, egy időre, bizonyos mértékben a nap hőségévé tette. Arra elég szóközi tehetséggel rendelkezett, hogy bizonyos mértékben az Old Bailey Erskine Tamásává válhasson.¹⁾ Azután szabadelvű politikussá, nép-tribunná lett s nem sokára a képviselőháznak is bemutathatá ékesenszólását. Itt egy darabig nagy szelet csapott, mint Olaszország és Garibaldi barátja, egy vagy két év múlva, pedig, általán a nemzetiségek ellen mennydörgött; majd pénzbeli és más fajta bajokba bonyolódott; míg végre rögtönösen és gyalázatosan kelle politikai pályáját végeznie. Igaz, később is hallatott magáról. Átment Amerikába s ismét visszajött. Hanem, nem érdemli, hogy többet beszéljünk róla.

Épen amaz izgalom közepette, melyet Bernard elfogatása s az a hirdetmény okozott, melylyel kétszáz fontnyi jutalmat tűztek ki egy Allsopp nevű angol kézrekerítésére, a kit szintén részességgel vádoltak az összeesküvésben, Mr. Gibson Milner egész csöndesen módosítványt jelentett be

¹⁾ Az Old Bailey, a London-városi és Middlesex-grófsági büntető törvényszék, nem bírákból, hanem kitűnő állású férfiakból (a londoni Lord-Mayorból, lelépett aldermanekből stb.) álló büntető-bíróság. — Lord Erskine Tamás, a múlt száz végén s a mostaninak elején a leghíresebb bűnügyi védők közé tartozott, s mint ilyen, védte, a többek közt, Hastings Warrent, Payne Tamást, stb. Volt Lord-kanczellár, a Lordak házának elnöke is. A szövegbeli vonatkozás annál is találóbb, mert egyik nevezetes röpirata, mely 48 kiadást ért, épen Franciaországgal foglalkozott.

az összeesküvésekről szóló törvényjavaslat második olvasása alkalmára. A módosítvány annak kijelentését indítványozá, hogy a Ház, míg sajnálattal értesült amaz állítás felől, hogy az imenti bünt Angliában tervezték, s mindig készséggel nyújt segédkezet minden, törvényes formák szerint bebizonyított, baj orvoslására: »viszont, túlfelől, csak sajnálni tudja, hogy ő Felsége kormánya, mielőtt még arra szólította volna föl, e javaslat második ízben való fölolvastatása által, a Házat, hogy az összeesküvésekről szóló törvényt módosítsa, nem tartotta kötelességének, hogy valamely feleletet adjon arra a fontos sürgönyre, a melyet a franczia kormánytól, Páris, 1858. január 20-diki kelettel, kapott s a mely a parlament elé terjesztetett.« Mindjárt lehetett látni, hogy ez az indítvány sokkal komolyabb bajt fog a kormánynak okozni, mint a Mr. Kinglake módosítványa. Hogy a képviselőházban valamely indítványnak mi lesz a sorsa, már eleve nagyon sok függ attól, hogy ki nyújtja be? Áll-e háta mögött párt? Ha áll, a dolog fontos. Ha nem, akármilyen tehetséges ember legyen is, indítványát csak is egyéni vélemény szerében tekintik, a mely lehet érdekes, de a melynek nem lesz politikai eredménye. Mr. Kinglake egészen az az ember volt, a ki mögött nem áll párt; Mr. Gibson egészen pártember volt, járatos a gyakorlati politika mezején. Mr. Kinglake kitűnő irodalmi férfiú volt, de, a ki a Házban csak, épen, hogy nem bukott meg; Mr. Gibson a parlamentben hatással rendelkező tag volt, de semmi egyéb. Senkinek eszébe sem jutott, hogy föltegye Mr. Gibsonról, hogy tisztán csak a saját egyéni nézete kedvéért, vagy épen csak azért, hogy értekezést tarthasson, fölálljon és vitát indítson. Azok közé tartozott, a kik kimaradtak a parlamentből, a mikor Lord Palmerston oly fényes ered-

ménynynyel hivatkozott vala, a chinai kérdés ügyében, az országra. Azok közé tartozott, a kikből a *Punch* gúnyt űzött a régi »il n'y a pas de quoi«-történet újdön alkalmazásával; azok közé, a kik nem ülhettek, mert nem volt ülésök. Most, azonban, épen visszakerült volt a parlamentbe, egy másik választókerület képviselőjekép, s nem igen lehetett föltenni róla, hogy a kormány politikája elle nébe épen csak valami látszó kihívás sípjának szerepével akart volna megelégedni. Mikor a második izben való föl olvasás alkalmával a vita megindult, csakhamar lehetett látni, hogy a dolgok Lord Palmerstonre nézve fenyegető alakot öltenek. A dolog minden órával és minden beszéddel baljóslatúbbá vált. Mr. Gladstone hatalmas ékesen szólással beszélt a kormány ellen. Mr. Disraeli egyszerre csak kijelentette, hogy kénytelen a második föl olvasás ellen szavazni, noha először mellette szavazott. Ezt avval igazolta, hogy a kormány még sem felelt a sürgönyre, a mint a közben tennie kell vala, s miután Anglia becsületeért bosszút nem állott, a képviselőház nem bizhat rá oly fölhatalmazást, a minőt kér. Lord Palmerston látta, hogy, ezt a darabos kifejezést használva, vége a játéknak. Fölöttébb ingerült vala, kijött a sodrából s még csak meg sem kísérlé leplezgetését, hogy csakugyan elveszett. Szenvedélyesen támadott Mr. Gibson Milnernek; kijelentette, hogy »most jut először eszébe, hogy benne az ország méltóságának és becsületének hőjét lássa.« Belelovagolta magát az egész békepárt, hogy manchesteri iskola megostromlásába s valami mesét beszélt el egyik hirlapjokról, a mely azt a tant hirdette, hogy az sem lenne baj, ha valamely idegen hódító elfoglalná is Angliát, csak engedné, hogy gyáraink békén dolgozhassanak. Mindez csodálatos rossz izlésről

tett tanuságot. Valóban különös, hogy Lord Palmerston, szellemes ember létére, a ki éppen olyan szives tudott lenni, mint a mennyire magát kedveltető, mily tökéletesen elvesztette tisztességes modorát, valahányszor kijött a sodrából. Haragja rögtönös fölgerjedésében, a mi, szerencsére, csak ritkán vett rajta erőt, valóságos közönségessé tudott válni. Így, például, éppen csak közönségesnek lehetett eljárását nevezni, mikor, egy ízben, nevetségessé akarván Mr. Bright békéltető elveit tenni, a képviselőházban úgy czélzott reá, mint »a tiszteletreméltó és főtisztelendő urra.« Lord Palmerston, Mr. Gibson Milnernek felelve, valóságos rossz indulatot árult el, mind hangjában, mind modorában, a mi nála nagy ritkaság volt, s a mi legkevesbbé éppen a vesztes félhez illett. Az államférfiú, ám, emelkedjék, a mint tesszik, de bukjék méltósággal. Mikor a szavazás megtörtént, kitünt, hogy 215 szavazat volt a második olvasás mellett és 234 ellene. A kormány, tehát, 19 szavazattal kisebbségben maradt; a többség szavazói közt volt 146 conservativ és 84 szabadelvű. Ezeken kívül velök szavaztak a Peeliták közül olyan férfiak, mint Graham Jakab, Sir, Mr. Gladstone, Mr. Cardwell és Mr. Herbert Sidney. Lord Palmerston azonnal tisztában volt magával, hogy le kell mondania. Lemondását elfogadták. Még nem is telt egy egész esztendeje, hogy az általános választások Lord Palmerstont uralomra juttatták az összeröffenő szabadelvűek és a letöport manchesteri iskola fölött diadalmaskodva. A manchesteri iskola vezérférfiait, a szó teljes értelmében, kidobták üléseikből. Nem volt ott egy Cobden, egy Bright, hogy a hódítóval szemtől-szembe állhasson a parlamentben. Nem is egy éve — és, ime, ugyane párt egyik, helyére ismét visszatért, segédtsíztjének indítványára kilökik Lord

Palmerstont hivatalából. Palmerston egykor azt mondta, hogy »Leszámolunk Russell Jánossal — szeget-szeggel.« Most, aztán, a békepárt számolt le vele — szeget, szeggel. »Cassio téged megütött, Te meg im' rangjától ütötted el.« ¹⁾

Lord Palmerstonnek még megvolt az az elégtétele, hogy még visszalépte előtt jelenthette Canton elfoglalását. Emlékezhetünk, hogy a China elleni hadműveleteket, az indiai lázadás kitörése alkalmával, fölfüggesztették. Egy kitűnő író szerencsés rajzát használva föl, Anglia egyelőre úgy bánt Chinával, mint néha a más mesgyéjén járó favágók az amerikai erdőségekben egy-egy fával szoktak, »meggyűrűzik« fejszéjükkel, jegyképen, hogy majd, alkalmasabb időben, levágják. Anglia, most már, Franciaország együttműködésére számithatott. Franciaországnak egy régi panasa volt Chinára, néhány hittérítő legyilkolása miatt, a miért mind hasztalan kérte az elégtételt. A francziák császára nagyon kapott az alkalmon, hogy hadait egy külföldi vállalatra egyesítheti a mieinkkel. A dolog, így, olcsóbb volt a császárságra nézve s mégis azt bizonyította a francziáknak, hogy mily tevékeny a császár, és, hogy mennyire a szíven hordozza Franciaország becsületét és érdekeit. A chinai kirándulás, Angliával szövetségben, nem járhatott sok kockázattal s még is, milyen jól venné ki magát a hirlapokban; mig, ha hagynák, hogy Anglia egymaga menjen, úgy tűnhetnék föl a dolog, hogy igen is keményen megveti a lábát Keleten. A támadást, tehát, szövetkezve intézték Canton ellen, s természetes, hogy a várost nagy-könnyen bevették. Magát a biztost, Yeht, is elfogták — igaz, csak, miután a leggya-

¹⁾ Jago mondja ravasz vigaszképen Rodrigónak, az éjjeli cselepaté után.

lázatosabb módon vizsláskodtak utána és kiszimatolták. A végén egy ház valami félreeső részében találták meg elrejtőzve. Könnyen rá lehetett ismerni szörnyűséges kövér-ségéről. Egyik tisztünk bukkant rá; Yeh akkor is megkísérlé, ha elmenekülhetne. Egy brit tengerész, azonban, megragadta Yeht hajfonatánál fogva, a czopfját többszörösen föltekerte a kezére, s a szerencsétlen chniai méltóság magával tehetetlen s nevetséges egy fogolylyá vált. Különben, valami nagyobb sebet nem kapott, hanem, bizony, különben annyi figyelemmel bántak vele, mint az iskolás gyermekek a hatalmukba kerített macskával. Fogságba kerülésének egész történetét megolvashatni az akkori lapokban, s egyik-másik úgy adja elő a dolgot, mint valódi hőstettet, és, mintha egy chinai, a maga hajfonatával, olyan egy teremtmény volna, a kivel szemben a háború minden tisztességes formái fölösleges pazarlás volnának. Mikor, aztán, idején valónak találták, hogy a Yeh czopfját elereszszék, egy angol hadihajóra tették s később elküldték Calcuttába, a hol már a következő év elején meghalt. Ha a hírek túlságosan nem rágalmazták lesz, rendkívül kegyetlen volt, még egy chinai tisztviselőhöz képest is. Azt mondták róla, hogy mintegy százezer lázadót fejeztetett le. E szám lehet nagyítva is, de, mint Voltaire mondja egy más esetre, még, ha az egész felére szállítjuk is, »cela serait encore admirable.«

Az angol és francia követeknek Lord Elginnek és báró Grosnak, sikerült szerződést kötni Chinával. A szerződés értelmében mind Anglia, mind Franciaország meghatalmazott követeket tarthattak a chinai udvarnál, legalább bizonyos külön alkalmakkal s Chinának is képviselőket kelle Londonba és Párisba küldenie; a keresztyénsé-

get el kellett tûrni Chinában s bizonyos mértékben szabadságot adni az angol és francia kereskedelmi hajóknak, hogy a chinai folyókon jár hassanak s az angol és francia alattvalóknak, hogy China bensejében is tartózkodhassanak. A háború költségeit Chinának kelle hordoznia. Ki volt kötve, továbbá, hogy a »barbar« nevet többé nem szabad Chinában európaiakra alkalmazni. Angliában hangos elismerést aratott e szerződés és az a kilátás, melyet nyújtott, hogy Chinával tartós lesz a béke. Az így biztosított béke, csakugyan, egész egy esztendeig tartott.

Lord Palmerston, akkor, már nem ült hivatalban. Semmi különösebb dolga nem lévén, ekkor átment Compiègne-be, a francziák császárának látogatására. Napoleon Lajossal fűzött barátsága már másodszor került állásába.

HARMINCZNYOLCZADIK FEJEZET.

»Igaz keresztyén hitemre.«

Mikor Mr. Disraeli ismét a képviselőház vezérévé lőn, éreznie kellett, hogy majdnem oly göröngyös ösvényen kell járnia, mint a melyet »IV. Henrik«-ben találunk leírva, a kinek »egy hangosan zuhogó örvény fölött egy ingatag kopja pallóján kell áthaladnia.« A Lord Derby minisztériumát, melynek vezérő szelleme, kétségen kívül, Mr. Disraeli vala, nem támogatta a parlament többsége, sem nem hivatkozhatott e kormány valami kiváló szellemi és kormányzati tehetségekre. Soraiban helyet foglalt két, vagy három olyan egyén is, a kik bizonyos mértékben államférfiaknak voltak nevezhetők s egy csomó olyan tisztességes ember, a kik körülbelül elég alkalmasak lettek volna min-

den értelmes ember, vagy a megyei tisztségek teendőinek végzésére. A kincstár kancellárja, természetesen, Mr. Disraeli lett. Lord Stanley a gyarmati ügyeket vállalta magára; Mr. Walpolból fáradhatatlan és lelkiismeretes belügyi államtitkár lett, valamig tagja maradt a kabinetnek. Lord Malmesbury a külügyeket zavargatta ide-oda; Lord Ellenborough szélsőségekben csillogó szelleme, rövid időn át az indiai osztályt bonyolította össze. Peel tábornok hadügyi államtitkár lett, Mr. Henley pedig a kereskedelmi tanács elnöke. Lord Naas, az utóbbi Lord Mayo, Írország főtitkári székébe ült, a kit akkor semmivel sem tartottak többnek, mint egy szeretetre méltó, édeskés természetű embernek, a kiről legjobb barátai s bámulói sem merték volna elképzelni, hogy sorsa még egy Canning és egy Elgin helyére sodorhatja, mint utódot, hogy kormányozza az új Indiát, a mely felé annyi aggódó tekintet fordult. Pakington János, Sirből, a hajóhad első Lordját csinálták, mivel mindenképen kellett neki valami helyet keresni, s épen úgy föl lehetett tenni róla, hogy megállja helyét a hajóhad élén, mint akárhol máshol. Lincoln elnökről egy tréfás, bár talán egészen költött, történetet szoktak, az amerikai polgárháború legnehezebb napjaiból, elbeszélni. Épen egy főparancsnokra volt szüksége s véletlenül megesett, hogy egy barátjával beszélgetett a háború felől. Egyszerre csak barátjához fordul s kérdi tőle, ha vezérelt-e vala hadsereget? »Nem, Elnök úr,« volt a felelet. »Nem gondolja, hogy egy hadsereget vezérelni tudna?« Azt hiszem, igen, Elnök úr; legalább az ellenkezőjéről semmit sem tudok.« S azonnal kinevezték fővezérré. Az ember, képzelőereje túlságos megerőltetése nélkül is valami ilyen forma beszélgetésre gondol Pakington János, Sir, meg Lord Derby között. Pakington

János, Sirnek semmi oka nem volt arra, hogy bebizonyított dolognak tekintse a hajóhad kormányzatára való alkalmatlan voltát s ehhez képest a hajóhad első Lordjává lett. Olyan conservatív kormányt képzelni sem lehetett, a mely Lord Manners János nélkül boldogulhasson, s szerencsére ott volt számára a közmunkák osztálya.

Lord Stanleyt olyan államférfiúnak tartották, a kihez nagy és különös reményeket lehet fűzni. Pártja hajlandó volt igen nagyra lenni vele, mivel úgy látszott, hogy fölöttebb nagy mértékben rendelkezik épen azokkal a tehetségekkel, a melyeknek hijával szokták a párt legtöbb vezérférfiát vádolni. A jelző, a melylyel Mr. Mill későbbi időben illette a Torykat, hogy t. i. ők a buták pártja, a politikai világ fölöttébb általános nézetének vala a kifejezése, a mely alatt még a conservatívok közül is sokan nyögtek. Minél értelmesebb vala egyik-másik conservatív, annál inkább boszankodott a párt sok tagjának tudatlanságán és butaságán. Az értelmes Toryknak, tehát, igen nagy elégtételökre szolgált, hogy soraikban láthatnak egy olyan fiatal államférfiút, a kiben, mint látszott, meg volt mindama szellemi tehetség s a nevelkedés mindama vívmánya, a mely a párt nagy tömegéből hiányzott, s a melynek híját, a mi még nagyobb szerencsétlenség vala, e tömeg nem is fájlalta. Lord Stanley nyugodt, elmélkedő értelemmel rendelkezett. A politikára olyan tanulmányt fordított, mint akárki is valamely tudományra. Egészen otthon volt a nemzetgazdaság körében, ennek az új keletű tudománynak mezején, a mely annyira megzavarta pártját s a melyre a Peeliták és a manchesteri iskola emberei akkora súlyt vetettek. Sokat utazott; nem csak a régi divatú nagy körutat téve meg, a melyet a legtöbb Tory-párti vidéki nemes is megtett, hanem megláto-

gatva az Egyesült-Államokat, Canadát és Indiát, Keletet és Nyugatot is. Azt beszélték felőle, hogy tud mindent a geographiáról, a gyapotról és a nádmézzről s azon fölül, épen szerencsés időszakban lépett a politika mezejére, a mikor az volt az általános meggyőződés, hogy a szabad kereskedés kérdését meg kell oldani. A Toryk épen olyan büszkék voltak rá, mint a demokrata tömeg büszke az ő arisztokrata vezérére, avagy a munkások gyülekezete büszke rá, ha néhány kitűnő tudós magáévá teszi ügyöket. Lord Stanley különös módon ütött el apjától mind értelmére, mind vérmérsékletére nézve. Az egyik majdnem egészen ellentéte volt a másiknak. Lord Derby egész merejében ösztönből és szenvedélyből állott; Lord Stanley csupa rendszer és számítás vala. Lord Derby politikai működése szabad időközeiben classicus hősköltemények és ódák fordításával mulatta magát; Lord Stanley szabad óráit kétkönyvek olvasgatásával rövidítette meg. Lord Derby szónoklatai, mikor legrosszabbúl állt a szénája, heveskedő badarságokká váltak; Lord Stanley gyöngébb óráiban épen csak lapossá vált. Az egyik szélsősége a rhapsodia, a másiké a közönséges, a locus communis, vala. Lord Derby igen heves és lobbanékony volt ahhoz, hogy mindig józan államférfiú lehessen; Lord Stanley igen hideg-rendszeres vala ahhoz, hogy a válságos idők államférfiává válhatott volna. Bizonyos értelemben mindketten fölületesek és könnyen tévedők valának. Lord Derby ékesenszólása nem hatott a mélységéig, és Lord Stanley bölcsesége gyakran bizonyult egy kissé ösztövérenek. Lord Stanley pályája, később, nem váltotta be azokat a reményeket, a melyeket elején hozzá fűztek. Kitűnt, hogy módszeres, érzékeny, lelkiismeretes töprengő. Talán az emberek amaz osztályába tartozott, a

melyről Goethe azt mondta, hogy, ha, bár csak egyszer valami rendkívülit tudnának elkövetni, jövő bölcseségök felől nagyobb reményeket táplálhatnánk. Ő, bizony, semmi rendkívülit el nem követett, hanem megmaradt gondosnak, észélyesnek, töprengőnek. Azonban akkor, a mikor elvállalta az indiai titkárságot, még azt hitték, hogy — a népies kifejezést használva — neki melegszik a munkának s a politikai verseny mindkét feléről úgy tekintették őt, mint a conservatív politika egy új és nagy alakját. Szónok nem vala; a szónoknak sem nyelvéből, sem vérmérsékletéből nem vala benne semmi. Modora minden hatás nélkül szükkölködött; előadása határozattan rossz volt. Hanem szavainak volt nyomatékuk s pártja némely tagja még közhelyeit is úgy fogadta, mint valami jóslat nyilatkozatát. A conservatívok hátulsó padjain ültek olyanok, a kik titkon azt remélték, hogy e bölcs fiatal emberben lakozik a jövő amaz államferfia, a ki oda növi ki magát, hogy megszabadítja pártját a szélsősködő lángesznek ama szolgaságától s meg amaz ékesenszólás bilincseiből, a melyet, bármily ragyogó módon vívta is ki csatáikat, még sem igen tudtak az adományok olyan tiszteletreméltó fajtájának tekinteni, a melyet illő volna az urakhoz méltó Tory elvek szolgálatára használni.

Lord Stanley már előbb is szolgált vala. Atyja első kormánya idején a külügyek al-államtitkárákép működött. Molesworth Vilmos, Sir, halálakor Lord Palmerston Lord Stanleynek ajálta föl a gyarmatügyi államtitkárságot; azonban ez utóbbi, bár Torysága a legmérsékeltebb és szabadelvűbb fajtájú volt, nem tartá illőnek, hogy egy liberalis kormányban foglaljon helyet. Az atyja által alakított kormányban kabinet-miniszterképen való föllépte, tehát, oly

esemény vala, a melyre az egész ország nagy várakozással tekintett. A szabadelvűek némileg abban reménykedtek, hogy még eljöhet az ideje, a mikor lelkiismeretessége és előítéletektől ment szelleme a nyiltan bevallott szabadelvűség soraiba fogja téríteni. Egy szabadelvű Szemle két, vagy három évvel ez időszak után, egész bizakodva jósolta felőle, hogy egykor még kiváló tagjakép fog a Mr. Gladstone elnöklete alatt alakulandó szabadelvű kormánynak szerepelni. Ez idő szerint, azonban, még mindig a conservativok emelkedő — bár, igaz, némileg hideg és fénytelen — fénycsillaga ő.

A conservativokkal szemben egy, bár egyelőre még nem egészen tömörült, párt állt, a mely, ha tagjai meg tudnának vala egyezni, bármely pillanatban könnyen megbuktathatta volna Lord Derby kormányát. Az ellenzék vitázó erejének fölénye a szó teljes értelmében szétmorzsoló vala. A képviselőházban az egy Mr. Disraeli volt az egyetlen első rangú vitatkozó, talán, kivéve még az új fő-ügyészt, Cairns Hugó, Sirt. és Cairns Hugó, Sir, is még újoncz levén a hivatalviselésben, alig lehetett még várni tőle, hogy a derekas viták rendjén valami nagy merészséget fogna tanúsítani. A legügyesebb hivataltársakról is csak annyit lehetett mondani, hogy tisztességes második rendűek. Ellenökben, azonban, ott állt Lord Palmerston, Lord Russel János, Mr. Gladstone, Graham Jakab, Sir, Mr. Herbert Sidney, Mr. Cobden és Mr. Bright, a kik közül mindenik első rangú vitatkozó volt; némelyikök hatalmas parlamenti szónok; sőt, némelyiköknök még az a befolyás is rendelkezésére állván, a mely annak a tárgynak vala következése, hogy már minisztériumokat is vezettek s háborúkat is folytattak. Nincs a világon az a politikai testület, a melyben a

hivatalos gyakorlat és a tekintély többet nyomna a latban, mint az angol képviselőházban. Maga az, hogy valaki a kormányon állt, bizonyos méltóságot ad még a közepszerűségnek is. Az egyszer már hivatalban volt férfiú, a ki a minisztériummal szemben az első sor padján ül, már bizonyos előjoggal rendelkezik, hogy nagyobb figyelemmel hallgassák, valahányszor föláll, hogy szóljon a Házhoz, mint a legtöbb reményre jogosító és legkitünőbb szónok is, a ki még soha valamely kormánynak tagja nem volt. Mr. Disraelinek szemben kelle találnia magát nem csak a Mr. Cobden és Mr. Bright ékesenszólásával, hanem a Lord Russel János, meg a Lord Palmerston tekintélyével is. Az ügyesség nem csekélyke mértéke kívántatott ahhoz, hogy valaki, ilyen körülmények között, tisztességes módon vezethesse a kormányt. Mr. Disraeli jól tudta, hogy pártja csakis az ellenzék türelme nyomán maradhat kormányon. Ha nem kezdeményeznek semmit, bizonyosak lehettek, hogy a semmittevés vádját vonják magokra; ha valamibe belekezdének, lehet, hogy a szabadelvű párt valamennyi töredékének egyesített támadására számíthatnak. Szerencsájokra, épen akkor, nem volt könnyű az ilyen egyesülést létrehozni; de mihelyt ennek ideje elkövetkezik lesz, lehetett előre látni, hogy mi lesz a minisztérium sorsa.

Lord Derby kormánya szép csöndesen elejtette az összeesküvésekről szóló szerencsétlen törvényjavaslatot. Anglia és Franciaország egykép örült, hogy ebből a szorult helyzetből kimenekülhetett. Közben egy kis jegyzékváltás történt, a francia kormány kijelentvén, hogy semmi különösét sem forgatott eszében s erre a parlament mindkét házában kijelentették, hogy a félreértés véget ért, és hogy a barátság ismét rendben van. Azt már láttuk, hogy

az Indiát illető törvényt hogyan vitték keresztül. Lord Derby hivatalviselését emlékezetessé tette egy oly rendszabály szerencsés keresztúlvitele, a mely egyénileg Mr. Disraelinek szolgálhatott nagy elégtételére. Mr. Disraeli, egy régi zsidó-fajból származott zsidó atya fia, bár gyermekkorában fölvetetett a zsidó községbe, öntudatra ébredése kezdő éveitől fogva keresztyén vala. Ő maga mondta egyszer, egy törvényszék előtt tanúként szerepelvén: »Keresztyén vagyok, mint mindig is az voltam.« De soha rokonszenvét meg nem tagadta attól a fajtól, a melyhez tartozott s attól a vallástól, a mely szerint atyái istent imádták. Mindig helyt állt a zsidók érdekei mellett. A zsidóság szellemét és befolyását mindig dicsőítette regényei sok lapján, magas röptű s gyakran nagyon is dagályos ékesenszólásával. Több regényében nyilván azt a célzatát árulta el, hogy elhitethesse olvasóival, hogy mind azt a jót és nagyot, a mit az újkori világ megért, a zsidóság törhetetlen szellemi tevékenységének kell tulajdonítani. A zsidó faj erényeit is ugyane korlátatlan bőkezűséggel vitatta. Egyik valóban szép és megkapó mondatában kijelenti, hogy »soha zsidót nem lehetett vérpadon látni — ha, csak, nem valamely a u t o - d a - f é alkalmával.« »Ezelőtt negyven évvel,« mondja »Lord Bentinck György«-ében, — »tehát nem több ideje, mint a meddig Israel fiai a pusztában vándorlának — Európában nem volt két inkább megvetett faj, mint az attikai és a héber, pedig, ez az a két faj, a mely legtöbbet tett az emberiségért.«

Mr. Disraeli megérte azt a szerencsét, hogy képviselőházi vezérsége idején láthatta a zsidók polgári egyenjogúságának betetőzését. Csak véletlen találkozás volt az egész. Az e célra törő mozgalmakat mindig támogatta — épen

ellentétben másokkal, a kik héber eredetök bélyegét arczunkon hordozzák s a kik mégis az által tűnnek ki, hogy e faj ellenében szorgoskodnak. Hanem ezt a sikert nem az ő sugallata idézte elő s hatalmon levő legtöbb hivataltársa ellene is volt, a meddig csak birta. Előbbi főnöke, Lord Bentinck György, ne feledjük, képviselőházi pártja vezérlétéről azért mondott le, mivel szemrehányásokat tettek neki, mikor a mellett beszélt és szavazott, hogy a zsidók tisztségekre alkalmatlan voltát kimondó törvények eltörlendők. Az 1858-dik év júliusában történt, hogy a politikai és felekezeti hosszú viadal véget ért. Rothschild Lionel Nathan, ki csak nem rég halt meg, ennek a hónapnak 26-dik napján foglalhatta el ülését a képviselőházban, mint London belvárosának egyik képviselője, s evvel teljesen vége volt a zsidók tisztsége alkalmatlan volta fölötti vitás kérdésnek. Mielőtt e versengés történetét végbefejezéseig kísérnök, nem lesz érdektelen megfigyelni, hogy mily teljesen megváltoztak az utóbbi évek alatt azok a körülmények, a melyek között e kérdés egykoron mozgott. A zsidók jogainak elismerése ellen régtől fogva majdnem kizárólag a Toryk valának, és pedig, főkép a Lordak házában ülő Toryk, az állam-egyház férfiai és a püspökök. A püspökök, egy száz évvel ez idő előtt, legnagyobb részt igen hajlandók valának, hogy a zsidókra nézve is érvényesüljön az igazság; és az államférfiak, meg hivatásszerű politikusok is, inkább a nyilvánvaló szükség és ildom szemüvegén át nézve a dolgot, igen hajlandók valának amaz igények kielégítésére, a melyeket inkább a zsidók érdekében, mintsem magok zsidó polgártársaik, támasztottak. Hanem, akkor, a nép szava hangosan és szenvedélyesen nyilatkozott a zsidók ellen. A rágalom és gyűlölet hagyományai még teljes mértékben

működtek és az angol nép, egészében véve, el volt határozódva, hogy a zsidóknak meg nem adja a polgár-jogot. Azt mondták, hogy kölcsön kérnek tőlök, vásárolnak tőlök, minden fajta szolgálatot elfogadnak tőlök, de azt nem tűrik, hogy a parlamentben képviselőik legyenek. A mint az idő haladt, ez az érzület is megváltozott egészen. Az általános közvélemény vagy teljesen közönyössé lett a zsidók polgár-jogának kérdése iránt, vagy határozottan a pártjára állt. Az államférfiak a leghalványabb mentséget sem hozhatták volna föl abbeli hitök nyilvánítása mellett, hogy a nép fölháborodnék, ha megkísértenék arról gondoskodni, hogy a zsidóknak zsidó képviselői ülhessenek a parlamentben. Láttuk már, hogyan jutottak be, fokanként, a zsidók a helyhatósági szolgálat és közigazgatás körébe. Evvel egyszerre folyton kísérletek történtek arra nézve is, hogy a képviselőházba megválasztásuk joga is meg legyen számukra szereszhető. Mr. Grant Robert, akkor a Gurney-család norwichi képviselői közül az egyik, 1830. április 5-én engedélyt kért a Háztól, hogy javaslatot tehessen ama polgári tiltó határozmányok eltörlése iránt, a melyek az Angliában született zsidó hitű alattvalókat érinték. Az igény, a melyet Mr. Grant a zsidók érdekében támasztott, egyszerűen abból állt, hogy élvezhessék ők is mindama jogokat, a melyeket a brit alattvalók alap-jogainak nevezhetünk, a nélkül, hogy ezért az állam-vallás hitczikkelyeit kelljen vallaniok. A zsidók, akkor, nem tehatték le a hűség-esküt, a mely Erzsébet korában foglaltatott törvényes formába, mert, bár sem a lényegre, sem a kifejezésekre nézve nem volt benne semmi olyan, a mi ellene lett volna igényeiknek, de, mégis, az esküt az Evangelisták nevére kelle tenni. Nem tehatték le a tiltakozó esküt sem, mely a Stuartek

visszatérte ellen kívánt biztosítékot, mivel ez eskü-formában előfordultak e szavak is: »igaz keresztyén hitemre.« A próba- és egyesületi törvény ¹⁾ 1828-beli eltörlése előtt esküt kellett tenni, mint föltételét bármely testületi tisztségnek és pedig letenni a hivatalba lépés előtt. Ha a tisztséget a Korona adományozta, az eskü letétele a beiktatás utánra maradhatott. A zsidók, azonban, a testületi tisztségek elfogadására az engedélyt nem kifejezetten, mint zsidók, hanem csak úgy nyerték meg, mint valamennyi nem az állam-egyházhoz tartozó szakadárok; más szókkal, csak is törvény-szegés útján s egy évre szóló menedék-törvény védelme alatt, a melyet a bűnügyi következmények alól való mentességek érdekében alkottak. A próba- és egyesületi törvény véget vetett e vizzásságnak, a mi illeti a disszentereket, de, bár nem szándékosan, újabb kirekesztő okot hárított a zsidókra. A régi eskü-forma helyébe megállapított nyilatkozat, ugyanis, e szavakat is magában foglalta: »igaz keresztyén hitemre.« »E törvény hatása,« mondja May Erskine, Sir, »szerencsétlen vala a polgárnak majd minden jogára nézve. A zsidó nem viselhetett sem polgári, sem katonai, sem testületi tisztséget. Nem szentelhette magát a törvényes pályára, sem, mint ügyvéd, sem, mint törvényes megbizott, sem, mint joggyakornok; nem lehetett iskola-mester, sem segédtanító. Nem ülhetett a parlament egyik házában is tagképen, s még csak választó-jogát sem gyakorolhatta, mihelyt valaki fölszólította, hogy tegye le a választó esküjét.« Szóval, noha külön törvény nem zárta el a zsidót a polgári jogok gyakorlatától, a valóság szerint még is amolyan politikai és társadalmi Ghettóba volt becsukva.

¹⁾ The Test and Corporations Act.

A Mr. Grant indítványa fölötti vita az által vált nevezetessé, hogy Macaulay akkor tartá szűz-beszédét. Mackintosh Jakab, Sirrel, egyszerre állott föl, s a képviselőház jó szokásához képest, az új tagot hívták föl a szólásra. Nem szükséges a vita folyamán használt érveket rendre vennünk. A közvélemény oly rég és oly teljesen megoldotta ezt a kérdést, hogy a mi korunkban már nem igen érdekelnek ez érvek senkit. Egy sajátságos érv mégis méltó bár egy futó megjegyzésre. Az egyik szónok, Wrottesley János, Sir, kijelentette, hogy miután köztudomású dolog, hogy a Házban akárhány ülést lehet pénzen szerezni, nem tud belenyugodni, hogy akárki tagjává lehessen, ha egyszersmind nem keresztyén. A vesztegetés és erkölcstelenség olyan általános és olyan elfajult, hogy az állam biztonságának érdekében nem szabad e kiváltságokat a keresztyéneknek kívül másokra is kiterjeszteni. »Ha részeg vagyok,« mondja Slender gazda,¹⁾ »olyanokkal akarom magamat leinni, a kiknek van isteni félelmök, nem pedig, részeg gazemberekkel.« A zsidóknak a parlament tagjai közé bocsátása iránti indítványt támogatták Lord Russel János, O'Connell, Brougham és Mackintosh. Első felolvasását — mert, még az első olvasást is ellenezték — tizen-nyolcz főből álló többség szavazta meg; de a második felolvasásra szóló indítvány alkalmával a javaslat hatvanhárom szavazat-többséggel bukott meg, mellette szavazván 165, ellene pedig 228 tag. Mr. Grant 1833-ban ismét előterjeszté javaslatát s ekkor volt annyi szerencséje, hogy a képviselőház elfogadta. Ám, a Lordak ötven szótöbbséggel vetették vissza. A következő év ismételte a történetet. A kép-

¹⁾ A »Windsori vig nők« egyik humoros alakja, Shakespearénél.

viselők elfogadták, a Lordak elvetették. E közben más korlátozások közül kiszabadították a zsidókat. A tanuzásról szóló törvény javítását czélzó u. n. Lord Denman-féle határozat mindenkinek megengedte, hogy a törvényszék előtt oly formában tegyen esküt, a melyet lelkiismeretére nézve a legjobbnak tart. Lord Lindhurstnek is sikerült egy javaslatát keresztülvinnie, a mely szerint zsidók is viselhetnek testületi tisztségeket. A zsidók, mint már előbb látók, mindjárt Viktoria királynő uralkodása kezdetén, községi bírák és tanácsbeliek is lehettek. A harc a parlamentbe való bebocsátásuk érdekében 1848-ban is följűlt, de a Lordak még mindig makacszkodtak s nem akarták a törvényt át-bocsátni. E közben befolyásos zsidók is kezdtek képviselő-jelöltekül föllépegetni. Mr. Salomons, egymás után, Shoreham, meg Maidstone megbízó leveleért versenyzett, de hiában. Rothschild Lionel bárót 1847-ben megválasztották London belvárosának egyik képviselőjéül. Mikor a Lordak háza megbuktatta a zsidók érdekében való törvény-javaslatot, lemondott, ismét föllépett és ismét megválasztották. Mindazáltal csak 1850-ben történt, hogy a harc valósággal a képviselőház ajtaján belülre került. Rothschild báró ebben az esztendőben megjelent a Ház asztalánál, mint O'Connell tette vala, s kínálkozott, hogy leteszi az esküt, hogy elfoglalhassa székét. Négy ülősszakon át, mint idegen ült vala a Házban, a melynek törvény szerint megválasztott tagja volt, az angol választókerületek közül az egyik legjelentékenyebb kerület által küldve. Most, hát, bátran előre jött az asztalhoz s kérte fölesketését. Megesküdött az ó testamentomra. Letette a hűségi esküt és felségi fogadalmat; de, a mikor a tiltakozó esküre került a sor, kihagyta belőle e szavakat: »igaz keresztyén hitemre.«

Fölszólították, hogy távozzék és kimondták, hogy addig sem helyet foglalnia, sem szavaznia nem szabad, valámig bele nem egyezik, hogy a tiltakozó esküt a törvény által megszabott formában teszi le. Más szókkal, csak az alatt a föltétel alatt foglalhat a képviselőházban helyet, ha nem igaz esküt esküszik. Ha »igaz keresztyén hitére« teszi vala le esküjét, a képviselőház, bár jól tudva, hogy valótalanságra esküdött, elfogadta volna őt tagjakép.

Rothschild báró nyugodtan visszatért előbbi állásába. Helyet foglalt a folyosó alatti egyik ülésen, a mely helyre idegeneket is bebocsátanak, de, ahol, néha, képviselők is szoktak ülni. A dolgot nem füzte tovább. Mr. Salomons Dávid a darabosabb és merészebb módot választotta. Greenwichből megválasztották 1851-ben s épen úgy megjelent, mint Rothschild báró tette vala. A dolog ismétlődött; ő sem akarta kiejteni e szavakat: »igaz keresztyén hitemre,« és őt is visszaküldték. Visszatért. Leült túl a korláton. Néhány nap multán, a zsidók befogadását pártoló egyik képviselő, Hall Benjámín, Sir, a későbbi Lord Llanover, ezt a kérdést intézte a kormányhoz: »Ha Mr. Salomons elfoglalja ülését, be fogja-e őt a kormány ama büntetés kedvéért pörölni, a melyet a parlamente-ről szóló törvény ¹⁾ szab, hogy a jogi kérdés valamely törvényszék által legyen eldönthető?« Lord Russell János a kormány nevében azt felelte, hogy nem szándékoznak semmi lépést tenni, — a mi valójában azt jelentette, hogy a kormány e föllépést nem a maga dolgának tekintette. Erre Hall Benjámín, Sir, kijelentette, hogy így, hát, Mr. Salomons azt az utat választja, hogy elfoglalja helyét s ilyen módon teszi

¹⁾ The Act of Parliament.

a jogi kérdést próbára. És, íme, a régi, csökönyös alkotmányos tagok csodálkozása és szörnyűködése közepett, Mr. Salomons, a ki ott ült a korlát másik felén, egyszerre csak nyugodtan fölállott, átlépte a Ház megszentelt határát s elfoglalta helyét a tagok közt. Viharos jelenet következett. A fele Ház méltatlankodva kiabálta Mr. Salomons felé: »Vissza, vissza!« a másik fele pedig bátorítva kiáltotta neki, hogy foglalja el helyét. A zavart nem lehet leírni. Mit lehessen tenni egy csöndes, tiszteletre méltó férfúval, a ki a mellett áll, hogy tagja a parlamentnek, eljö és elfoglalja helyét a Házban és nem akar kimenni? Szó sincs róla, ha igazi betolakodó volna, igen könnyen el lehetne a parlamenti őrség tisztje és emberei útján távolítani. De az ilyen esetben, ha csak a betolakodó nem valami eszelős, alig lehetne föltenni, hogy helyet akarjon foglalni, még azután is, hogy az illető előljáróság fölszólította a távozásra. Ámde, Mr. Salomons, minden kétségen kívül, jelentékeny többséggel megválasztott tag volt, Greenwichből. Választói azt tartották felőle, hogy ő a törvényes képviselőjük s valósággal, maga is megígérte nekik, hogy, ha megválasztják, el is foglalja helyét. S talán még ekkor is lehetett volna valami megoldást találni, ha a Ház általában tagadta volna meg a Mr. Salomons, meg a Greenwich igényét. Mikor Lord Cochrane kiszabadult börtönéből s ismét megjelent a Házban, a honnan kiűzték vala, őt is fölszólították, hogy távozzék. Ő sem tette meg. Az elnök elrendelte, hogy távolítsák el erővel. Cochrane-nek olyan ereje volt, mint egy óriásnak, s ez alkalommal úgy bánt is vele, mint egy óriás. Megvetette magát s ugyancsak birkózott a szolgálkkal, a kik egész erejüket megfeszítették, hogy eltávolíthassák, és a padok faszerkezetéből sok darab valósággal kimozdult he-

lyéből, míg a vitéz tengerészt ki lehetett a Házból szállítani. Csak, hogy a Lord Cochrane története alkalmával az elnökség mellett és a kiűzött tag ellen nyilatkozott az egész Ház érzülete, ha mindjárt Cochrane-nek volt is igaza, míg az utóbbinak nem. Mr. Salomons esete egészen más volt. Sok tagnak s köztök kitűnő jogtudóknak, az volt a véleménye, hogy a törvény szigorú s legigazabb értelmében, föl volt jogosítva helye elfoglalására. Még többen arról voltak meggyőződve, hogy az elv, a melynek alapján kirekesztették, buta és barbar vala, és hogy az eljárás, a melyet ez alkalommal Mr. Salomons követ vala, szükséges annak érdekében, hogy azonnal ki lehessen a törvény eltörlését kívni.

Arra, tehát, gondolni sem lehetett, hogy Mr. Salomont valahogyan kiűzzék a Házból. Egyebet sem lehetett tenni, mint, hogy fogjanak neki és vitassák meg a dolgot. Lord Russell János határozati javaslatot nyújtott be, mely szerint meg kell vala Mr. Salomonsnak rendelni, hogy távozzék. Talán fölösleges is mondanunk, hogy Lord Russell János teljes-tökéletesen a zsidók bebocsátása mellett volt, csak, hogy szabálytalannak tartotta a Mr. Salomons eljárását. Mr. Osborne Bernal módosítványt nyújtott be, mely kijelentette, hogy Mr. Salomons föl van jogosítva széke elfoglalására. Következett egy egész csomó szabály-ellenes felszólalás és vitatkozás, váltakozva és még élénkebbé téve több oly indítvány által, a melyek az elnapolást követelték — s Mr. Salomons nem csak több ízben szavazott a kérdések eldöntésénél, hanem még valóságos beszédet is tartott. Nyugodtan és okosan beszélt s meghallgatták, nagy figyelemmel. Kifejtette, hogy az általa követett eljárásnál nem a nyakaskodás vagy elbizakodás szelleme vezérli, sem a Ház méltósága iránt tiszteletlenséget elkövetni nem akar, hanem

ő törvényesen van megválasztva és így kötelezve érezi magát helye elfoglalására, hogy ekképen érvényt szerezhessen saját és választói jogának. Jelezte azt is, hogy el fog távozni, mihelyt elégséges erőt alkalmaznak arra, hogy kitűnjék, hogy csak a kényszernek engedett. Az indítvány, mely eltávozását akarta elrendelni, keresztül ment. Az elnök fölszólította Mr. Salomonst, hogy távozzék. Mr. Salomons ülve maradt. Az elnök utasítá a parlamenti őrség tisztjét, hogy távolítsa el Mr. Salomonst. A parlamenti őrség tisztje Mr. Salomonshoz közeledett, megérintette vállát és erre Mr. Salomons csöndesen eltávozott. A tréfa evvel véget ért. Mindenki beláthatta, hogy Mr. Salomons tulajdonképen elérte célját, és, hogy minél előbb tenni kell valamit, hogy a képviselőház és az ország kiszabaduljon ebből a kelepczéből. Érdekes, hogy az elnök, még a mikor fölszólította is Mr. Salomonst, hogy távozzék, »igen tisztelt tag«-nak nevezte őt.

Mr. Salomons igen helyesen tette, hogy jogait ily gyakorlati módon véste a Ház emlékezetébe. Parlamenti rendszerünknek valóságos gyalázatára válik, hogy egy olyan nagy kérdést, mint a zsidók kizárásának eltörlése is, csak ritkán old meg gyökeresen. A parlament ritkán hajlik meg tisztán az okosság és igazság követelményei előtt. Mindig valami kényszer nyomása alatt kell állania, hogy be tudja látni az igazat. Mindig hajlandó épen úgy járni el, a mint Mr. Salomons ebben az esetben valósággal eljár — csak akkor enged, ha elégséges nyomást gyakoroltak reá, hogy a kényszer jelezve legyen. A katolikusok fölszabadítását ilyen nyomás útján vitték keresztül. A vasárnapi üzletről szóló törvény ¹⁾ támogatói a Hyde-parki forrongásnak en-

¹⁾ The Sunday Trading Bill.

gedtek. Egyik Tory-kormány a reformereket egy tömeg által szorította engedelmességre, a mely ugyanama kerített hely rácsozatát betörte. A kincstár egyik kanczellárja megváltoztatja költségvetéset, engedve a gyufa-áros fiúk és lányok zajongásának. Mindemez esetekben helyes volt az engedmények megadása, csak, hogy, az engedményt nem azért adták meg, mivel igazságos volt. Az ir önállóságot követelők,¹⁾ vagy legalább némelyek közülök, meg vannak győződve, hogy a végén is kiküzdik Irország külön törvényhozását, pusztán a parlementre gyakorolt erőszakos nyomás útján, és, meg kell adnunk, e reménykedéseket alaposnak bizonyítja minden megelőző tapasztalat. Elégszer megmagyarázták nekik, hogy érvelés útján való keresztülvitelét nem várhatják. Ha a parlamenti intézmények csakugyan el fognák Angliában hitelüket veszíteni, a minek jószolgatásában sokaknak telik kedvök, ennek egyik főoka éppen a közönségnek ez a tapasztalása lesz, hogy a parlament kivétel nélkül mindig megadta a nyomásra azokat a reformokat, a melyeket az igazságtól következetesen megtagadott. Nálunk a reformot először mindig megtagadják minden ok nélkül, hogy aztán a végén megadják minden méltóság nélkül.

Mr. Salomons, tehát, igen jó szolgálatot tett a szíven fekvő ügynek, mikor ráerőszakolta magát a képviselőházra. A báró Rothschild által követett eljárás, bizonyosan igaz, méltóságosabb volt; de nem volt sok hatása. Úgy tetszik nekünk, a győzelem gyakorlatilag akkor volt kivíva, a mikor Mr. Salomons leült, a képviselőházhoz, a tagok közötti helyéről tartott, beszéde után. De a törvényes formák sze-

¹⁾ The Irish Home Rulers.

rint akkor sem győzött még s nem még azután is jó darab ideig. Mr. Salomons ellen kétfelől is fölléptek, nem ugyan a kormány, hogy megbüntessék, a miért törvényellenesen elfoglalta helyét a Házban. Az egyik keresetet visszavonták, de mind a kettőnek egyképen az volt a célja, hogy t. i. megoldásra jusson a törvényes kérdés, erre, pedig, egy pör épen úgy elég volt, mint akár húsz. A kereset tárgyalása a kincstári törvényszéken 1851. december 9-dikén történt meg, egy külön esküdtszék és Mr. Martin Baron előtt Martin Baron előadta, hogy, miután a szóban forgó kérdés nagyfontosságú, a törvényszék teljes tanácsa számára külön esetet kell előkészíteni. Ez megtörténvén, az eset a törvényszék elé 1852. januárjában került. A végtárgyalás, tulajdonkép, erre szorítkozott: az »igaz keresztyén hittemre« szavak csupán nyilatkozati formát alkotnak-e, avagy célzatosan azért iktatták-e az eskü szövegébe, hogy általuk a keresztyén hit vallástétele nyerjen kifejezést? Vajon azok, a kik az eskü szavait szövegezték, nem azért illesztették-e e szavakat a szövegbe, mivel ezeket tartották a legalkalmasabbaknak arra a célra, hogy az igazságnak megfelelő nyilatkozatot biztosítsanak, azoknak többsége részéről, a kiknek az esküt le kell tenniök, és avval a hallgatag megegyezéssel, hogy kivételes esetekben a bizonykodás más formáit is lehet használni, a melyek jobban megfelelnek a hitvallás más formáinak? Avagy eme szavak használata épen abból a határozott célból történt-e, hogy bizonyossá váljék, hogy senki más ezt az esküt le nem fogja tenni, mint csupán a keresztyén? Részünkről, teljes bizonyossággal tudjuk, hogy e szavak beillesztésénél semmi ilyen célzat fön nem forgott. Senkinek eszébe sem jutottak a zsidók, mikor az eskü-formát ekképen állapították meg. Ám, a kincs-

tári törvényszék mégis kimondta, három szavazattal egy ellenében, hogy e szavakat úgy kell tekinteni, mint, a melyek épen keresztyén esküt alkotnak, a melyet senki sem tehet le, csak épen a keresztyén s a melynek letétele nélkül senki sem lehet tagja a parlamentnek, — annak a parlamentnek, a melynek egykor Bolingbroke volt a vezére és Gibbon egyik kiváló tagja. ¹⁾

A törvényesség kérdése, ekképen, meg levén oldva, ismét kísérleteket tőnek, hogy parlamenti végzés útján lehessen eltörölni a kirekesztés gyakorlatát. A képviselőház továbbra is megszavazta a törvényjavaslatokat, a melyek fölszabadították a zsidókat a parlamentben való helyfoglalásra és a Lordak háza továbbra is kirekesztette őket. Lord Russell János, a ki az intézkedés keresztülvitelét maga elé tűzte, törvényjavaslatát 1858. elején nyújtotta be. A javaslat kissé különösen volt szövegezve. A Lordak háza egyik előző alkalommal az ugyanama czélra törő javaslat el nem fogadására azt a mentséget találta ki, hogy miért vegyítette össze a zsidók fölszabadításának kérdésével a felségi eskü módosítását. E mostani javaslatban a két kér-

¹⁾ Bolingbroke, a sok mindenféle kalandon és változaton keresztül ment udvaronc, politikai és kormányférfi, politikai pihenői alatt íraskodván is, a többek között a történelmi tanulmányról írott leveleiben (1735) s még inkább halála után megjelent összes műveiben, igen gyalázólag nyilatkozott minden kijelentett s különösen a keresztyén vallás felől; Gibbon, a nagy történetíró, kiről, bár csak mellékesen, könyvünk is nyilatkozott már, mint a férfiúi erő és gyakorlati tevékenység bámulója, gyakran kifejezte kicsinylését a keresztyénség vértanúinak gyakorlati eredményeket nem mutató szenvedései fölött, s a szöveg e két nagy embernek a keresztyénség elleni alkalmoszerű állásfoglalását tünteti föl a törvényszék szóbanforgó ítéletének ellentétéképen.

dés el volt különítve egymástól. A javaslat szerint az egész esküt újan kell vala szövegezni. A trónkövetelőről és a Stuart családról szóló néhány, idejét mult, kifejezésnek ki kellett maradnia. A trónöröklésre, felségi jogra és hűsége vonatkozó bizonyítások egyetlen eskübe lettek volna összeszorítandók, a melyhez járultak volna e szavak: »igaz keresztyén hitemre.« A javaslat, ennyiben, épen csak annyiban változtatta az eskü-formát, a mennyiben a dolgok akkori állapotával egybehangzóvá tette. Ezután, azonban, egy külön kikezdés következett a javaslatban, a mely arról gondoskodott, hogy a mikor az esküt zsidónak kell lennie, az »igaz keresztyén hitemre« szavak kihagyhatók. Ez igen helyes és egyszerű megoldása vala a kérdésnek. Észszerű eskü-formáról gondoskodott valamennyi felekezet számára; az elévült vonatkozásokat mellőzte, valamint föloldta a zsidókat is amaz igazságtalanság alól, a melyet nem szándékosan nehezítettek rájuk. Szerencsétlenségre, épen az a helyesebb forma, a melybe a javaslat öntetett, adta kezökbe, mint látni fogjuk, a Lordak házában ülő reformelleneseknek a legkönnyebb módot, melyen megkísérthették, hogy ismét kitérhessenek a kérdés elől. A képviselőház Lord Russell Jánosnak semmi bajt sem okozott. A javaslat kellő időben volt benyújtva, hogy minél előbb a Lordak háza elé kerülhessen; a képviselőházban a második fölolvásáson minden vita nélkül ment keresztül. Mikor, aztán, a Lordak háza elé került, a többség egyszerűen kitörülte a zsidókra vonatkozó külön határozmányt. A javaslat, tehát, teljesen haszontalanná vált arra a célra, a mire épen készült. A képviselőház, Lord Russell indítványára, megtagadta a Lordak háza által tett változtatástól a hozzájárulását s bizottságot küldött ki e megtagadásuk okainak

kifejtésére. Mr. Duncombe indítványára még azt is elhatározták, hogy báró Rothschild legyen tagja e bizottságnak, bár törvényes végzés jelentette vala ki, hogy a báró nem tagja a képviselőháznak. A mindezeknek nyomán támadt vita rendjén Lord Lucan a Lordak házában olyan kiegyeztető javaslattal állott elő, a mely sikeresnek bizonyult. Azt ajánlotta, hogy iktassanak a törvényjavaslatba egy záradékot, a mely mindkét Házat hatalmazza föl, hogy belátása szerint módosíthassa az eskü formáját. Lord Russell Jánosnak volt ugyan kifogása egy nagy kérdés ilyszerű elintézése ellen, de még sem tudta magát arra határozni, hogy a kiegyeztető indítványt el ne fogadja. A törvényjavaslatot, tehát, az indítványozott záradék értelmében egészítették ki, és, ha szabad ezt a kifejezést használnunk, áthajszolták mind a két Házon. Egyszerre ment keresztül az esküről szóló törvénnyel, melyet a Lordak megcsonkítának vala s a mely, ehhez képest, most már külön törvényt alkotott. A zsidó, tehát, tagja lehetett a képviselőháznak, ha ez kész volt befogadására s ki volt rekeszthető a Lordak házából, ha ennek a Háznak nem tetszett megnyitni előtte ajtaját. Sőt, a mi több, a képviselőház is minden pillanatban mást gondolhatott, s az eskü-forma megváltoztatása útján megint kilökhette a zsidókat, vagy, legalább, akármelyik új zsidó jelöltet. Látnivaló, hogy a dolgok nem sokáig maradhattak ebben az állapotban. Nem sokkal azután törvényt alkottak, a mely egybefoglalta a hűségi, a tiltakozó és a felségi esküre vonatkozó törvényeket s fölhatalmazta a zsidókat, hogy akármilyen alkalommal is elhagyhassák e szavakat: »igaz keresztyén hitemre.« Így jutott, a végén, a zsidó is a politikai egyenlőség állásába

keresztyén polgártársaival, eltörültetve ez által törvényhozásunk ez ellenmondása és botránya.

Majdnem abban az időben, a mely meghozta az engedélyt Rothschild báró számára, hogy székét a képviselőházban elfoglalhassa, eltörülték azt a badar határozmányt is, a mely a parlament tagjaitól tulajdon birtok kimutatását követelte. Ez a nevetséges rendszer eredetileg arra nézve akart biztosítékot szerezni, hogy a képviselőháznak senki se lehessen tagja, a kinek nincs egy bizonyos mennyiségű földbirtoka. Már maga az a gondolat, hogy valakit az tehessen a parlamentben való ülésre alkalmassá, hogy fekvő birtoka van: elég badar; de, a miként a törvényben körül vala írva, ki is játszták minden nap. Az egésznek nem volt semmi valódi hatása. A költött átruházási okmányok gyártását egészen magától érthető dolognak tekintették. Akárki, a ki a parlamentben akart ülni, könnyen találhatott egy barátot, vagy pártfogót, a ki formászerű okmány alapján kész volt annyi fekvő birtok költött tulajdonát ruházni reá, a mennyi eleget tett a törvény követelésének. Ezt meg is tették rendszeren, és pedig, oly kevéssé csinálva titkot a dologból, mintha csak egy esernyő kölcsönkéréséről lett volna szó. Mindenki tudta tisztán, hogy a képviselőház tagjainak nagy része nem rendelkezett s még csak nem is mutatta, hogy rendelkezniék egyetlen hold földdel is, mint sajátjával. És, a mi a dolgot még badarabbá tette, olyan emberek, a kik elég gazdagok voltak arra, hogy mezővárosi és megyei választókerületek megbízó leveleiért ezer és ezer fontokat költhessenek, gyakran szintén és kénytelen átmentek a költött átruházás e formaságán, mivel, véletlenül, nem fektették vagyonuk egy részét földbirtokba. Városi nagy gazdagok, a kik hiresek voltak vagyonosságukról és, igen sok esetben, magas egyéni

méltóságukról is, kénytelenek valának alávetni magokat e bolondos formáságnak. A fekvő birtok minősítvénye az Anna királynő uralkodásának találmánya volt. Kijátszása oly gyakorivá és nyilvánvalóvá lett, hogy II. György idejében törvényt alkottak, mely szerint minden törvényhozónak esküt kelle tennie, hogy megvan nekie a kellő mennyiségű fekvője. Viktoria Királynő idejében az eskü helyébe nyilatkozatot tettek, s arról is történt gondoskodás, hogy, ha az illetőnek nem volt fekvő birtoka, igazolja, hogy van épen annyi biztosított vagyona — 600 font évi jövedelemmel a megyéken s 300 fonttal a mezővárosokon. A költött igazolásokkal való manipulatio folyt tovább, mint előbb. Voltak sokan, igen jó helyzetben, üzletök, vagy más keresetök után igen nagy jövedelmekkel, de, a kiknek még sem volt annyi tőke-pénzök, hogy évi 600, avagy 300 fontnyi bevételt tudtak volna kimutatni — miután évi 300 fontnyi jövedelem biztosítására 10,000, évi 600 fonthoz, pedig, 20,000 font tőke kívántatott. Egész csomó parlamenti tagról jól tudta mindenki, hogy ilyen tőkék fölött nem rendelkeznek. És, hogy az ellenmondas még badarabb legyen, meg kell azt is jegyeznünk, hogy a vagyonra vonatkozó ez a kikötés Scotországban nem állott fenn, pedig, a scot tagok, akkor, mint most is, tiszteletreméltóságukkal és értelmességökkel tűntek ki. Az egyetemek képviselőit is a vagyonra való tekintet nélkül választották. Mr. King Locke kimutatta a képviselőház előtt, hogy minden általános választás után ötven-hatvan eset fordul elő, a melyben olyan egyének nyilvánítják ki, hogy a követelt minőséggel rendelkeznek, a kik, köztudomás szerint, nem rendelkeznek vele. Azt is jól tudta mindenki, hogy többeket épen azért tüntettek vagyonos pártfogók a törvényes szinben föl,

hogy, mintegy kinevezettjeikként s politikai szolgálóikképen üljenek a parlamentben.

Az angol parlament szokásához képest, ezt az ellenmondást is hagyták és túrték mindaddig, míg egy nagy botrány elő nem állott, hogy eltörlését elkerülhetetlenné tegye. Valami szerencsétlen embert, a kinek, valószínű, nem volt állása s elég barátja, valósággal bepöröltek, hogy vagyoni minősültségére nézve valótan nyilatkozatot tön. Talán, egy kissé eljárt a szája, vagy valamivel kevesbbé csinált titkot a dologból, mint a többi, s bizony »az öreg bohóc apó«, a törvény, nyakon csipé. Ez azután gyakorlatilag megoldásra juttatta a dolgot. Mindenki tudta jól, hogy, a mi a dolog érdemét illeti, nagyon sok parlamenti tag épen úgy rászolgált arra a három havi börtönre, a melyre épen őt ítélték el. Mr. King Locke törvényjavaslatot nyújtott be, hogy törüljék el a vagyonra vonatkozó kikötést, melyet, addig, az angol és ir választókerületek képviselőivel szemben érvénysítették s a javaslatból néhány nap alatt törvény lett.

HARMINCZKILENCZEDIK FEJEZET.

A jóniai szigetek.

Midőn Lord Ellenborough hirtelen visszalépett az Ellenőrző szék elnöki állásáról, utódja Lord Stanley lett, a ki, mint már látók, az új kormány-rendszer idején az indiai osztály államtitkárává neveztetett vala ki. Lord Stanley előbb gyarmatügyi titkár levén, ez állomáson Lytton Bulwer Eduárd, Sir, váltá fel őt. Lytton Eduárd, Sir, kevéssel azelőtt, oly kiváló állást foglalt a parlamenti életben, hogy látni való volt, hogy mihelyt pártja kormányra jut, ő is bizo-

nyosan jelentékeny helyet nyer a hivatalban, Bulwer, addig az ideig, majdnem semmire sem birt politikai pályáján menni. A nyilvános életet, mint radicalis és O'Connel barátja kezdette meg; ő volt a közbenjáró, a ki Mr. Disraelit az ir párt vezérének bemutatta. Parliamenti pályáját még a reform-törvény előtt kezdte. Szent-Ivesben 1831-ben választották meg képviselővé. A reform-törvény keresztül menetele után több évig Lincoln képviselője volt. Az 1841. évi általános választások alkalmával elvesztette ülését s a parlamentbe nem is tért vissza egész 1852. júliusáig. Ez úttal Hertsgrófság képviselőjeként jött. Ez időközben sok mindenféle dolog történt — hogy Mr. Disraeli 1874-beli szavaival éljünk. Lytton nagy vagyona és fekvő birtokra tett szert s politikai nézeteit is majdnem egészen megváltoztatta. A költői radicalisból költői conservativ lett. Az 1855. évi »Parliamenti zsebkönyv«-ben ilyen csinos leírást olvasunk felőle — valószínű, hogy saját tollából: »Lord Derby politikájának a híve; a jövedelmi adót új alapra kívánja fektetni, s alább szállítani a maláta, thea és szappan illetékeit; néhány évvel előbb pártolta a titkos szavazást, de látva franciaországi és amerikai teljes eredménytelenségét, nem tudja ez elméletet többé támogatni; a nevelést vallásos alapra kívánja fektetni és szándékszik a katholikus Maynooth-college állami biztosításának eltörlésére szavazni.« E vallás-tételből talán kitűnik, hogy Lyttonnek nem valami nagyon tisztázott nézetei valának a gyakorlati politika kérdéseire nézve. Nagyon hálás és költői dolognak látszhatott, visszaemlékezve az ifjúságra és »Ernst Maltravers«-re, a fiataalkori szenvedélyes radicalisnak tűnni föl és épen egybehangzott a Maltravers korának tovatűnésével, aláhangelődni a megfontoló conservativismushoz, ellenezve a Maynooth-college állami biztosítását

s alábbszállítva a maláta és a szappan illetékeit, a mint az ember idősebbé, gazdagabbá és méltóságosabbá válik. Annyi minden esetre bizonyos volt, hogy akármibe fogott legyen is Lytton, a végén nem megvetendő sikerre jut. A képviselőházban töltött első évei alatt nem ment semmire. Mikor ülését elvesztette, sokan azt gondolták, hogy vereségét megeléggelve, örökre hátat fordított a parlamenti életnek. Csak hogy Lyttonnak bámulatos erejű akarata volt s magában annyira bízott, hogy ez által majdnem a lángész erejével rendelkezett. Mikor drámát írt s a darab határozottan megbukott, a legkitünőbb kritikusok biztosították a felől, hogy semmi drámairói tehetség sem rejlik benne. Épen az ellenkezőről volt meggyőződve s elhatározta magát, hogy másik színművet ír, a mely mindenek fölött drámái lesz s a mely majd föntartja magát a színpadon. Hozzáfogott és megírta a »Lady of the Lyons«-t, ezt a legdagályosabb mondásokkal és legképzeltetlenebb helyzetekkel tele színművet, de a mely, mégis, a drámái, vagy színi hatás oly elvitázhatatlan erejével rendelkezett, hogy mindig föntartotta magát a deszkákon, s a melyet a divat vagy ízlés semmiféle változásai sem tudtak soha egészen elévíteni. Lytton Eduárd, Sir, ehhez nagyon hasonló módon határozhatta el magát, mint látszik, hogy kényszeríteni fogja a világot annak elösmerésére, hogy a politikus szerepét is jól el tudja játszani. E mű egyik korábbi fejezetében már czélzánk azokra a természeti nehézségekre, a melyek a parlamenti szónoklat útjában állottak s a melyeknek ellenére mégis kivívta sikerét. Süket volt s kiejtése oly féleges vala, hogy a kik nyilvános beszédét először hallották, gyakran lehetetlenségnek tartották, hogy valaki megértse. Az e fajta nehézségek, bizonynyal, minden közönséges embert örökre elriasztottak volna a parlamenti

küzdő tér körétől. Azonban Lytton, úgy látszik, fejébe vette, hogy szerepet játszik a parlamentben. Épen olyan hideg vérrel adta rá magát a nyilvános beszédre, mintha épen amolyan Gladstone-, meg Bright-szabású ember lett volna, a kiket már a természet is épen ilyen versenytérre jelölt ki természeti adományaiknál fogva. És, ime, határozott, bizonyos értelemben épen nagy sikert vívott ki. Az épen folyó vitába közbevágni nem birt; nehéz hallása elzárta őt ettől az úttól; a ki, pedig, nem rögtönösen tud visszavágni és támadni, valóban magas rangra soha sem küzdheti föl magát a képviselőházban. A megelőző ülés beszédeinek érveit olyan beszédben tudta megbírálni, a mely csak úgy dúslakodott a csillogó mondatoktól és meglepően találó példáktól. Szónok szerében elmehetett. Valósággal is a szónokok közé számították. Úgy látszik, Mr. Disraeli igazi és, bizonynyal, érdek nélküli, bámulattal tekintette beszédeit, — mert olyan formán írta le, mintha az övé volna az épen olyan fajta ékesen-szólás, a melyben, ha csak tudott volna, maga is örömet kitérít vala. Csakugyan, Lytton a parlamenti tárgyalás rendén épen arra az aránylag vett tetőpontra küzdte föl magát, mint az elbeszélés és dráma terén. Arra törekedett mindig, hogy úgy tűnjék föl, mintha a legjobb mesteremberek első sorában volna a helye.

Lytton Edvárd, Sir, gyarmatügyi titkárképen, úgy látszik, azt akarta, a maga tevékenysége s eredetisége által, bebizonyítani, hogy épen úgy tud gyakorlatias gyarmatügyi államférfiú lenni, mint akár regényíró, drámaköltő, vagy parlamenti szónok. Ő alapította Brit-Columbia gyarmatát, a melynek elején magába kell vala foglalnia a királynő birtokainak mindama területeit, »a melyeknek határai Délre az amerikai Egyesült-Államok, keletre a sziklás

hegyek ¹⁾ főlánczolata, éjszakra a Simpson folyama és a Béke folyamának ²⁾ Finlay-ága, nyugatra, pedig, a Csöndes oceán.« Vancouver szigetét, eredetileg, nem akarták e gyarmatba kebelezni, de ő Felsége, Vancouver szigete mindkét törvényhozó házának felirata elfogadásával, megengedte, hogy e sziget is Brit-Columbiához csatoltassék. Vancouver szigete csakugyan bekebeleztetett 1866-ban Brit-Columbiába, Brit-Columbia, pedig, egyesítettett, 1871-ben, Canada területével.

Lytton Edvárd, Sir, egyéni hajlamainak, azonban, még inkább megfelelő küldetés vala, a melyre Mr. Gladstonet szólította föl. A jóniai szigetekben már régóta elégedetlenség, sőt zavargás uralkodott. Ez a hét sziget amolyan republica-, vagy polgári társaság-formát alkotott a bécsi szerződés alapján. Csak, hogy Nagy-Britannia védnöksége alá voltak rendelve, s ennek joga volt helyőrséget is tartani köztök. Nagy-Britannia ott Lord-főbiztost szokott alkalmazni, a ki rendesen katona volt s a kinek személyében egyesítve volt a katonai főparancsnokság és a polgári kormányzóság. A kis köztársaságnak hat tagból álló senatusa és negyven tagból álló törvényhozó testülete volt. Talán fölösleges szószaporítás megjegyeznünk, hogy a szigetbeliek nem voltak a brit kormányzattal megelégedve. Már akár helyesen, akár helytelenül, a hellenek, akárhol lakjanak is, menthetetlenül szenvedélyes vágyban égnek a hellén függetlenségért. A jóniai szigetek lakói is esengtek, hogy csak léphetnének be a görög királyság kötelékébe. Mind hiában lett volna, a kísérltet, s avval vigasztalni őket, hogy, hiszen, független köztársaságot alkotnak és valósággal magok kormányozzák

¹⁾ Rocky Mountains.

²⁾ Peace River.

magokat. A szigetekeken lakó görögöknél kevesbbé éleseszű népet is nehéz lett volna avval elámítani, hogy maga kormányozza magát, míg kénytelen volt látni, hogy egy angol Lord-főbiztos áll fölötte, a ki egyszersmind főparancsnoka a közöttök elhelyezett jókora angol őrségnek is. Látták, hogy a Lord-főbiztos akármikor eloszlathatja a köztársasági parlamentet, valahányszor ki nem tudtak egymással egyezni. Tudták azt is, hogy mihelyt megkísérlenék és ellenszegülnének rendeleteinek, az angol katonák kurtán s furesán elbánnának minden önállósági törekvéseikkel. Nagyon is menthető dolog volt, tehát, ha az ilyen rendszert nem valami nagyon független köztársaságnak tekintették. Az igaz, anyagi előnyük bőven származott a brit hatalom erélyes úttörő hatásából közöttük. De, mikor ők mindenek fölött görögök akartak lenni. Nemzeti meggyőződéseik és törekvéseik, egyéni hiúságuk, igazi görög nyugtalanságuk és mindig újdonságra vágyó vérmérsékletök, — mindez, együttvéve, türhetetlenné tette rájuk nézve ezt az idegen védnökséget, a mely, voltaképen, idegen kormányzat vala. A Lytton B. E., Sir, kora előtt mintegy tiz évvel, a hét szigetből álló köztársaságnak adott népies alkotmány alapján, a hellenség nevében indított izgatás szavai és igényei még hangosabbakká válhattak. A rendes divathoz képest, Angliában is mindjárt akadt egy csomó rövidlátó politikus, a kik hangos jajveszékülésben törtek ki a népképviselőt szerinti alkotmány ellen, mintha minden zavarnak ez lett volna az oka. Mivel ennek alapján vált lehetővé, hogy az elégületlenség szavát hallassa, ezt kárhoztatták, mint az elégületlenség okát. Ezek a politikusok azt szerették volna, hogy a vészharang azonnal hallgasson el s avval azt mondták volna, hogy minden rendjében van. Viszont, az is csak természetes vala, hogy a sziget-

beli helyi politikusok abban a mértékben váltak népszerűekké, a mily mértékben hangosabbak voltak az idegen kormányzat gyalázásában s a görög királysággal való egyesülés követelésében. Mindezt, bizony, évekkel előre megjósolhatta volna akárki is. Bizonyosra lehetett venni, hogy valamíg csak a független görög királyság, bármely alakban is, fönn tudja magát tartani, a görögök, akármerre lakozzanak is, rokonszenvezni fognak törekvéseivel s vágyakozni fognak arra, hogy sorsukat az övével összefűzhessék. Voltak, azonban, az angol közélet terén működő férfiak közül olyanok is sokan, a kik csak dühöngeni tudtak ezek ellen az átkozott görögök ellen, a kik azt sem tudják, mi válik javukra. Egyik nagyobb angol hirlap valóban bámulatos módon s páratlan önzésében a fölött panaszkodott, hogy a jóniai szigetek nemzeti törvényhozó testülete, törvényhatóságai és sajtója, minden érv ellenére is, abban foglalták össze követeléseiket, hogy a görög királysággal egyesülni akarnak. Lytton Bulwer Eduárd, Sir, még nem töltött annyi időt e tisztében, hogy a közönségesség kerékvágásában már egészen megfenekelhett volna. Előtte nem úgy tűnt föl a dolog, hogy a szigetbeli törvényhozás, a törvényhatóságok és a sajtó teljesen egybehangzó véleményei egyebet se bizonyítának, mint épen csak a jóniai nép kimondhatatlan butaságát és javíthatatlan hálátlanságát, meg hitványságát. Azt gondolta, hogy még is csak megérdemelné végére járni a panaszok és elégtelenség okainak; elhatározta, tehát, magát, hogy egy kiváló államférfiút küld a szigetekre, a ki a dolgot földerítse. Mr. Gladstone már több év óta nem viselt vala hivalt, hanem, mint a Lord Palmerston kormányának független támogatója szerepelt. Lytton Bulwer Eduárd, Sir, azt gondolta, hogy ennek a dolognak a kiderítésére épen Mr.

Gladstone a legalkalmasabb ember. Ösmeretes volt, hogy rokonszenvez általán a görögök törekvéseivel és reményeivel és így az új gyarmatügyi államtitkár azt hitte, hogy már maga egy ily ember kinevezése meggyőzi a szigetek lakóit a felől, hogy a dolgok való mívoltának földerítéséhez nem ellenséges indulattal akarnak fogni. Fölajánlta, tehát, Mr. Gladstone-nek a jóniai szigetek rendkívüli Lord-főbiztosi tisztét és Mr. Gladstone elfogadta az ajánlatot és a vele járó kötelességeket. A kinevezés Angliában nagy csodálkozást, némi bosszankodást és ugyancsak sok nevetést keltett. Sokan azt hitték, hogy ebben az eljárásban valami szokatlan, meglepő és illetlen rejlik. Lytton Bulwer Eduárd, Sir, Görögországba küldött sürgönyében arra is célzott, hogy mily tudományos ismerője Mr. Gladstone Homernak és ez, bizonyos politikusok nézete szerint, a bevett szokások minden elvét és formáját türhetetlen módon sértette. Ime, sutogák, hová jutunk, ha irodalmi férfiak ülnek a kormány székében. Az egyik regényíró a képviselőház elnöke s oldalán ül a másik regényíró, mint gyarmatügyi államtitkár s ezek ketten sem tudnak okosabbat kisütni, mint, hogy kiküldenek egy embert a jóniai szigetekre, hogy fülébe vegye a görök demagogok eszeveszett fecsegéseit, s miért — csupán csak azért, mivel, véletlenül, bolondja a Homer könyveinek.

Hanem, azért, Mr. Gladstone mégis útra kelt a jóniai szigetekre s Korfuba 1858. novemberében érkezett meg. Összehívta a senatust s mindent elkövetett, hogy küldetése valódi mivolta felől felvilágosíthassa őket. Megmagyarázta, hogy nem az angol védnökség föntartásának helyes, vagy helytelen volta fölött vitatkozni jött, hanem csakis annak kiderítése végett, hogy e védnökség alapján hogyan lehet a jóniai szigetek méltó igényeit s jogait biztosítani? Mr.

Gladstone látogatása, azonban, azok szemében nem volt sikeres vállalat, a kik azt kívánták, hogy a védnökség örökös legyen, és, a kik a jóniaiakat rá akarták volna venni, hogy ezt kikerülhetetlenkép fogadják el. A szigetek lakói sehogy sem voltak hajlandók őt a conservatív angol kormány biztosaként tekinteni, hanem mindenképen csak »Gladstone-t, a philhellént« akarták benne látni. Akárhová ment is, a föl-szabadítót illető tisztelettel fogadták mindenütt. A hova csak tért, útját mindig diadalmenetté alakították. Hiában ismételte bizonykodásait, hogy a szigeteknek a védnökség alá való visszatérítésére jött, nem pedig, attól való elidegenítésök végett. A nép ösztöne ragaszkodott ahhoz, hogy legalább is a görög királysággal való egyesülésök előfutár-ját lássa benne. A képviselő testület formaszerű határozatot hozott, mely a Görögországgal való egyesülést kimondta. Mr. Gladstone többre sem tudta őket, minden igyekezete mellett, rábirni, mint, hogy egy bizottságot küldtek ki, és egy emlékiratot készítettek, a melyet kellő formában lehessen a védő hatalmak elé terjeszteni. Ez idő tájt érkezett Angliába annak a fogadásnak a híre, a melyben Mr. Gladstone-t a szigetek és Athenében részesítették, a hova szintén ellátogatott, úgy, hogy a legképtelenebb nagyítások és túlhajtások jártak szájról-szájra. Mr. Gladstone-t a leg-otrombább módon támadták meg minden felől. Nem csak avval vádolták, hogy a jóniai szigetek lakóinak követeléseit ő bátorította föl, hanem olyan formán is beszéltek róla, mint a ki egymaga, és csupán csak ő, sugalmazta is azokat. Úgy látszik, az embereknek azt kelle képzelniök, hogy valami csodálatra méltó, sőt épen természetellenes egy dolog, ha a hellen faj egy csoportja vágyakozást érez, hogy inkább a görög királysággal egyesülhessen, mint sem, hogy a brit

védnökség uralma alatt éljen, a melyet idegen hatalmasságok tanácsának önkényes határozata erőszakolt reájok. A nemzeti önteltség józan eszű embereket nem is verhetett volna meg nagyobb örültséggel, mint ebben az esetben, a mikor fele Anglia nem tudott hova lenni bámulatában és bosszuságában e görög népség arcátlansága fölött, a mely előbbre tette a görög királysággal való egyesülést az angol védnökségtől való függésnél. Az angol írók és szónokok nem is beszéltek a szigetek lakóinak magaviseletéről másként, mint az olyan háládatlan leányról, a ki valami idegen társaságában ott hagyja apja házát, vagy, épen, arról a még elvetemedettebb asszonyról, a ki megszökik szerető férjétől, hogy nyakába köthesse magát valami kóborló muzsikusnak. Szó sincs róla, a szigetek népének anyagilag mindenképen sokkal jobb dolga volt az angol védnökség kormányzata alatt, mint a milyenre öltökön, lehet évszázakon, át akármiféle görög kormányzat alatt is számíthattak volna. Közlekedési eszközeik, szárazon és vizen, bámulatos tökélyre voltak emelve, kitűnő kikötőkkel, rendszeres gőzhajó-járatokkal, minden irányban pompás úttal rendelkeztek, míg a görög királyság népének alig volt, mindezekre nézve, jobb dolga Ottó király alatt, mint a milyen lehetett Kodros idejében. M. About Ödön kijelentette, hogy a jóniai szigetek lakói gazdagabbak, boldogabbak s százszor jobban vannak kormányozva, mint az Ottó király alattvalói. M. About ki nem állhatta Görögországot, sem benne semmit; azonban ez a bizonyágtétele, még a leglelkesebb philhellénnek is szájába illenék. Csakugyan, vesztegetnök a szót, ha bizonyítani kezdenők, hogy a hol az angolok uralkodnak, még mindig volt gondjok, hogy jó útjaik és biztos gőzhajó-járataik legyenek. De. M. About abban már tévedett, midőn azt

hitte, hogy a szigetek lakói boldogabbak voltak a brit kormányzat alatt, mint lettek volna, ha a görög királyság alá kerülnek. Az ilyen megjegyzés épen csak azt tanúsítja, hogy az illetőben nincs meg az a drámai rokonszeny, a mely megérti a mások érzelmeit s a melyet legfőképen követelünk attól, a ki a költés bármely terén szerepel. M. About nem arathatott volna a regényírás mezején annyi babért, ha mindig ama nézet szerint járt volna el, hogy az embereket az az anyagi helyzet teszi boldoggá, a melyről mások azt hiszik, hogy szükségkép boldogságot nyújt. Azt gondolom, ő sem volna hajlandó elösmerni, hogy Elzasz és Lotharingia népe boldogabb a németek, mint volna Francziaország, uralma alatt, ha mindjárt minden kétségen felül állana is, hogy a németek jobb utakat építenek és jobban gondozzák a vasúti vonalakat.

A szigetek népe csak megmaradt abban a hitében, hogy jobban tudja, mint M. About tudhatná, hogy mi teszi őt boldoggá. Mr. Gladstone útjának, már akármilyen czél volt elejébe tűzve, más eredménye sem lőn, mint, hogy a nép még jobban lelkesedett, mint akármikor is, a görög királysághoz való csatlakozásért. Akkor, azonban, még nem telhetett kívánságuk. Mr. Gladstone visszatérte után másik Lord-főbiztost küldtek, kétségen kívül olyan utasításokkal, a melyek eleget akartak tenni annak, a mit a honi közvéleménynek képzeltek, egy kissé nagyobb szigort kellvén kifejezni a védnökség alatti szigetek és a Nagy-Britannia közötti kapcsolat fenntartása érdekében. Ám, az a gondolat még mindig tartotta magát, hogy Nagy-Britannia előbb, vagy utóbb, föladja a szigetek fölötti főnhatóságát. Nehány év múlva, meg is jött ez engedményre az alkalom. A görögök szép csöndesen megmenekültek heves német királyuktól,

Ottótól, s legfőkép Anglia tanácsára megválaszták uralkodóikká a Walesi hercegnő testvérét. Magok a görögök nem igen törték volna magokat a királyságra vonatkozó valamely újabb kísérletért. Úgy látszik, azt tartották, elég volt ebből ennyi. Hanem a nagy hatalmak s legelső sorban épen Anglia, mind csak azt verték a fejébe, hogy soha igazi méltóságra nem vergődhetnek, ha király nélkül élnek s így engedtek a végén a szerződéses hatalmaknak. Elején az angol Alfréd herceget kívánták volna, a mostani Edinburghi herceget; de az európai diplomatiái tekintetek nem tűrték, hogy valamelyik nagy uralkodó ház hercege Görögország királyi székébe üljön. Minden esetre semmi sem lehet kevesebbé valószínű, mint, hogy egy angol herceg vállalkozott volna ilyen felelősség hordozására. A francia kormány igen jelentős célzásokat tőn abban az irányban, hogy, ha akármelyik nagy hatalom megengedhetné, hogy valamelyik hercege elvállalhassa a görög koronát, Franciaországnak van egy le nem foglalt hercege, a ki azt gondolja, támaszthatna erre legalább is épen annyi igényt, mint akármelyik. Napoleon herceget, Jeromosnak, a volt vesztfáliai királynak, fiát értették, a ki sok mindenfélét beszéltetett magáról, azután, valamint sok mindenfélét beszéltetett magáról azelőtt is, az európai politika mezején. Azután, aztán, a dán királyi ház hercegének jelöltségét merítették föl, vagy magok a görögök, vagy valaki más, s ez a jelöltség el is fogadtatott. A dán király második fia lett Görögország királyává; s ekkor Lord Russell János átszolgáltatta, az angol kormány nevében, a görög királyságnak ama szigeteket, a melyeknek terhes gondjait oly hosszú időn át kelle Nagy-Britanniának hordoznia s a melyeknek birtokban tartása, egynémely aggodalmas politikai véleménye szerint, múlhatatlan szük-

séges vala Angliának mind nemzeti biztonléte, mind uralmi dicsősége érdekében. Az e korbeli mozgalmakat itt megelőztük pár évvel; de a Mr. Gladstone útjának eredményei oly határozottan jelzék már előre a kikerülhetetlen végkifejlést, hogy nem érdemes történetünk e rövidke fejezetének kétfelé osztásával fáradnunk. Mr. Gladstone útja, a sziget lakóinak hozzája fűzött balmagyarázata s az a fogadás, a melyben, különösen e félremagyarázás alapján, közöttük részesült, szükségkép meggyőzött minden józan értelmű angolt a felől, hogy Anglia immár nem sokáig kényszerítheti védnökségét arra a tiltakozó lakosságra, a melylyel szemben még a hódítás jogának czimét sem hangoztathatja. Az egész világnak is nyilván be kellett látnia, hogy Anglia, ha csak valamire tartja is saját meggyőződését és hirdetett elveit, már nem sokáig játszhatja Európa börtönőrének, vagy annak az embernek szerepét, a ki mindenképen rajta tartja kezét az egyszer megkaparított jószágon. A jóniai szigetek átengedése azonban, sok évre szóló végpontját jelzi a külpolitikában ama szabadelvű fölfogás irányában való haladásnak, a mely az intézkedések indító okainak sorában erősebbnek tartja a méltányosságot és igazságot, mint a nemzeti hiúságot, vagy terjedelmes birtokokban büszkélkedő uralomvágyat. Angliának soká kelle szenvednie ama visszahatás nyomását, a melyet a jóniai szigetek átbocsátása, akármilyen igazságos és észélyes vala is, minden kétségen kívül, fölszított.

NEGYVENEDIK FEJEZET.

A Tory Diogenes hordaját hengergeti.

Egyszer Athenében, mint olvassuk, nagyban készülődtek a háborúra, mindenkinek tele volt mind a két keze valamiféle dologgal, hogy a közeli háború szükségéhez járulhasson. Diogenes semmi különöst sem tudott tenni, de még sem akarta, hogy épen egészen tétlen maradjon, mikor a többiek mind olyan szorgalmatosak. Neki fogott, tehát, és szertelen csattogtatással és igyekezettel kezdte a hordaját hengergetni föl és alá Athené utczáin. Az angol conservatív kormány is, látva, hogy egész Európa föl van zavarodva, magának, pedig, semmi különös dolga nem akadván, el kezdte a maga hordaját hengergetni s ebben a foglalkozásában természetfölötti és egészen haszontalan erélyt fejtett ki,

Az 1859-dik év viharának és nagy dolgoknak éve volt az európai szárazföldre nézve. Egész területén a harci kürt rivalt. Az év a francziák császáranak a Tuillériákban az osztrák nagy-követhez intézett ama nevezetes nyilatkozatával kezdődött, hogy a két császárság viszonyai nem olyanok, mint, a milyeneknek ő ohajtaná. S ezt, mint Lord Cowley ez eseményről szóló sürgönyében magát kifejezé, »némileg érdes hangon« mondotta. A dolog úgy állott, hogy Cavour gróf csakugyan felyülkerekedett. Meg tudta győzni Napoleon Lajost s a végeredmény az az elhatározás lön, hogy az osztrákokat ki kell űzni Olaszországból. Majdnem egészen bizonyos, hogy a császár, bizonyos idő multán, nagyon szeretett volna visszavonulni arról az álláspontról, a melyre előbb helyezkedett vala. Nevezetes nyomást próbált reá gyakorolni az angol kormány, valamint más kor-

mányok is, hogy rávehessék, hogy ne rontsa meg Európa békéjét. Talán egészen őszinték voltak amaz ismétlen hangoztatott bizonykodásai, hogy minden tőle telhetőt elkövet az Ausztriával való meghasonlás elkerülésére, s talán sokat is adott volna érte, ha elkerülheti vala a szakítást. Észjárásához képest alig hihető, hogy valamiben megállapodott volna, vagy, hogy valamire lekötölte volna magát, hanem mihelyt a lépést megtette, mindjárt talált okot arra az óhajra is, hogy, vajha más irányban indult volna el. Ebben az esetben nyilván való, hogy maga is visszahökkentett nyilatkozatától. Csakhogy, többé már nem állt hatalmában a következők megelőzése. A magáénál hatalmasabb akarat és messzebbre célzó törekvés kezei közé jutott már. Korunk Cavour gróf pályájában, talán, a legjellemzőbb példáját látta az olasz államférfiak ama nagyságának, a mely Európa történetében koronként folyton szerepelt. Cavour politikájának erkölcsi értéke felől a legellentétesebb nézeteket lehet táplálni. Bizony, inkább azt lehet mondani, hogy még leghívebb bámulója is kénytelen külön szabású erkölcsiséget találni ki, ha igazolni akarja minden politikai tényét e férfiúnak, a ki nem ösmerte a félelmet, tétovát, lelkiösmereti kételyt. Cavourban a fő a Machiavellié, a sovárgás a Borgia Caesaré, a politikai erély és merészség a Richelieué vala. Szó sincs róla, honfi volt s hazáját mindek fölött szeretete, de kész volt hazájának olyan eszközök útján is szolgálatára, a melyektől az újkori Európa lelkiösmerete, még a milyennek az államkormányzat ügyeiben is magát bizonyítja, kénytelen visszariadni. Ha a cél ugyan szentesítené az eszközöket, akkor az egyesült Olaszország története Cavour életének igazolása lehetne; de vala-mig a célt csak mentségeül használják az eszközöknek, az

ember csak annyit mondhat, hogy bámulatos dolgokat végzett; hogy államszervezeteket tört szét és alakított újjá; hogy nemzetet teremtett; hogy megvalósította Dante álmait s VI. Sándor terveinek egy részét és, hogy mindezeket, legnagyobb részt, mások rovására, nem pedig az olaszok áldozatai árán vitte keresztül. Napoleon Lajos épen csak a fegyver volt egy ilyen férfiú kezében. Cavour tudta határozottan, hogy mit akar s ennek kedvéért kész volt a végletekig menni és bármit is megkockáztatni. Mihelyt egyszer a francziák császára kezét fogott vele, többé már nem szabadulhatott tőle.

Cavour nem hasonlított az olaszokhoz, legalább nem a közönséges olaszokhoz. Inkább angolnak tartotta volna az ember. Az angolokat sajátságos módon emlékeztette Dickens Pickwickjére, magas homlokával, rendesen holdvilágszerű jámbor tekintetével és szemüvegével. Csakhogy ez a mindennapi, semmit mondó külső a jellem páratlan szilárdságát, ravasz észjárását és erős akaratot rejtett. Cavour föltette magában, hogy Francziaországnak meg kell Ausztriát támadnia. Ha Napoleon Lajos csakugyan határozott hajlamot tanúsított volna a visszalépésre, Cavour a maga szakállára is harcba vitte volna Piemontot s akkor daczolt volna Francziaországgal, hogy, ám, azok után, a mik történtek, hagyja hát sorsára. Napoleon Lajos nem merte sorsára hagyni Piemontot. Annál tovább ment Cavournál, hogysem ezt tehesse. A háború kitört Francziaország és Ausztria között. Az ember azt mondhatja, hogy egy percz alatt vége is volt az egésznek. Ausztriának nem voltak hadvezérei; a francia hadsereg rohanva győzött s erré Napoleon Lajos ép oly rögtön állott meg, mint, a mily rögtön kezdé. Avval a kijelentéssel indult vala neki, hogy a háborút Olaszország-

nak az Alpoktól a tengerig való fölszabadítására kezdi, azonban a békét Lombardiának az osztrák uralom alóli fölmentése alapján kötötte meg, Velenczét pedig máskorra és más fegyverek számára hagyta fönn. Visszatért, még ama nagyon is komoly veszedelem előtt, mely a német államok részéről fenyegette, a melyek baljóslatú módon jelezték arra czélzó szándékukat, hogy Ausztria ügyét magokévé teszik, ha Francziaország igen messzi talál menni. Velenczére, tehát, Poroszország miatt nem nyújtá kezét; hét évvel később, pedig maga Poroszország juttatta Olaszországot Velenczéhez.

Az angol kormány haszontalan kísérletet tőn a háború kitörésének megelőzésére. Lord Malmesbury halommal fogalmazta a sürgető és közhelyekből tákolt jegyzékeket, abban a hiú reményben, hogy a nekiszabadult küzdő erőket le lehetne csöndesíteni egy csomó, jámbor, kegyeskedő szó áradatával. A conservatív kormány, azonban, nem élhetett csupán abból az érdemből, hogy olyan jó tanácsokat osztogatott külföldön, a melyekre senki sem akart ügyet vetni. Ennél, otthon, valamivel többet is kelle tennie. Elkezdte, hát, hengergetni a hordót. Míg egész Európát a harci láz és riadalom tartotta izgalomban, a conservatívok elhatározták, hogy valami reform-törvénnyel tesznek kísérletet. Mr. Disraeli, mint a képviselőház vezetője, tudta jól, hogy egy reform-törvény egyik legbizonyosabb dolog a jövőben. Az 1832-beli reform-törvény kitűnő alkalmakat szolgáltatott neki, hogy parlamenti és más nyilvános szónoklataiban dicsoíthesse a meglevő intézmények tökéletességeit, de senki nála jobban nem tudta, hogy annak a reform-törvénynek, bizony sok a hiánya, a melyeket, előbb-utóbb, csak ki kell valamely kormánynak pótolnia. Lord Russell János tett is kísérletet, nem is csak egyszer, de sikertelen. Meg-

próbálta a reformot 1852-ben, de akkor a kormányt megbuktatta a militiaról szóló törvényjavaslat; újabb kísérlet tőn 1854-ben, de akkor az ország sokkal inkább el volt az Oroszországgal való háborúval foglalta, hogysen a belügyi reformra gondja lehetett volna, és így Lord Russell Jánosnak el kelle ejtenie kezdeményét, ha mindjárt kedvetlenül is, a mit nem is birt egészen elrejtteni. Mr. Disraeli tudta tisztán, hogy akármikor fordul is úgy a dolog, hogy Lord Russell János ismét hatalomra jut, politikai első szerelméhez: a reform-törvényjavaslathoz, azonnal vissza fog térni. Tudta azt is, hogy, ha a Toryk egészen elutasítják magoktól a reform minden kezdeményét, mindig kiteszik magokat valamennyi szabadelvű töredék egyesült ostromának. Ez idő szerint épen nem állíhatta, hogy pártja valami nagyon erős volna. A conservativok kezökben tartották a kormányt, de nem a hatalmat. A mely pillanatban eszökbe talált jutni a szabadelvűeknek, hogy reformot indítványozzanak, vagy, hogy fölvevessék a kormány ellen a bizalmatlansági kérdést, mivel semmit sem tesz a reform érdekében, a képviselőház azonnal tárgyalás alá fogta venni az indítványt s meg is szavazta volna a Tory-párt ellenére. Mr. Disraelinek két rossz közül kelle választania. Ha elutasítja a reformot: mindent kockáztat; és mindent kockáztathat a reform megkísértésével. Egészen véve még is azt a választást tartá bölcsebbnek, hogy megkísértse a reform kérdésének a maga és pártja részére való lefoglalását.

Semmi kétség, hogy a conservativ vezért ez elhatározására Mr. Brightnak a politika mezején való ismét megjele-
nése ösztönözte. Csak az egyik vezérről beszélünk, mert a miniszterelnökről, Lord Derbyről, nem valószínű, hogy az egész dolog iránt csak érdeklődött volna is. Lord Derby

immár élte volt politikai nagyravágyását, vagy, talán, immár besöpörte mindazt a politikai sikert, a mely érdekelte. Nem sok volt immár, a mi valamely újabb reformküzdelemre csábíthatta volna. Az idők megváltoztak azóta, a mikor tüzes tettereje odáig tört, hogy az akkori Whigeket lelkesedésre tudta ragadni a Lord Grey javaslata iránt. Lord Derby majd mindent elért életében, a mit egy maga fajta férfiú csak kívánhatott. Megvala állása, a legmagasabb rangú; megvala gazdagsága, befolyása; meg hírneve, mely a nagy parlamenti vitázót illeté. Most, hogy Brougham megszűnt a vitákban vezérszerepet játszani, versenytárs nélkül állt a Lordak házában. Vérmérséke könnyed, fölszines természetű vala; volt benne, mint már mondtuk is, valami a tudósból, szerette az ő Homerusa és Horatiusa társaságát, de, azért, tudta élvezni a házon kívüli multságokat csak úgy, mint akármelyik nyugat-vidéki földes uraság, vagy épen, valamennyiök között, mint Osbaldistone Hildebrand, Sir. Őszinte egy ember volt ő, minden követelőzés nélkül, s ha maga nem nagyon törte magát a reformokért, bizony nem igen lehetett tőle várni azt sem, hogy valami nagyon lelkesedjék érettök. Arra sem igen sokat adott, hogy mindig hivatalos állásban maradjon. Ő, visszalépve is csak ugyanaz a Lord Derby fogott maradni, mint a ki volt miniszter korában. Valószínű, tehát, hogy a maga részéről hagyta volna a reformot, hogy haladjon, a mint tud s nem sokat törte volna érte a fejét; s ha állását e közönyössége nyomán kell vala elvesztenie, zavartalan kedélylyel lép vala vissza. Csak, hogy a dolgok illetén fölfogása semmiképen sem talált az ő tevékeny és nagyravágyó segédtsíztje izléséhez. Mr. Disraeli még távolról sem érte el nagyravágyása tetőpontját, sem semmiképen ki nem meritette még politikai tetterejét. Mr.

Disraeli, tehát, nem az az ember volt, a ki nyugodtan tudta volna nézni azokat a valószínű következményeket, a melyek a conservatív pártra a reform ügye fölkarolásának nyílt visszautasításából származtak volna. S aztán, mindig helyesen és pontosan mérlegelte azt a népszerű befolyást és parlamenti hatást is, a mely Mr. Brightnak rendelkezésére állt. Az bizonyos, hogy a mikor még a conservatívok legnagyobb része és sok Whig is csak épen ékesenszóló és figyelemre méltó népszónoknak tartá Mr. Brightot, Mr. Disraeli már akkor belátta, hogy a manchesteri iskola e szónoka lángeszű, jós szellemű férfiú, a kit, mint valódi politikai hatalmat kell számba venni. Mr. Bright, ez idő szerint, ismét visszatért a politikai élet mezejére. Betegeskedése gátolván, hosszas ideig semmi részt sem vehetett a politikai küzdelmekben s egyáltalán semmiféle politikában. Sőt, volt idő, a midőn mindenki azt hitte, hogy a képviselőház látni sem fogja többé. A parlamentbe és a szószékre való visszatértét, tehát, sokan majdnem föltámadásnak tekintették. Majdnem azonnal a politikai mezőre való visszatérte után, megint egész erejével neki feküdt az izgatásnak egy újabb reform érdekében. Anglia éjszaki részében és Scotiában népes gyülekezetek előtt tartott szónoklatokat s egész odáig ment, hogy maga terjesztette elő saját reform törvényjavaslatát. Némelyik ellenfele akkor úgy beszélt e javaslatról, mint a melyet csak is Cade Jakab helyeselhetett volna. ¹⁾ Az egész

¹⁾ Cade Jakab, egy ír menekült, a Mortimer nevet véve föl, mintegy 20,000 kenti lázadó élén, »a gonosz szolgák megbüntetésére és a sérelmek megbosszulására« indult. Megverte és elejtette Stafford Humphrey, Sirt, 1450. jun. 27-dikén, diadallal bevonult Londonba, lefejeztette a Lord kincstartót, Lord Saye-t s másokat. A lázadók, aztán, többször vereséget szenvedve, az általános kegyelem kihirdeté-

javaslat voltaképen ugyanazokat a jogokat akarta a választásokra nézve megállapítani, a titkos szavazást s mindent, mint a melyek ma gyakorlatban vannak, csak, hogy az ismét megválasztandó tisztviselő költségeit a megye, vagy mezőváros terhére akarta fektetni s az állomások ismét adományozásánál némileg hosszadalmas rendszabályokat kívánt foganatosítani. A reform ellenzői mindenfelé arról akarták magokat és barátaikat meggyőzni, hogy az ország zöme halani sem akar a reformról. Még Mr. Brightra is ráfogták, hogy maga is azt mondta volna, hogy a reform vágyának fölkeltésére fordított igyekezete még éjszakon is csak annyit ért, mint a döglött lóra a patkó. Mr. Disraeli, azonban, sokkal ravaszabb volt annál, hogysem az olyas kifogásokkal el hagyta volna magát áztatni, mint a milyenekkel követői füleit tele akarták beszélni. Azt tudta jól, hogy a felsőbb és közép osztályoknak nagyon kevés gondjok volt valamely új reform-javaslatra. A mennyi reformot ezek 1832-ben követeltek, annyit meg is kaptak. De, valámig az 1832. évi reform következetes kiegészítését meg nem fogta nyerni, látni való volt, hogy akármelyik politikai párt is bizton hivatkozhatott az egész ország munkás-osztályának támogatására bármely mozgalom érdekében, a mely a munka befejezésére nyújtott kilátást. Egy szóval, Mr. Disraeli tudta jól, hogy a reformnak előbb-utóbb el kell következnie s elhatározta magát, hogy, ha lehet, a játékot a maga javára fordítja.

Terve, azonban, ez alkalommal nem sült el. Az útjában álló akadályok igen is nagyok valának. Neki lehetetlen

sére, odahagyták Cade-et, kinek fejére jutalmat tűztek ki s kit elfogatása után, bűnét nem akarva megbánni, a kenti főbíró jul. 11-dikén kivégeztetett.

lett volna olyan reform-törvényjavaslatot terjesztenie elő, a melyről föl lehet vala tenni, hogy Mr. Bright is elfogadja. Saját pártja meg nem tűri vala az ilyen javaslatot. Csakis annyira merészkedhetett, hogy olyan egy javaslatot terjeszsen elő, a mely lehetőleg abban a színben tűnhetett föl a reformerek szemében, hogy valami történik a reform érdekében, de a melyet ugyanakkor, avval lehessen a conservativoknak ajánlani, hogy voltaképen semmit sem mozdít ügyén. Mr. Disraeli reform-törvényjavaslata sajátságos egy alkotás vala. Olyan egy csomó kisszerű újítást javasolt, a melyre senkinek sem volt szüksége, sem nem lehetett gondja, ellenben egész merejében mellőzte azt az egyetlen reformot, a mely egyedül igazolhatta volna a törvényhozás kezdeményét. Több ízben kifejtettük már, hogy Lord Grey reform-törvénye helyet adott a törvényhozásban a középosztálynak, de kihagyta a munkás osztályt. Ez úttal, tehát, olyan intézkedésre volt szükség, a mely a munkás osztály előtt is megnyissa e korlátot. Komolyan senki sem állította, hogy ezen kívül valamely más céljok lett volna azoknak, a kik a reformot követelik vala. Csak, hogy a Mr. Disraeli tervezete a munkás osztályt, mint egészet, épen olyanba vette, mintha már minden tagja megkapta volna a szavazás jogát. Azt javasolta, hogy adjanak szavazatot a mezővárosokban az olyan egyéneknek, akiknek állam-kötvények, bank-, avagy Kelet-indiai részvények után évi 10 font jövedelmök van; a kik takarékpénztárban 60 fontot helyeztek el; a kik tengeri, katonai, vagy polgári szolgálataik után évi húsz font nyugalmi díjt húznak; szakembereknek, tudoroknak, papoknak s némely iskolatanítóknak; egy szóval, egy csomó olyan embernek, a ki vagy már szavazó volt, vagy azzá lehetett, mihelyt valami érdeke arra indította. Az egész javaslatban

egyetlen tétel volt, a mely nem vala nevetséges és értelmetlen, t. i. a melyik a választói jogosultság föltételét a megyéken és mezővárosokon egyenlősíteni akarta, a midőn mindennütt egyként 10 fontban állapította meg a határt. Az angol munkás osztályok követelték a szavazat jogát és Mr. Disraeli azt a feleletet indítványozta e követelés elhallgattatására, hogy adják meg a szavazat jogát a tudoroknak, a gyakorló orvosoknak és az iskolatanítóknak.

Ám, hogy Mr. Disraelinek milyen nehézségekkel kelle megküzdnie, abból ítélhetjük meg, hogy miként fogadták saját hivataltársai közül is némelyek, még ezt az ő szegényes, soványka törvényjavaslatát is. Mr. Walpole és Mr. Henley inkább lemondtak állásukról, mintsem, hogy valami közük is legyen hozzá. Mr. Henley valóságos példányképe volt annak az osztálynak, a melyet a derék ó-angol uraságok nevérol lehet nevezni. A maga furfangosságával, darbosságával, őszinteségével és kevés beszédűségével hajlott a vastag tréfákra s az olyanszerű vitákra, a melyeknek savátborsát a Fielding korára emlékeztető és épen nem tartózkodó csintévések adták meg. M. Walpole szelid modorú ember volt, épen nem valami hatalmas politikus, föl sem ruházva valami különös szellemmel, avagy ékesenszólással, de arra elég józan észszel és becsületességgel, hogy alaposabb kifogást ellene tenni ne lehessen. Mr. Walpole, lemondása okának kifejtésére, olyan levelet írt Lord Derbynek, a melyen bizonyos egyszerű méltóság és pathos ömlik el. Őszintén kimondta, hogy a törvényjavaslat, melyet a kormány előterjesztendő vala, olyan, hogy valamennyien egész erejükből ellenezni fogták volna, ha akár Lord Palmerston, akár Lord Russell János merészkedett volna benyújtására. A Mr. Walpole szemeiben már ez elégséges oknak tetszett, hogy meg ne

engedhesse, hogy valami köze is legyen hozzá. Neki nem látszott tisztességes dolognak, hogy az ember támogasson egy olyan rendszabályt csak azért, mivel saját pártja karolta föl, a melyet ugyanez a párt bizonynyal a legszenvedélyesebben elutasított és ellenzett volna, ha a másik fél terjeszti vala elé. Mr. Walpole hivataltársai, természetesen, elfogadták kételyeit, de, azért, lehettek köztök olyanok is, a kik jóakaró szánakozással mosolyogták meg. Az ilyen ember, nyilván, nem arra termett, hogy a politika mezején valami nagyon sokra vigye. A közvélemény bámulattal tekintett Mr. Walpole-ra s tapsolt elhatározásának. A közvélemény még sokkal hangosabban nyilatkozott volna mellette, ha tudta volna, hogy Mr. Walpole, épen akkor, a mikor elhatározta magát, hogy lemond magas hivatali állásáról, olyan körülmények között volt, a melyek ugyancsak fontos dologgá tették rája nézve, ha húz-e fizetést, avagy nem? Hacsak elhallgattatta volna, rövid időre is, kételyeit s még egy darabig hivatalában marad vala, már jogot nyert volna, hogy nyugalmi díjt követelhessen. De úgy látszik egyetlen pillanatig sem ingadozott. Valódi nemes gondolkodású férfiú vala — igen jól el tudta hordozni a szegénységet, de nem tudta elhordozni, hogy maga játszsza el önbecsülését.

E lemondás, azonban, akármilyen becsületére vált is Mr. Walpole-nak és Mr. Henleynek, eléggé tanúsítja, hogy mily nagyok valának a nehézségek, a melyek Mr. Disraeli útjában állottak. Meglehet, hogy Mr. Disraeli maga is jobb szerette volna a szavazás jogának szabadelvű módon való kiterjesztését. Nem megyünk igen messzi, ha fölteszszük, hogy helytelennek tartotta az olyan fajta okoskodást, a mely azt akarta elhíttetni, mintha az állam biztonléte szabadságai korlátozottságától függene. De törvényjavaslata mégis azt a

színt viselte magán, mintha a végett terjesztetett volna elő, hogy a kielégíthetetlen igényeket és kiegyenlíthetetlen elveket próbálja kielégíteni és kiegyenlíteni. Mr. Disraeli célja nyilván az volt, hogy valami olyant alkosson, a mi a kormányt ellenzői szemében úgy tüntesse föl, mint őszinte reformert, barátai szemében, pedig, mint őszinte reform-ellenest. Ennek a kísérletnek tökéletesen meg kelle hiúsulnia. Mind hiában való volt a jogok »oldalt való kiterjesztésének« szépségét magasztalni, ellentétben az aláfelé való kiterjesztéssel. Az ország az első tekintetre átlátta az egész mesterkedést. Mr. Disraeli államférfiuságának egyik hibája épen az volt mindig, hogy szeretett egy kissé igen is ügyeskedni az elintézése alá vett dolognál. Ez a szellemes reform-törvényjavaslat is egy kisé igen is ügyes volt. Ha több lett volna benne a dologból s kevesebb a mesterségből, sokkal jobb lett volna. Egyetlen pillanat alatt átláttak rajta. Jogokat osztó határozmányait valaki elnevezte »képzelt szabadságoknak« ; Mr. Bright, aztán, beköltöztette a kifejezést a képviselőházba is, és a kérdéses határozmányok soha ki nem heverték e jelzőt. A takarékpénztárakra vonatkozó szakasz óriási nevetést idézett elő. Tegyük föl, kérdezték, ha valaki kiveszen betétjéből pár fontot, mert épen házasodik, vagy, hogy agg szüleit megmentse az éhhaláltól, vagy mivel megszorult barátján akar segíteni: igazságos volna-e, ha azonnal elvesztené szavazó jogát, mintegy büntetésül, hogy szerelmes, vagy jószívú? Nincs rá semmi szükség, hogy az ember a választó jogosultságot egyik-másik osztály legérdemesebb tagjai részébe juttatandó Monthyon-féle jutalomdíjnak tekintse, de, hát, mégis, volna-e valami értelme, ha annak, a ki eladdig jogosult szavazhat, valamig kis pénzecskéjét kuporgatja, mindjárt el kellene veszítenie e jogát, mihelyt valami jót, vagy

akár csak eszélyes dolgot cselekszik vele? Tisztán csak a helyes számítás szempontjából is, igen kézzelfogható bizonyítékképen hozták föl, ha nem sokkal jobb-e, hogy az emberek fordítsák valami egyébre pénzüket, mint, hogy a takarékpénztárba halmozzák, a mi, a végén is, semmi egyéb, mint a hagyományos régi harisnyaszárba duggatás egy biztosabb formája. Kárbaveszett munka volna mélyebben belebocsátkoznunk azoknak a vitáknak a részletezésébe, melyek e különös törvényjavaslat fölött folytak. Alig mondhatnók, hogy valaki is komolyan vette volna az egészet. De valahogyan mégis el kelle bánni vele; így, hát, Lord Russell János módosítványt adott be, a mely kijelentette, hogy a választójog olyan rendezése ki nem elégíti a képviselőházat, vagy az országot, a mely a kormány javaslata által tervezett módnál nagyobb mértékben, ki nem terjeszti a városokon és mezővárosokon a szavazat jogát. A vita folyamán tartott beszédek között, talán, a Mr. Gladstone-é vala a legnevezetesebb, a ki el nem fogadva sem a törvényjavaslatot, sem a módosítványt, legfőbbképen avval foglalkozott, hogy a parlamentet és a közvéleményt a kis mezővárosok érdekeinek nyerhesse meg. Gondolatmenete kiválóan szellemes vala. Rámutatott ama kitünő férfiak egész sorára, a kik annak köszönték nyilvános pályájok kora megkezdhetését, hogy valamelyik zsebkiaadású mezőváros választottjai lettek, vagy a kik ellentétbe jöve valamely város, vagy megye választóival, egy darab időre kimaradtak volna a parlamentből, ha valamely kicsinyke mezőváros, jobban mondva: valamely zsebkiaadású mezőváros ¹⁾ gazdája, meg nem nyitja vala előtök e hátsó ajtócskát. Gladstone okoskodása, különben, nem

¹⁾ A »pocket-borough« kifejezés szójáték is, a megvásárolható kicsiny választó kerületekre czélozva.

ment messzibbre, mint éppen csak annak kimutatásáig, hogy a mívelt országokban még a legbadaresabb intézményeket is lehet valami jóra fölhasználni. Ha t. i. az angol alkotmányos rendszer, a helyett, hogy kicsinyke zsebkiadású mezővárosoknak megadta a képviselő-küldés jogát, néhány hatalmas főrendűnek adományozta volna azt az előjogot, hogy parlamenti tagokat egyenesen saját hatalmukból nevezhessenek ki: némely esetben, kétségen kívül, ez az intézkedés előnyökkel járhatott volna. Szó sincs róla, e kiváltságos főrendek közül némelyek olyan érdemes férfiakat fogtak volna a parlamentbe küldeni, a kik, más különben, egy időre kimaradtak volna. Néha ugyanez az eset fordul vala elő bizonynyal akkor is, ha kinevezésre szóló jogukat átruházzák vala a feleségökre, avagy feleségek komornájára. De a kicsinyke mezővárosok képviselő-küldésre szóló joga, magában véve, csak úgy duzzadt az igazságtalanságtól és erkölccstelenségektől. Egyenesen káros és vészes volt, huszszor is, minden olyan egy eset mellett, a melyben kerülő módon hasznot hajtott. A párisi parlament szék-vásáraiból, némely esetben, kétségen kívül jó származott. Azok közül, a kiknek számára pénzen szerezték a megbízó levelet, csakugyan, némelyek e sajátságos testület hasznos és önzetlen tagjainak bizonyították magokat.

Lord Russell János határozati javaslatát elfogadták 330 szavazattal 291 szavazat ellenében, vagyis 39 szótöbbséggel. A kormány fölslazlatta a parlamentet és a választókra hivatkozott. A választások nem valami nagy és általános érdeket keltettek. Lefolyásuk a Franciaország és Ausztria közötti háború legválságosabb pillanataiban történt. Mialatt az olyanszerű hírek érkeztek, mint a magentai vereségé, és a solferinói vereségé, a francziák császáranak

és Szardinia királyának Milanoba való bevonulásaé, nem is igen volt valószínű, hogy a tisztán parlamenti érdeket érintő honi ujdonságok az angolok egész figyelmét le birták volna kötni. Nem csak egy nagy külföldi háború volt az, melyre a brit szigetek népei oly mindent fölemésztő érdekeltek tekintettek. Olyan valami volt az, a mi Európa új korszakának születéseképen tűnt föl. Voltak némelyek, a kik hajlandók lettek volna Pittnek, Austerlitz utáni, híres mondatát visszhangoztatni s kijelenteni, hogy akár össze is göngyölíthetjük Európa térképét. A francziák győzelmeiben sokan első jeleit látták ama végzet megpecsételésének, a mely Waterloo örökösének, a vereséget személyesítő férfinak, vala föntartva. Az osztrák katonai rendszer hatalmában sokan az európai conservatismus erős védfalát látták — s ime, most az egésznek vége, az egész összezsugorodott, mint egy szalmaszál a tűzben, szilánkra tört, mint egy cserép darab. Angliát inkább az elképpedés, a zavar fogta el, mintsem a rokonszenv valamely indulatja. Így állván a dolgok, az általános választások minden különösebb figyelem nélkül folytak le. Mikor véget értek, kitűnt, hogy a conservativok nyertek, ugyan, de arra távolról sem elég nagyot, hogy a kormányon megmaradhassanak, ha csak nem, versenytársaik elnézésével. A versenytársak csakhamar tisztában voltak magokkal, hogy immár elég soká valának elnézők irányukban. A szabadelvűek gyűlést tartottak Willis helyiségeiben, a hol egykor Almack híres találkozói voltak. ¹⁾ A szabadelvű párt vezérei azért találkoztak, hogy kioszszák magok közt különböző vitakérdéseiket s hogy megállá-

¹⁾ A változó tulajdonosok nevére nevezett nyilvános mulató hely, London Szent-Jakab kerületében, a Király-utczában, melyet Almack alapított, 1765-ben, előbb csak zártkörű társaság számára.

pítsák az egyöntetű eljárás tervezetét. A párt egyik szárnyának Lord Palmerston, a másiknak Lord Russell János volt a képviselője. Mr. Herbert Sidney a Peeliták nevében szólt. Sokan meg voltak lepve, hogy Mr. Brightot is a szónokok között találják. Köztudomású volt, hogy nem igen kedvelte Lord Palmerstont, úgy, hogy alig lehet mondani, hogy a Torykat is kevesbbé kedvelte volna. Csak, hogy Mr. Bright a reform-törvényjavaslat pártján állt, akárkitől származott, légyen is, — s talán azt is gondolta magában, hogy szabadelvű vezérek csak tanultak a leczkéből. A párt csakugyan megállapodott az eljárás közös módjában s a megegyezés létre jött, a minek hatása csakhamar nyilvánvalóvá lőn, az új parliament összeültével. A bizalmatlansági szavazatot mindjárt megindítványozta Hartington marquis Devonshire herczeg idősebb fia, a kit a közhiedelem épen akkor jelölt ki a szabadelvű párt leendő vezérévé. Lord Hartington még akkor csak kevés ideje ült a képviselőházban s eddigelé nem igen adta jeleit az ékesen szólásnak, vagy akár csak valamelyik politikai érzékének is. Képzelní sem lehetne az angol politikai élet egyik sajátságának jellemzőbb példáját, mint azt a választást, a mely a Tory-kormány elleni e nevezetes indítvány főszereplőjeként épen Hartington marquis-t állította oda. Lord Hartington akkor s azután is sok éven át, épen nem tanusított valami különb politikai tehetséget, mint a milyent a közönséges megyei embereknél tapasztalunk. Inkább azt lehetett volna mondani róla, hogy alatta, mint sem, hogy fölötte áll a képviselőház közép mértékszerének. S mint utóbb a szabadelvű pártnak e Házbeli vezérérol, alig mondhatunk felöle egyebet, mint, hogy eddigelé magasabb rendű tehetségeknek próbáit nem szolgáltató, mint az egyenes józan értelemnek s a határozott férfias erélynek, a mi-

hez a vitázás ügyességének akkora mértéke járult, a megnyit a legkedvezőbb körülmények között a folytonos gyakorlat szükségkép megad mindenkinek, a ki épen teljesen hiával nincs az önnevelésre szolgáló tulajdonságoknak. De, bizony, Hartington Lord a tehetségeknek még azt a korlátozt mértékét is, a melyet az 1874. évi conservatív parlamentben tanusított, el nem árulta vala még 1859-ben. Odaállították, hogy megtegye a bizalmatlansági szavazat iránt az indítványt, miután a Devonshire-ok hatalmas Whig háznak örököse volt, s szereplése a vitában épen akkora jelentőséggel jár vala, ha egyszerűen csak megtette volna indítványát, egyetlen kísérő szó nélkül. A kifejlett vita hosszas és elkeseredett vala. A személyeskedéseknek a szokottnál is nagyobb mértékű szereplése tette hevesebbé. Mr. Disraeli és Graham Jakab, Sir, ugyancsak élesen mérték össze fegyvereiket, miközben Graham Jakab, Sir, oly kifejezést használt, a melyet azóta sokszor idéztek. Úgy mutatta be Mr. Disraelit, mint »a vita vörös bőrű indusát«, a ki »csatabárdja segítségével vágta ki hatalomhoz vivő útját s most azt hiszi, hogy ismét a fejbőrök lefejtésének módjához folyamodva, elejét veheti bukásának.« Hanem, a fejbőrök lefejtésének módja ez úttal nem vált be. A szavazás, midőn a három ülésen át folyt vita után sorja került, 13 főnyi többséget adott a Lord Hartington indítványának. Az eredmény senkit sem lepett meg. Mindenki tudta előre, hogy mihelyt a szabadelvű párt különböző csoportjainak sikerül az egyesülés, a miniszterium sorsa meg van pecsételve. A Willis helyiségei előkészítették a döntést Szent-István csarnoka ¹⁾ számára. Vagy, talán, inkább azt lehet mondani, hogy Szent-

¹⁾ A parliament háza.

István csarnoka épen csak jegyzőkönyvre vette a Willis helyiségeiben hozott határozatot.

A Királynő Lord Granville-t hivatta, hogy kormányt alkosson. Lord Granville még igen fiatal volt arra, hogy miniszterelnök lehessen, tekintve, hogy mennyire megváltoztak a parlamenti élet szokásai Pitt napjai óta. Alig volt még negyven éven túl. Igaz, hogy sokféle miniszteri hivatalban ült már s olyan parlamenti gyakorlatot szerzett, a mely, azt lehet mondani, nagykorúságával kezdődött. Mintegy kilencz éve ülhetett a képviselőházban, mikor atyja halála 1846-ban a Lordak házába szólítá. Nem dicsekedett kormányzói tehetségekkel, sem nem tulajdonított magának magasabb rendű ékesenszólást, avagy államférfiúságot. Hanem, azért, tetőtől talpig a világ és a parlament számára való ember volt; ismerte az angol érzület és jellem módjait; gyakorlott vitázó vala s rendelkezett természeténél fogva avval, az angol közéletben annyira előnyös és annyira ritka, művészettel, hogy mikép lehet még az ellenfeleket is jó kedély-hangulatban tartani. Talán alkalmasabb embert sem lehet vala arra a föladatra találni, hogy, mint Anglia miniszterelnöke, valamennyi pártot vezetni tudjon, olyan időben, a mikor semmi fontosabb kérdés avagy érdek nem szerepelt az ország türelmének, vagy erélyének próbára tételére. Mégis, egy kissé meglepte az embereket, hogy a Királynő mellőzött két olyan korosabb és híres embert, mint Lord Palmerston és Lord Russell János s ilyen egy alkalommal egy sokkal fiatalabb embert szólított föl a kormány első ízben való megalakítására. A magyarázatot csakhamar megadta a Királynő, vagy legalább megengedte, hogy helyette megadják. A Királynő első sorban, természetesen, Lord Palmerstonre és Lord Russell Jánosra gon-

dolt, — de »igen kényes és kellemetlen föladatnak találta« a választást »két olyan tisztos korú és érdemű államférfiú között, a kiknek oly egyenlő és teljes igényök van figyel-mére.« Ő Felsége, tehát, azt gondolta, hogy legjobb lesz kiegyenlítést hozni létre a szabadelvű párt conservatívabb árnyalata közt, melyet, úgy látszék, Lord Palmerston személyesített, meg a népszerűbb árnyalat között, a melyet Lord Russell János vezérelt, ha mindkettőt egyesíteni lehet a Lord Granville főnöksége alatt, a ki a Lordak házában volt a szabadelvű párt elősmert feje. A kísérlet nem sikerült. Lord Russell János visszautasítá a Lord Granville alatti szolgálatot, de teljes készségét nyilvánította a Lord Palmerston alatti tárczavállalásra. E nyilatkozat azonnal véget vetett Lord Granville kilátásainak, valamint annak az egész nehézségnek is, a melyet meg akartak előzni. Lord Palmerston és Lord Russell János között, egy ideje, némi hidegség kapott vala lábra. A két férfiú, kétségen kívül, versenyzett egymással; vagy legalább, az egész világ makacson ilyen színben fogta fel őket. Mindenki azt képzelte, hogy lehetetlen, hogy Lord Russell János meg tudjon hajolni és tárczát vállaljon Lord Palmerston alatt. Ám Lord Russell János, ekkor is, mint más alkalmakkal is, az önmegtagadás olyan jelét szolgáltatá, a melyet a közvélemény nem igen volt hajlandó fölöle föltételezni. És így a nehézség mindenkinek, magának Lord Granville-nek is, meglegedésével jutott megoldásra. Lord Granville a legkisebb mértékben sem bánta volna, ha miniszterelnökké lesz vala, hanem, azért, talán mégis jobb szerette, hogy megmenekül attól az épen kelletlen felelősségtől, a mikor hagyták, hogy Lord Palmerston elnöksége alatt vállalhasson hivatalt és így Lord Palmerston miniszterelnökké lőn, egész élete tartamára.

Ezt a tisztet meg is tartotta egész halála napjáig, mind a conservativok, mind, pedig, a szabadelvűek teljes helyeslését élvezve; jobban mondvá, még sokkal melegebb pártolásával a conservativok többségének, mint számos szabadelvűnek.

Palmerston erős miniszteriumot alkotott. M. Gladstone lett a kincstár kancellárja; Lord Russell János foglalta el a külügyi államtitkár hivatalát; Lewis G. C., Sir, lett a belügyi államtitkár; Mr. Herbert Sidney, pedig, a hadügy-miniszter. Newcastle herceg a gyarmatok gondjait vállalta magára, Mr. Cardwell az ir államtitkárságot, Wood Károly, Sir, pedig, India államtitkárává lett. Lord Palmerston igyekezett a Manchesteri szabadelvű iskola embereit is kibékíteni az által, hogy széket ajánlt a kormányban Mr. Cobden és Mr. Gibson Milner számára. Mr. Cobden akkor épen hazatérőben volt az Egyesült államokból. Távolléte alatt Rochdale választá meg képviselőjéül s ugyancsak távolléte alatt bocsáttatott rendelkezésére az új miniszteriumban a Kereskedelmi tanács elnöki széke. Barátjai sováran várták hazaérkeztét, s mikor gőzöse, mely hozta, közel volt Liverpoolhoz, számosan elébe is mentek, hogy kiszállta előtt találkozhassanak vele. Mikor, aztán, a hajóra szálltak, egészen meglepték a hírekkel, hogy a Toryk megbuktak, hogy a szabadelvűek kormányra léptek, hogy Rochdale képviselőjévé választotta, és, hogy Lord Palmerston az új miniszteriumban helyet tartott fenn számára. Cobden a vele közlött híreket szokott nyugodt szerénységével fogadta. A Palmerstontól nyert ajánlatra adandó válasz felől, azonban, egyáltalán nem akart nyilatkozni, mindaddig, míg alkalma nem lesz, hogy a feleletet egyenesen magának Lord Palmerstonnak tehesse meg. Ez, nyilván, csakis az illő udvariasság formája volt, de Cobden barátjai közül a legtöbb azt

következtette belőle, hogy el akarja fogadni Lord Palmerston ajánlatát. Később, aztán, kifejtette Cobden, hogy a rendelkezésre bocsátott tisztség épen az volt, mely legjobban kedvére való lett volna s a melynek körében, hite szerint, tudott volna valami jót tenni. Azt is őszintén bevallotta, hogy a hivatallal járó fizetés reá nézve nagyon is méltó lett volna a megfontolásra. Mr. Cobden barátai jól tudták, hogy vagyona java részét amerikai vasútakba fektetvé vala, a mi, épen akkor, nem valami sok jövedelmet hajtott, ha. mindjárt, idővel, a sikerbe vetett hite igazolást nyert is. Ebben a pillanatban, azonban, egészen szegény ember vala. Ám, azért, egyetlen pillanatig sem habozott Palmerston ajánlatára nézve. Nem tartá helyesnek Lord Palmerston külügyi politikáját, sem hadügyi költségeit, sem azt a szokását, melylyel a szárazföldi vitákba szerette magát beleméltani; és érezte azt is, hogy lelkiösmeretével nem férne meg az ilyen vezér alatt való hivatal vállalása. Az ajánlatot tehát, határozottan visszautasította és a gabona-törvények eltörlésének fő mozgatója és eszközölője, soha, semmiféle angol kormányban helyet nem foglalt. Cobden, azonban, arra biztatta barátját, Mr. Gibson Milnert, hogy a maga részéről fogadja el a Lord Palmerston ajánlatát s Mr. Gibson követte is e tanácsot. A Mr. Cobden és Mr. Gibson nézetei egyeztek a legtöbb kérdésre nézve, csak hogy Mr. Gibson a nyilvánosság előtt soha sem foglalt oly határozottan ellenző állást Lord Palmerston ellenében, mint amaz. Lehet, hogy Cobden tanácsát a Dr. Parr szellemében adta vala, a ki arra biztatta egyik szerényen tartózkodó barátját, hogy használja csak amaz egyiptomi város nevének közkeletű kiejtését. »Dr. Bentley¹⁾ és én, uram, kénytelenek

¹⁾ A híres angol Aegyptolog.

vagyunk így ejteni: Alexandria; de, azt hiszem, ön ejtheti így is: Alexandria.»

Mr. Cobden valódi hálát érzett Lord Palmerston iránt ajánlataért s a módért, melyen megtette. »Egyéni érzelmeimnek«, mondá rochdale-i választóinak, »épen semmi részök sem volt abban az eljárásban, a melyet Lord Palmerston ajánlatával szemben követtem. Ha tápláltam volna irányában a leghalványabb személyes ellenségeskedést is, — a mint, hogy nem tápláltam, mert olyan szerencsés természete van, a mely senkit sem tehet személyes ellenségévé, — gyöngéd és férfias ajánlata azonnal lefegyverzett volna.« Lord Palmerston Mr. Brightot soha sem szölitotta föl tárcza-vállalásra s ennek okait nyílt őszinteséggel meg is írta Mr. Brightnak. Mr. Bright a reform érdekében folytatott utóbbi táborjárása közben igen is éles módon jelentette ki, hogy a cabinetben helyet csak akkor foglalhat, ha egynehány olyan Whig kitünőséggel teheti, a kinek számára, bizony, még csak azután kell vala helyet keresni. Különösnek tetszik ma, hogy föl kell jegyeznünk azt az akkor, úgy látszik, általános meggyőződést, mintha Mr. Cobden mérsékeltebb reformer lett volna Mr. Brightnál. Pedig, ez a fölfogás egészen téves volt. A Mr. Bright jellemében volt bizonyos rész a conservatismusból, a mi elég tisztán kitűnt azonnal, mihelyt azok az egyes reformok, a melyeket szükségeseknek tartott, keresztülmentek; ellenben Mr. Cobden élete végéig is szeretett volna a reform útján haladni. E két férfiúnak a közvélemény szemében való becslésében a különbséget Mr. Cobden ama békéltető modora s az a nyugodt, természetes *bonhomie* okozta, a melyet Palmerston maga is becsült. Hanem a közügyek terén, meg lehetünk győződve, nem sok különbséget lehetett közöttök

tenni. A képviselőházban egyetlen egyszer szavaztak egymás ellenében, és pedig, ha nem csalódunk, a Maynooth-féle szabadalom kérdésében; hanem utóbb, Mr. Bright is a Mr. Cobden nézetét tette a magáévá. De, ha eltértek útjaik, még az elmélet kérdéseire nézve is, Mr. Cobden mindig messzibb ment a radicalismus ösvényén, mint Mr. Bright. Mr. Cobden szelíd kedélyével és békés természetével nem fért meg, hogy sújtó ítéleteket a harag hangján fejezzon ki. Egyáltalán kétséges, ha válhat-e a hozzá hasonló jellemű emberből valaha is nagy szónok. A szenvedélyes fölindulás még elmaradhatatlanabb kelléke a hatalmas szónoklatoknak, mint az érzelmes költeményeknek.

Az év végnapjait a Macaulay halála tette emlékeztetéssé. Peerségre emeltetett vala s így némi kilátása nyílt, hogy még a Lordak házának méltóságos vitáiban is részt vehet. Ám, egészsége rohamosan aláhanyatlott s így hangja soha sem szólalt meg a felső házban. El lehet mondani, hogy ideje előtt költözött el, mert még épen csak hatvanadik évébe lépett vala. E bámulatos sikerű irodalmi férfiú írói jellemét immár fejtegettük. Macaulay, mint maga is sokszor mondá, rendkívül szerencsés életet élt, habár ez sem lehetett ment a szomorú veszteségektől és bánatoktól. Pályája szakadatlan sikerekből állt. Könyvei mind s egyszerre adták meg neki a hírt, befolyást, társadalmi állást, gazdagságot. Soha semmi kezdeménye meg nem hiúsult. A világ épen csak jobban tapsolt egyik könyvének, mint a másiknak, második beszédének, mint az elsőnek. Macaulay a tanulmány-író, Macaulay a történet-író, Macaulay a ballada-író, Macaulay a parlamenti szónok, Macaulay a páratlan és kimeríthetetlen elbeszélő — azt lehet mondani, egyként utólérhetetlen volt mindenben, a mibe épen belekezdett, a mit épen bevé-

gezett. Halála után, aztán, természetes visszahatás következett és a visszahatás, a mint mindig történni szokott, egy kissé a túlzásra is hajlott. Az emberek kezdtek úgy találni, hogy Macaulay igen is sokíélét tett; hogy semmit sem végzett úgy, a mint végezhetne volna; hogy igen is ragyogó vala; hogy csak is ragyogó vala; hogy voltaképen nem is volt valóban ragyogó, hanem csak felületes és mutatós. Ez a kicsinylés még annál is sokkal igazságtalanabb volt, mint maga a túlbecsülés. Macaulay nem volt az a példánykép, a világ ama kilenczedik csodája, a melynek az emberek egykoron tartották; hanem kétségen kívül hatalmas egy író vala. És kiválóan nemes jellemű férfiú is vala. Irodalmi értelemben véve a szót: önző vala — vagyis, magáról és műveiről ugyancsak sokat tartott, beszélt és írt; hanem, azért, mégis egyik legönzetlenebb ember vala, a ki valaha is élt. El lehet mondani, hogy előmenetelének, hírének, sikerének, vagyonának csak azért örült, mert ezek lehetővé tették neki, hogy családjá tagjainak gyönyört szerezhessen, segélyt nyújthasson. Családjához, legkivált leány testvéreire, a leggyöngédebb érzelmek csatolták. Úgy látszik, igazi természete, a maga teljében, csak is ezek társaságában nyilatkozott meg. E körben gyöngéd, vidor vala, egész a játszi tréfák üzéseig, akár egy jókedvű iskolás gyerek, majdnem egész élete végeig. Rendkívül bőkezű és előzékeny vala, még idegenek irányában is; keze majdnem mindig nyitva-tárva volt; de jótéteményeit annyira titokban osztogatá, hogy csakis halála után s akkor is csak fele részben jutottak nyilvánosságra. Lelkülete teljes-tökéletesen felül állt a pénz és rang minden mértelyező kísértésein. Egy időben nagyon szegény vala s hírét, állását épen szegénysége idején kezdette a képviselőházban kivívni. Sokszor mondták

már, hogy a szegény ember sehonnan sem kívánczik inkább ki, sehol oly rosszul nem érzi magát, sehol annyi megalázást nem szenved, mint épen az angol képviselőházból és képviselőházban. Macaulay nem érzett semmi effélét. Épen oly elfogulatlanul és szilárdan viselte magát, mintha egy vagyonos, büszke család legidősebb fia lett volna. Sem az nem történt vele, hogy szegénysége idején vagyontalansága csorbát ütött volna szellemi fölényén, avagy férfiaságán, sem az, hogy jólétre jutva, világi javai e tulajdonságait gyarapították volna. Vérmérséklete és modora — de épen nem jellege — némely árnyoldalai azt okozták, ugyan, hogy az emberek sokszor félreértették s néha nem rokonszenveztek vele. Szerette néha éreztetni másokkal fölényét s egy kissé igen is csillogtatni ragyogó tehetségeit és tanultságát; bámulatos emlékezetét, roppant olvasottságát, okoskodásának szétmorzsoló erejét. Az emberek előítéleteit igen is vaktában tiporta szét, meg nem álhatta, hogy a tudatlansággal úgy ne bánják, mintha bűn lett volna s hogy a butasággal ne éreztesse, hogy van oka magát szégyelnie. Az ilyen fajta hibák alig is érdemelnék a megemlítést s bizony, meg sem említenők, ha nem azért, hogy magyarázatát adhassuk azoknak a félreértéseknek, a melyeket élete folyamán sokan tápláltak Macaulay felől s egynémely olyan ellentétnek, a melyet egészen öntudatlanul támasztott maga ellenében. Tökéletesen ment volt ő az irodalmi szenvedéstől, korábbi szegénysége súlyát nem érezve, meg nem vesztegetve, későbbi és majdnem páratlan, sikerei által, független, nyugodt, önmagában bizó egy férfiú vala ő, a ki hírneve delelő pontján is legfőbb boldogságát azoknak társaságában és rokonszenvében találta, a kiket szeretett s a kit, az elsőtől az utolsóig, leggyöngédebben épen azok szerettek, a kik leg-

jobban ösmerték. A következő 1860. év első hetében helyezték a Westminster templomába s ott csakugyan elfoglalta helyét peer-társai közepett.

NEGYVENEGYEDIK FEJEZET.

A francia szerződés és a hirlap-adó.

Lord Palmerston miniszteriuma zavaros időben került hatalomra. Mintha az egész világon a régi rendszerek vég-
órája ütött volna. Annyi mindenféle politikai és társadalmi
mozgalom 1848. óta sem fordult elő. Chinával ismét háború
ütött ki. A villafrancai béke csak épen összeférczelte Olasz-
országot. Mindenki látta jól, hogy még sok vonaglásnak
kell következnie, míg várni lehetett, hogy Olaszország egé-
szen rendbe jöhessen. Az Atlanti oczeán túlsó feléről is
érkezett már a polgárháború első zivaja. Brown János
immár betört vala Harperrévébe, Virginia és Maryland e
határvárosába, hogy a szökevény rabszolgákat segíthesse ;
el is fogták, kísérleteért törvényszék elé állították s ki is
végezték. Halálának oly nyugodtan nézett szeme közé, mint
egy őskori hős. Hugo Viktor egyik legszenvedélyesebb kije-
lentésében azt mondta, hogy Brown János akasztófája a
rabszolgaság elleni mozgalom kalváriájává lőn, s a hős
öreg ember kivégzése, csakugyan, a rabszolgaság halá-
los ítélete volt. A Nemzeti köztársasági szövetkezet
épen akkor állította vala föl Chicagóban Lincoln Ábra-
hámot elnök-jelöltjének, s még itt, Angliában, is kezdék
az emberek megérteni, hogy ez mit jelent. Angliában más-
nemű bonyodalmak támadtak. Egyik legnagyobb munkaszü-
netelés, a melyről Anglia valaha csak hallott, épen ekkor

tört vala ki s a politikai riadalmat még agodalmasabbá tette az osztályok között lábra kapott versengés. A Napoleon Lajos iránt föltámadt súlyos gyanakodás majdnem mindenfelé háborgatta a kedélyeket. Az, hogy csak az imént még szövetségesünk vala, nem igen tudta enyhíteni ez aggodalmakat. Sőt ellenkezőleg, bizonyos értelemben még csak inkább súlyosbította. Azt kérdezték: melyik állam ellen lépett szövetségre mivelünk? Oroszország ellen. Törökország megvédésére? Egyáltalán nem; Napoleon Lajos mindig bevallotta, hogy lenézi a törököket s meg volt győződve, hogy soha semmit sem lehet belőlök csinálni. Az emberek azt mondták, hogy csakis a Moszkva és Beresina miatti bosszú kedvéért sújtotta Oroszországot s minket csak eszközül használt vállalatánál. Most, pedig, ime, Ausztriára tört, hogy elégtételt vegyen a Bonaparték nagyratörésén ejtett más sérelmekért és csakugyan győzött. Ausztria, melyről mindenki azt tartotta, hogy a leghatalmasabb katonai szervezettel rendelkezik egész Európában, megtörve hever lábainál. Már most ki következik? Talán Poroszország — vagy Anglia? A mi hivatalos köreink rokonszenve kezdettől fogva Ausztria felé hajlott s ha kivihették volna, lesz vala kedvök is, hogy Anglia ennek pártjára álljon. A Toryk legnagyobb része osztrák érzelmű vala. Az angol liberalisok soraiban és a nép zöménél, pedig, akkor még nem nőtt vala oly nagyra az Olaszország iránti rokonszenv, a mely utóbb oly szenvedélyes és túláradó lett. A mi népünk nem is akarta elősmerni, hogy egyáltalán Olaszország ügyéről volna szó, hanem inkább csak Piemont nagyra-vágyásának bizonyítékát látta az egészben. Mikor, aztán, kevéssel a rövid hadjárat vége után, köztudomásra jutott, hogy Szardinia a Franciaország szövetségét Nizza és

Szavoja átengedésével kénytelen megfizetni, Angliában kitört a méltatlankodás vihara. Úgy látszott, hogy az egész nem egyéb, mint egy gyalázatos vásár. A Szavoyai ház, mondá az angol parlament egy méltatlankodó szónoka, e hegység mélyéből származott s evvel való összefüggése ép oly örök lesz, mint magának e hegységnek fönnállása. Az emberek Napoleon Lajos eljárásában egyebet sem láttak, mint a legnemtelenebb rablóvágy tanubizonyságát. Hogy is lehessen, mondák, egy ily emberrel szemben szövetségről és szívélyes egyetértésről beszélni? Hisz, nincs benne egy mákszemnyi hűség, sem becsület. *Cras mihi*. Holnap majd azt fogja megkísérteni, hogy megalázza és büntesse Angliát, mint a hogy immár megalázta és büntette Ausztriát; velünk kötött szövetségéről is ki fog tűnni, hogy épen annyit ér, mint a mennyit a Szardiniával kötött szövetsége ért. Megfért lelkiösmeretével, hogy egy darab területet csikarjon ki szövetségesétől, a kinek odaadó barátjaként és pártfogójaként mutatta magát; mit várhatunk, tehát, mi tőle, mi, a kik ellen nemzeti és családi gyűlöletet táplál, ha valahogyan módjában talál állani, hogy váratlan csapást mérjen reánk?

Anglia közérzetét, tehát, ismét majdnem egész mezejében a Napoleon Lajostól való félelem és az iránta való gyanakodás indulata járta át. A Szavoja és Nizza fölött kötött alku mentségére sok mindent hozhatott föl, a ki védeni akarta. Hanem, azért, általában véve, mégis csak nagyon szerencsétlen egy üzlet vala az. A hódítók figyelmét arra az egykor szokások osztozkodási rendszerre fordította ez az eljárás vissza, a melyről a vérmesebb reményű emberek azt kezdték vala hinni, hogy immár kiveszett az európai politikai szokások sorából, mint a városok fölprédálása és a fejedelmek váltságdíjai. Valószínű, hogy Napoleon Lajos maga

is egy kissé keservesen gondolt, pályája későbbi időszakában, erre, midőn a németek magokévá tették eljárásának elvét, ha mindjárt, mint mentségökre fölhozák, ő nála, némileg, több joggal; mert ezek csak az ellenségtől csikarták ki a terület átengedését, míg ő a baráttól. Azt semmiképen sem lehet állítani, hogy az egész valami egyéb lett volna, mint a kényszer munkája. Még a piemonti államférfiak is, a kik az egyezséget kötötték — Cavour, nagy ravaszul, távol tartotta magát az egésztől — nem merték azt vallani, hogy jó szántukból mentek volna bele a dologba. Meg kellett történnie. Talán Napoleon Lajos épen úgy kénytelen volt reá, mint Victor Emmanuel. Cavour kicsikarta Napoleon Lajostól, hogy Olaszország pártjára áll, de a francziák császára sem igen nézhetett saját népe szemébe, ha nem mondhatja vala neki, hogy Franciaország is kap valamit a pénzért és vérért, a melyet föláldozott. Az eszméért vívott háborúk rendesen így szoktak végződni. Egészen véve, azonban, el kell ösmernünk, hogy az olaszok jó vásárt csináltak. Szavoja és Nizza oly tartományaik valának, a melyekben a népesség olasz nemzetisége nagyon is kétes volt s a melyekben az olasz érzület talán még annál is kétesebb vala. A rosszabb vásárt mindenesetre Napoleon kötötte ez alkalommal is, mint a legtöbbször, a mikor azt hitte, hogy nagyon bölcs dolgot végezett. Igen, igen közel jutott ahhoz, hogy teljes tökéletesen elidegenítse mind magától, mind a francia nemzettől egész Anglia barátságos indulatát. A betöréstől való félelem ismét lábra kapott közöttünk, egyetlen pillanat alatt. Az önkéntes csapatok kezdtek, mind a számra, mind a lelkesedésre nézve, gyarapodni. A part-erődítési, meg általános honvédelmi tervek a világ minden tája felől özönlöttek a parlamentre. A sziget-ország biztonsága fölött

lázasan kezdtek aggódni még az olyan elmék is, a melyek rendesen elég higgadtan szoktak gondolkozni s elég helyesen tudtak itélni. Csakugyan olyan formán tűnt föl a dolog, mintha az ország igazán attól tartott volna, a mire Mr. Disraeli, kevéssel azután, a midőn, nem ülvén a kormányban, nem vala az általános riadalommal szemben felelős partjaink védelmeért, azt a kifejezést alkalmazá, hogy »császári szövetségesünk egy éjféli váratlan orvtámadása.« A tiszteletre méltó Lord Lyndhurst, különösen, egészen külön feladatává tette magának a nemzet fölrázását. Korábbi és legjobb napjaihoz is méltó kitartással s igazán üde nyelven fogott neki és szentelte magát arra, hogy Anglia közvéleményét Napoleon Lajos ellen fölizgathassa, akár egy pallérozott és éles nyelvű Demosthenes ügyvéd, az *Opera-Comique* Fülöpje ellen mennydörögve. »Ha valaki azt kérdezné,« mondá Lord Lyndhurst, »hogya miért nem tudok én Napoleon császárban bízni, erős meggyőződéssel felelem, hogy nem tudok, mivel oly helyzetben van, hogy ő maga sem bizhatik magában. Ha a szerencsétlenség el fog következni, ha az összeütközés meg fog történni, ugyan,« kérdé a nemes Lord, »ki találhatna szavakat e szerencsétlenség terjedelmének kifejezésére, avagy kinek képzelete bírná lerajzolni azt a rettenetes romlást, a mely ránk fogna omlani?« A francziák legártatlanabb, sőt igen észszerű tetteit is gyanu és vészkiáltás alkalmául használta föl egy-egy neki tüzült bíráló. Egyik londoni nagyobb hirlap igen alapos aggodalomra látott okot abban a tényben, hogy »a francia kormány most már rendkívüli hévvel támogatja a kivihetetlen Szuez-csatorna gyanús tervét.«

Immár rámutattunk arra a tényre, hogy ez ideig Anglia közvéleménye semmi jelét sem tanusította, hogy

olyanszerű rokonszenvvvel nézné Olaszország függetlenségét, mint a milyen egy évvel később divatba jött. Vagy, legalább, ha itt meg ott tápláltak is némi ilyes rokonszenvet, ez, bizony, észrevehető mértékben épen nem enyhítette a Napoleon császár ellen élő gyanút és bizalmatlanságot. A szenvedélyes dicsőítések, a melyekkel Mrs. Barret-Browning a császárnak adózott s panaszkodásai, hogy »nagy vállalkozása« megghiúsult, csakis úgy tűntek föl, mint egy költő és nő ártatlan és áradozó ömlengései — bizony, egy költő ömlengései, a kiben sokan a nők egy faját látják. Victor Emmanuel, Szardínia királya, kevéssel azelőtt Angliában járt s itt meg ott nyilvános szónoklatokat és a tisztelettétel más ilyes nyilatkozatait volt alkalma hallania, de, bizony, még személyes megjelenése sem tudott akkora hatást tenni, hogy az angol közönség általános rokonszenvét biztosíthatta volna számára. Egynémely edinburghi egylet a rossz izlés útján még odáig is eltévelyedett, hogy üdvözlő iratot küldött neki, a melyben szerencsét kívántak neki a szent székek ellen kifejtett oppositiojához, mintha, bizony, egy második Achilli, avagy Gavazzi lett volna, a ki azért jött, hogy vádakat emeljen a pápa ellen. A király válasza a lesujtó nyugodtság és a méltóság vegyületéből állott. Hidegen emlékeztette edinburghi tisztelőit, a mit ezek, úgy látszik, elfeledtek volt, hogy ő is katolikus fejedelmek hosszú sorozatának származéka, és, hogy majdnem csupa katolikus alattvalók uralkodója, mihez képest nem fogadhatja megelégedéssel »a hibáztatás ama szavait, melyek méltatlan illették annak az egyháznak fejét, a melyhez tartozik.« E kellemetlen kis esemény emlékét egyszerűen csak azért újítjuk föl, hogy rámutathassunk arra a tanuságra, a melyet önként kínál. Nagyon is lehet tartani tőle, hogy népünk nagy lelkesedését Olasz

ország egysége és függetlensége iránt, mely később úgy föllángolt. Angliában, csupán csak a pápa elleni indulat szította. Nem lehet tagadni, volt ebben némi részök a Garibaldi 1860. évi bámulatos hőstetteinek is, valamint annak a regényes fénykörnek is, melylyel Garibaldi akkor, s azután is soká, körülvette magát; de nincs e kérdés fölött higgadtan gondolkodó angol, a ki tagadni merné, hogy az olasz szabadságért rajongó minden tiz közül kilencz, akkor azért volt Olaszország mellett, mivel az volt a föltevés, hogy Olaszország vallásos forradalomban él a pápa ellenében.

A miniszterium nagy dolgokba fogott. Arra vállalkozott, hogy teljesen újjáalakítja a vám-rendszert, eltörli a hirlap-adót és reform-törvényt alkot. A hir, hogy Franciaországgal kereskedelmi szerződés készül, kissé rögtönösen köszöntött be 1860. legelején. Az intézkedések erre nézve olyan módon történtek, hogy a régi formákhoz ragaszkodók ugyancsak rázhatták mindenütt ünnepélyes fejöket s összecsaphatták rémületekben a kezöket. A francia kereskedelmi szerződést a hivatalos diplomatia minden egyenesen közrejátszó segélye nélkül készítették elő. Sőt, el lehet mondani, hogy épen a hivatalos diplomatia ellenére kötötték meg. Az egész a francia császár és Mr. Cobden között folyt magán beszélgetések és minden formák mellőzésével létrejött megegyezésök eredménye vala. Az ilyszerű ügyintézés eszméje, úgy hisszük, Mr. Brighttól származott, de Mr. Cobden volt, aztán, a ki vállalkozott, hogy találkozik Napoleon császárral s tanácskozik vele a kérdés fölött. A francziák császára, hogy igazságot tegyünk neki, egészen felül volt emelkedve a császári méltóság minden szokásos formaságain. Néha még azt is megkoczkáztatta, hogy magát megalázónak tünhetnék föl a közfelfogás szemében, mellözve

minden ünnepélyeskedést, midőn hajlandó volt reá, hogy megközelíttesse magát. Noha Mr. Cobden soha semmiféle hivatalt nem viselt Angliában, a császár igen szívélyesen fogadta őt s igen könnyű szerrel hajlott nézeteihez a Franciaország és Anglia között kötendő szerződésre nézve, a mely egy csomó tilalmat és megszorítást fogna azok közül megszüntetni, a melyek, akkor, útjában állottak a két nemzet, készítményei könnyed kicserélésének. Harmadik Napoleon a szabad-kereskedésnek híve volt, vagy legalább nagyon is közel állott hozzá. Unokaöccse, Napoleon herczeg, még tovább ment s a közgazdaság kérdéseire nézve még határozottabb állást foglalt el, mint ő. A császár, ezen felül, meglehetősen mértékben befolyása alatt állt Chevalier Mihálynak, a kitűnő közgazdasági és hirlap-írónak, a ki előbb a híres Enfantin atya socialista felekezetének volt tagja, de utóbb gyakorlati politikussá vált s a közgazdaság kérdéseire nézve igen kitűnő állást vivott ki magának. Mr. Cobdennek rendelkezésére állt mind az a befolyás, a melyet Mr. Gladstone csak ki tudott fejteni. Nem valószínű, hogy Lord Palmerston valami nagyon törte volna magát a francia szerződés terveért, de, legalább, nem is ellenezte. Mr. Cobden azt hitte s talán nem is minden alap nélkül, hogy a párisi angol követség hivatalosai inkább hajlanak törekvései megghiusítására, mintsem elősegítésére. De, ha uralkodott is ott ilyszerű hajlandóság, talán nem annyira az Anglia és Franciaország között javasolt egyezés iránti ellenszenvből, mint inkább abból a rosszalásból származott az egész, a melyvel létrehozatalának teljesen szokásellenes és minden formák nélkül szűkölködő módját tekintették. A diplomacia eljárásaiban mindig gépszerű és a formákhoz ragaszkodó vala, az angol diplomatiái szolgálat, pedig, még

a diplomatiái szolgálatok között is, a szokások iránti áhítatról volt nevezetes.

Mind a két részről sok nehézséggel kelle küzdeni. A francia nemzet nagyobb része ellenezte a szabad-kereskedés elveit. A francia kézműves-testületek majdnem mind ellenök voltak. Az ország számos, igen befolyásos, politikusa épen kiengesztelhetetlen ellensége volt a szabad kereskedésnek. Mr. Thiers, például, majdnem ellenállhatatlan módon imádta a véd-vámot. Bizton el lehet ismerni, hogy, ha a francziák császáranak egy független törvényhozó testület szavazata alá kell vala e szerződés határozmányait bocsátania, épen nem lehet vala biztos elfogadása felől. Valósággal, császári akaratánál és hatalmánál fogva kelle e szerződést megkötnie. Más felől Angliában is épen akkor hatalmas ellenzésre talált minden barátságos egyezkedés, vagy bármilyen megállapodás a császárral. Szavojával és Nizzával való elbánása annyi ellenszenvet, oly bizalmatlanságot támasztott iránta, hogy igen sokan sokkal valóbbszínnének tartották a két állam közötti háborút, mint akármily kérdésre nézve is az őszinte és barátságos egyetértést. Mihelyt köztudomásra jutott, hogy a szerződés a megkötés pontjához ért: a méltatlankodás vihara tört ki Angliában. A legtöbb hirlap úgy mutatta be a szerződést, mint hitvány egyezséget, a melyet egy olyan emberrel kötöttek, a kinek egész politikája merő hitszegés s a kinek fogadásaira annyit lehet adni, mint egy kockakajátékos esküire. Nem csak a conservatív párt ~~kérh~~oztatta és ítélte el a javasolt egyezséget, hanem a szabadelvűek jelentékeny része is makacsul ellenezte. Némely bíráló azt állította, hogy Mr. Cobdent egyszerűen rászedték, hogy a francziák császára »lefőzte.« Mások avval vádolták Mr. Cobdent, hogy azért fujt a csá-

szárral egy követ, hogy Napoleon Lajos »jégre vihesse saját alattvalóit« — a mint magát egy befolyásos parlamenti tag, a néhai Mr. Horsman, kifejezte, a ki akkoron csengő-pengő szónoklataival tudta magát bizonyos mértékben tekintélyhez juttatni. Meg mások azt mondták, hogy a szerződés által létesített kiegyezés magában véve is csufságot ejt a szabad-kereskedés elvén. Észre lehetett venni, hogy ezt az érvet rendesen csak az imént megtért, vagy még meg sem tért védvamosak szokták használni; csak úgy, mint, a hogy a császár önkényes eljárására alapított érv hangoztatásában a legszorgalmasabbak azok valának, a kik a honi kormányzatra nézve legkevesebb valának hajlandók a népkormányzat elvének támogatására. Így esett, aztán, hogy Mr. Cobden, Mr. Bright, sőt maga Mr. Gladstone is abba a különös helyzetbe jutott, hogy nekiek kellett magokat az ellen a vád ellen tisztázniok, mintha megtagadták volna a szabad-kereskedés elvét, avagy elvetették volna a képviseleti kormányzat rendszerét. Talán fölösleges is a Mr. Cobden eljárását még védelmünkbe vennünk, hogy miért fogadta el a kölcsönös kiegyezést akkor, a mikor egyáltalán lehetetlen volt az árúk teljesen szabad forgalmát kieszközölnie. A vallás-szabadság legbuzgóbb viadorát sem lehetne hibáztatni, ha valamely idegen kormányval oly szerződésre találna lépni, a mely más felekezetű alattvalói számára a szabad vallásgyakorlatot csak korlátozott mértékben biztosítaná. A halál-büntetés ellenzőjét nem lehetne avval vádolni, hogy elvét föladta, a mikor arra törekszik, hogy a halálos ítéletek számát apaszsa, mert meggyőződött, hogy semmi kilátása a halál-büntetés teljes és rögtönös eltörlötetésére. Abban sem látunk, tehát, következtelenséget, hogy Mr. Cobden megegyezésre lépett a francziák császárával, ha mindjárt ez a megegyezés Francia-

országban olyan önkényes császári akarattal volt is keresztülviendő, a mely Angliában türhetetlen és lehetetlen lesz vala. A ki ilyen elv szerint akarna eljárni, egyebet sem mondana, mint, hogy az államférfiúnak semmi egyezségre sem szabad lépnie az olyan állam kormányával, a melynek kormányzati rendszere nem olyan szabadelvű, mint a saját országáé. Nyilván, soha senkinek sem jutott eszébe, hogy ezt a tételt az államok közötti rendes diplomatiai érintkezésekre nézve vitassa. Azoknak, a kik Mr. Cobdent azért hibáztatták, mivel kész volt olyan egyezés kötésére, a melyet Napoleon császár alattvalóira ráparancsolt, tudniok kellett volna, hogy kormány-férfiaink minden nap kötöttek olyan szerződéseket egyik-másik európai uralkodóval, a melyeket az illető uralkodó ugyanilyen önkényes elv szerint érvényesített. A Mr. Cobden munkája ellenében fölhozott ilyen kifogásoknak csakugyan nem volt semmi értelmök, sem az ellenzők őszinték nem valának. Némelyek egyszerűen csak is azért ellenezték, mivel védvamosak voltak; mások azért ellenezték, mivel gyűlölték Napoleon császárt. Azok sem épen kevesen valának, a kiknek ellenzését a Mr. Cobden, meg a manchesteri iskola iránti ellenszenv sugallta. Voltak, a kiknek ellenséges állását az okozta, hogy ki nem állhatták, ha valami a rendes, bevett úttól eltérőleg történik. Mind e kifogások szövetkeztek a szerződés és a kincstár kanczellárjának költségvetése ellen; de Mr. Gladstone ékesenszólása és a kormány ereje győzött valamennyiök felett.

A szerződés, a mi Francziaországot illeti, azt akarta határozmányjaival elérni, hogy a brit kézművek minden piaczán eltöröltessenek mindenféle védvamosok, s hogy az angol szénre, pirszénre, rúd és nyers vasra, szerszámokra,

gépekre, gyapjúra, kenderre és lenre nehezedő vámokat alábbszállítsa. Viszont Anglia azt ajánlá, hogy minden vámot eltöröl a kézművekre nézve, az idegen borokra vetett vámokat, pedig, jelentékeny mértékben csökkenti. Igaz, Anglia egy tekintetben többet adott, mint a mennyit kapott, de ez a tekintet a védvamosak értelmében szól — jobban mondva, minden értelem nélkül szűkölködik. Angliáról, a szavakat a magok igaz értelmében véve, nem lehetett azt mondani, hogy akármily áldozatot is hozott volna akkor, a mikor lehetővé tette népének, hogy a könnyű és kitűnő francia borokat olcsó áron vásárolhassa. Azt sem lehet rálátni, hogy károsodott volna a legkisebb mértékben is, midőn fogyasztói számára biztosította az alkalmat, hogy tisztességes árakon szerezhessenek francia kézműveket. A szabadkereskedés minden elve a nevetség bélyegét süti arra az elméletre, a mely azt tanítja, hogy, mivel szomszédunk bolond módra elzárja magát attól, hogy a mi eladó portékáinkat olcsón szerezhesse meg, a mi föladatunknak is annak kellene lennie, hogy, nosza, magunk is zárjuk el magunkat az olcsó megszerzésétől azoknak az árúknak, a melyeket ő el akar adni, mi pedig meg akarunk venni. Mi sokkal több vám-engedményt adtunk Franciaországnak, mint a mennyit kaptunk; de az engedmények minden esetre tiszta hasznára voltak fogyasztóinknak. A könnyű borok behozatala, például, bizonyos idő multán, igen jelentékeny s általában igen jótékony változást idézett elő népünk életrendjében. Az erősebb és hevítőbb italok fogyasztásától népességünk nagy tömegei majdnem egészen elszoktak. A bordeauxi könnyű borok kezdtek majd minden asztalon polgárjogot nyerni; a rettenetes módon megszeszesített port-borok, melyeknek a szagától is beteg lett az ember, fokonként

kiszorultak a forgalomból. Azonban a költségvetés épen e pontjának tárgyalása alkalmával történt egyik-másik fölszólalás a Sibthorp ezredes ¹⁾ napjaira emlékeztette az embert s az ő rémítgetéseire, hogy ne hozzanak idegen szokásokat honfitársaink körébe. Voltak jós szellemek, a kik azt állították a képviselőházban, hogy a francia borok nagyobb elterjedésével együtt, csakhamar el fogjuk sajátítani az úgynevezett francia erkölcsöket is; hogy Anglia lányait és asszonyait ez a szerződés rá fogja kaptatni a claret fogyasztására, és a claret fogyasztása a francia regényíró gyűlöletes hősnőjének, Madame Bovarynak, ²⁾ az ösvényére. Elrémítő képeket rajzoltak azokról a dorbézolásokról, a melyek a czukrászok és pástétom-sütők boltjaiban folyni fognak, mert ezeknek szabad könnyű borokat árulni. Az angol nők erénye, azt állították, soha ki nem bírhatja a romlás ez új és rettenetes ostromát. Azokat a nőket, a kik fölül állanak a nyilvános házak kísértésein, könnyen megejthetik a bort áruló czukrász-bolt finomabb csábjai, s minden ilyen boltban ott fog ülni az a bizonyos elvetemedett idegen, az a szakállas és erkölcstelen ficzkó, a ki régóta leselkedik, hogy befejezhesse Anglia szőke kisasszonyainak oly soká dicsekedve hirdetett megejtését. Az egyik nekihevült szónok, beszédje folyamán, valóságos propheta-lázra gyúlva, óva figyelmeztette hallgatóit amaz idők közelségére, a midőn az angol férfi, családja otthon nem lelt női tagjait keresve, az átkozott czukrász-boltok közül az egyikbe váratlanul be fog nyitni s az egyik szobában ott találja majd nejét részegen elterülve, a másikon, pedig, lányát meggyalázva.

¹⁾ Lásd I. köt. 516—517 l.

²⁾ Flaubert egyik híres regényének a címe, a hősnő neve Bovary Emma.

Mr. Gladstone-nak, azonban, mindezek mellett is, sikerült költségvetése e részének keresztűlvitele. Hasonlóképen sikerült, legalább, a mi a képviselőházat illeti, ama messzivágó kezdeménye is, melyet a hirlap-adó eltörlése érdekében tőn. A hirlap-adó az utolsó maradványa vala a régi pénzügyi rendszernek, és súlyosan nehezedett a hirlap-irodalomra. A hirlap-bélyeget eredetileg a végett hozták be, hogy az izgató hirlapok terjedését korlátok közé lehessen szorítani. Apasztották, növelték, ismét apasztották s megint növelték, míg ez évszáz elején minden közrebocsátott hirlap-példány után négy pennyt tett ki. Majd 1836-ban leszálltak az egy pennyre, a melyet minden hirlapon az a vörös bélyeg jelzett, a melyre még majd mindnyájan emlékezhetünk. E mellett még meglehetősen adó — hat penny, vagy e körül — terhelt minden hirlapban megjelent hirdetést. Végül, pedig, ott volt a terhes adó, mely magát a papiros anyagát sújtotta. A hirlap, tehát, mindaddig meg nem jelenhetett, míg mind e szövevényes és fölösleges kiadásokkal tisztába nem jött. Ebből, aztán, az következett, hogy a hirlap nagyon is költséges egy dolog vala. Azt a fényűzést, hogy valamely hirlap-példány állandó tulajdonosa legyen, csak a gazdag ember engedhette meg magának; a kitől ennyi ki nem telt, kénytelen volt avval megelégedni, hogy olykor-olykor elolvashatott egy-egy hirlapot. Szokássá vált, hogy egy csomó ember társaságba lépett, járattott egy hirlapot, a tagok sorra olvasva, a hirlap, pedig, közmegegyezés szerint, azé lett, a kire az olvasás sora legutoljára került. Azért, hogy az újságokat legkésőbb tudta meg, azt tartották a legigazságosabb kárpótlásnak, hogy a becses hirlap-példány teljes tulajdonjoga ő reá szálljon. Akkor minden napi lap ára egykép hat penny vala s

egyetlen hat pennys hirlap sem adott távolról is annyi hirt, sem napi költségei nem kerültek tizedrésznnyibe sem, mint a mennyit a mai egy pennys hirlap az egyik félnek nyújt s a másik féltől igénybe vesz. A hirlapirodalom és az olvasó közönség e terhei fokanként könnyebbültek. A hirdetésekért járó illetéket eltörölték; 1855-ben eltörölték a hirlap-bélyeget, jobban mondva, vagy egészen mellőzték a bélyeget, vagy megengedték, hogy a posta-bér fejében számíttassék. Ennek a reformnak a nyomán sok új és olcsó hirlap keletkezett. Ezek között két londoni, a Daily Telegraph és a Morning Star, nagy befolyásra és tekintélyre tett szert. Hanem, azért, a papiros anyagára vetett adó mégis súlyos teherkép nyomta az olcsó hirlapokat. Sajnosan kellett tapasztalni, hogy mindaddig lehetetlen egy pennys hirlapot haszonnal kiadni, valamig ez az adó fönmarad, mihez képest ennek eltörlése érdekében hatalmas mozgalmat indítottak. A mozgalmat mindenfelől támogatták, nem a hirlap-kiadók üzleti nyereségének kedvéért, hanem a hirlapolvasó közönség és a nép nevelésének érdekében. Ma már nem szükséges bizonyítékokat keresnünk annak kimutatására, hogy egy-egy olyan hirlap közzétételének, minő a Daily News, avagy a Daily Telegraph, a népnevelés ügyére nézve mily óriási jelentőséget kell tulajdonítanunk. De abban az időben még mindig voltak emberek, a kik azt erősítették, hogy a hirlap-irodalmat csak akkor lehet a köznevelés és köztisztesség illő színvonalán tartani, ha mesterségesen megdrágítjuk. Akkor még sokaknak az volt a meggyőződésök, hogy az olcsó hirlapok nem jelentenek egyebet, mint egy olyan intézményt, a melynek útján minden napon terjeszteni lehet a socialismust, a

communismust, a vörös republicanismust, az istenkáromlást, a hitvány irodalmat és az általános erkölcstelenséget.

Mr. Gladstone, tehát, a hirlap-adó eltörlésének rokontermészetű föladatát is magára vállalta. A Ház mindkét fele kemény ellenzést fejtett ki ellenében. A papiros-gyárosak azonnal a saját üzletök pártolásának szempontjából fogták föl a kérdést. Attól féltek, hogy a fölszabadítás e rendszere mellett mindenféle kalandor verseny-társak vállalkozásaival kell majd megküzdeniök. A papir-gyárosak között sok igen szilárd pártfogója volt a szabad-kereskedés rendszerének, mikor arról volt szó, hogy a szabad-kereskedés elveit a más fajta gyárak készítményeire kell alkalmazni; hanem, mihelyt a nem szívesen fogadott kehely keserű tartalmával őket magokat kezdték kínálgatni, fönhangon tiltakoztak ellene. Azok is elleneztek a Mr. Gladstone kezdeményét, a kiket érdekeik a hirlapi üzletbe már befektetett tőkéikhez fűztek. A drága és már jól megalapított hirlapoknak sehogy sem volt szája ízére az olcsó és bilincseiből fölszabadított verseny eszméje. Ehhez képest minden tartózkodás nélkül azt a hitvallást predikálták, hogy a hirlapok terén az olcsó annyi, mint az ocsmány, és, hogy az angol sajtónak tisztán és üdvös hatásában való megtartására az egyetlen út-mód a magok kiadványai számára nyert monopolium tovább folytatása. A képviselőházat igen nagy mértékben kormányozzák, egyenes és kerülő úton, az »érdekek.« Befolyást gyakorolnak rá egyenesen, mikor, például, a vasúti érdek, a bányák érdeke, a sörházak érdeke, vagy a földbirtok érdeke nyíltan föláll parlamenti bevallott képviselői személyében, a saját javára szóló küzdelemre. Sokféle befolyás alatt áll kerülő utakon is. Minden hatalmasabb érdek számíthat rá, hogy javára

irhatja rokonszenvét s megnyerheti támogatását egy csomó olyan embernek, a ki egyenesen nincsen érdekelve valamely előterjesztett javaslat jobbra, avagy balra dőlte által, a ki az egészről nem ért semmit és semmi kedve ahhoz is, hogy a fölvilágosítás nyerésével bajlódjék, s a kit, tehát, könnyű arra a fölfogásra indítani, hogy annak a félnek, a melyhez egyik-másik barátja csatlakozott, szükségkép igazának kell lennie. Igen sok minden arra játszott, hogy az ilyen fajta embereket összegyűjtse a papiros-gyárosok és a hirlap-árosok monopoliumának támogatására. Ennek, aztán, az lett a következtetése, hogy Mr. Gladstone keresztülvitte ugyan a papirosra és hirlapokra vetett adók eltörlését illetőleg javaslatait, de csak nagyon is elenyésző többségekkel vitte keresztül. A második olvasás alkalmával még 53 főnyi többsége volt; de már a harmadik olvasásnál csupán 9. Ebből, aztán, az lett, hogy a Lordak házában néhány tagja arra a kísérletre merített belőle bátorságot, ha, vajon, nem lehetne-e a Mr. Gladstone reform-javaslatának egészen nyakát szegni? Az illetékek eltörlését kimondó határozatok visszautasítására szóló indítványt Lord Monteagle adta be, megnyerve, utóbb, a Lord Derby és a Lyndhurst támogatását is.

Lord Lyndhurst éppen akkor lépett nyolczvankilenczedik évébe. Mindinkább gyarapodó gyöngesége szükségessé tette, hogy ülése elébe ideiglenes támlákat alkalmazzanak, hogy azokra támaszkodhassék s így föntarthassa magát. De, bár testi ereje ilyen támogatásra szorult is, beszéde éppen nem árulta el értelme gyöngeségének semmi jelét is. Még azt sem lehetett mondani, hogy bár hangja vesztett volna valamit régi tiszta, csengő, zöngzetes erejéből. Hosszabb és igen hatásos érvelésbe kezdett, annak ki-

mutatására, hogy bár a peerek föladták ahhoz való igényöket, hogy valamely pénzügyi törvényjavaslatot megmásítsanak, azért, mégis megvan a joguk, hogy megtagadják helybehagyásukat egy adó-nem eltörlésétől, és, hogy ebben a különös esetben igazolva is van ez eljárás. Az érvelés ez utóbbi felében talán nem sok igazság rejlett. Lord Lyndhurst ismét beleesett egynémely szokásos rémképének festetetésébe Európa helyzetéről és Napoleon Lajos lehető terveiről, s ezekből merített érveket annak vitatására, hogy csorbítatlan fönn kell tartanunk az ország jövedelmeit, hogy a netalán fölmerülő lehetőségek készen találjanak s a váratlan eseményeket leküzdhezzük. Rendes körülmények között nem sok ügyet vetettek volna az ilyen fajta ellenzésre. Mindenki azt fogta volna mondani, hogy a pénzügyminiszter, a kormány és a képviselőház föladata, hogy gondja legyen a következő év szükségleteinek kellő fedezetére; és, ha a kormány, meg a képviselőház egyszer azt határozta, hogy egy bizonyos összeg elégséges, a Lordak háza aligha úgy találta volna, hogy a felelősség rajta nyugszik s neki kell a minisztérium tervezetét felülvizsgálnia. Egy néhány peer, minden valószínűség szerint, fogott volna néhány olyan megjegyzést tenni, mint Lord Lyndhurst; de az egészet csak olybá tekintették volna, mint a miniszteri tervezet illő bírálatát, és senkinek eszébe sem jutott volna, hogy a fölvetett indítvány fölött szavazás történhessék. Ezzel az alkalommal, azonban, befolyást gyakorolt a Lordak házára a kedvetlenség, hogy miért javasolnak adó-leszállítást; hogy miért javasolják ilyen módon; hogy miért terjeszti elő az a miniszter, a ki az egésznek tervezője volt; vagy legalább, hogy e tervezőnek miért olyan az általános politikája, a milyen; vagy, hogy miért olyan javaslatok kíséreté-

ben érkezett, a milyenekkel együtt terjesztetett elő. Nem lehetetlen, például, hogy maga Lord Lyndhurst is nem épen egészen tudott egyetérteni evvel a politikával, a mely minden ékesenszóló figyelmeztetéseire, midőn Napoleon császár terveivel ijesztgetett, avval felelt, hogy kereskedelmi szerződést terjesztett elő avval, a ki, talán, be fog törni Angliába. Az is köztudomásu volt, hogy a hirlap-adó eltörlését Mr. Bright melegen pártfogolta; és melegen pártolta a *Morning Star* is, ez a Mr. Bright nézeteihez nagyon hajló újság, s a melyről a közhir — bár nagyon alaptalanul — azt állította, hogy vezérczikkeit igen gyakran maga Mr. Bright írja. A hirlap-adó eltörlése, ehhez képest, sok peer szemében úgy kezdett föltűnni, mint olyan egy javaslat, a mely bizonyos összefüggésben áll a demokratia terjedésével, a manchesteri iskola támogatásával és III. Napoleon terveivel.

A kérdés, melynek a Lordak háza szemébe kelle, hogy nézzen, meglehetősen komoly vala. A képviselőház eltörölt egy adó-nemet; hatalmában áll-e alkotmányos alapon, a Lordak házának, hogy ismét helyreállítsa? Azt lehetett kérdeni, ha ez nem egyszerűen azt az állítást foglalná-e magában, hogy a Lordak házának épen olyan joga van az ország megadóztatásához, mint a képviselőháznak? Nem a semmire való leszállítása volna-e ez annak az elvnek, hogy a megadóztatás és a képviselet elválaszthatatlanok? Tegyük föl, hogy, ha a Lordak házának az tetszett volna, hogy a hirlap-adó visszaállítása helyett az új költségvetésbe egy új és ettől elütő adónemet iktasson be: ugyan, saját vitatott elvök alapján, mi gátolható őket ennek keresztülvitelében? Túlfelel azok, a kik a kérdést úgy fogták föl, mint Lord Lyndhurst, azt vitatták, hogy, midőn a költség-

vetés előirányzata helybenhagyás végett terjesztetett eléjök, a Lordak házának épen olyan alkotmányos joga van akármelyik részletének elvetéséhez, mint elfogadásához, és, hogy a költségvetés egy bizonyos tételének törlése egészen más dolog, mint valamely adó-nem kivetésének a kezdeményezése. Állították azt is, hogy a Lordak házának nem csak alkotmányos joga van a hirlap-adóra nézve az indítvány értelmében való eljáráshoz, hanem, hogy valósággal többször épen úgy jártak is el, és, hogy az ország soha sem hibáztatta e joguk gyakorlatát. A conservatív párt a Lordak házában mindig győzhet akármiféle szavazásnál s ebben az esetben is tudnivaló volt, hogy nagy többséget tudnak a Mr. Gladstone által javasolt adó-leszállítás ellenében vezérelni. Csakhogy mindenki azt hitte, hogy ez alkalommal, mint sok más alkalommal is, nem fogják túlnyomó számszerű erejüket érvényesíteni; hogy, a végén is, jobban megogják magokat gondolni, és, hogy nem fogják erőszakolni, hogy az indítvány fölött szavazás döntsön. Ez a remény, azonban, teljesen hiúnak bizonyult. A Lordak háza szokatlan támadó kedvében volt. A többség elhatározta, hogy megmutatja, hogy ő is tud valamit tenni. Mr. Disraeli egyik regényében, elég nagy tiszteletlenséggel, azt mondá a Lordakról, hogy mikor a peerek szavaznak, úgy kodácsolnak, mint a tyúk, ha tojt egyet. Ez alkalommal, pedig, arra határozták magokat, hogy szavaznak. A kormány ellen szavazó többség óriási vala. A hirlap-adóról szóló czikkely mellett, a második olvasásnál, volt 90 peer és ezen kívül 14 fölhatalmazott szavazata, összesen 104. A Lord Monteagle indítványa mellett 161 jelenvolt peer, és e mellett 32 fölhatalmazott szavazata, vagyis összesen 193 szavazat. A kormány elleni többség tehát 89-re rugott; s a hir-

lapokra rótt illeték eltörlésének, evvel, vége volt erre az ülőszakra. A peerek haza mentek kodácsolva — bár, bizony, meg lehetős sokan közülök kételkedve rázván fejöket, ha okosan tették-e, hogy így jártak el s nem is igen merve rágondolni, hogy mit cselekedtek. A Lordak háza már rég ideje nem igen vett cselekvő részt a politikában, és sok közülök nem igen tudta elképzelni, hogy vajjon mit is mond az ország joguk ily szokatlan módon történt gyakorlásához?

Az ország, általában véve, inkább hidegen fogadta az egészet. Lord Palmerston azonnal egy indítvánnyal állott elő a képviselőházban, hogy küldjenek ki egy bizottságot, a mely derítse ki és tegyen jelentést a Háznak, hogy milyen volt mindkét Ház gyakorlata az adókat kivető, avagy eltörlő különböző fajta törvénycikkekre nézve? Így lépve közbe azonnal, azt remélte, hogy elfogja a szelet a nép körében történhető izgatás vitorláinak elől, a mi nem lett volna kedvére s a mit szívesen elhárított volna. A bizottság két hónapot vett igénybe jelentése megállapítására. Tizennégy szótöbbséggel úgy találták, hogy van egy csomó olyan határozat, a melyek azt tanúsítják, hogy a képviselőház szabadalma odáig nem terjed, hogy valósággal alkotmányellenesnek lehetne mondani, ha a Lordak egy-adónem eltörlésére szóló cikkelyt elvetnek. A bizottság elnöke Mr. Walpole volt s ő fogalmazta a jelentést, a mely a többség által elfoglalt álláspont mellett jókora számú előző esetet sorolt föl. Mr. Bright, ki szintén tagja volt e bizottságnak, nem írta alá ezt a nézetet. Külön véleményképen maga is készített jelentést, a melyben azt a nagyon is észszerű nézetet vitatta, hogy ha a Lordak meghosszabbíthatnának, vagy ismét visszaállíthatnának — az eltörlésére szóló határozat-

tól megtagadva hozzájárulásukat — valamely adó-nemet, midőn ezt az eltörlést a képviselőház már megszavazta: akkor a képviselőháznak egyáltalán nem volna semmi hatalma az ország megadóztatása fölött. Akár meddig terjedjen is a Lordak formaszerinti joga, avagy akárhány előzetes eset fordulhatott is elő történetesen, a mi ekkori eljárásukat látszólag igazolá: annyi bizonyosnak látszik, hogy Mr. Brightnak igaza volt, mikor azt állítá, hogy az alkotmány soha a Lordaknak arra jogot nem adott, hogy ismét visszaállítsanak egy olyan adó-nemet, a melyet a képviselőház eltörölt. Annyi bizonyos, hogy, ha a képviselőház többsége akkor, a mikor a hirlap-adó eltörlését kimondá, jelentékenyebb lett volna, a Lordak háza meg nem koczkáztatta volna ezt a közbeszólást. A peerek közül is soknak az volt a nézete, hogy a visszautasításnak nem igen örültek a legtöbben azok közül is, a kik megszavazták. »Az egészet Gladstone csinálta,« mondá a közbeszéd s Gladstone is, a mint erősíték, csak azért csinálta, hogy kielégítse Mr. Brightot és a manchesteri radicalisokat. Voltak a peerek között olyanok is, a kik meg voltak győződve, hogy a képviselőház többsége magában áldja őket közbelépésökért.

Lord Palmerston, aztán, a bizottság jelentéstétele után több határozati javaslatot nyújtott be, a melyekről, valószínű, azt tartotta, hogy illenek ez alkalomhoz. A javaslatok czélzata az volt, hogy a képviselőház helyzetét és jogait az adó-kivetésre nézve tisztázzák és ismét megerősítsék. Legalább ez volt a nyíltan hirdetett cél; a tulajdonképi cél, pedig, az, hogy valami még is történjék és nyitva maradjon az út a Lordak számára a következő ülésszakon leendő visszavonulásra, és, hogy, egyszersmind, a Lordak közbelépése fölött méltatlankodókkal el lehessen

hitetni, hogy a minisztérium épen nem közönyös a képviselő kamara jogai irányában. Az első határozat azt mondta ki, »hogy a Korona számára az adók és segély-pénzek megszavazásának joga egyedül csak a képviselőházé, alkotmányának lényeges részeképen; és hogy minden ilyes fölhatalmazás meghatározása, mind tartalmára és módjára, mind mértékére és tartalmára nézve csak is az övé.« A második határozat kijelentette, hogy bár a Lordak vetettek vissza a megadóztatásra vonatkozó törvényjavaslatokat, megtagadva az egészet, mégis, azonban, e hatalom gyakorlása nem vala gyakori s a képviselőház, akkor is, és méltán, kiváló kedvetlenséggel tekintette ez eljárást, mint a mely a képviselőháznak az adók megszavazását illető jogát érintette. A harmadik határozat egyszerűen azt mondotta ki: »nehogy a Lordak jövőre ismét gyakorolják ez őket meg nem illető hatalmat, és, hogy biztosítva legyen a képviselőház számára az adók és segélypénzek fölötti jogos ellenőrzés«: a képviselőház ujlag megerősíti a maga jogát az adók kivetéséhez és eltörléséhez s a segély-pénzekről szóló törvények alkotásához.

Az ilyenszerű határozatok nem igen szokták kielégíteni a nyughatatlanabb szabadelvűeket. Fölhívás jelent meg az egész nemzethez, hogy a nép sújtsa tiltakozó mennykövével a Lordak házáat. De, bizony, be kell vallanunk, az ország nem valami nyakra-főre engedett e fölhívásnak. Nagy népgyűléseket tartottak Londonban és az éjszaki nagy városokban s azokon sok mérges szó hangzott a Lordak eljárása fölött. A mozgalmat a Morning Star című hirlap vezette. Ahhoz a szellemes módhoz folyamodott, hogy minden nap vastag betűkkel s hasábjai szembe-tűnő helyén hirdette, hogy a Lordak háza ezen a napon

ennyi és ennyi ezer fontnyi adót nehezített az angol nép vállaira, az alkotmány alapelveinek megsértésével. A továbbra is főtartott adó egész összegét fölosztotta az év napjainak száma szerint s így hozta ki épen azt az összeget, a melyre minden nap rámutatott, mint az országra alkotmányellenesen kivetett napi adóra. Ezt az ötletet, aztán, a népgyűlések vezetői is utánozták, s M. Taine, a francia író, ki akkor épen Angliában volt, jó ízűen emlékezik meg e rettenetes tudósításokkal ékeskedő s az utczákon szertehordozott hirdető lapokról. Mr. Bright is szerepeltette ékesenszólását és befolyását az agitatioóban s Mr. Gladstone ugyancsak kemény kifejezéseket használt a mozgalom czélzatának javára. Hanem az ország maga nem igen gyúlt lángra e vitakérdés miatt. Valami nagyobb hévvel még abban a kérdésben sem vett részt, hogy a Lordak házáat el kell törölni. Egy méltatlankodó író azt bizonygatta, hogy, ha a Lordak nem engednek, az angol nép majd megtisztítja tőlök a Westminster-palotát s kicziczomázott ülés-termők romjaival toleszórja a Themzét. Az ilyenféle beszédek ugyancsak különös módon kiríttak az akkori idők hangulatából. Az ország általános meggyőződése, kétségen kívül, azt tartotta, hogy a Lordaknak nincs igazuk; hogy akármeddig terjedjen is formaszerinti joguk, ha, ugyan, terjed valameddig, ez úttal hibát követtek el, és, hogy bizonyynyal, meg kell őket zabolázni, ha megint effélét próbálnának. De azt is érezték, hogy ez a hiba semmi valószínűség szerint sem fog ismétlődni. Már maga az, hogy ennyi hűhó és izgalom támadt miatta, elég volt az ország biztosítására, hogy semmiképen sem fog előzetes esetképen szerepelni. Az igazat megvallva, a nemzetet nem lehetett abba az aggodalomba belelovagolni, hogy a Lordak háza részé-

ről az alkotmányellenes eljárás állandósíthatatnák. Mindenki jól tudja, hogy a Lordak háza sokkal többet ad forma szerinti jogaira, mint e jogok gyakori érvényesítésére. Valahányszor bizonyos egyes esetben való eljárása ellen komolyan kérdést támasztottak: bizonyosra lehetett mindig venni, hogy ez az eljárás nem fog ismétlődni. Államunkban való legfőbb szereplése ma arra szorítkozik, hogy bizonyos események alkalmával közbelép s időt ad a képviselőháznak, hogy a kérdést, mely még nem látszik egészen érettnak, bővebben fontolja meg. Igen fontos, és lehet, igen hasznos egy hivatás ez. Első tekintetre némileg paradoxnak lehetne tartani a bármily szempontból való összehasonlítást az angol Lordak házának, meg az Egyesült-Államok legfőbb hatóságának teendői között; és mégis, az Egyesült-Államok elnökének visszautasító hatalma majdnem egészen az a jog, mint, a melyet szokásaink, inkább, mint alkotmányunk, a Lordak házának kezébe helyezett. Az elnök első ízben tiltakozhatik valamely törvény ellen. De a törvényhozás ez után, ha akarja, az ő ellenére is megszavazhatja bizonyos többséggel, a kérdéses rendszabályt. Gyakorlatilag véve a dolgot, ez annyit jelent, hogy az elnök így szólhat a törvényhozáshoz: »Azt hiszem, ez intézkedés nincs még elég gonddal megfontolva; visszaküldöm, tehát, s fölhivlak benneteket, fontoljátok meg a dolgot még egyszer. Ha, aztán, ennek megtörténte után, mégis meg akarjátok alkotni azt a rendszabályt: én tovább nem ellenezhetem.« A Lordak háza ma szintén csak ennyit tehet s a peerek ennyit is csak kivételes esetekben fognak megkoczkáztatni. Majd mindenki tudta 1860-ban, hogy a Lordak házának közbelépése csak is egy ülőszak idejére szóló késedelmet jelent, és tudta azt is, hogy a kérdés fölött támadt ellentét,

a maga formájában, épen elég volt arra, hogy a peereket megtartóztassa a dolog igen is messze vitelétől. Az az eljárás, a melyet Mr. Gladstone »óriási újítás« nevével bélyegzett meg, a melyet Lord Palmerston nem tudott helyeselni, a melyet az egész szabadelvű párt elítélt s a mely alkalmat adott a képviselőháznak arra, hogy ugyancsak sokat jelentő intő határozatot fűzzön hozzá: a legkevesbbé sem látszott arra alkalmasnak, hogy ismétlése által elfogadott elvkép és előző esetkép szerepelhessen. Ez volt az oka annak, hogy az ország az egész dolgot aránylag nagyon közönyösen vette. Ez állapot előidézésében épen semmi szerepök sem volt ama szolgai érveknek, a melyeket sok conservatív s néhány gyöngefejú liberalis hangoztatott, hogy a Lordak házára nézve alkotmány-kérdéssé fujhassák föl az esetet. Egy szónok, Mr. Horsman, annyira ragadtatta magát demokratia-ellenes indulata által, hogy nagy mesterséggel összeszerkesztett érvelése útján azt akarta bebizonyítani, hogy a Lordak házának az adókivetéshez épen olyan joga van, mint a képviselőháznak. El lehet képzelni, hogy egy-némely embert mennyire sülyesztett a párt-indulat, mikor még ezt a képtelenséget is megtapsolták a conservatívok a képviselőházban. Szerencséjére a Lordak kiváltságainak: Mr. Horsman okoskodására nem sok ügyet vetettek. Ha a Lordak hatalmának e meggondolatlan viadora ki tudta volna vívni ügyét; ha csakugyan be tudta volna bizonyítani, hogy a peereknek valósággal egyenlő adó-kirovó joguk van a képviselőházzal: akkor, bizony, nem következhetett volna egyéb, mint, hogy neki kellett volna kezdeni s meg kell vala vonni amaz öröklő testülettől ezt az őt egyáltalán meg nem illető kiváltságot. Mert az-iránt, aztán, egészen bizonyosak lehetünk, hogy e haza népe soha ki nem békülne

avval a gondolattal, hogy olyan egy törvényhozó testület állapítsa meg adótartozásait, a melynek tagjai fölött semmi nemű ellenőrzést nem gyakorolhat.

Ennek az egész vitának, ma már, nem sok politikai jelentősége van. Talán inkább annyiban érdekes a dolog, mert annak szolgáltatá bizonyítékát, hogy Mr. Gladstone napról-napra mind távolabb sodortatott, nem csak régi conservatív társainak, hanem még későbbi Whig collegáinak is nézeteitől. Az állás, melyet e vita folyamán elfoglalt, egészen elütött a Lord Palmerstonétól. Minden tartózkodás, avagy tétova nélkül kárhoztatta a Lordak eljárását, és pedig azon az alapon kárhoztatá, a melynél fogva a radicalisok szavait meleg üdvözlettel fogadták. Az elbizakodás ama szélsőségig menő utját távolról sem helyeselte, ugyan, a melyet némely radicalis tag a képviselőháznak ajánlgatott; de azt nyíltan kijelentette, hogy ezt az eljárás-módot csak is azért utasítja el, mivel meg van győződve, hogy a Lordak háza csak hamar ismét észére tér s a jövőre őrizkedni fog az alkotmány-ellenes közbelépés ilyen tetteitől. Közöségesen azt tartják, hogy Mr. Gladstone első határozott csatlakozása a szélsőbb szabadelvűek tanaihoz, valamivel későbbi időszakban és egy másik kérdéssel kapcsolatban történt. Ki fog azonban tünni, hogy az attól fogva követendő út első határozott kijelölését Mr. Gladstone ama kijelentésétől kell számítanunk, hogy a képviselő-testület alkotmányos kiváltságai a conservatív ellenzék kezeiben biztosítva nem volnának. Mr. Gladstone-t e vita folyamán határozottan úgy tekintették, mint a ki sokkal erélyesebb ügyvéde e politikának, mint a milyennek Lord Palmerston magát valaha is tanúsította. Azok, a kik a népgyűléseket, melyek a Lordak közbelépése elleni tiltakozás érdekében

tartattak, támogatták, eljárásuk tökéletes igazolását nyerték Mr. Gladstone kegyetlen szavában, melylyel az »óriási újítás« ellen tiltakozott. Ellenben Lord Palmerston bizonyos mértékben alább szállt a szélsőbb szabadelvűek szemében. Most, minden előbbi alkalomhoz képest, jobban belátták, hogy itthon semmi radicalis mozgalom sem tudja rokonszenvét megnyerni, akármennyire érezzen is együtt a szárazföld bármely radicalis mozgalmával. Hanem, azért, még is volt a Lord Palmerston határozati javaslatában elég, a mi meggyőzhette a Lordakat, hogy egy kissé igen is messze mentek, és, hogy effélét nem lesz jó még egyszer megkísérteniök. Az időtt egy történetecskét beszéltek Lord Palmerstonról, a mely, ha igazságon alapult, elég jellemzetes vala. Azt mondják, valaki mindenképen szorongatta, hogy mondja meg, mit akar a Lordakkal és a hirlap-adó visszahelyezésével csinálni? »Azt hiszem, meg kell mondanunk nekik,« volt a Lord Palmerstonnek tulajdonított válasz, »hogy nagyon jó tréfa volt — egyszer; de, nehogy megpróbálják és megint föltálalják.« Palmerston határozati javaslatai, csakugyan, épen ezt a hatást tették. Jól van, ez egyszer; de meg ne próbáld még egyszer. A Lordak elértették az intést. Nem próbálták meg még egyszer. Csakugyan, még abban az 1860-dik esztendőben keresztül tudta Mr. Gladstone vinni a határozatot, mely, a francia kereskedelmi szerződéssel egybehangzóan, a külföldről szállított papír vámjából eltörült annyit, a mennyi még fölözte is az Angliában gyártott papírt terhelő illeték-adót.

A kormány, e közben, másnemű komoly megalázást szenvedett. Kénytelen volt reform-javaslatát föladni. A javaslat mérsékelt és egyszerű reform-tervet foglalt magában. Azt akarta, hogy a megyei census szállittassék le 10 fontra,

a mezővárosoké 6 fontra, és hogy a választókerületek jelentékeny mértékben módosíttassanak. Huszonöt mezőváros, mely akkor két-két képviselőt küldött, jövőre csak egyet-egyet küldhet vala, ellenben több nagy megye és megyei kerület képviselői szaporítottak volna; Kensington és Chelsea egy választókerületet alkot vala, két képviselővel; Birkenhead, Staleybridge és Burnley mindenik kapott volna egy-egy képviselőt; Manchester, Liverpool, Leeds és Birmingham még egy-egy új képviselőt s a londoni egyetem is egyet. A javaslatban az is helyet foglalt, hogy a mely választóközönséget három képviselő illet meg, a harmadik legyen a kisebbség képviselője, a mi azon az egyszerű úton lett volna elérendő, hogy minden választó csak is két egyénre szavazhatott volna a háromból. A javaslatot márczius 1-sején terjesztették elő. A második olvasás iránti indítvány márczius 19-dikén tétetett. Mr. Disraeli akkor rosszalta a tervet, ha mindjárt nem indítványozta is, hogy a tárgyalás ama fokán ellenzést fejtsenek ki ellenében. Hosszú és kiczirkalmazott beszédet tartott, a melyben úgy emlegette a javaslatot, mint »egy középkori jellegű rendszabályt, azonban a feudalismus ihlete és a középkor szelleme nélkül.« Senki sem tudta tisztán, hogy mit akar ezzel mondani, de, azért, a Mr. Disraeli hívei hangosan megtapsolták s igen elmésnek találták többen azok közül is, a kik a kormány pártján ültek. Mr. Disraelinek azért is kifogása volt a javaslat ellen, mivel igen egyöntetű a jelleme; a mi alatt, azt hitték, azt akarja érteni, hogy a javaslat által behozatni kívánt szavazatjogot igen egyhangúnak, igen is egy forma szerintinek tartotta. A többé-kevesebbé heves vita hosszú éjjeli ülésekre terjedt. Mr. Disraeli, ismeretes éles szemével, mind csak azt leste, mikép alakulnak a dolgok, mi-

előtt maga és pártja a határozott ellenzés állásába helyezkedett volna. Nagyon hamar kezdte belátni, hogy nem arra való alkalom ez, hogy valami nagyon beleártsa magát ebbe a dologba. Magának és barátainak nem is igen kellett többet tenniök, mint épen csak nézniök és elégülten mosolyogniök, miközben a javaslat sorsát a kormány néhány követője menthetetlenül aláaknáztá. A szelidebb Whigek még jobban gyűlölték e javaslatot, mint a Toryk. A terv a Lord Russell Jánosé vala. Russell hív maradt a reform ügyéhez s a Cobden, Bright, a manchesteri iskola és a radicalis párt támogatására számíthatott. De javaslata nem igen nyerte meg magának a cabinetnek tetszését. Elfogadták, főkép a radicalisok kielégítésére, meg, hogy Lord Russell János meg ne haragudjék. Lord Palmerstonról mindenki jól tudta, hogy egyénileg nem sokat törődött a dologgal. Nem alaptalanul hitték, hogy, ha magától függött volna, soha ilyen javaslatot be nem nyújt vala s egyáltalán semmiféle javaslatot, a mely erre a célra tör. Lord Palmerston nem volt olyan előrelátó, mint Mr. Disraeli. Az ellenzék vezére elég jól tudta már akkor is, hogy valami formában elő kell nem soká a reform-törvényjavaslatot terjeszteni. Nincs a legcsekélyebb ok is arra a föltevésre, hogy ő valaha csak egy pillanatra is táplálta volna a Lord Palmerston balhiedelmét s azt képzelte volna, hogy a tiszteletreméltó Whigek, meg a fővárosi kereskedők clubjeinek nézetei képviselnék az angol nemzet nézeteit. Mr. Disraeli, talán, már akkor látta előre, hogy a saját pártjának illenék egykor arra törekednie, hogy a radicalis reform-törvény keresztülvitelének a dicsőségét magának szerezze meg. Volt tehát, gondja rá, nehogy a reform elvei ellen nyilatkozzék a Lord Russell János javaslatának második olvasása alkalmával folyt vita rendjén.

Úgy viselte magát, mint az az ember, a ki mérgesen nézi a kontár babrálását a körül a munka körül, a melyet ő maga sokkal jobban el tudna végezni, ha csak alkalma nyílnék, hogy a dologhoz lásson. Mintha azt mondta volna: »Nevezd csak ezt is reform-javaslatnak, az egyneműség és középkoriasság e darabját, a melyben nincs meg sem a feudalismus ihlete, sem a középkor szelleme! Jussak csak egykor én abba a helyzetbe, hogy vethessem rá a kezemet ismét s majd akkor meglátod a középkor szellemét, meg a későbbi korokét, és a feudalismust, és minden egyebet, tökélyre olvasztva egybe!«

A javaslat, pedig, e közben hanyódott vetődött a szétmállás felé. Ha Lord Palmerston egyetlen határozott szót ejt vala mellette, könnyen keresztül vihető lett volna. A conservativok magokra nem vállalták volna a hosszúra nyújtott ellenállás felelősségét. A szabadelvűek közül azok, a kik magokban kárhoztatták a javaslatot, nem mertek volna Lord Palmerstonnal szembeszállani. Ezek a javasolt reformot voltaképen azért ellenezték, mert, keresztülvive, az új választás bajait hozta volna a nyakukra, meg azért, mivel nem szívelhették a tulzó radicalisokat és a manchesteri iskolát. De, azért, elnyelték volna kifogásaikat, ha meg lettek volna győződve felőle, hogy Lord Palmerston határozottan akarja a javaslat keresztülvitelét. Csakhamar belátták, vagy legalább hitték, hogy Lord Palmerston jobban szeretné, mint nem, ha megérhetné a javaslat bukását. Lord Palmerston tevékeny szerepet nem játszott a vitában. A vége felé, ugyan, csakugyan tartott egy beszédet; de, mint Mr. Disraeli, viharos tetszés közepett, mondá, ez a beszéd nem annyira »a reform-javaslat mellett, mint inkább a reform-javaslatról« szólt. Lewis György, Sir, oly hidegen és

kedvetlenül érvelt a javaslat mellett, hogy Lytton E. B. Sir, a Ház mindkét felének hahotáit és éljeneit arathatta, midőn azt mondta Lewisről, hogy »Caesar temetésére s nem dicsőítésére jött.« A javaslat sorsa immár eldőlt: valóban meghalt s el is temették. Még élt a hire a módosítvány után következő módosítványok útján, a melyeket legfőkép, vagy mind is, bevallott szabadelvűek nyújtottak be. A javaslat tárgyalásának, szakadatlan beszédek tartása által való, lehetetlenné tételét ekkor kezdték gyakorlatba és baljóslatú sikerrel fogamatba venni. A legszenvedélyesebb Toryk közül néhányan kezdték az egész dolgot úgy tekinteni, mint valami pompás tréfát. A vita folyamán egyszer azt kísérlték meg, hogy meg kell a jelenlevő tagokat számláltatni. Milyen nagyszerű módja volna ez, gondolták némelyek, hogy az egész tárgyalás *ad absurdum* vitessék, ha a Házat csakugyan népszámlálás alá lehetne fogni a reform-törvényjavaslat fölötti vita folyamán. A javaslat, a mely az egész ország összes politikai szervezetének átkerítésére van hivatva, forog szőnyegen — és, ime, a képviselőház annyi ügyet sem vet az egész dologra, hogy a kérdés a Westminster-palota falai közé negyven tagot, vagy bár negyven türelmes hallgatót birjon gyűjteni! Mikor a megszámlálásra célzó kísérlet a rendes úton nem sikerült, valamely conservatív szellemnek az jutott eszébe, hogy a czélt mégis el lehetne érni egy kis nobel és elfogadható erőszak útján. Egy csomó poczakos nagyságos úr, tehát, elállta az előcsarnok ajtaját s igyekezett valóságosan testi eltorlaszolásal lehetetlenné tenni a buzgóbb tagoknak a Házba való visszatérést. Könnyű belátni, hogy milyen volt a többség hangulata, mikor az ilyen forma kocsis tréfákat csak meg lehetett kísértetni is. A végén nyilvánvalóvá lőn, hogy

a javaslat törvénynyé nem válhat; hogy a folyamatba indult, szóáradatba bele kell fulladnia. Látnivaló volt, hogy mi-helyt a javaslat a bizottsággá alakult Ház tárgyalása alá kerül, minden egyes sorához módosítványt nyújtanak be s minden tag épen annyiszor szól hozzá, a hányszor neki tet-szik. Az ülősszak vége felé járt; a pénzügyi intézkedéseket nem lehetett hátravetni, avagy félretenni; a kormány a reform-javaslat nyílt avagy titkos ellenzői kegyelmének volt-kiszolgáltatva. Hétfőn, június 11-dikén, kijelentette Lord Russell János, hogy a minisztérium elhatározta a javaslat visszavételét. Más választás nem volt. Lord Palmerston a javaslatnak teljes-tökéletesen olyanfajta szolgálatot tett mint a milyennel Kemble, a híres színész, a »Vortigern és Rowena« című színművet olyan szépen lábra állította. Kemble különös hangsúlyozással ejtette ki e szavakat: »És a mikor e méltóságos ostobaságnak vége lesz«, s a földszint felé oly módon hunyorgott, hogy mindenki láthatta tisztán mennyire lenézi a maga, kényszerűségből elvállalt, szerepét; a földszint, pedig, hahotára fakadt s egy szót sem akart többet hallani a darabból. Ha Kemble jónak találta volna a darabot: az ő kedvéért a közönség is eltűrte volna, de mihelyt ő fölszabadította rá: ez is tréfát csinált belőle. Lord Palmerston is közölte a maga földszintjével egyéni nézetét e reform-javaslat felől, a melyet hivatalosan pártolnia kelle; a földszint, pedig, elérgette az intést s nyakát szegte a javaslatnak.

Lord Palmerston még jobban elveszté népszerűségét a szélsőbb szabadelvűek előtt, mint valaha. Annyira meg-alázkodott a közriadalom előtt, hogy két millió font meg-szavazását kérte, mint ama kilencz millió első részletét, a melyet partjainknak a francziák császára ellen való meg-

erősítésére kell vala fordítani. Szemére vetették a legdurvább következetlenséget. Az az államférfiú, a ki fogta magát és idő előtt elismerte Napoleon Lajost a *coup d'état* keresz-vitele után; az az államférfiú, a ki az összeesküvőkről szóló törvényjavaslatot terjesztette elő: ime, most eszközökért kiabál, hogy ellen lehessen állani kedvencz szövetségese áruló betörésének. És Lord Palmerston még sem volt következetlen. Ekkor komolyan arra a meggyőződésre jutott, hogy Napoleon Lajos Anglia vesztén töri a fejét és Palmerstonnek, akár volt igaza, akár nem, Anglia volt legfőbb és egyetlen gondja. A mi szemünkben nem volt igaza Lord Palmerstonnek, midőn pártolta Napoleon Lajost, és nem akkor sem, a mikor a fölösleges védelem érdekében óriási összegeket költött Napoleon Lajos ellenében, de, azért, még sem gondolnók, hogy ez utóbbi Palmerston következetlen lett volna az előbbihez.

Ettől kezdve belátta mindenki, hogy Lord Palmerstonnek nem kell több a reformból. Ezt Lord Palmerston legtöbb hivataltársa politikai föltételként fogadta el. E föltételt elfogadta még maga Lord Russell János is s meghajolt vezére akaratának, mint III. György minisztereinek is meg kelle hajolniok a katholikusok fölszabadítását illető kételyei előtt. A míg Lord Palmerston élt, vége volt a reform-javaslatoknak.

NEGYVENKETTEDIK FEJEZET.

Keleti zavarok.

A Királynő trónbeszéde, a parlament 1860. január 24-diki megnyitása alkalmával, egyebek közt, a chinai zavargások megújulását is fölemlítette. Előadta, hogy az angol és franczia korlátlan fölhatalmazottak elértek a Peiho folyó torkolatáig, hogy Pekingbe menve, ott kicseréljék a tien-tsini szerződés hitelesített példányait. Továbbhaladásuknak, azonban, gát vettetett, mert a folyó torkolatánál levő chinai erőd és a meghatalmazottak fedezetül szolgáló hajók között összeütközés történt. A szövetségesek hajói kénytelenek valának visszavonulni, és a királyi beszéd fölemlíté, hogy hadak indítottak útnak, elégtételt veendőik.

A tien-tsini szerződés, mint egyik előbbi fejezet előadta, az volt, a melyet Lord Elgin és br. Gros hozott létre. A szerződésnek volt egy záradéka, a mely arról gondoskodott, hogy a hitelesített példányok Pekingben cserélendők ki, az aláírás keltétől számított egy év alatt, a mi 1858. júniusában történt vala. Lord Elgin akkor visszatért Angliába, s testvérét, Mr. Bruce Frigyet, 1859. márcziusában kinevezték chinai rendkívüli követté és korlátlanul fölhatalmazott miniszterré. Mr. Bruce azt az utasítást vette, hogy haladjon a Peihon Tien-tsinbe s onnan Pekingbe, hogy ott kicserélje a szerződés hitelesített példányát. Lord Malmesbury, az akkori külügyi államtitkár, a számára adott utasításban, komolyan szívére kötötte a követnek, hogy semmiképen el ne álljon attól, hogy a kicserélés Pekingben történjék. Lord Malmesbury kiemelte, hogy a chinai hatóságok, a legerősebb ellenszenvök levén valamely követnek Peking

ben való létele iránt, valószínűen megkísértenek mindenféle halogatást és nehézséget ez út meggátolására; de kikötötte, hogy Mr. Bruce semmiképen el ne álljon a fővárosba való bemeneteltől. Mr. Bruce határozott utasítást kapott, hogy menjen a Peiho torkolatához »elégéses hajóhaddal«, s azt is megmondták neki, hogy valamig valami »előre nem látott körülmény« közbe nem jön, hogy más intézkedést kelljen tenni: ohajtandó, hogy Tien-tsinbe angol hadihajón érkezzék. Angliából, ugyanekkor, rendelet ment Hope tengernagyhoz, a hajóhad főparancsnokához Chinában, hogy gondoskodják elégéses hadról, Mr. Bruce-nak a Peiho torkolatához való kísérésére.

A Peiho folyó a nyugati hegyvidékről foly a Pecheli-öbölbe, a chinai birodalom észak-keleti határánál. A birodalom fővárosa a Peiho torkolatától mintegy száz mérföldre esik beljebb; nem fekszik a folyó mellett, mely tovább haladva, némi távolban folyik nyugatnak, de egy csatorna összeköti a várost és a folyót. Tien-tsin városa a Peiho folyó mellett fekszik, közel ahhoz, a hol a számos beleömlő folyó közül az egyik a Peihoval egyesül, ennek torkolatától mintegy negyven mérföldre. A Peihoba való bemenetelt a Taku erődök védték. Mr. Bruce és a francia követ 1859. június 20-ikán érkezett a Peiho torkolatához, kísérve a Hope tengernagy hajóhadától, mely összesen tizenkilencz hajójával szolgált fedezetül. Hope tengernagy, két vagy három nappal azelőtt, üzenetet küldött volt Takuba, tudtul adandó, hogy az angol és francia követek érkeznek, de kiküldött csolnakja az erődöt védelmi állapotban találta; a folyó partján, pedig, fegyveresek sűrű csoportjai állottak, a kik azt mondták, hogy ők katona emberek, s nem kaptak semmi utasítást a követek átmenetelére nézve, hanem arra ajánlkoztak, hogy küldenek

valakit Tien-tsinbe, a ki meghozza aztán azt a választ, a melyet az ottani hatóság küldeni jónak lát. Hope tengernagy visszaizent nekiek, hogy hárítsák el az akadályokat a folyó útjáról s nyissák meg az átmenetet a követek számára. Nyiltan nem is tűnt ki, hogy e kívánságot megtagadnák, hanem azt mondták, hogy izenetet küldtek Tien-tsinbe jeleníteni a hajóhad közeledtét. Mikor, azonban, a követek megérkeztek a folyó torkolatához, úgy találták, hogy a védműveket még megszorították. Némi értekezés és egyezkedés történt s egy tien-tsini chinai hivatalos Mr. Brucehoz járult, s megkísérté, ha valami időhaladékban meg tudnának állapodni. Mr. Bruce kezdte belátni, hogy a Lord Malmesbury által jósolt állapot közeledőben van, és, hogy a chinai hatóságok egyebet sem akarnak, mint, hogy szándékát meghíúsítsák. Azt is kiderítette, vagy legalább képzelte, hogy a levél kifejezései s a levelet átadó tisztviselő rangja nem felelnek meg annak a tiszteletnek, a mely egy angol követet megillet. Mr. Bruce, tehát, rövid tanácskozás után a francia követtel, utasította Hope tengernagyot, hogy nyisson utat a hajók számára. A tengernagy június 25-dikén épen a védművek mellé nyomult ágyús naszádjaival, s megkezdte elhárításukat. Az erődök tüzeléssel feleltek. A chinai tüzérek olyan ügyességet és pontosságot tanúsítottak, a melyet nem is vártak tőlök. Négy ágyús naszád majdnem rögtön le volt szerelve. A támadó hajók mind megfeneklettek. Hope tengernagy megkísérlette az erőd megostromlását. A kísérlet teljesen meghúsult. Mintegy 1000 angol és 100 francia volt a tűzben s ezek közül majdnem 450 megsebesült, vagy elesett. Maga Hope tengernagy is sebet kapott, nemkülönbben annak a francia hajónak a parancsnoka is, a mely az ostromló félhez tartozott. Egy amerikai hajós kapitány nagy

szolgálatot tett a szerencsétlenül járt angoloknak és francziáknak. »Nagylelkű megfontolatlansággal« mellőzte a nemzetközi jog szigorú elveit; kijelentette, hogy »a vér sűrűbb, mint a víz« és, hogy nem nézheti, hogy a chinaiak pusztítsák az angolokat, a nélkül, hogy kísérletet tenne a segélynyújtásra. A folyón való átkelés kierőszakolását abba hagyták s a Pekingbe való menetelnek ez idő szerint vége volt.

Könnyű elképzelni, hogy ez esemény híre nagy izgalmat keltett Angliában. Csakhamar az is tudomásra jutott, hogy a chinai kormány, bár egyenesen felelősséget nem vállalt ugyan a Peihonál törtétekért, de kereken és durván visszautasította azt is, hogy hajóink megtámadásaért bocsánatot kérjen, vagy hogy megbüntesse azokat a hivatalosait, a kik e támadást elrendelték. A közönség általánosan és azonnal tisztában volt vele, hogy a dolgot nem lehet annyiba hagyni, és, hogy a pekingi küldetést erővel is fogatosítani kell. Evvel egyszerre, azonban, az a nézet is nagyon tartotta magát, hogy követünk, Mr. Bruce, eszélytelen módon és elhirtelenkedve járt el. Maga Lord Elgin is elismerte, hogy a Peihon való hajózáshoz mindaddig nincs jogunk, a míg, előbb a hitelesített szerződés kicserélve nincs; és, hogy akármilyen udvariatlan, sőt cselvető lett légyen is a chinai hatóságok eljárása, bizonyynyal, kétség férne ahhoz a politikához is, a mely mindenkép erőszakolni akarná a fővárosba jutásunknak azt az egyetlen s külön útját, a mely ellen, már akármilyen oknál fogva, a chinaiaknak kifogásuk van. Mindemellett is, azonban, jobbnak látszott Lord Malmesburyt, mint Mr. Bruce-ot hagyni cserben. Lord Malmesburynek, igaz, esze ágában sem lehetett, hogy mi fogna történni; de az angol követ számára adott utasításait olvasva, azt

lehetett hinni, mintha épen a bekövetkezett eseményre czéloztak volna. Mr. Bruce, csakugyan hihette, hogy ez utasítások nem engednek számára más választást, mint, hogy kierőszakolja magának az utat. Mielőtt, azonban, még az egész kérdés eldöntésre került volna a parlamentben, a conservativok átadták a kormányzatot a szabadelvűeknek. Lord Palmerston kormánya, tehát, csak is a formai szempontból viselte a felelősséget a történetekért, és, hogy igazságot tegyünk neki, az eljárást elég hideg és közönyös módon folytatta is. Hanem, azért, hibáztatni nem igen tudta előzőit, a kiknek kezdeményeit folytatnia kelle s felelősségeköt magára kelle vállalnia, mert amúgy sem sok haszon ígérkezett abból, ha olyanok tetteit kezdi vala ostromolni, a kik már letették a hivatalt, s a kiket már nem lehetett a parlament bírálata alá vetni. Másfelől, csak is az igazságnak teszünk eleget, ha kimondjuk, hogy az angliai nagy vészkiáltozás, a chinaiaknak a Peiho torkolatánál tanúsított áruló eljárása fölött, teljesen alaptalan, sőt minden értelem nélkül is szűkölködő vala. A chinai kormány, igaz, mint rendesen, ez úttal is ravasznak, cselvetőnek és gyerekesen főnhéjazónak tanusította magát egy darabig; de, azért, a chinaiak még sem voltak árulók a Peiho torkolatánál. Az erődök fölszerelését s a folyó eltorlaszolását nyilvánosan, sőt egész mutogatással hajtották végre. Az angol tenger-nagy több nappal előre tudta, hogy az erődök föl vannak szerelve, és, hogy a folyó el van torlaszolva. Az az ember, a ki, látva közeledtetet, kapuját bezárja s előtted eltorlaszolja s míg felső ablakából értekezik veled, puskájával feléd czéloz: lehet egy nagyon kevésbé vendégszerető és igen udvariatlan egyén; de, hogyha megkísérted ajtaját betörni s ő rád süti fegyverét: azért, bizony, nem nevezheted árulónak,

sem azt nem mondhatod, hogy nem is képzelhetted volna a történendőket. Nehány angol tiszt, a ki maga is résztvett a Hope tengernagy meghiusult kísérletében, nyíltan tiltakozott is az ellen, hogy a chinaiak eljárását csak távolról is lehetne árulással vádolni, vagy, hogy angol részről meg lettek volna az esemény által lepve. Azt mondták, hogy egészen tisztában voltak vele, hogy az erődök ellenállásra készülnek, a követeknek a folyón fölfelé haladását erőszakkaló kísérlettel szemben.

Az angol és francia kormányok abban állapodtak meg, hogy azokat, a kik a tien-tsini szerződést kötötték — Lord Elgint és báró Grost — visszaküldik, hogy követeljék érvényesítését. Grant Hope, Sir, neveztetett ki szárazföldi hadaink katonai parancsnokává, míg Franciaország katonáit Cousin de Montauban tábornok, a későbbi Palikao gróf, vezérelte. E vállalat hadi történetét nincs miért itt hosszan részleteznünk. Az angolok és francziák röviden bántak el a chinai ellenállással. A chinaiak, hogy igazságosak legyünk irányukban, igen vitézül küzdöttek, a mint, hogy, csakugyan, mindig is ezt tették, a mikor csak háborút vittek a nyakukra; de, bizony, semmi szín alatt sem győzhettek az olyan hadak ellenében, a milyeneket az angol és francia vezérek állítottak velök szembe. A szövetségesek bevették a Taku erődöket, elfoglalták Tien-tsint s Pekingnek vonultak. A chinai kormány mindenképen azon volt, hogy békét hozzon létre, és, hogy bármiféle úton, diplomatai avagy más eszközökkel, késleltesse a szövetségeseknek a főváros felé való haladását. A végén Lord Elgin beleegyezett, hogy a béke fölött tárgyalásokba bocsátkozzanak Tungchowban, Pekingtől mintegy tizenkét mérföldre eső e kerített városban. A chinai biztosoknak Tungchowban kelle az európai korlát-

talán fölhatalmazottakkal találkozniok, Lord Elgin titkárjai, Mr. Parkes és Mr. Loch, kíséretökben néhány angol tisztt, Mr. Bowlby, a *Times* levelezője, s a báró Gros törzskarának néhány tagja indult el Tungchowba, hogy a szükséges előintézkedéseket megtegyék a követek és a chinai biztosok találkozására. Visszatérő útjokban egy chinai nagy hadtest sorai között kelle áthaladniok, és pedig e hadtest által elfoglalt épen azon a területen, a melyet a biztosok magok jelöltek vala ki az európai szövetségesek számára. Ekkor valami vita keletkezett egy francia kiküldött tisztt s néhány tatár katona között s az egész tömeg összebonyolódott. Mr. Parkest és Mr. Lochot, valamint több angol és francia kísérőjüket, elfogták s különböző börtönökbe hurczolták, és pedig annak ellenére, hogy a fegyverszünet fehér lobogóját lengették, s tudta mindenki, hogy abban járnak, hogy magok a chinaiak által kért s békekötésre czélzó találkozást előkészítsék. Ezenképen huszonhat angol alattvalót és Franciaország tizenkét emberét hurczolták el. Mr. Parkes és Mr. Loch később kiszabadult, csak, hogy sok kegyetlenség és méltatlanság kiállása után. A huszonhat ily módon elfogott angol alattvaló közül tizenhárom meghalt a szörnyű rosz bánásmódtól, melyet szenvedniök kellett. A kiszabadult tizenhárom is több, kevesebb nyomát hordá testén a rájuk mért szenvedéseknek. Lord Elgin megtagadott minden egyezkedést, valamig a foglyok vissza nem érkeznek, s a szövetséges hadak, csakugyan Peking egyik nagy kapuja előtt állottak, készen, hogy neki szegezett ágyúikkal azonnal bedöntik a kaput, mikor, aztán, a chinaiak alá vetették magokat föltételeiknek. A kapu kinyílt, a szövetségesek bevonultak a városba, s az angol és francia lobogókat egymás mellett, kitűzték Peking falaira. Lord Elgin csak is a bevo-

nulás után tudta meg az elkövetett gyilkosságokat. Elhatározta, hogy a chinai hatóságokon példás és szigorú büntetést veszen. A chinai nyári palotát, ezt a roppant terjedelmű épületet, jobban mondva ültetvények és épületek tömkelegét a francziák Pekingbe vonulásuk közben jóformán kifosztották. A franczia főparancsnok egy nagyszerű gyémánt nyaklánczhoz jutott, mely, a közbeszéd szerint, később a császári Tuillériák ünnepélyének egyik ékességévé vált. Lord Elgin, tehát, azt határozta, hogy e palotát le kell égetni, hagyd, emlékezzenek meg a chinai hatóságok egy kissé nyomatékosabban árulásuk és gyalázatos eljárásuk veszedelmes voltáról. »A mi még megmarad a palotából,« így szólt Lord Elgin szigorú parancsa, »a miről csak sejteni lehet, hogy az volt egy csomó angol foglyon elkövetett szörnyű gyalázatosságok színhelye, azonnal le kell földig rombolni; ez a föltétel nem szorult ő fensége (Kung herczeg, a chinai császár testvére és meghatalmazottja) beleegyezésére, minél fogva a főparancsnok azonnal végre fogja hajtani.« Két nappal telte, míg a palota lerombolása véget ért. Az egész sok mérföldnyi területen feküdt. Hadriannak palotáját, Tivoli-ban, egyik udvarában el lehetett volna rejteni. Kertek, templomok, kisded hajlékok és pagodák, berkek, barlangok, tavak, hidak, lépcsőzetesen föltornyozott mesterséges hegyek váltakoztak egymással az óriási területen. A művészet mind ama kincse, az a sok régiség és más nemű ritkaság, a mit a chinai jólét s olyan a milyen izlés össze birt hordani, egybe volt halmozva e nagyszerű kéjlakban. A palotát környező tájék is gyönyörű vala. A kerített hely egyik oldalát a tatárság óriási hegységei szegik be. »Valóban«, mondja »egy szemtanú, ez volt az egyik legsajátosabb s egyszersmind az egyik legszebb tájkép, a melyet életem-

ben csak láttam.« Az épületeket fölgyújtották s az egész helyet szétrombolták. Emlék-oszlopot is állítottak, chinai fölirattal, a mely előadta, hogy milyen volt a hitszegésre és hitetlenségre mért büntetés.

A császári palota szétrombolását Angliában egészen ellentétes szempontokból ítelték meg. Sokak szemében megfoghatatlan és megbocsáthatatlan vandalismusnak tűnt föl. Annyi bizonyos, hogy Lord Elgin e tetteivel nagy felelősséget vállalt magára. És pedig, annál nagyobbat, mivel a francia követ tiltakozott ellene, hogy neki valami része legyen az egész dologban. Ez, azonban, nem azért történt, mintha valóságos vandalismusnak tekintette volna ez eljárást. Az a francia, a ki oly kegyetlen módon kirabol-tatta a palotát, a ki romot csinált belőle már az előtt, hogy Lord Elgin helyét pusztává tette volna, jogosan aligha tiltakozhatott a művészet és engesztelékenység névében, ennek eljárása ellen. A francia meghatalmazottat csak is az a hite irányozta e nézetében, hogy a palota szétrombolása megakadályozhatná a béke-tárgyalásokat, a miket pedig, természetesen, befejezésre akart juttatni. Lord Elgin más részben is terhes felelősséget vállalt magára ; a mennyiben az angolok fogságra vetését nem tekintette a chinai hatóságok előre megfontolt áruló tetteének. »Mindent összevéve,« írta Lord Elgin, »arra a meggyőződésre jutottam, hogy a chinai meghatalmazottak és főparancsnok ez ügy körüli eljárását a butaság, alattomoskodás, gyanakodás és hányavetiség ama vegyülete idézte elő, a mely oly általánosan jellemzi az ügyek intézését ebben az országban ; de azt sehogy föl nem bírom tenni, hogy azok után a tapasztalatok után, a melyeket Sang-Ko-lin-Sin (a chinai főparancsnok) hadi fölényünkre nézve már előbb szerzett vala, akár

neki, akár polgári hivataltartásainak eszébe juthatott volna, hogy olyan egy bonyodalmat akartak támasztani, a melyben a rövidet, mint a következés bé is bizonyította, csak is ők huzhatták.« Mind e mellett is, azonban, azt tartotta Lord Elgin, hogy a rossz bánásért és gyilkosságokért, melyeket olyan embereken követtek el, a kiket egy rossz szóval sem lett volna szabad érinteni, a chinai hatóságokat kell felelősségre vonni, és, hogy még magának a háborúnak is tizszerte nagyobb szerencsétlenséggé kellene válnia, ha egyik lényeges föltételkép nem fogadnák el épen azt, hogy a béke-tárgyalások rendjén szereplő küldötteket sérthetetleneknek kell tekinteni.

Ebben Lord Elginnek kétségei kívül igaza volt. Terhére csak azt az egyet lehetett felróni, hogy miért választotta a boszúállásnak épen ezt az annyira értelmetlen és vad módját? Hát, vajon, ha akármilyen hitszegést követ vala el a toszkánai herczeg, a mikor még volt ilyen, igazolva lett volna-e az az idegen hódító, ha leromboltatta volna a Pitti-palotát? Követhetett volna-e el valamelyik spanyol uralkodó olyan árulást, a mely kimenthette volna az Alhambra elpusztítását? Ezekre a kérdésekre Lord Elgin azt felelte volna, hogy más móddal nem tudta volna oly élénk betűkkel vésní be a chinaiak által elkövetett kegyetlenség elkárhoztatásának emlékezetét. Ő arra hivatkozott, hogy magoknak a tetteseknek kiszolgáltatását azért nem követelte, mivel tudta jól, hogy egész készséggel valamelyes látszó elégtétellel próbálták volna a szemét kiszűrni. A chinai kormány, bizonynyal, épen annyi áldozatot szolgáltat vala ki neki, a hányat kívánt volna, vagy épen annyit végeztetett volna ki, a hányat ő akar vala. Minden valóság szerint összeválogattak volna a bűnösök helyettesei-

képen egy csomó közönséges, nyomorúlt gonosztevőt, a kiknek annyi közük volt ama gyilkosságokhoz, mint magának Lord Elginnek s a kik, talán, hírét sem fogták hallani, hogy ilyen gyilkosságok történtek, és a kik, megeshetik vala, a nélkül léptek volna a vesztőhelyre, hogy csak álmodták volna is, hogy miért is választották őket e büntetés hordozására. Ez vala a fő ok, a mely Lord Elgint vezette. Meg kell vallanunk, hogy minden nyomatékot meg nem tagadhatunk tőle. A háború körüli eljárásaink nagyobb része igazolhatatlan vala; de ez az egy, talán, olyan volt, a melyikből, erkölcsi szempontból, lehet vala valamit csinálni. Némileg sajátságosnak mondható, hogy sokan azok közül, a kik egy egész ország jogtalan megrohanását olyan teljes közönnyel szemlélték, annyira fölháborodhattak egy épület-csoport lerombolása fölött.

A szövetséges hatalmak, ezek után, természetesen, azt tehették, a mit épen akartak. Szerződés kötöttetett, a melyben China fölhatalmazást adott, hogy Anglia és Franciaország képviselői, akár állandóan, akár alkalmoszerűen, lakhassanak Pekingben, a szerint, a mint az angol és a francia kormányok jónak fogják látni, és hogy Tien-tsin kikötője megnyitassék az idegen alattvalók előtt a kereskedés és letelepülés számára. Chinának jelentékeny hadi sarcot kelle fizetnie, valamint tetemes pénzbeli kárpótlást a meggyilkolt foglyok családjainak és azoknak, a kik méltatlanságot szenvedtek, valamint bocsánatot is kelle kérnie a Taku-erődök helyőrségének támadásaért. Így biztosította Anglia a jogát, hogy Pekingben követet tarthasson, akár tetszett legyen a chinaiaknak, akár nem. A valóságos eredmény, bizony, nem valami nagy vala. Az igazi nyereség, a melyet Európa az egész dologból merített, talán, épen csak

az a tudat volt, hogy Peking semmiképen sem olyan nagy város, mint a mekkorának mindnyájan képzelők. A brit földrajzi könyvek ember emlékezet óta arra tanították a brit gyermekeket, hogy Peking a világ legnagyobb városa. Ekkor, pedig, rájöttünk, hogy távolról sem volt akkora, mint egész egy csomó más város, és, hogy, egészben véve, inkább hanyatlásnak indult, pusztuló egy fészek vala. Van valami kellemes abban, ha tudja az ember, hogy oly sok vér nem épen egészen hiában ömlött.

Ugyanez az év hozta meg a Libanon hegy-fokozat in kitört zavarokat is, melyek szintén Anglia és Franciaország együttes fölléptét idézték elő. A zavargások két felekezet versengéseiből és villongásaiból származtak, levén az egyik a maronitáké, a másik, pedig, azoké, a kikről a Mr. Browning költeménye azt mondja, hogy a »druz nemzet örállók az idő születése óta a világ titkának hegyén.« Május havában egy maronita szerzetest meggyilkolva találtak s a gyanú a druzokra fordult. Néhány druzt megöltek, mint látszik, visszatörésléből. Erre néhány gyilkosság következett mind a két részről. Május 28-dikán a druzok általános rohamot intéztek a Beyrout szomszédságában levő maronita falvakra s ezek közül néhányat leégettek. A druzok a Hermon hegye alatt egy nagy várost megostromoltak. A török parancsnok elrendelte, hogy a maroniták rakják le fegyvereiket s megígérte, hogy meg fogja védeni őket. Fegyvereiket ki is szolgáltatták, a török tiszt, pedig, elvitette minden hadi eszközüket. Akkor, aztán, úgy látszik ellenségeik prédájára bocsátotta a maronitákat. A druzok, pedig, attól a szellemtől lelkesítve, a mely imádott fejökhöz és szentjökhöz, Hakemhez, lett volna méltó, rájuk rohantak és valamennyit fölkonczolták. A török katonák kis újjoka

sem mozdították védelmükre, sőt, a mint mondják vala, olykor még segítettek is a druzoknak mészárlásukban. A vakbuzgó szenvedély júliusban Damascusra is áttért. A török rajongók söpredéke általános rohamot intézett a keresztyén negyed ellen s nagyobb részét fölperzselt. A francia, orosz, osztrák, holland, belga és görög követségeket szétrombolták. Egyetlen nap alatt majd nem kétezer keresztyént koncizoltak föl. Damascus előbbkelő muszulman lakói közül többen nagylelkű és merész kísérleteket tőnek a szerencsétlen keresztyének megmentésére és védelmére; de Damascus török parancsnoka, bár rendelkezésére jelentékeny katonai erő állott, komolyan föl se lépett, hogy a mészárlás munkáját megakadályozza; és, a mint lehet képzelni, a söpredék ezt a mulasztását úgy tekintette, mint eljárása hivatalos helyeslését, s erre, még csak annál nagyobb hévvel és kéjelgéssel folytatta gyilkolását. Az algirók híres főnöke, Abd-el-Kader, akkoron Damascusban élt és igen nemesen viselte magát a keresztyének védelmezésében és pártfogásában. Mikor ő megbukott és fogságba esett, Franciaország is némileg nagylelkűen bánt vele, ő is, hát, a damascusi keresztyének e szerencsétlenségének idején, szépen róttá le mindazt a hálát, a melylyel egy keresztyén nemzet irányában viseltethetett.

A libanoni mészárlásról érkező hírek, természetesen nagy izgalmat keltettek Angliában. A zavargás okát az első tekintetre nem igen fogták föl tisztán, s így általában az volt a fölhevés, hogy az egész nem egyéb, mint vallásos versengés a keresztyének és a mohamedánok között. Azt hitték, hogy a maroniták keresztyének lévén, («a sziriai keresztyének egy felekezete, Rómához tartozva, de saját eredeti rendtartásaikhoz hivek maradvá») a druzok csak is

a Korán hivei lehetnek. Mr. Urquhart igen érdekes és épen nem egészen túlzó leírását szolgáltatá annak, hogy milyen módon szokott az angol közvélemény a keleti kérdésekre nézve megalakulni. Jóval e szóban levő összeütközés előtt beszélgetve egy libanoni druzzal, azt mondá a druznak: »Ti fölkeltek egy szép reggel és levágjátok egymásnak a fejét, erre pedig Beyroutban, vagy valahol máshol, neki ülnek néhányan és megírják a tudósításokat. Az egyik azt mondja, hogy a maroniták igen becsületes és elnyomott egy keresztyén nép; a másik meg azt mondja, hogy úgy kell nekik, mivel csak is római katolikusok. Az egyik azt mondja, hogy mindennek a druzok az okai, hogy ezek vadállatok; a másik, meg, hogy mindennek a törökök az okai s hogy ők a vadak, a hitlenek és rajongók. Ezek után irnak, aztán, a londoniak, a kik valahol ott a magas födélzet alatt laknak.« Értsük meg, ilyen a Mr. Urquhart játszi modora, a melylyel a hírlapi czikkek íróit lerajzolja, a kikiről, az ő fiatal korában még kelendő hagyományhoz hiven, azt hiszi, hogy padlás-szobákban laknak. »Ezek, aztán, azt kezdik hajtani, hogy azoknak az embereknek ugyancsak rosszúl foly a dolguk; pártjokat kell fognunk; vagy meg kell őket büntetnünk; vagy meg kell őket térítenünk. Erre, pedig, mindenki elkiáltja magát, hogy »Le kell tennünk a török kormányt.« Miután ez nem csak meg van írva, hanem ki is van fizetve, ki is nyomtatják, s kinyomatva, el is adják. Ekkor az egész nemzet megveszi s miután megvette, el is olvassa reggelizés közben. Ezután mindenki dolgára indul s találkozva barátaival, megbeszéli velök a dolgot. Ilyen módon szokott Anglia közönsége a maga ügyeivel foglalkozni, s ezt nevezik, aztán, az általános kifejezés nyelvére fordítva, közvéleménynek. Erre, azután, egymásra moso

lyognak s azt mondják: »Nagy emberek vagyunk mi; tudunk mindenről, a mi a világon történik, mi kormányozzuk a világot; mióta Noe kijött a bárkából, hozzánk hasonló senki sem született.« Mr. Urquhart igen ügyes, öntelt és gyakran csodálatos módon kötöttfejű ember vala. Sokáig élt Keleten s a keleti szokásokat és Kelet történetét úgy ismerte, hogy csak kevés angol mérközhetett vele. De Oroszországot illetőleg teljes-tökéletesen rögeszme uralma alatt állott, a mely minden jó tulajdonságát meghamisította. A kik látták, hogy az angol diplomatiára és az angol kormányférfiakra nézve hittételekképen olyan nézeteket táplálhat, a melyek, talán, a bolondok házának egy közönséges lakója számára is igen badaraknak látszhattak, kételyeket formálhattak volna arra nézve is, ha vajon a Kelet felől szerzett minden ismeretei juttathatják-e őt Azsiára nézve is helyesebb itéletekhez, mint a melyeket saját hazája politikai egyéniségei és ügyei felől magának alkotni tudott? Hanem, azért, az imént idéztük részletben, mégis nagyon hű és találó rajzát adta annak a fogalomzavarnak, a mely az elméket a sziriai zavargásokra nézve elhomályosította. Azt is jóformán ki tudta tisztázni, hogy akármik lettek legyen is a druzok, muzulmánok nem valának. Egy igen jól értesült író mondja, hogy a hegyszakadékok »nem különböznek jobban az emberi lakásoktól, mint, a mennyire a druzok hite elüt a keresztyének, avagy mozlímok vallásától.« Mr. Urquhart e zavargások okát az európai hatalmasságok 1840. évi beavatkozásában találja s kivált Oroszország ama titkos befolyásában, a mely beavatkozás útján érvényesítette magát. Nem lehetetlen, hogy e beavatkozás, bizonyos értelemben, csakugyan okozója volt az egyenetlenkedéseknek. A nagy hatalmassá-

gok, ugyanis, 1840-ben és 1841-ben egész csomó új elméletet állítottak föl a libanoni jobb kormányzatra nézve s ezek sorában az is helyet foglalt, hogy legyen két kormányzója: egy druz és egy maronita. Ez a mód kivihetetlennek bizonyult, annál a ténynél fogva, hogy a Libanon több táján e két felekezet szétválaszthatatlanul össze volt gomolyodva. Magának a gondolatnak, azonban, valószínű, hogy meg volt az a hatása, hogy újabb fajta versengés szikrájául szolgált. A porta, a végén, bizonyos mértékben kormányzati autonómiát adott a libanoniaknak és ezt csak kényszerítve adva meg, nem lehetetlen, hogy mindenképen azon igyekezett, hogy a gyakorlati valószínűsítés körében ez engedményt a lehető szűk korlátok közé szorítsa. A porta, valószínű, arra is hajlott, hogy a druzok és maroniták közt villongó ellenszenvet lehetőleg fölhasználja. És a porta, már akár alaposan, akár alap nélkül, azt is hitte, hogy a maroniták támadást forralnak a druzok ellen, a török iga lerázásának érdekében. Lehet, hogy Konstantinápoly nem akart az eseményeknek elejébe vágni, sem a druzok rajongását fölkelteni nem kívánta, a maronitáktól való megszabadításuk kedvéért. Annyi, azonban, bizonyos, hogy a milyen módon a török hatóságok, elején, mint látszott, a mészárlásokra szemet hunytak, Európa ilyenszerű gyanúi mind igazoltaknak tűntek föl.

Anglia és Franciaország a legnagyobb szigorral és határozottsággal léptek föl. Azonnal való beavatkozásra határozták el magokat a libanoni béke helyreállítása érdekében. Szerződésre léptek, a melyhez minden európai nagy hatalmasság csatlakozott s a mely előtt Törökországnak meg kellett hajolnia. Az egyezés Angliát és Franciaországot bizta meg a rend helyreállításának kötelességével.

Franciaország magára vállalta, hogy az első alkalomra szükséges sergeket kiállítja; a további szükségletekről való gondoskodás a beavatkozó hatalmak belátásától tétett függővé. A beavatkozó hatalmasságok kölcsönösen kötelezték magokat, hogy semmi területszerzésre, avagy egyoldalú befolyásra nem törekeshetnek. Anglia fölhatalmazott biztosaképp Lord Dufferint küldötte ki, Lord Dufferin, pedig, feladatát ép annyi szellemmel, mint a mily helyes ítélettel oldotta meg. A török kormány, legyünk iránta is igazságosak, a végén nagy erélyt tanúsított a mészárlások kezdeményezőinek és fő czinkosainak megbüntetésében. A szultán a Libanonba Fuad pasát, külügyminiszterét, küldte ki, és Fuad pasa nem ismert kegyelmet a zavargások részesei, vagy akár csak magasrangú hivatalos pártolói irányában is. A damascusi kormányzót és a török hadak parancsnokát, az üzemekben való részvételökért, kivégezték, s a városban, nyilvánosan, mintegy hatvan ember szenvedett halált, a kik közül a nagyobb rész a török rendőrséghez tartozott. Lord Dufferin annak, a mit saját maga látott, oly leírását adta, a melyből nyilván kitűnt, hogy még amaz izgalmas rémhírek sem valának a rettenetes események felől túlhajtva. Lord Dufferin elbeszéli, hogy a mészárlás után néhány nappal érkezett a Deir-el-Kamerbe. »Majd minden ház le volt égve, az utcák telve holt testekkel, ezek közül némelyek meztelenre vetköztetve és mindenféleképen megcsonkítva. Utam több utcán vitt keresztül; lovam alig haladhatott tovább, mert a holttestek a szó teljes értelmében egész halmokat formáltak. A kiket megvizsgáltam, majd mind tele voltak sebekkel s mindeniknek egészen, vagy majdnem egészen le volt vágva a jobb keze; a szegény nyomorúltak, fegyverök nem lévén, ösztönszerűen fölemelték

karukat, hogy fölfoghassák a rájuk mért csapást. Láttam a földön elterülve alig négy éves kis gyerekeket és ősz szakállas vén embereket.«

A beavatkozásnak megvolt a maga eredménye, mind, a mi illeti a rend helyreállítását, mind, pedig, a Sziria állandó békéjéről való gondoskodásra nézve. E beavatkozásnak volt egy igen kitűnő tulajdonsága, az, hogy gyökeres vala. Ebből a szempontból valóságos példánya volt a beavatkozásoknak. Bármely idegen állam ügyeibe való beavatkozás mindig nagy felelőséggel járó vállalat. Valóban, nagyon ritka az eset, a melyben igazolni, vagy akár csak menteni is lehet. Ám, az európai politika, úgy látszik, már régtől elvképen fogadta el azt a tételt, hogy Törökország olyan egy állam, a melynek kormányzatába koronként bele kell más hatalmasságoknak szólaniok. Az úgynevezett keleti kérdés egész politikája arra a föltevésre van alapítva, hogy Törökországot külbefolyás által kell föntartani, és, hogy e tettekben nyilatkozó segélyezés fejében el kell azt is tőrníe, ha megleczkéztetik és rendhez szoktatják. Arra nézve, tehát, merülhet ugyan kétely föl, ha egyáltalában kell-e beavatkozni Törökország ügyeibe, de azt tagadni nem lehet, hogy ha beavatkozás történik, történjék alkalmas módon és gyökeresen. Törökország függetlensége immár véget ért, mihelyt a külföldi követek tanácskozássra körülülték az asztalt, hogy megszabják, mit kell tennie; ekkor, aztán, már csak a czélszerűség és kivihetőség kérdése, hogy a beavatkozást meddig kell terjesztetni. Ebben a tekintetben semmi sem lehetne oly eszélytelen és annyi veszélylyel járó, mint, ha azt mondanák, hogy »épen csak odáig terjesztjük beavatkozásunkat, a mennyi elég arra, hogy a török kormány elveszítse otthoni főnhatóságát és

felelősségét, de érzelmeire, vagy a kivihetőségre tekintve, odáig már nem megyünk a közbelépéssel, hogy biztosítsuk is az általunk helyesnek ítélt eljárás megfelelő és hathatós foganatosítását is.« A sziriai zavargásokra következett beavatkozás igen gyakorlatias módon hajtott végre. A nagy hatalmasságok annak a föltevésnek alapján járva el, hogy Törökország a maga erején nem tudja a rendet helyreállítani, gondoskodtak róla, hogy a midőn ezt magok végzik el helyette, munkájok a legerélyesebb és teljesen befejezett legyen. Hogy ehhez Törökország beleegyezését is kikérjék: fölöslegesnek tarták. A Sultánnak határozottan kijelentették, hogy a közbelépés meg fog történni, akár beleegyeznek, akár nem. Mikor a beavatkozás a rend teljes helyreállítására nézve foganatosnak bizonyult, a nagy hatalmasságok képviselői összeültek Konstantinápolyban és egy értelemmel kimondták, hogy a Libanonban a Sultán főnhatósága alatt álló keresztyén kormányzó nevezendő ki, s a Sultánnak, természetesen, más nem volt mit tennie, mint, hogy elfogadja ez indítványt. A francia csapatok 1861. júniusában ürítették ki Szíriát s ez által sok angol lelket fölöttébb megnyugtattak, a kik a libanoni belügyekről egészen megfélemedtek volt, a fölötti aggodalmukban, hogy a francia császári hadak, egyszer megvetve lábukat Szíriában, nem egy könnyen lesznek rávehetők, hogy a megszállt területről távozzanak. És ez az aggodalom a közönségnek nem csak beavatatlan részét nyugtalanította. Lord Palmerston irta 1861. június 26-dikán a konstantinápolyi angol nagykövetnek, Bulwer Henrik Sirnek: »Szívemből örülök, hogy Szíriát a francziáktól megtisztítva látom s biz' ez nem is könnyű munkába került. Libanon jövőbeli kormányzatára vonatkozó megállapodásaink, remélem, elég hathatóság

lesznek annak meggátlására, hogy a francziák ürügyet nyerhessnek az oda visszatérésre.« Lord Palmerston ugyane levelében jellemző czélzást tesz a török Sultán halálára, a mi épen az azelőtt való napon történt. »Abdul-Medjid jó szívé és gyöngé fejű ember vala, a ki két lovat hajszolt a pusztulás célja felé — a maga és birodalma életét. Birodalmának szerencséjére, a nyertes élete lőn.« És Palmerston utána teszi: »Ha a tudósítások, melyeket az új Sultán felől vevénk, beválnak, remélhetjük, hogy Törökországot ismét méltó helyéhez juttatja Európa hatalmasságai sorában.« Lord Wodehouse, egy vagy két nappal ezután, kijelentette a kormány nevében a Lordak házában azt a biztos reményét, hogy Törökország fölött új időszak van virradóban. Megint új időszak!

Nem volna méltó dolog e zivataros év történetét a nélkül végeznünk be, hogy pár sort szentelnénk egy oly élet békés befejezte emlékezetének, a mely valamennyi előző szakában mind csupa »hányódás-vetődés« vala. Kensingtoni lakában csöndesen mult ki ez év késő őszen Cochrane Tamás — nemes Dundonald, a baszk utak hőse, az önkéntes, ki szellemét és vakmerőségét Brazília, Chili, Görögország rendelkezésére bocsátja vala; egy amolyan tengeri Peterboroug-féle, ez az »égből jött svájci.« Lord Dundonald egy kegyetlen, habár nem épen szándékos, igazságtalanság áldozatja vala. Avval vádolták, mint mindenki tudja, hogy része volt az 1814-diki hirhedett részvényekkel való üzérkedő csalásban; törvényszék elé állították, bűnösnek találták s elítéltek kártérítésre és börtönre; kiűzték a képviselőházból, elbocsátották hivatalából, melyet még tisztesebbé tön szolgálatával, mint a milyennek találta, s kivetköztették minden cziméből. Még életében megérte, hogy

ártatlansága felől ép úgy meggyőződtek ellenségei, mint barátai. IV. Vilmos visszahelyezte előbbi tengerész állásába, s Viktoria királynőre az a rokontermészetű föladat maradt, hogy valamennyi jól kiérdemelt czimével ismét fölruhazza. Abba, azonban, mégis halála után is több év telt, míg az ország teljesen leróttá csak azt a pénzbeli tartozását is, a melylyel Lord Dundonaldnak és családjának adója volt. Cochrane a politikában radicalis volt és több éven át ült a parlamentben társával, Burdett Ferencz Sirrel, Westminster küldöttjekép. A képviselőházban igen gyakran intézett heves támadásokat Mr. Croker Wilson János ellen, mikor ez utóbbi a tengerészeti ügyek államtitkára volt. Kétség nem férhet hozzá, hogy Cochrane politikai nézetei s kiméletlen modora, melylyel azokat vitatni szokta, feles számú ellenséget szerzett neki, és, hogy igen sokan örültek a visszatörítés alkalmának, a melyet az ellenében támadt vádak szolgáltatának. Szelleme abból a türhetetlen fajtából való volt, a mely nem igen tud a parlamenti élet fegyelméhez illeszkedni. Nyelve gyakran volt epébe mártva s igen könnyen hajlott arra a nézetre, hogy politikai ellenfelének szükségkép méltatlannak kell a tiszteletre lennie. Saját szolgálata körében sem türhette a bírálatot. Azok iránt, a kik alája voltak rendelve, mindig nyílt és testvéries vala; de a fölötte állók iránt néha nem volt meg benne az a türelmes engedelmesség, a mely lényeges tulajdonsága mindazoknak, a kik meg akarják tanulni a sikeres kormányzás művészetét. Cochrane igazi helye a hajó fedélzetén vala, s reá akkor került a sor, a mikor érkezett a veszedelem utolsó pillanata. Szelleme, ilyenkor, soha meg nem tagadta magát. Ki tudta ő csikarni a sikert még a végveszély torkából is és föl tudta magát találni

olyankor is, a mikor a legtöbben már kezdtek kétségbe-esni. Élete végszakán több találmányával foglalkozott — hogy mikép lehet a hajókat a tenger-alattról légberöpíteni néhány olyan géppel, a mely, rettenetes romboló erejénél fogva, arra lett volna hivatva, hogy a háború küzdelmeit és nyomorúságait megröviditse. A krimiai háború idején ajánlatot tőn a kormánynak, hogy bizonyos terve szerint néhány óra alatt szétrombolja Szebasztopolt. A tervet egy bizottság megvizsgálta, de nem fogadták el. Halála, mely 1860. október 30-dikán következett el, fölújította az élő nemzedék elméjében ama hős emlékezetét, a kinek nagy tettei osztoztak atyáiknak egy Nelson, egy Collingwood és egy Smith Sidney iránt táplált bámulatában. A tengeri hadviselés azóta egészen új modorban foly, s talán Coch-rane-t lehet a régi szabású tenger-királyok végső tagjának tekinteni.

NEGYVENHARMADIK FEJEZET.

A z a m e r i k a i p o l g á r - h á b o r ú.

Az Egyesült-Államokban polgár-háború tört ki. Ré-góta fenyegetett s most elérkezett. Lincoln Ábrahám meg-választása, a mi a déliek magok közötti pártokra szakadása nyomán vált lehetővé, úgy tűnt föl a Dél szemében, mint a dolgok új rendjének kezdő pontja, a melytől fogva sem ők, sem kormányzati elméleteik többé nem uralkodhatnak. Érezték, hogy azt a sajátos intézményt, a melytől, hitök szerint, jólétök és uralkodásuk függött, végmegsemmisülés fenyegeti, a minél inkább az elszakadást választották. Való-ban, a két fajta intézmény összeférhetetlen vala. A rab-

szolgaságra alapított rendszer, kapcsolatban az éjszaki államok politikai és társadalmi intézményeivel, továbbra fenn nem vala tartható. A rabszolgaságnak és az újkori társadalom elveinek életre-halálra szóló harczot kelle küzdeniök. Mikor a dolgok egyszer eddig a pontig jutottak, alig érdemli meg a fáradságot annak kutatása, hogy mi volt épen az a különös eset, a mely a nyílt összeütközést előidézte. Ha Mr. Lincoln megválasztása meg nem hozza vala ez alkalmat, valami egyéb csak előidézte volna. Azok, a kik járatosak Amerika nagy szabadság-harczának történetében, igen jól tudják, hogy, ha a Dél el nem szakad vala az Uniotól, néhány éjszaki állam előbb-utóbb csak elszakadt volna. Az éjszaki államokban minden nappal szaporodott azoknak száma, a kik inkább elszakadtak volna, mintsem, hogy tovább is tűrjék a rabszolgaság rendszerét. E rendszernek az a sajátos jellemző vonása volt, hogy helyt nem állhatott; meg nem elégedhetett azzal, hogy türelmesen és engedékenységgel tartsa meg azt, a mi már az övé volt. Mindig új területek, új mezők meghódítására kelle törekednie. Vagy gyarapodnia kelle, vagy meghalnia. A rabszolgaság eltörlésének legtöbb híve készebb lett volna arra, hogy az elszakadást maga vigye keresztül, mintsem, hogy a rabszolgaság rendszerének föntartását továbbra is eltűrje.

Az amerikai polgár-háborúval e történet rendén kiválóbban csak annyiban kívánunk foglalkozni, a mennyiben Anglia sorsát is érintette. E háború az angol történet részévé az Alabama-kérdés és a washingtoni szerződés útján vált, s szükséges, hogy röviden megemlékezzünk azokról az eseményekről, a melyek az Anglia meg az Egyesült-Államok között ama hosszas viszályra adtak alkalmat, a

mely nem is csak egyszer épen a háború szélére juttatott és a mit csakis a washingtoni szerződés majdnem páratlan engedménye háríthatott el. A déli államok, Dél-Carolina vezérlete mellett, elszakadtak az Egyesült-Államoktól. Küldötteik az Alabama-beli Montgomeryben 1861. február 4-dikén gyűltek össze, hogy alkotmányt alapítsanak meg a magok számára. A déli szövetség megalakult, s elnöke Mr. Davis Jefferson leve. Mr. Davis kijelentette Dél elhatározását, hogy függetlenségét végmenedékképen fegyverrel is meg fogja védeni, ha »Éjszak nagyravágását vezérleni, avagy itéletét elhomályosítani a szenvedély, avagy uralomvágy fogná.« E kijelentés 1861. február 18-án történt s a rákövetkező márczius 4-dik napján az Egyesült-Államok új elnöke forma szerint elfoglalta székét. Mr. Lincoln a maga részéről azt jelentette ki, hogy a rabszolgasággal, bármely államban létezzék is, nem szándéka kibékülni; hogy, ha még volna is ilyen szándéka, a törvény tiltaná meg ezt tennie és, hogy túlfelől, egyetlen Államnak sem áll jogában, hogy pusztán a maga szántából, törvény szerint kiléphessen az Unióból s hogy az Egyesült-Államok főnhatósága elleni erőszakos föllépéseket a lázadás, vagy forradalom tettesteinek kell tekintenie. Angliában, és bizonyos mértékben Amerikában is, még mindig az volt a nézet, hogy Mr. Lincoln e nyilatkozatban mintegy azt a fölhívást intézte a Déli államokhoz, hogy kezdjenek békés egyezkedést, a minek az lett volna célzata, hogy az unio közös egyetértéssel bontassék föl. De, ha csakugyan forgatott is Mr. Lincoln elméjében ilyen gondolatot, avagy, ha volt is valami lehetősége annak, hogy a kérdés ily megoldásra jusson, e kilátásoknak teljesen nyakát szegte Dél-Carolina szenvedélyes eljárása. Ez az állam volt az első, a

mely elszakadt s a hadviselés első tényét is ez szolgáltatta. Mikor az útas Dél-Carolinában megáll a Charlestoni partgát valamelyik pontján és az Atlanti oczeán felé pillant, látja, hogy a kikötő feletti láthatár vonalát egy zord tekintetű, szilárd négyszögű erőd szakítja meg, a mely a hadviselés alatt csakhamar nagy hirre vergődött. Ez a Sumter-erőd, egy mesterségesen készített szigetre építve, hatvan lábnyi magas és nyolcz—tizenkét lábnyi vastag falakkal. Ez erőd az unio kormánya kezében volt, valamint, természetesen, valamennyi védmű az Unio minden kikötőjénél. Talán nem is szükséges emlitenünk, hogy az Egyesült-Államok területén, míg minden egyes állam függetlenül alkotá a maga helyi törvényeit, az unio kormányának és congressusának állott jogában az összes nemzeti érdekek ügyeinek intézése, nevezetesen a vámok, a szerződések, a száraz és tengeri hadak és a partok védelmezése fölötti határozás. Az unio kormánya, tehát, helyőrséget tartott a Sumter-erődben s mikor a polgár-háború kitörésének lehetősége fölmerült, gondoskodnia kellett az erőd fölszereléséről. A hajóra, melyet e végett a szükségesekkel útnak indítottak, a kikötő egy nagy szigetéről a dél-carolinai fölízgult pártosok rálöttek és a déli szövetkezők a szárazföldön e célra fölállított ütegekből bombázni kezdték az erődöt. A csekély számú helyőrség nem rendelkezett az ellentállás eszközeivel s két napig tartó ártatlan bombázás után, kénytelen volt magát megadni, minek nyomán a Sumter-erőd a dél-carolinai pártosok kezeibe jutott. Egy akkori író igen jól és csinosan jellemezte azt a hatást, melyet ez esemény híre az Éjszakra tőn. Épen úgy történt, mint, ha két ember békésen folytatná a tárgyalást valamely jogi kérdés fölött, s egyszerre csak az egyik azzal vágná ketté a

dolgot, hogy a másikat jól pofon vágná. Emitt is vége volt minden tanácskozásnak s a dolgot, ettől fogva, csak is az erőszak dönthette el.

Lincoln elnök négy nappal ezután hetvenötezer embert kért, hogy önkéntesekképen állítsák helyre az unio főnhatóságát a föllázadt államok fölött. Davis elnök, viszont, azonnal kijelentette elhatározását, hogy kalóz hajók számára fölhatalmazó leveleket akar kibocsátani. Lincoln elnök a déli kikötőket ostrom-zár alatt állóknak nyilvánította. Lord Russell János május 8-dikán kijelentette az angol képviselőházban, hogy a kormány, a Korona jogtudósainak véleménye alapján, abban a meggyőződésben van, hogy a déli szövetséget hadviselő félnek kell elősmerni. Az angol kormány május 13-dikán kibocsátotta a semlegességről szóló kiáltványt, óva intvén ő Felsége minden alattvalóját, nehogy az Egyesült-Államok, avagy a szövetsézők száraz, vagy tengeri hadseregébe lépjenek, nehogy hadi szereket szolgáltatassanak ki, vagy hajókat szereljenek föl kalózkodó czélokra, vagy hadi szállítmányok fölvállalására, avagy bármely más olynemű cselekedetet kövessenek el, a mely valamelyik hadviselő fél segélyére szolgálhatna. Ez a fölhívás, valósággal, a déli szövetséget hadviselő hatalomképen való elősmerését jelentette és épen ez volt az első lépés, a mely Anglia részéről sérelmet szolgáltatott Éjszakra nézve. Az éjszakamerikai egyesültek úgy tekintették e tényt, mint a méltánytalanság, sőt igazságtalanság elhamarkodott tettét, mint ama túlhajtott igyekezet bizonyítékát, mely minden áron siet a déli lázadók támogatására és fölbátorítására. Ezt a magyarázatot, bizonyos mértékben, igazolta az a tény, hogy az angol kormány nem várta be a mindennap érkezendő új amerikai

nagykövet, Mr. Adams, megjövetelét, hogy kihallgassa mondandóját még a kibocsátandó proclamatio elhatározása előtt. Ám, azért, még is bizonyos, hogy a nyilatkozatot nem ellenséges indulat sugalmazta. A közzététel éppen az éjszakai ügyének az Atlanti tenger innenső felén élő több igen hű barátja sürgetésére történt, a kik között, mint legelső sorban javalló, éppen Mr. Forster W. E. állt. Ha ez a proclamatio közzé nem tétetik vala, az angol kormány nem vehette volna magára annak terhét, hogy a déli kikötők bezárolását elősmerje. Ha nem a bellum vala kitörendő, a világ-kereskedelemtől nem lehet vala várni, hogy elismerje Lincoln elnök ostrom-zárlatra szóló rendeletét Charlestonre, Savannahra és Uj-Orleansra nézve.

A nemzetközi jog e kérdésre nézve meglehetősen ki van tisztázva. Egy állam sem helyezheti ostrom-zár alá a maga saját kikötőit. Csak is az ellenség kikötőit lehet zár alá vetni. Az állam, igaz, elrendelheti a saját kikötői bezárását is. De a kikötők bezárása az unio kormányának czélzatait nem szolgálta volna annyira, mint az ostrom-zárolás. Az egész csak is helyhatósági intézkedés erejével birt volna. A zárlat rendelkezései ellen vétőt az amerikai vizeken csak is a rendes törvényes úton lehet vala megtámadni; az ostrom-zárlatot elrendelő határozat megsértőjét a nyílt tengeren is üldözni lehetett. Elég az hozzá, a Mr. Lincoln kormánya az ostrom-zárlatra határozta magát. Elején kijelentette vala, hogy a szövetkezők kalóz-hajóinak legénységével, mint tengeri rablókkal fognak elbánni, de az ostrom-zárlatot kimondó rendelet után el kelle állania e kijelentéstől. Valóban, olyan egy fenyegetés vala az, a melynek keresztülvitelét sem a korunkbeli emberies fölfogás, sem az éjszakai államok közérzülete meg nem tűrte volna s

a melynek érvényesítésére maga Mr. Lincoln sem fogott volna soha komolyan gondolni, mert az ő kedélye mindig a kegyelem felé hajlott. Az unio kormánya az ostrom-zárlatot kimondó hirdetmény közzététele után nem tehetett mást, mint, hogy a kalóz-hajók népével hadviselő félként bánják. Nem maradt más választása, mint, hogy az idegen államokkal is megadassa a déli szövetségnek a hadviselő fél jogait.

Az Éjszak angliai barátjai, vagy legalább többen közülök, azon voltak, hogy az elősmerés a lehető gyorsan megtörténjék, hogy így az elnök proclamatiója teljes hatályt nyerhessen. Később, aztán, volt is az angol kormánynak elég baja, hogy ellenállhasson azok sürgetéseinek, a kik Angliában és a külföldön mindenképen azon voltak, hogy az ostrom-zárlatot, hitök szerint az európai kereskedelem érdekében, föl kell oldani. Ezek a zárlatot csak abban az esetben ismerhették volna el, ha elismerték volna azt is, hogy csakugyan háború van kitörőben, mert csak ez igazolhatta volna az ostrom-zárlatot. E szerint, akár volt eszélyes, vagy eszélytelen, időszerű avagy korai a Déli szövetségesek hadviselő félként elősmerése, akár nem: épen nem az éjszakiak iránti ellenséges indulat, avagy a déli pártosok fölbújtatása sugallta azt. Ez elősmerés az Éjszak jóakaróinak sürgetésére s abban a hitben történt, hogy a Lincoln elnök kormányának érdekében áll. A mi nézetünk szerint ez elismerés minden esetre teljesen igazolt vala. A proclamatio annak előadásával kezdődött, hogy »szerencsétlenségre ellenségeskedés tört ki az Egyesült-Államok kormánya és bizonyos államok között, a melyek Amerika szövetsgezett államainak nevezték el magokat.« Sumter erődöt már a proclamatio kibocsátása előtt elfoglalták volt és

Mr. Seward, az éjszakiak új államtitkára, kijelentette egy sürgönyében, hogy a lázadók »forradalmat kezdettek, nyílt, erőszakos és gyilkos háború formájában;« és, hogy az Egyesült-Államok »elfogadták a polgár-háborút, mint kikerülhetetlent és kényszerűt.« A proclamatio kibocsátása előtt több nappal az új-yorki Kereskedelmi kamara is kimondta, hogy a pártosság a háború fokára jutott, valamint a fensőbb törvényszékek bírái is megállapították, hogy a hadviselés ténye fönforog. Ily körülmények közepett alig lehet vitatni, hogy Angliát bármely törvényes elv, a nemzetközi avagy más valamely jog tétele, kötelezte volna ez elismerés megtagadására.

Mihelyt ő Felsége kormánya a neutralitást kiáltványában kijelentette, elég sajátos, az a hosszúra nyúlt diplomatiái vita is megindult, a melyet Anglia és az Egyesült-Államok egymással folytatának. A sürgöny-váltás évek sorára terjedt, s a főszereplők benne Russell gróf, Mr. Adams, Amerika londoni követe és Mr. Seward, az amerikai államtitkár valának. A diplomatiái levelezés, mint várni is lehetett, állandóan udvariás s legalább is az ildomosság külső formái szerint folyt mind végig, de némelykor, bizony, mind hangjára, mind komoly jellegére nézve annyira elmélyedett, hogy akármely olvasó is beláthatta, hogy a feszültségnek már arra a pontjára jutott, a melyen, minden valószínűség szerint, nem soká lett volna föntartható. Nem is csak egyszer vált nyilvánvalóvá, hogy az érdekelt államok a komoly szakítás szélére érkezének. Az Egyesült-Államok nézete, általában, arra hajlott, hogy Anglia az Unio titkos és elkeseredett ellensége és kapva kap minden lehető alkalmon, melyben árthat neki. A vita első okát a hadviselői jogok elismerése szolgáltatá. Követ-

kezett, azután, a szövetségzők követőinek a Trent¹⁾ fedélzetén való elfogatása, a mit Anglia nem tűrhetett s a mit viszont, az Egyesült-Államok közvéleménye nem volt hajlandó emennek soha megbocsátani, hogy miért nem tudta eltűrni, ez által rájok sütvén, hogy nem volt igazuk. Még ennél is sokkal komolyabb okot szolgáltatott a versengésre az Alabama²⁾ és a vele rokon hajók esete. A mexicói vállalat is sérelmes volt az éjszaki államokra nézve, miután összeköttetésbe hozták az angol kormány arra célzó vélt hajlamával, hogy a francia császár sugalmazásait követi és ekkép valósággal elismeri a Déli államok szövetségzetét, mint független államot.

Jó lesz, ha megkisértjük és figyelemmel kísérjük az angol közvélemény változatait s a mennyiben lehető, igyekszünk tisztába jóni különböző hullámozásainak értelmével. Mindenek előtt legyünk teljesen meggyőződve a felől, a mit az igazság is megkövetel, hogy a rabszolgasággal való rokonszenvről szó sem volt mindama befolyások között, a melyek a déliek pártolására annyi angol elmét indítottak. A közvélemény ilyen irányú változását épen semmi sem

¹⁾ Wilkes kapitány, az Unio San Jacinto nevű hadi gőzösenek parancsnoka, megállította 1861. november 8-dikán a Trent nevű királyi brit hajót s foglyokként elvitte róla Mason és Slidell urakat, a déli szövetségzet biztosait és titkárait, Bostonba szállítva őket, a miért az Egyesült-Államok congressusa köszönetet szavazott Wilkes kapitánynak, az idegen hatalmak washingtoni követei, pedig, tiltakoztak e tett és határozat ellen (1861. decz. 2., 3.)

²⁾ A Déli államok »Alabama« nevű gőzhajója, melyet Angliában építettek, álnév alatt s tévúton indúlt rendeltetése helyére s az Uniohoz tartozó kereskedő hajók között teméntelen pusztítást okozott, míg, aztán, az Unionisták egyik pánczélos hajója elsüllyeszté, legénysége egy részét pedig egy angol hajó mentette meg.

tanúsítja. Igaz, néha megesett, hogy a Dél egy-egy hevesebb védője, ha a vita közben sarokba szorították, azt az állítást is megkoczkáztatta, hogy, talán, a végén is, nem épen olyan gonosz egy dolog az a rabszolgaság, mint az emberek képzelik. A Times egyszer azt a kifejezést engedte meg magának, hogy a Szentírásban nem találni a rabszolgaság egyenes elkárhoztatását; de az e fajta érvre nem is igen fektettek valami nagy súlyt; s nagyon is kétségbe lehet vonni, hogy lett volna Angliában egyetlen értelmes ember is, a ki a rabszolgaság kérdésében a Dél iránti rokonszenv által véleménye megváltoztatására engedte volna magát indíttatni. Sőt ellenkezőleg, akármilyen különösnek lássék is első tekintetre, igen sok angol a rabszolgaság iránti ellenszenv elején az Éjszak ellenzőjévé, utóbb pedig, a Dél pártfogójává változtatott. Az a meggyőződés kezdett lábra kapni, hogy az éjszaki államférfiak nem őszinték a rabszolgaság elkárhoztatásában és, hogy az érveket és érzelmeket ez intézmény ellenében csak az a törekvésök használtatja velök, hogy a délieket leigázhassák ezen az úton. Nagyon sok olyan angol találkozott, a ki sehogy sem tudta megérteni és sok közülök a végén sem értette meg, hogy lehessen olyan éjszaki államférfiú, a ki határozottan tiltakozott volna az ellen, hogy a rabszolgaság eltörlése kedvéért az Uniót koczkára vessék, de, a ki, még is, ha az ellenség az Unio megsemmisítésére tört volna, egész határozottsággal és készséggel elismerte volna, hogy immár eljött az ideje a leszámolásnak a rabszolgaság rendszerével egyszer és mindenkorra. Az éjszaki államférfiakat nem lehet egyszerűen csak az abolitionisták osztályába sorozni. Az akkori hivatalban levők, vagy épen hivatalba lépendők között nem sokan voltak bevallott nyílt ellenzői a rabszolgaságnak.

A legtöbben úgy fogták föl, mint egy nagyon is kifogás alá eső intézményt, a melyet a Déli államok, szerencsétlenségek, örökölték, a melynek életbeléptetése senkinek a világon eszébe nem jutna, ha már előbb életbe nem léptették volna, de a mely, mindazonáltal, nem volt arra érdemes, hogy egyszerre való kiirtásának kísérlete kedvéért egy nemzeti meghasonlást, vagy összeütközést kockáztassanak meg. E nézetten levők inkább szerették volna az időre és nevelésre s a mivelődés különböző pallérozó folyamataira bízni az egész rendszer fokozatos kiirtását. Sokan közülök ismertek is annyi jó és kegyes délvidéki rabszolga-tartót, hogy véteknek tartották volna a szerencsétlen rendszer valamennyi védelmezőjét az általános gyűlölség érzelmeivel sújtani. Még az olyan emberek is, mint maga Mr. Lincoln, igen örömet ragaszkodtak volna az Uniohoz, még, ha, az idő szerint, avagy hosszú jövőre is, az Unio nem jelent vala is egyebet, mint a rabszolga-tartásnak a Délen való eltűrését. Volt, csakugyan, két szélső párt, a mely kiegyeztetésről hallani sem akart: a Dél ültetvényes osztálya és Uj-Anglia abolitionistái. Az ültetvényesek azzal nem elégedtek meg, hogy eltűrjék rendszerüket, hanem szerették volna még tovább terjeszteni és általános uralomra emelni. A rabszolgaság eltörlésének hívei elvek alapjára helyezkedtek; az ő szemökben a rabszolgatartás egyszerűen bűn vala s nem akarták, hogy ezzel az átkozott dologgal valami közük is legyen. Mikor, aztán, végre a kikerülhetetlen összeütközés elkövetkezett, az éjszakai államférfiak állásfoglalása éppen nem volt következetlen, sem észszerűtlen, így szólván: »Ellenzem alkotmányunk minden rögtönös megváltoztatását; én nem kockáztattam volna az Uniót a rabszolgaság kérdése kedvéért; de most, a midőn magok a déliek választották az

elszakadást és kezdték a polgár-háborút: azt mondom, hogy immár elkövetkezett ez oly régóta függőben levő vita-kérdés eldöntésének ideje és most már el kell végezni egyszer és mindenkorra a rabszolgatartás rendszerének kiirtását.«

Csakugyan, a háború kitörésekor, épen ezt az álláspontot foglalta el Mr. Lincoln s még sok más éjszaki államférfiú is. Épen az az álláspont vala ez, a melyről valószínű, sőt a melyre nézve várható is vala, hogy minden gyakorlati államférfiú magáévá fogja tenni. Sok angol szemében, azonban, csupa képmutatásnak tünt föl az az érvelés, hogy egy ember tűrhetetlennek nyilvánítsa a rabszolga-tartást akkor, a midőn elszakadásra és polgár-háborúra vezetett, ha előbb ki tudott vele a béke kedvéért egyezni. Sok angol, továbbá, azt is erősítette, hogy az éjszaki államférfiak nem egészen s tisztán egységes indító ok után mentek bele a háborúba — mintha, bizony, volna állam, a mely valaha is egyetlen egyszerű s nem összetett oknál fogva fogott volna háborúba. Sok mindenféle szóbeszéd folyt a fölött a mód fölött is, a melyen a színes fajt az új-yorki s általában az éjszaki államokban a társaságból kizárták. A velők szemben szokásos elzárkozás, valóban, elég kötött fejekre és kemény szívekre vallott, — de, azért, még is csak egészen más dolog azt mondani, hogy a színes ember ne üljön mellettünk a színházban, vagy templomban, hogy ne járjon valamelyikünk fiával az iskolába, vagy ne álljon az egyik lányával az oltár elé, — és ismét egészen más dolog azt mondani, hogy jogunk van a színes bőrű ember halálra korbácsolásához és ahhoz, hogy fiát megvegyük rabszolgaként és lányát eladjuk az árverező asztal mellett. A canadai tartományok egyik-másik polgárának igen határozott ki-

fogásai lehetnek az ellen, hogy akármilyen módon is egy társaságban üljön a vörös bőrű indiánnal és, azért, mégis kész lehet arra, hogy fegyvert fogjon egy oly rendszer ellen, a mely ugyanazt a vörösbőrű indiánt a rabszolgaság helyzetére akarja lealacsonyítani. Sok angol egész nyíltan és minden tétova nélkül elítéli a kényszer minden eszközét a politikai ügyek elintézésénél. Az ilyenek azt állították, hogy az Éjszaknak nincs joga az elszakadást megakadályozni; hogy a Délnek joga van a különváláshoz. Hanem, azért, ugyanaz az angol vitatta Anglia isten kegyelméből nyert jogát az indiai forradalom leveréséhez és, ha kívánták volna, inkább vérbe fullasztotta volna Irországot, mintsem, hogy megengedje egy olyan társaságból való kiléptét, a melybe, a végén is, és egészen eltérve a Déli államok esetétől, épen nem jó szántából lépett be.

Az angolok rokonszenve, elején, mindezek mellett is, majdnem egy értelemmel az Éjszak pártján állott. Azt hitték, hogy békén hagyni fogják a Déli államokat, hogy elszakadjanak s a legtöbb honfitársunk nem sok ügyet vetett az egész dologra, vagy, ha vetett is, hajlandó volt a délieket egy rakoncztalan, veszekedő tömegnek tartani, a melyet sokkal okosabb elbocsátani, hogy menjen s vigye és tartsa meg magának egész sajátos intézményét. Mikor, azonban, kezdett kitűnni, hogy az elszakadásnak háborúra kell vezetnie, ugyanazok közül az angolok közül sokan kezdték az Éjszakot hibáztatni, hogy minek is csináltak e kérdésből a világ békés folyását zavaró ügyet. Mindenki a miatt kezdett türelmetlenkedni, hogy ugyan minek zavarnak minket, meg általában a világot ezekkel az amerikai csete-patékkal, mintha igazságtalanságot követtek volna rajtunk el, hogy gyapot-üzletünk félbeszakadjon s nekünk magunknak is

alkalmatlanságot szereztek ezzel az elszakadás fölötti vitával. Valóban, nyilvánvaló volt, hogy nem lett volna sem háború, sem efféle zavar, ha az Éjszak belenyugszik és engedni vala, hogy Dél elválhasson, s épen ezért, az Atlanti tenger innenső felén élő emberek fogták magokat s úgy találták, hogy teljes joggal kárhoztathatják azokat az államférfiakat, a kik nem egyeztek bele inkább akármibe is, mintsem, hogy háborgatnák a világot azzal az ő makacskodásukkal, meg azzal az ő Uniojokkal. Erre hajolván az emberek érzelmei, mindjárt rá el is határozták, hogy Éjszának nincsen igaza s ezzel a döntvénynyel karonfogva sokaknál az a fölfedezés járt, hogy az éjszakamerikai államférfiak mind képmutatók. Egyszerre, mintha csak az ingadozó elméknek irányt akart volna adni, olyan esemény híre érkezett, a mely seregestől hódította az angolokat Dél bámulatára. A bull-run-i ütközet 1861. július 21-dikén történt meg és Éjszak tapasztalatlan ujonczai vereséget szenvedtek, összebonyolódtak s helylyel-közzel szégyenletes futásra ragadtatták magokat.

Ez, különben, nem vala fölöttébb meglepő. A déliek mérhetetlenül alkalmasabbak valának a háború megkezdésére, mint az éjszakiak. A déliek mindig hajlandók voltak a katonáskodásra és a magok militia-rendszerét oly erélyesen és pontossággal tarták fenn és úzték, hogy példájok követésére az Éjszak üzletembereinek sem idejük, sem hajlamuk nem vala. A Déli államok militia-szervezetei kitűnő katonai gyakorló iskolák, melyek mind megannyi magvát szolgáltaták annak a derék hadseregnek, a melylyel a déliek végül, a háború kitörésekor rendelkezettek. Az Éjszaki államok kormánya engedett a közvélemény sürgetésének és idő előtti támadást intézett a Virginia állambeli Rich-

mond, Dél mai fővárosa, ellen. Nem volt, tehát, valami meglepő, hogy az első ütközetet a déliek nyerik vala meg. Sőt még az sem lett volna nagyon meglepő, ha egyik-másik sebtében toborzott éjszaki önkéntes ezred tagjai egészen gyarló katonáknak bizonyulnak vala s megadták volna magokat a rémület rögtönös hatásának. De mikor ezek a hírek Angliába érkeztek, a közönség túlnyomó része ujjongva fogadá, fennen hahotázva a »Yankee«-k rovására. Az már egészen tisztába volt előbb hozva, hogy a Yankeeek kép-mutatók és haszontalan ficzkók; most, pedig, már az is ki-tűnt, hogy valóságos kengyelfutók és szájhősök. Az angol nép, vitéz nemzet létére, csodálatos módon hajlandó rálátni szomszédaira, hogy szájhősködők. Valóságos szenvedélyökké vált az egész világon mind csupa szájhősök fölfedezése. Napoleon szájhős vala egy korábbi öltő szemében; a fran-cziák hosszú időn át szájhősök voltak; az olaszok szájhő-sök; a schleswig-holsteini hadjárat alkalmával a németek voltak a szájhősök; az oroszok most is szájhősök. 1861-ben a földkerekségén a szájhősködés előképei a yankeek voltak. Valóságos lelkesedés lángja gyúlt föl a vitéz déliek irányá-ban, a kik, bár szám szerint oly kevesen valának, oly hősie-sen és rohamosan meg tudták verni a yankeeket. Annyi igaz, hogy volt valami lovagias abban a kívánságban, hogy vajha a gyöngébb fél győzne; de ez a lovagiasság nagyon is vegyítve volt azzal a meggyőződéssel, hogy, a végén is, a déliek a jobb katonák s bizonyára a végén is a Dél lesz a győztes; hogy az amerikai Unio bizonyos rejtélyes módon valami veszélyt rejt magában Angliára nézve is, hogy minél hamarabb nyakát szegik, annál jobb. Mr. Cobden később azzal vádolta az angol kormányt, hogy úgy bánt az Egye-sült-Államokkal, mint, ha Braziliával, vagy valamelyes ily

gyöngé és magában álló országgal lett volna dolga. Ha a következő eseményeket tisztán meg akarjuk érteni és helyesen akarunk fölöttök ítélni, múlhatatlan ráemlékeznünk, hogy a Dél valamennyi angol pártfogói között az volt az általános meggyőződés, hogy az Éjszak veresége teljesen bizonyos, hogy egészen tönkre fog tétetni — mihez képest az illetők sehogy sem tudták félelmes hatalomnak tartani. Azt sem szabad elfelednünk, hogy csak is két európai állam vala, a mely ezt a hiedelmet táplálta és egyáltalán titkot sem csinált belőle. Dél ügye csakis Angliában és Franciaországban talált pártolásra. A nép és kormány egybehangzó rokonszenve valamennyi többi európai államban Éjszak pártján állt. E rokonszenvet több helyütt a rabszolgaság elkárhoztatása sugallta. Oroszországban, vagy legalább az orosz kormánynál, a forradalom iránti ellen-szenv keltette föl. Az eredmény, azonban, csak egyre ment és valamennyi művelt ország barátsága felől biztosította az éjszaki államokat, csak épen Anglia és Franciaország nem. Egyik legutóbbi utasítás, a melyet Cavour, ez évben, halálos ágyán még adott, azt hagyta meg, hogy biztosítani kell az Unio kormányát a felől, hogy Olaszország rokonszenvével nem ajándékozhat meg semmi olyan mozgalmat, a mely a rabszolgaság megörökítésére törekszik. A pápa, IX. Pius, és Antonelli bibornok ismételten kifejezték abbeli reményöket, hogy Éjszak ügye diadalmaskodni fog. Franciaország császára, túlfelől, teljesen meg volt a felől győződve, hogy Dél ügye bizonynyal győzni fog, és, hogy az Unio szét fog bomlani; sőt, még arra is hajlandóságot érzett magában, hogy siettesse azt, a mi, hite szerint, a végén amúgy is kikerülhetetlen. Mindenképen azon volt, hogy Anglia fogjon kezét vele oly intézkedésekre nézve, a melyek

megkönnyebbítsék a Dél győzelmét, a Déli szövetséget kormányának elismerése útján. Fölkarolta a mexicói intervenciót, melyről lesz itt alkalmunk szólani, s a melynek ügyét, bizonynyal, soha sem tette volna a magáévá, ha meg nem lett volna a felől győződve, hogy az Unio szétbomlásának kezdőpontjára jutott. Pedig, nem vala figyelmeztetés hiával. Több kitűnő franczia férfiú, a kik igen jól ismerték az amerikai dolgokat, ugyancsak szívére kötötték az óvatosságot. Unokaöccse, Napoleon herceg, átment Amerikába és szemügyre vette az ügyek állását mind a két szempontból, érintkezett mind a két fél vezérférfiaival, megsejmelte mindkét tábornok s azt a benyomást hozta magával, visszatérve, hogy a Dél függetlenségre törő mozgalma meg fog hiúsulni. Napoleon császár, azonban, megmaradt saját nézetei és tulajdon elhatározása mellett. Később, azután, alapos oka volt annak a napnak elátkozására, a melyen arra számított, hogy az Unio föl fog bomlani s elhitette magával, hogy nincs miért számolnia Éjszak erejével. Hanem, azért, Franciaország franczia népe általában Éjszak pártján állott. Csak is a császár és kormánya bízott Dél jövőjében. Viszont Angliában, az úgynevezett befolyásos osztályok túlnyomó többsége szívével, lelkével Délnek volt a hiva. A kormány, bizonynyal, nem követte őket, de azt is alig lehet kétségbe vonni, hogy a kormány olykor-olykor azt is megengedte magának, hogy az előkelők negyedének többsége előtt meghátráljon, Éjszának túlon-túl sok okot szolgáltatván arra a gyanúra, hogy vereségeit egészen kész szívvvel fogadják azok, a kik Angliában kormányoznak. Lord Palmerston pár elmés megjegyzést tett egyik nyilvános beszédében az Éjszakai katonáinak bull-run »szeren-

csétlen rohamos mozdulatai«-ra és Amerikában nagyon sokan vették rossz néven ezt a gúnyt.

Az Éjszaki államok, eleintén, teljes biztossággal számítottak Anglia rokonszenvére. Az egyik vád, melyet az angolok mindig a szemök közé vágtak, épen az volt, hogy soha sem tettek semmit a rabszolgaság megszüntetésére. Lord Brougham, kevéssel ez események előtt, Londonban, a statisztikai congressus egyik gyűlésén, a melyen véletlenül, az amerikai nagykövet is jelen volt, mintegy hozzá intézett fölolvastat tartott a feketék és fehérek közötti természetes egyenlőségről. Az egész Anglia épen akkor egészen föl volt háborodva az Anderson menekülő rabszolga esete fölött. Egy szökevény rabszolgának, ki Canadába menekült, az Egyesült-Államok kormánya — akkor még, ezt ne feledjük, délvidéki kormány — kiszolgáltatását követelte, mivel menekülése közben agyonütötte egyik üldözőjét, a ki útját akarta állani, hogy elfoghassa. Minden angol polgár képtelenségnek tartotta volna annak a gondolatát is, hogy akármelyik angol, avagy gyarmati törvényszék büntetesképen szolgáltatson ki egy olyan embert, a ki semmi egyebet nem tett, mint a mire az angol törvények följogosítják — ellenszegülvén, akár ember-ölésre is vetemedve — annak a kísérletnek, melylyel rabszolgává akarták tenni. A menekültet nem szolgáltaták ki az Egyesült-Államoknak. A gyarmati törvényszékek még a letartóztatás alól is föloldozták őt, mivel az elfogatására szóló parancs körül valami formahiba következett el s így ájtött Angliába. Ám, itt a legfőbb törvényszék már kibocsátá elővezettetése iránt a *habeas corpus* rendeletet, azon az alapon, hogy torontoi letartóztatása, épen mi alatt a gyarmati törvényszék végzését várja vala, törvénytelen volt; és, ha nem úgy esett volna

hogy fogságából, még a végzés közbejövetele előtt, kibocsátassák: fölöttébb jelentős és nehéz nemzetközi jogi kérdések előzetes eldöntését kell vala bevárni. Anglia közvéleménye igen erőlyesen nyilatkozott Anderson fölmentése mellett s el sem lehet képzelni, hogy meddig ment volna, csak, hogy megóvja őt üldözőinek való kiszolgáltatásától. Az így nyilatkozó közvéleménynek tökéletesen igaza volt. Valóságos elismerése lett volna a rabszolgaságnak, ha valamely angol törvényszék beleegyezik vala, akármily oknál fogva is, hogy bűnös képen kiszolgáltasson egy olyan embert, a ki épen csak annak a kísérletnek szegült ellene, a melylyel a szolgaságba akarták visszahurczolni. Ez az esemény épen a Mr. Lincoln hivatalba lépte előtt történt. Az Éjszaki államokban mindenki azt várta volna, hogy Anglia örömmel üdvözlí a dolgok amaz új állását, a melyben a szökevény rabszolgák visszakövetelésének esete, valószínűen, soha többé terhére esni nem fog. Az angol kormánynak évről-évre örökös kellemetlenségei valának az Egyesült-Államok kormányával, valamíg a kormányzat Dél kezében volt. Az angol Királynő színes alattvalóit elfogdosták Charlestonban s rabszolgaságra hurczolák s mindez esetekért elégtételt szerezni lehetetlen vala. Éveken át mindig volt mit hallanunk kormányunk panaszkodásaiból, hogy az amerikai kormány-férfiak milyen főnhéjazók és illetlenek — ezek, pedig, többé-kevésbbé, mind Dél befolyása alatt álltak. Könnyű tehát belátni, mennyire számíthattak Mr. Lincoln és barátai az angol kormány és az angol nemzet rokonszenvére és, hogy mennyire el lehettek képpedve, mikor látniok kellett, hogy az angol államférfiak, hirlapírók, szónokok s az egész angol társadalom kinevetik szerencsétlenségöket s egész nyíltan ellenségeik győzedelmeskedését óhajtják. Az

elcsodálkozás keserves méltatlankodássá változott, ez, pedig, valóságos boszus indulatba csapott át, szítva még a rosszakarat mindenféle nyilatkozatai által is, félremagyarázva minden tettünket és igazságtalanságot látva még akkor is, mikor egyéb sem szerepelt, mint az igazságtétel tisztességes szándéka.

Épen, mikor az Atlanti-tenger mindkét felén ez a hangulat kezdett lángra kapni, történt a Trent ügye fölött való szerencsétlen összeütközés. A déli szövetséget kormányozta elhatározta vala, hogy követeket küld Európába, hogy, ha lehet, kieszközölje a Déli államok elismerését. Mr. Yancey W. L., az állami fenség tanának egyik szélsőségeken járó ügyvéde, már járt volt e végett Európában, Mr. Davis, pedig, most azon volt, hogy rendes követi legyenek Londonban és Párisban. Mr. Slidell, egy kitűnő déli törvénytudó és politikus, lett volna hivatva Dél képviselőjéül Napoleon császár udvarában, ha t. i. itt kinyerheti az elismerést; Mr. Mason Murray Jakab, a szökevény rabszolgákról szóló törvény szerzője, pedig, ugyanilyen küldetésre vala Viktoria királynő udvara számára kiválasztva. Dél e két követe együtt lopózkodott ki Charlestonból egy setét, ködös októberi estén, egy kised gőzösön s Havannába érkezett. Itt jegyet váltottak a Trent nevű angol posta-gőzösre, hogy Southamptonbe utazzanak. Ugy esett, hogy az Egyesült-Államok egyik hadi hajója, a San Jacinto, épen akkor érkezett vissza az afrikai partokról. Parancsnoka, Wilkes kapitány, egy kissé heves vérű és meggondolatlan tiszt vala. Épen a Sumter nevű szövetségi kalóz-hajó nyomozására vitorlázgatott föl és alá, a midőn Havannában megtudta, hogy a déli szövetséget követi és titkárai elindultak Európába. Elhatározta, hogy

hatalmába keríti őket. Havannától kétszázötven angol mértföldnyire, a Bahama csatornában, rájuk lesett. A Trent közeledett; a kapitány fölszólította, hogy lassítsa meg járását s fölszólításának nem lévén foganatja, egy löveget röpített a hajó orrán át. Erre egy fegyveres csapatot küldött a födélzetre, a déli szövetkezet követeit elfogták, titkáraikkal együtt, s a San Jacinto fedélzetén foglyokként elszállíták őket, az angol gőzös kapitányának minden tiltakozása ellenére, ügyet sem vetve rá, hogy az angol lobogó védelme alatt álltak vala. A foglyokat előbb Uj-Yorkba vitték, azután, pedig, a bostoni kikötő egyik erődjébe zárták.

No's, a leghalványabb kétely sem merülhet föl arra nézve, hogy Wilkes kapitány ez eljárása törvénytelen volt. Az igazat megvallva, nem sok ideje mult vala, hogy Anglia is épen ilyen forma vélt jogot támasztott és érvényesített. Csak, hogy már lemondott róla és nincs az a mivelt állam, a mely 1861-ben ilyen követelést föntarthat vala. Olyan igény vala ez, a melynek megszüntetésére az Egyesült-Államok kormányai is minden igyekezetökkel törekedtek. Lincoln elnök is azonnal erre az álláspontra helyezkedett, mert az ő józan esze sokkal jobb helyzetbe segíté őt, mint a mennyi hasznát a nemzetközi jog egyik-másik tanára a maga szaktanulmányainak venni tudta. E tekintetben a legjobb tekintélyre hivatkozhatunk, mert Dr. Draper maga »Az amerikai polgár-háború történeté«-ben kijelenti, hogy Mr. Lincoln rögtön kinyilvánítá a Wilkes kapitány tettének tarthatatlan voltát. Szavai ezek valának: »Az angol kapitányok épen így szoktak eljárni. Ők ahhoz a joghoz formáltak igényt, hogy átkutathassák az amerikai hajókat s elvihessék róluk az embereket. Az 1812-diki háborút

ilyen eset okozá. Ám, mi nem sérthetjük meg a saját elvünket. Ezeket az embereket szabadon kell bocsátanunk s bocsánatot kell kérnünk eljárásunkért.« Valóban, ez volt a helyes út, a melyet az amerikai kormánynak választania kellett. Mr. Seward hosszú levélben válaszolt Lord Russell fölhívására, melylyel a foglyok szabadon bocsátását kívánta, a levélben azt igyekeztvén kimutatni, hogy Wilkes kapitány épen úgy járt el, mint az angolok az előző esetekben, de azt is kijelentette, hogy az amerikai kormánytól hasonló eljárásra szóló fölhatalmazása nem vala és, hogy a kormány a kapitány eljárását nem is tekinti a nemzetközi joggal megegyeztethetőnek. »Be fog bizonyulni,« folytatá Mr. Seward, »hogy e kormány nem tudja az irányában támasztott igény jogosultságát, a mi ebben a tekintetben a dolog lényegét illeti, megtagadni. Mert ez úttal arra szólíttatánk föl, hogy a brit nemzet iránt épen úgy járjunk el, mint a mely eljárást mi magunk, mindig és minden nemzet részéről, magunk irányában követelénk.« Kijelentette, tehát, hogy a négy foglyot »örömet szabadon bocsátják.« És így a Déli szövetségzet követői 1862. január 1-sején, a brit kormány fölszólalására, szabadon bocsáttattak s Európába vitorláztak.

Azt hiheti vala az ember, hogy evvel a kérdés kielégítő megoldást nyert. Időközben, azonban, szerencsétlenségre sok minden visszásság történt. Az Egyesült-Államok közvéleménye egész merejében helyeselte a Wilkes kapitány tettét. Az afféle tömeges népgyűlések, a melyeket az új-yorki Tammany-teremben, avagy Cooper-féle intézetben, vagy akár a bostoni kevésbbé mozgalmas Fanevil-teremben tartanak, nem épen az a gyülekezet, a mely arra volna hivatva, hogy a nemzetközi jog kérdéseire nézve döntő hatá-

rozatokat hozhatna. Azonban a tengerészeti-ügy államtitkára is, a kinek jobban kell vala értenie a dologhoz, mint a hogy értett, megdicsérte a San Jacinto kapitányának eljárását. Washington képviselőháza köszönetet szavazott Wilkes kapitánynak, »az áruló Slidell és Mason foglyul ejtéseért.« Ily körülmények között, tehát, nem lehet csodálkozni, ha az oceán innenső felén az emberek azt képzeltek, hogy az Egyesült-Államok mindenképen érvényben akarnak tartani egy nagy igazságtalanságot, a melyet rajtunk és a nemzetközi jogon követtek el. Pedig, túlfelől, ez az egész foglyul ejtés oly teljes-tökéletesen igazolatlan vala, hogy az angol kormány igen jól tudhatta volna, hogy Lincoln elnök kormánya nem ragaszkodhatik hozzá. Valamennyi európai nagy-hatalom kormánya sietett jó tanácsa följárlásával, megmagyarázva Mr. Lincolnnak, hogy Wilkes kapitány tette tarthatatlan. A Washingtonban levő idegen nagykövetek és az akkor szintén ott tartózkodó Orleans herczegek ugyanevvel a jó tanácscsal szolgáltak. A Lord Palmerston kormánya, azonban, mind e mellett is úgy lépett föl, mintha a fegyverre való hivatkozás immár kikerülhetetlen lett volna. Lord Russell igen szigorú hangon tartott követelő sürgönyt intézett Washingtonbe, kívánva a követek szabadon bocsátását és a bocsánatkérést, kiszabván azt is, hogy a válasz hét nap alatt megadassék. Azonnal csapatokat rendelt Canadába és a fegyverek, meg hadi szerek kivitelét eltiltó hirdetést tett közzé. Mindez megtörtént, noha éppen azon a napon, a melyen Lord Russell a maga sürgető levelét Washingtonbe küldé, Mr. Seward is irt Londonba, biztosítva ő Felsége kormányát, hogy a követeket az Egyesült-Államok kormányának engedélye nélkül fogták el és, hogy az elnök tanácsosai éppen a követendő

helyes eljárás fölött tanakodnak. Mr. Seward irata megérkezének tényét, egy vagy más oknál fogva, Angliában nem juttatták azonnal köztudomásra s így az angol népet abban a hiedelemben hagyták, hogy Wilkes kapitány tette vagy az amerikai kormány tette volt, vagy, pedig, helyeslésevel történt. A közvélemény, tehát, mindkét részen jóformán el volt mérgesedve és föl volt dühödve. Az amerikai államférfiak azt tartották, hogy az angol kormány a maga haderejét nagy mutogatással és sértő módon pompáztatta, a melyről, pedig, ez tudta legjobban, hogy semmi szükség sem lesz reá. Az angol nemzetet, viszont, abban a hiedelemben hagyták, hogy az amerikai államférfiak csakis e haderőre való hivatkozásnak engedtek. Népünk úgy fogta föl a dolgot, hogy a foglyokat nem jószántukból bocsátották szabadon. Az amerikaiak, túlfelől, azt tartották, hogy e szabadon bocsátást nem jó indulattal kívánták, vagy fogadták tőlök. De, talán, Mr. Seward is, ha már egyszer ráhatározta magát, hogy a foglyokat szabadon bocsátja, elengedhette volna magának azt a szemrehányást, a mit a scótok a »zabhegyezés« szóval jellemeznek, s nem kell vala annyira hangoztatnia, hogy, ha Anglia példáját követte volna egyáltalán, szabadon sem bocsátja vala őket. Csak-hogy Mr. Seward mindig rettenetes bőbeszédű sürgönygyártó vala s úgy látszik, soha sem tudta rászánni magát, hogy egyetlen alkalmat is elszalaszszon, a melyben egy-egy értekezést tarthat. Viszont, a Lord Palmerston magaviselete és beszédmódja is olyan volt, hogy ő maga is, valószínűen azt mondta volna, a népies kifejezés szerint, róla, hogy »fölfújt hólyag,« — mihelyt valaki másról, és nem magáról, lett volna szó. Lord Palmerston meg nem tudta magától tagadni azt a gyönyörűséget, hogy az olcsó nép-

szerűség éljeneit élvezhesse és, hogy Anglia lobogóját a vakmerő ellenségek orra előtt lássa lengedezni. Ám, ez a közbizalom ugyancsak szerencsétlenül ütött ki mind Angolország, mind Amerika többségének kedélyére gyakorolt hatásával. Ettől a pillanattól kezdve megalakult a hatalmas párt Angliában, mely gyűlölte az Éjszaki államokat s meg a hatalmas párt az Éjszaki államokban, mely gyűlölte Angliát.

NEGYVENNEGYEDIK FEJEZET.

Az „Alabama” kalózkodása.

A népek közötti béke egyik legjobb barátját veszíté el az 1861-dik év bezárultával. A fejedelmi férj meghalt. A közhit az volt, hogy legutolsó tanácsa, a melyet közügyekre nézve adott, arra a versengésre vonatkozott, a mely Anglia és az Egyesült-Államok között, a Déli szövetséget elfogott követői fölött, folyt, és hogy e tanács az angol kormánynak nyugaltságot és türelmet kötött a szívére. Azt, természetesen, föl sem lehet tenni, hogy a fejedelmi férjnek csak esze ágában is megfordulhatott volna az a gondolat, hogy az angol kormány belenyugodhatnék a történetekbe s megengedhetné, hogy a jogtalanság megtorlás nélkül maradjon. Ő is tudta, mint minden józan belátású ember tudhatta, hogy amaz amerikai tengerész hibája menthetetlen és büntetlen nem maradhat; de, valószínűen, azt hitte, hogy, épen ezért, minden izgalom nélkül be lehet várni a bűnhődést és azt tartotta, hogy sem eszélyes, sem nemes dolog nem volna úgy tüntetni föl a dolgot, hogy kényszerrel erőszakolták ki azt, a mit az igazságnak kell

vala megadnia. A fejedelmi férj halála, mely mindenképen mély gyászra vala érdemes, különösen abban az időben volt valóságos szerencsétlenség, a midőn Angliának ugyancsak szüksége volt a türelemre és békességre hajló befolyásos tanácsokra. De a szó betű szerinti értelmében lehet elmondani, hogy a midőn a herczeg halálának híre köztudomásra jutott, senkinek eszébe sem jutott arra a nehézségre gondolni, a melyet Anglia közügyei szenvedtek, hanem mindenkit az egyén elköltözte fölötti gyász borított el. A Windsor-palota falain kívül mindenkit teljesen váratlan ért e csapás. Talán még a palota falain belül is kevesen voltak egész a legutolsó pillanatig rákészülve, hogy e szerencsétlenség oly közel áll. A közönség alig pár nappal az előtt tudta meg azt is, hogy a herczeg rosszul van. Az Udvári értesítő december 8-dikán említette meg, hogy a hidegláz szobájába zárta. Azután azt jelentették, hogy »a lázat kiállta, veszélyes jelek nem mutatkoznak, de, azért, mégis úgy látszik, hogy még egy darab ideig gyöngélkedni fog.« Az utóbbi tudósítás, hivatalos jelentés formájában, szerdán, december 11-dikén adatott ki. Szombaton, 14-dikén, éjjel tájt, némi feltűnést és csodálkozást keltett egész Londonban, hogy Szent Pál templomának nagy harangját meghúzták. Még csak gyanítani is kevesen tudták e szokatlan hang jelentését. A fejedelmi férj halálát tudatta. Ezen a szombat napon tizenegy óra előtt tíz percczel halt meg, a Királynő, a walesi herczeg és Alice s Ilona herczegasszonyok jelenlétében. A láz pénteken mind hevesebbé és pusztítóbbá vált s a beteg, ez időtől fogva, rohamosan közeledett a halál mélységeihez. A kimerültség tüdőszélhűdést vont maga után, a herczeg minden erejéből kifogyott, mindvégig tudva magát, de szenvedés nélkül halt meg. A Király-

nőt utolsó pillanatában is megismerte. Végpillantása ő neki szólt.

A fejedelmi férj, halálakor, kevéssel volt több negyvenkét évesnél. Mindig egészséges, jó színben volt, habár valami nagyon erősnek nem lehetett mondani, de életmódja igen mérsékelt vala. Nem volt ember az egész királyságban, a kiről ne lehetett volna előbb föltenni, hogy idejekorán fog megtörni, s halála, mint egy véletlen villámcsapás, az egész országot a lehető legnagyobb meglepetésbe ejtette. A gyász általános vala s a legnagyobb részvét a feleség felé fordúlt, a kit oly igazán s oly gyöngéden szeretett és a kit, a végzet parancsára, oly hamar vala kénytelen hátra hagyni. Minden hangosan bizonyította, hogy mily páratlan gyöngéd és édesen rajongó szerelmes otthont szerzett magának a Királynő és a herczeg. Családi boldogságuk párja ritkán található még a legegyszerűbb emberek sorában is. A királyi állás kényszerű sajátosságai közé tartozik az is, hogy házasságaik csak ritkán szivők kötése is. Választásukat olyan tekintetek korlátozzák, a milyenek a köz-emberek magánéletét nem érintik. Számításba kell venniök az államok érdekeit, a népek rokon- és ellenszenveit, pedig a vőlegény és menyasszony, talán, soha sem látta s nem is fogja soha látni e népeket. A fejedelmi családok tagjai közötti házasságok, tiz eset közül kilenczben, csak is számításon épült házasságok. Bizony, csak ritkán fordul elő, hogy, mint a Viktoria Királynőét, egészen a szerelem kötötte legyen. És még a szerelem-kötötte házasságoknál is csak ritkán fordul elő, hogy a szerelem indulatja ne csalódjék és, hogy a szenvedély az idővel együtt növekedjék. Mindenki tudja jól, hogy Anglia Királynőjének ez a ritka szerencse jutott részébe. Volt valami költői és regényes abban a rokon-

érzetben, a melylyel annyi hű és szerető szív fordúlt ki-
mondhatatlan szerencsétlensége órájában felé.

Már korábban igyekeztünk igazságot szolgáltatni a
fejedelmi férj jellemének, kimutatva szellemi lényének
alakját, erős oldalait, valamint gyöngéit s korlátait. Nem
szükség e munkát még egyszer elől kezdenünk. Elég annyit
mondanunk, hogy az ország, a mely elején meg nem értette,
kezdte mind jobban és jobban elismerni valódi becsét. Még
azok is, a kik távolról sem hiszik, hogy politikai befolyása
mindig jó hatással lett volna, készséggel előismerik, hogy
társadalmi és erkölcsi irányadása olyan volt, a minő csak
is a nemes és tiszta élet példája nyomán származhatik.
Róla teljes-igazán el lehet mondaní az általa hangoztatott
classicus szavakat: »nihil unquam insolens neque glorio-
sum exiit.«

Valamint, előbb, rámutatánk arra a hatásra, a melyet
a fejedelmi férj nézetei Anglia megállapodásaira, az ame-
rikai polgár-háború első időszakában, gyakoroltak, talán,
helyén lesz itt néhány tételt idézni a már említett kitünő
amerikai történetirótól, Dr. Drapertől, a melyekben róla
szól. »Volt Angliában egy messze tekintő férfiú,« mondja
Dr. Draper, »a ki belátta, hogy a jövő nagy érdekeinek
sokkal jobb szolgálatot tenne az őszinte barátság Ameriká-
val, mint Európa mulékony szövetségei. Ő fölismerte a faj
kötelékeit. Az ő bölcs tanácsai szilárdíták meg az uralko-
dót abban az elhatározásában, hogy a Trent kérdése
tisztességes és békés megoldást nyerjen. Ha a királyság e
legmagasabban szárnyaló szellemének óhaját teljesebben
betölték vala, Lord Palmerston kormányzata nem borí-
totta volna az angol-szász faj jövőjére azt a végzetes ár-
nyat.« Lehet, hogy Dr. Draper igazságtalan volt Lord

Palmerston irányában; de a fejedelmi férj iránt csak is igazságos vala.

A Trent fölötti vizsály után Anglia és az Egyesült Államok közötti viszony feszültté, majdnem ellenségessé változott. Nem tehetünk róla, de azt kell tartanunk, hogy az angol kormány magatartása e vita rendjén, az erő ama fölösleges mutogatása, a mi úgy tünt föl, mint, mikor pisztolyt szegeznek egy olyan fél homlokának, a kit már az érvelés is meggyőzött, jórészt arra szolgált, hogy az elkeseredést még inkább fokozza. Alig ért, azonban, véget a Trent miatti versengés, Lord Russell és Mr. Adams már is a még hosszabbra nyult és még komolyabb vitába bonyolódtak a Déli szövetség kalózkodásai fölött.

A Déli szövetség kalózkodásainak története a Savannah nevű kis hajónak, Charleston kikötőjéből, 1861. júniusában történt, kilopózkodásával kezdődött. Egy darabig ott vitorlázgatott kalózképen a vizeken s tett is némi kárt az Éjszaki államok hajóiban. A Sumter szerepléséről már többet lehet beszélni. Semmes kapitány vezénylete alatt állott, a ki utóbb hirre tett szert s hajójával, míg teheté, többecske kárt okozott. Egy darabig a Nashville és a Petrel is elég ismeretesek valának. Ezek, azonban, csak kiseded hajók valának s mindketten csak rövidke pályára tekinthettek vissza. Az első kalózhajó, a mely valóban félelmetessé vált Éjszak hajózására nézve, a történet előbbi szakában Oreto nevű hajó vala, de, a mely utóbb Florida nevére vált ismeretesebbé. Ez három hónap alatt tizenöt hajót fogott el. Ezek közül tizenhármát fölperzselt, a más kettőt pedig a déliek kormánya kalóz hajóvá alakította át. A Floridát Birkenheadban építették, mint mondatott, az olasz kormány

használatára. Merseyből, föl nem tartóztatva és minden nehézség nélkül, indult el, noha az amerikai követ figyelmeztette az angol kormányt tulajdonképeni rendeltetésére. Nagy Britannia, ettől az időtől kezdve, azzá vált, a mit egy amerikai író, minden túlhajtás nélkül »a Déli szövetkezet tengerészeti hadmiveleti alapjának« nevez. A mily rohamosan a hajó-építők csak ácsolni tudtak, a brit hajó-gyárakban oly gyorsan építették a Déli szövetkezet számára a kalóz hajóhadat. Mr. Gladstone azt mondá egyik beszédében, a melyhez, később, sok mindenféle megjegyzést fűztek, hogy Davis Jefferson hajóhadat teremtett. Ez a mondás, legalább szó szerint, nem volt igaz. A hajóhadat az angol hajóépítők teremtették. Mr. Davis épen csak a megrendelő és a fizető vala. Az Egyesült-Államokra nézve csupán hét kalóz hajó volt félelmetes s ezek közül ötöt brit hajó-gyárakban ácsolának. Ebbe a jegyzékbe, pedig, egyáltalán nem foglaltuk bele a valóságos hadi hajókat, azokat az ostromló és pánczélos szörnyeket, a melyeket a brit munka szolgáltatott a Déli szövetkezet kormányának. Itt, csak is a kalóz hajókról beszélünk.

Ezek között a kalóz hajók között valamennyinél hiresebb az Alabama volt. Ennek a hajónak jutott osztályrészébe, hogy alkalmat szolgáltatott a nemzetközi jog egy új törvényének létrejövetelére. Sorsa majdnem az leve, hogy Angliát és az Egyesült-Államokat háborúba bonyolítsa. Az Alabamát egyenesen és nyíltan a Déli szövetkezet számára építették a Mersey egyik hajó-gyárában. Építését a Laird-ház vállalta magára, a hajó-építő üzlet e legjelentékenyebb telepe, melynek korábbi feje Birkenhead küldöttjeként ült a képviselőházban. A hajó neve, az építés alatt, »290« vala; mihelyt, azonban, kibocsátották a ten-

gerre, azonnal föl vonta a Déli szövetházat lobogóját és Semmes kapitány, a Sumter előbbi parancsnoka, megjelent földézetén a Déli szövetházat teljes egyenruhájában s a hajó föl vette az Alabama nevet. Az Alabama, pályafutása alatt, majdnem hetven éjszaki hajót foglalt le. Mindig ugyanazt az eljárást követte. Föl vonta a brit lobogót s így csalta lépre áldozatát, míg közelébe ért; aztán, kitűzte a szövetházat színeit és rácsapott zsákmányára. Ha nem volt épen valami külön szüksége az így elfoglalt hajókra, valamennyit fölégeté. A lángban álló hajó-roncs némelykor újabb áldozatot is csalt közelébe. Egy-egy amerikai hajóskapitány éjjelenként meglátta távolból, hogy egy égő hajó lángjai pirosítják a tengert. Segítségére sietett s ha elég közel érkezett: az Alabama, mely ott a közelben leste jöttét, oldalába röpíté ágyúgolyóit, kitűzte lobogóját s foglyul ejté. Egy amerikai hajóskapitány keserűen panaszkodott, hogy a láng, mely az előtt minden hajós számára, a ki meglátta a hullámok fölött, hívó jelül szolgált, hogy siessen a mentésre, ettől kezdve arra figyelmezteté a tengerészt, hogy álljon meg és nehogy az égő hajó felé közeledjék. Az Alabamát és kapitányát Angliában, természetesen, fölöttébb dicsőítették. Semmes kapitányt úgy ünnepelték, mintha hőstettei második Cochrane-t, avagy Kanarist csináltak volna belőle. De harcolni nem igen sokat harcolt az Alabama; olyan kereskedő hajók zsákmányul ejtésére indult, a melyek nem szállhattak vele szembe. Csak akkor támadott, mikor látta, hogy fölszólítására a rögtönös meghódolás lesz a válasz. Tudtunkra csak is kétszer volt tűzben. Először a Hatteras ellenében, de ez egy kis kikötő-zároló hajó lévén, oly rövidke ágyúsort tudott az Alabamának fordítani, hogy egy negyed-

óra alatt el volt sülyesztve. Második összeütközése az Egyesült-Államok Kearsarge nevű hadi hajójával volt, a melynek nagysága és felszerelése körülbelől egyenlő volt az övével. A harc a francia partoknál, Cherbourghoz közel, folyt le és az Alabama pályájának egy óra alatt vége volt. A szövetséget rablója teljesen szétromboltatott s elsülyedt. Semmes kapitányt egy angol gőzös mentette meg s szállította Angliába, hogy egy darab időre a nap hőségé válják, azután, pedig, elfelejtsék. Az Alabama kalózzáratai majdnem két esztendeig tartottak. Ez idő alatt sikerült neki leszorítania az amerikai kereskedést a tenger-ről. Kalózkodásának későbbi napjai nem sok eredménnyel jártak, mert az amerikai hajó-tulajdonosok jobbnak látták hajóikat a kikötőben tartani.

Mindez, azonban, azt lehet mondani, csak is természetes járuléka volt a hadviselésnek. Amerika nem törölte vala el a kalózkodást és, ha az Éjszaki államoknak egy olyan vakmerő és sovár kalóztól, mint Semmes kapitány, sokat kelle szenvedniök, e fölött mind hiába panaszkodtak. Ha az Alabamát nem tudták nyakon csipni és ártalmatlanná tenni, szerencsétlenségöknek, vagy saját hibájoknak tulajdoníthatták. Ami fölött az Egyesült-Államok panaszkodának, valami egészen egyéb volt. Az volt az ő panaszuk, hogy az Alabama valóságos angol hajó vala. Angol hajó-gyárban angol építők ácsolák; legénysége túlnyomó részben angolokból állt; ágyúi angolok valának és angolok a tűzérei; emezek közül sokan a királyi tengerészeti tartaléknak voltak tagjai és valósággal az angol kormány zsoldjában állottak; angol lobogó alatt hajóztak, angol kikötőkben üdvözölték őket s hajójok soha sem vonúlt be, még csak nem is vetett egyetlen pillantást is, valamely

szövetkezeti kikötőbe. Mint Mr. Forster magát igen világosan és élesen kifejezte: angol hajó-építők ácsolák és legénysége angol tengerészekből állt; angol lobogó alatt pusztította el a zsákmányul ejtett hajókat s ezért járó díját angol tőkepénzesektől kölcsönvett pénzből kapta ki.

Mr. Adams az angol kormányt jó idején figyelmeztette, hogy az Alabama munkában van a Laird-ház hajó-gyárában és hogy a déli kormány rendeletére készül. Lord Russell bizonyítékokat kért. Mr. Adams előadta azokat az adatokat, a melyek, fölfogása szerint, elégséges bizonyságok valának arra, hogy indokolják a hajó visszatartását a további vizsgálat idejére. Mr. Adams egy kitűnő angol törvénytudónak, a mostani Collier Robert Sirnek, véleményét is megküldé Lord Russellnek. Ez a vélemény azt állította, hogy a liverpooli vámhivatalnak le kell a hajót tartóztatnia, azt is hozzá téve, hogy, úgy látszik, nehezen lehetne élesebb megszegését fölmutatni az idegen toborzást tiltó törvénynek, ¹⁾ »a mely, ha ez alkalommal nem érvényesítik, alig ér többet a holt betűnél.« Az angol kormány még ekkor is bizonyítékokat kért. Ugy látszik, a mi kormányférfiainknak nem jutott eszébe, hogy, ha ők magok indítanának némi vizsgálatot, sokkal sikeresebben kideríthetnék a dolgot, mint egy Mr. Adams-szerű idegen teheti vala. Mr. Adams épen azt kérte, hogy indítsanak vizsgálatot a letartóztatás érdekében. Ő nem kívánta egyetlen angol törvény megsértését is; csak is oly lépések megtételét kérte, a melyeknek nyomán, aztán, Anglia törvényeit érvényesíteni lehessen. A mi részünkről kifejtett érvelés, úgy látszik, azt akarta vitatni, hogy az idegennek mindaddig

¹⁾ The Foreign Enlistment Act.

nincs a mi törvényeink pártfogásához joga, míg olyan adatot nem bír fölmutatni, a mi azt a törvényes meggyőződést tudja megállapítani, hogy méltó a pártfogásra azokkal szemben, a kiknek ellenében föllépett. Jobban nem tudjuk jellemezni ezt az egész tárgyalást, mint, ha azt mondjuk, hogy olyan formán esett, mint, ha Mr. Adams megbízható jelentést tett volna, hogy meggyilkolására összeesküvést forraltak, meg is nevezve az egyéneket, a kik ellen a vádat emelés vizsgálatot és védelmet kért volna a kormánytól; a kormány, pedig, azt felelte volna, hogy valamíg kézzel fogható adatot nem szolgáltat a vádlott tetten kapására nézve, a mi rendőrségünknek nem kötelessége a közbelépés.

Legelőbb is állapítsunk meg egy egyszerű tényt. Sohasemki a leghalványabb kételyt sem forgatta elméjében arra nézve, hogy a birkenheadi hajógyárban készülő hajónak mi a rendeltetése. Nem is próbáltak a dologból titkot csinálni. Hirlapi cikkek beszélték el a déli szövetkezet kalóz hajójának készítését, a mint a munka fokanként előrehaladt, mintha valamely brit hajó épült volna a Mr. Laird gyárában. Soha kérdés sem merült föl az iránt, hogy mire készül. Nyíltan és mindenki szeme láttára a Déli-szövetkezet használatára építé a Laird-ház. Lairdek épen úgy építék, mint akármi-féle hajót is építettek volna. Az a gyár, bizony, sem akkor, sem máskor nem csinált titkot az ilyes dologból. Akármi-féle technical nehézségek jöttek legyen is közbe, annyi bizonyos, hogy a kormány körében semmi komolyabb aggodalom föl nem merült arra nézve, hogy a fölmerült halasztásokat, talán, valamely közbeszólásra kellessék fölhasználnia. Lord Russell, a végén, a korona ügyészének is kikérte véleményét. A dolog sürgőssé vált; a hajó majdnem egészen kész volt a tengerre bocsátás számára. Mintha minden ellenünk eskü-

dött volna. A korona ügyésze, éppen akkor, meg talált betegedni s a dolog ismét halasztást szenvedett. A végén, aztán, megadta véleményét, hogy a hajót le kell tartóztatni. A vélemény éppen akkorra érkezett, hogy már elkészett. Az *Alabama* már tengerre szállt; majdnem két évre terjedt hajó-járatai megkezdődtek. Romboló pályájára indultát az angol rokonszenvezők éljenei és az új hajót dicsőítő angol hírlapok lelkesült dicsőénekei kísérték. Minden szerencsétlenséget, mely valamely amerikai kereskedőt ért, Angliában öröm-ujjongatással fogadtak. Midőn Mr. Bright e kérdést a képviselőházban szóba hozta, Mr. Laird kijelenté, hogy inkább tizenkét *Alabama* építőjeként emlegessék nevét, mintsem, hogy olyan ember legyen, mint Mr. Bright, a ki osztályt osztály ellen uszít, és a Ház többsége úgy megéljenzte, hogy csak úgy visszhangzott. Lord Palmerston kereken kijelenté, hogy Angliában nem szoktuk a törvényeket minden idegen állam kedvéért változtatgatni, a mely nyilatkozat éppen illetett annak szájába, a ki szerzője vala az összeesküvésekről szóló halvaszületett törvényjavaslatnak, a mely a francia császár kiengesztelésére készült vala.

A Déli szövetség által megrendelt hajók építése még nyiltabban kezdett folyni mint valaha. A legrettenetesebb fajta két ostrom-hajó épült s volt 1863-ban éppen vízre bocsátandó, avval a rendeltetéssel, hogy erőhatalommal fölszabadítsák a déli kikötőket a zárlat alól, szétrombolván a körülzároló hajókat. Mr. Adams mind jobban sürgette Lord Russellt és, pedig, sokáig hasztalan, hogy tegyen valamit a hajók eltávozásának meggátolására. Lord Russell elején abban a nézetben volt, hogy a brit kormány semmiképen sem léphet közbe. Mr. Adams sürgetett és tiltakozott s nagy soká azt a feleletet kapta, hogy a kérdést »épen most vette ő

Felsége kormánya komoly megfontolás alá. « A végén, aztán, szeptember 5-dikén, Mr. Adams megint írt Lord Russellnek és tudtára adta, hogy az egyik pánczélos hajó azon a ponton van, hogy elhagyja a királyságot és készül az Egyesült-Államok elleni ellenséges útjára, hozzátéve, hogy »részemről fölösleges volna külön kiemelnem Lordságod előtt, hogy ez maga a háború«. Szeptember 8-dikán, aztán, Mr. Adams a következő sorokat kapta: »Lord Russell tiszteletét jelenti Mr. Adamsnak s van szerencséje értesítenie, hogy oly utasítások adattak ki, melyek a két pánczélos hajó Liverpoolból való eltávozását meg fogják akadályozni.«

Az egész sürgöny-váltás folyamán egy álláspont vala, a melyet Lord Russell mindig föntartott. Mind csak azt hangoztatta, hogy a kormány csakis a hazai törvények szerint járhat el s nem köteles e törvények semmi megváltoztatására valamely idegen állam kedvéért. Annál, már, csakugyan, semmi sem lehet magától érthetőbb, mint az a tény, hogy a kormány meg nem szegheti az ország törvényeit. E vita folyamán a törvényszékek néha olyan végzést is hoztak, mint, például, az *Alexandra* ügyében, hogy arra nincs elég bizonyíték, hogy egy hajó lefoglalását, avagy föltartóztatását igazolhatná. Hanem, azt nem szabad elfelejtenünk, hogy a mi az *Alabamát* illeti, Mr. Adams nem az angol törvények megszegését kérte, hanem a hajónak mindaddig tulajdonképeni zálogban tartását, míg a törvényes kérdést el lehet dönteni. Hanem szerepel itt még egy másik, sokkal mélyebben fekvő kérdés is, a melyre nézve Lord Russellnek, a mint látszik, egyáltalán semmi igaza sem volt. Valamely ország törvényei mindenek előtt arra valók, hogy a saját népének szolgáljanak. A nemzetnek joga van hozzá, hogy a törvényeit változtatlan föntartsa mindaddig, a med-

dig épen akarja. Arra nem köteles, hogy valamely más nemzet kedvéért, vagy érdekében megváltoztassa a maga törvényeit. Mindez nyilvánvaló. Csakhogy épen olyan nyilvánvaló az is, túlfelől, hogy az illető nemzet nem térhet ki felelőssége elől, valamely más állammal szemben, csupán annak kijelentésével, hogy: »A mi törvényeink ilyenek és ilyenek és semmi kedvünk megváltoztatásukhoz.« Ha ezek a törvények olyanok, hogy valamely idegen állam sérelme származhat belőlök, a törvényeket föntartó nemzetnek vagy kártérítést kell adnia amaz idegen államnak, vagy, pedig, a harcz mezején kell megfelelnie ennek. Csak az értelmetlenség hitetheti el magával, hogy szomszédunknak túrníe kell részünkről az igazságtalanságot, csupán annál fogva, mivel törvényeink nem szolgáltatnak nekünk eszközöket az igazságtalanság megelőzésére. Mr. Adams a legvilágosabban megmagyarázta a dolgot Lord Russellnek: »Ez maga a háború.« Más szókkal, az amerikai kormány így szólhat vala: »Ha kedved tartja, hagyhatod, hogy a dolgok ekképen folyjanak; nekünk, azonban, fel kell hívunk figyelmedet arra, hogy ez egyszerűen háború és semmi egyéb. Hadat viselsz ellenünk, vagy lehetővé tette ellenünkben a hadviselést és a képzeleti neutralitással nem fedezheted magadat. Ha fönn akarod tartani törvényeidet, úgy, a mint vannak: jól van; hanem, aztán, el kell vállalnod következményeiket is.« A csodálatra méltó tévedés, melybe Lord Palmerston és Lord Russell beleestek, az a föltevés volt, mintha saját hazai szabályaink meglétezése elégséges feleletet szolgáltatnának a szomszédaink részéről irányunkban támasztott igényekre. Tegyük föl, hogy nincs még az idegen toborzásról szóló törvényünk. Tegyük föl, hogy a Déli szövetségzet nyíltan toborzhat hadsereget és szerelhet föl hajóhadat Angliá-

ban, szabadon lengetheti itt lobogóját és indulhat a háborúba az Egyesült államok ellen s a mi kormányunk nyugton hagyná mindezek megtörténtét. Vajon, ebben az esetben, elég volna-e azt mondanunk az Egyesült államoknak: »Igazán fölöttébb sajnáljuk; nincs is kedvünkre, hogy mások a mi területünkről indulva, visznek hadat ellenetek; de, szerencsétlenségre, nincs olyan törvényünk, melylyel azt meggátolhatnók — lássad, tehát, magad, hogyan bánsz el velök?« A legköztöttebb fejű angol is, a ki a Déli szövetséget ügyével rokonszenvez, aligha aláírná az ilyenszerű mentséget, vagy, legalább, nem fogná várni, hogy az Egyesült államok elfogadják. Pedig a Lord Palmerston és Lord Russell által követett eljárás, lényegére nézve, nem különbözött ettől. Ők is épen csak azt vitatták, hogy noha kikötőinket tették az Egyesült államok elleni tengeri hadműveletek alapjává és, bizony, egyetlen alapjává, mi nem segíthetünk a dolgon; törvényeink nem olyanok, hogy szomszédainknak valamely védelmet szolgáltatathatnának. Amerikának teljesen igaza lett volna, ha azt feleli vala: »Akkor, hát, magunknak kell védelmünkről gondoskodnunk; azt nem tűrhetjük, hogy helyhatósági törvényeitek följosogítsanak arra, hogy büntetlenül vesztére és átkára lehessetek szomszédaitoknak.«

A Lord Palmerston és Lord Russell által elfoglalt álláspontot, aztán Lord Stanley, a mostani Lord Derby, nagy erélylyel és igen illő módon elhagyta, mihelyt a conservatívek léptek kormányra. Ekkor, aztán, nyíltan elismerték, hogy minden állam felelős azért, hogy milyen módon érinti honi törvényeinek hatása a szomszédok érdekeit. Nincs, azonban, épen most, miért elejébe vágnunk egy olyan vitának és megoldásának, a mely ekkor még csak a jövőben rejlett. Annyit már itt megjegyezhetünk, hogy Lord Russell

más tekintetben is tévedett. Volt alkalma igazolni, hogy az Egyesült-Államok hatáságai, egy, vagy más úton, elmulasztották annak megakadályozását, hogy az Unio seregei számára toborzás folyjon brit alattvalók között is. Tévedése pedig abban rejlett, hogy azt a dolgot úgy fogta föl, mintha a Mr. Adams által emelt panaszok visszhangja épen ez az eljárás lett volna. Van valami különbség egy kicsinyke sérelem, meg egy igen nagy sérelem között. A mi sérelmünk, melyet az által szenvedtünk, hogy néhány brit alattvalót, kéz alatt, az éjszaki hadsereg számára fölfogadtak, nem volt valami jelentékeny. Az Egyesült államok hatáságai el is ösmerték, hogy ez, bizony, nem vala helyes dolog s megígérték, hogy minden telhetőt elkövetnek megszüntetésére; s bizony, ha ez ígéretöket be nem váltották, csak Angliától függött annak megfontolása, hogy minő lépéseket kell tennie, netalán szenvedett sérelmei megtorlására? De, a mi a vitakérdés gyakorlati oldalát illette, a sérelmek fölötti panaszokat össze sem lehetett hasonlítani. Annak a szomszédnak, a ki a miatt panaszkodnék, hogy dühös kutyánk a házába rontott és összemarta gyermekeit, nagyon gyöngé egy felelet volna, ha csak azt tudnók ellene vetni, hogy a macskája a konyhánkba lopózkodott s fölnyalta a tejfölünket. Az sem épen nagyon rendes egy dolog volt, hogy Lord Russell és az ország bírása, meg a többi hatóságok, mindig csak azt hajtották, hogy a semleges állam mindkét hadviselő félnek adhat el fegyvereket s ebből kiindulva, nagy fennen azt kérdezgették, hogy ha fegyvereket igen, miért ne egy fölszerelt hajót is? Ha puskaport és lövegeket igen, miért ne egy kalóz-hajót, avagy pánczélos ostrom-hajót is? Ha többet nem is, egy feleletet minden esetre lehet ezekre a kérdésekre adni, s ez maga is elég lenne másnak hiában. Azt lehetet-

len bebizonyítani, hogy a puszkapor, meg a lövegek okoztak-e valami kárt, de azt igen is ki lehet mutatni, hogy a kalóz-hajó okozott. A vont-csővű löveget, avagy a bombát nem tudjuk céljáig kísérni, de az *Alabamát* igen. Hiába való lett volna megpróbálni annak bebizonyítását, hogy egy bizonyos mennyiségű puskaport éppen az éjszaki ezredekre sütöttek, de azt nagyon is könnyen ki lehet mutatni, hogy az *Alabama* amerikai hajókat fölperzselt és amerikai szállítmányokat elkobzott. Az amerikaiak elkeseredését éppen nem enyhítette, sem az angolok igazságtalanságának éléből semmit le nem tört annak a sürgönynek éppen e vita idején történt közzététele, a melyet az angol külügyminiszter a krimiai hadjárat kezdetén küldött Washingtonba a melyben az angol kormány annak a biztos reményének adott kifejezést, hogy az Egyesült-Államok hatóságai el fogják rendelni, nehogy valamely kalóz-hajó az orosz lobogó védelme alatt Amerikában fölszereltessék, élelemmel elláttassék avagy rakományával bebocsáttassék az Egyesült államok valamelyik kikötőjébe.

Ez a vita több éven át húzódott. Koronként belejárt szott még több másfajta vitakérdés is, mint, például, a Déli szövetség betörései Canadából az Egyesült-Államokba, később a Feni betörések az Egyesült-Államokból Canadába, továbbá a halász-jog és más ilyenszerű kérdések fölötti versengés is; de az ellentét főtárgyát mindig csak az egyetlen igazi sérelem: az *Alabama* kalózkodása szolgáltatá. Lord Russell, a végén, kereken kijelentette, hogy el nem ösmeri az angol kormány bármely szempontból való felelősségét a Déli szövetség kalóz-hajói által követett eljárásért, vagy, hogy Anglia tartoznék saját honi törvényeinek szomszédai kedvéért való megváltoztatásával. Mr. Adams, tehát, akkor, elejtette a kérdést, kijelentve azonban, hogy az ügy csak is

arra az időre van félre téve. Az Egyesült-Államoknak, épen akkor, mind a két keze tele volt dologgal, s azt, minden esetre, megtehetette, hogy várjon. A kérdés, azért, meg nem semmisült. A brit kormány, pedig, örült, hogy föl van mentve a vita folytatásától s hogy nem kell már tovább üznie az ügy különböző mozzanatait fölött Mr. Adams-szal az érvelést — abban a tetszetős hiedelemben ringatva magát, hogy többé már hallani sem fog az egésztől.

Ama diplomatiai harczot ily távol fekvő időből tekintve, nem teheti az ember, hogy ne Mr. Adamst tartsa a nyertes félnek. Államának érdekeit idegen fővárosban képviselő egyetlen követnek sem lehetett volna nehezebben megállható helyzete, sem terhesebb szerepe, mint az övé. Mr. Adams tudta jól, hogy ama társaság hangulatát, a melyben mozognia kelle, kormánya és ügye iránt ellenséges indulatok vezették. Bizony, nem könnyű feladat jutott részébe, hogy mindig türelmes tudjon maradni és, hogy mégis olyannak tanusítsa magát, hogy eljárásából ne lehessen azt következtetni, mintha az amerikai kormány akármit is el fogna tűrni. Munkába került az, mindig megőriznie az állása által követelt hideg udvariasságot, a mi, szerencsére, családjának a közélet mezején működő tagjainál hagyományos örökség vala. Néha valóságos kellemetlen helyzetbe juttaták a hivatalos közbeszólások és saját honfitársai önkéntes vállalkozásai, a kik, noha egészen járatlanok valának az angol politikai élet, meg az angol társadalmi szokások mezején, még is azt képzeltek, hogy mesterfogásaik segítségével kedvezőbb nézetekre tudják az angol közvéleményt téríteni otthoni, lejtőre jutott, hadjáratuk felől. És, a mi még ennél is rosszabb volt, úgy látszik, maga Mr. Adams is hosszabb ideig kétségbe vonta az éjszaki államok katonai

vezetőinek tehetségeit, már pedig, jól tudta, hogy az Uniót ama diplomatiái cselszövények kelepczéjéből, a melyeket a déliek ügyének javára Európában szóttek-fontak, csupán csak a hadi siker mentheti ki. Mr. Adams bebizonyította, hogy minde nehézségek között higgadt ítéllettel, önmérséklettel és méltósággal tudott végig haladni. Lord Russell távolról sem mutatta be magát ilyen kedvező színben. Néha kötekedő volt; Mr. Adams súlyos és sokat mondó kifogásai ellenében igen sokszor olyan viszonzásokkal akart volna megelégedni, a melyek az Éjszaki államok ellen olyan vádakát emeltek, hogy, még, ha teljesen alaposak lettek volna is, a latban nem igen sokat nyomtak volna. Ha Mr. Adams a miatt panaszkodott, hogy az *Alabama* az amerikai kereskedést leszorítja a tengerekről, Lord Russell majd mindig csak azzal tud felelni, hogy panaszkodni kezd a toborzások fölött, melyeket a brit alattvalók között az Unió javára folytatnak; mintha a Déli szövetkezet eljárása, midőn az Egyesült államokkal angol kikötőkből, angol hajókkal és legénységgel folytatott háborút, nem sokkal súlyosabb panaszokra adott volna okot, mint az a — már akár igaz, akár költött — história, hogy néhány amerikai ügynök Doolan Matyit, meg Macsnish Sanyit fölfogadta, hogy küzdjenek az Éjszaki államok seregében. Mr. Seward sem nagyon tüntette ki magát evvel az egész sürgöny-váltással. Ugyancsak bőven ontott ékesenszóló áradozásaiban mintha mindig kibuvó ajtókat keresgélne, a mi fölöttébb hátrányosan üt el a Mr. Adams egyenes és férfias beszédétől. Mr. Seward úgy írt, mintha azt hitte volna, hogy üres fecsegéseivel meg tudná téveszteni Mr. Adamst és Lord Russellt és az angol közvéleményt, hogy ne higgyenek egészséges, ép érzékeik tanuságtételeinek. Mr. Adams, az éjsza-

kiak sorsának legsötétebb óráiban is, szemök közé néz a tényeknek, és, bízva a jövő végkimenetelében, meg nem próbálja, hogy szemet húnyjon a jelen helyzet komoly, veszélyes voltára. Mr. Seward, pedig, úgy látszik, abban a hiedelemben ringatja magát, hogy a közönségnek port lehet a szemébe hinteni s el lehet vonni figyelmét, holmi helyén nem levő szónokias tűzijáték segítségével, a kézzelfogható valóság fölismerésétől. Akkor, a mikor Éjszak kilátásai különösen setét színben tűntek föl s a mikor minden teremtettt lény nyilván láthatta, hogy az Unió katonai ügyei oly soká minden reményt kijátszó avatatlan kezekbe valának letéve, Mr. Seward azt írja Mr. Adamsnak, hogy »Richmond elleni támadásunk egyelőre halasztást szenved«, és elég szíves azt is hozzátenni, hogy »nagyobb és jelentősebb mozzanatok, avagy harczyi tettek nem fordultak elő, mert a kormány inkább újabb hadműveletek számára kívánja gyűjteni és előkészíteni erőit, mint továbbra is újabb és fényes győzelmek által ejteni bámulatba a világot.« Az éjszakiak vezérei, való igaz, jó darab ideig bámulatba ejtették a világot, csakhogy, távolról sem fényes győzelmeik által; és az a gondolat, hogy az éjszakiak kormánya, mihelyt akarná, folytonosan csak győzelmeket arathatna, egyelőre azonban, nem kívánja igen nagyon elkápráztatni a világot sikereivel: ugyancsak szomorúan csendülhetett a Mr. Adams fülébe. Mr. Adams nagyon is jól tudta, hogy Éjszaknak minél előbb győzedelmeskednie kell, vagy pedig, szemben fogja magát találni az ellene szövetkezett Európával. Napoleon császár ugyancsak verte a vasat, hogy megnyerhesse magának társul Angliát a Déli szövetkezet elismerésére. Mr. Roebuck, egy időben, indítványt tett a képviselőházban, hogy szólíttassék föl az angol kormány, hogy határozza el

magát ez elősmerésre, Mr. Adams, pedig, ismét és ismét kifejtette, hogy ez a lépés egyebet sem jelentene, mint a háborút az Éjszaki államokkal. Mr. Adamsnak megnyugtatóására az szolgált, hogy Mr. Roebuck indítványa sorsának csak rövid napok katonai eredményeitől kelle függővé válnia. Igaza volt. Az indítvány soha sem került szavazás alá; mert még folyt fölötté a tárgyalás, midőn, egyszerre csak érkezett a hír, hogy Grant tábornok bevette Vicksburget a Mississippi mellett és, hogy Meade tábornok megverte Lee tábornokot Gettysburgnál és így véget vetett annak, hogy a Déliek betörésére még csak gondolni is lehessen. Dél londoni pártfogói és szószólói e híreket, elején, makacs hitetlenséggel fogadták. Voltak körök, a melyekben valóságos méltatlankodás tört ki a fölött, hogy ilyen híreket még csak terjeszteni is lehet. A boszankodás e kitörése természetes vala. Ez volt a hadjárat fordulópontja, noha, akkor még, nem sokan látták be. E pillanattól kezdve Délnek még csak kilátása sem volt többé. Angliában, ezután, szó sem volt a Déli szövetség elősmeréséről és a francziák császára, ettől fogva, egészen szabadon főzhette terveit és vihette ki, a mennyire birta — egyedül.

Napoleon császár, különben, ez idő szerint jó reménysegeket táplált. Azt hitte, hogy többé hírét sem fogja halani a mexicói vállalata elleni tiltakozásoknak. Ez a táborjárás elején Anglia, Francia- és Spanyolország közös vállalata volt. Bevallott célja, mint a Londonban 1861. október 31-dikén aláírt szerződés kifejezé, az volt, hogy: »biztosíttassék a mexicói kormány hatásosabb védelme a szövetkező fejedelmek alattvalóinak személyi és vagyoni érdekei számára, valamint azoknak a kötelezettségeknek betöltése is, a melyeket Mexico köztársasága ő Felségeik

irányában magára vállalt.« Mexico hosszú időn át igen rendezetlen állapotok között élt. Juarez Benedek alkotmányos kormánya hatalomra jutott ugyan, de a reactio pártja még mindig küzdött fölénye visszavivásaért, minek érdekében a guerilla-harcz bizonyos neme folyt. A Juarez-kormány, ha voltak is hibái, kilátást nyújtott arra nézve, hogy erősebb és jobb lesz, mint előzői. Mindazáltal, súlyos teherként nehezedett reá az a sok adósság, melyet elődei csináltak és az a sok bűn, mely örökségképen szakadt nyakába; mihez képest, különböző idegen államokkal, közöttük Angliával is, szerződésre lépett, lekötve a vám-jövedelmek egy bizonyos részét, a külföldi hitelezők követeléseinek kiegyenlítésére. Ez a szerződés még nem volt foganatosítva s a maga idején nem nyernek vala az idegen államok alattvalói kellő elégtételt a rajtok elkövetett igazságtalanságokért — a mely igazságtalanságokat, nagyobb részt, vagy, talán, mind is, az a kormány követte ugyan el, a melyet Juarez leszorított a hatalom polczáról, de a melyekért, a dolog természete szerint, mégis csak nekie kelle felelnie, mint a kormány örökösének. Lord Russell, a ki ez ideig, nagy türelemmel viseltetett Mexico irányában, most szintén hozzájárult a Francia- és Spanyolországgal való közös eljáráshoz, hogy Juarezt a sérelmek orvoslására kényszeríthessék. Ám, világosan megjelölte azokat a határokat is, a meddig Anglia közbelépése terjedni fog. Anglia, e szerint, kész szövetkezni a végre, hogy, ha szükség lesz rá, megszállják a mexicói vám-sorompókat s így kielégítést vegyenek az idegen igények számára. De ennél egyetlen lépéssel sem volt hajlandó tovább menni. Abba egyáltalán nem akart elegyedni, hogy a mexicói kormány letétessék és, hogy a mexicóiakra valamely európai kormányrendszer kényszerí-

tessék. A szerződés második szakasza arra kötelezte a szerződő feleket, hogy a magok számára semmi területszerzést, avagy más előnyt ne keressenek, sem a mexicói belügyekre nézve oly befolyást gyakorolni ne igyekezzenek, a mely korlátolhatná Mexico népét kormány-formája szabad megválasztásában és keresztülvitelében. A francziák császára, azonban, már előre elhatározta magában, hogy Mexicóból hűbéres monarchiaformát alakít. Elméjében már régtől fogva különböző terveket és messzevágó vágyakat forgat vala Amerikának a mexicói öböl táján fekvő részére nézve, a melyek egykoron Francziaország birtokai valának. Álmodozó szokott képzelgései során látományai voltak, melyek Francziaország befolyásának és főnhatóságának helyreállítását ígérték, valahol ott az öböl vidékein, és a déliek forradalmának kitörését úgy tekintette, mint a legkedvezőbb alkalmat, melyre rég óta vágyakozott. Az Egyesült államok ügyei, a szerződés aláírásakor, teljesen reményteleneknek látszottak s az után is sokáig semmi kilátást sem nyújtottak az Unió helyreállítására. Napoleon Lajos akkor, és még jó darab ideig, meg vala győződve, hogy a Déli államoknak sikerülni fog függetlenségök kiküzdése. Gondolkodása, úgy látszik, egy nyomon járt a Mr. Roebuckével, mely szerint »legfőlebb csak attól az egytől félhetünk, hogy Dél függetlensége nálunk nélkül talál létrejönni.« Fölöttébb örült, tehát, az alkalomnak, a melyet a mexicói szerződés nyújtott neki s már akkor, a midőn aláírta a szerződést, mely második szakasszával az említett kötelezettséget szabta rá, intézkedéseket tőn a Mexicóban megalapítandó monarchiára nézve. Ha meg merte volna kockáztatni, hogy a monarchia élére egy francia herceget állítson, valószínű, hogy azt is megtette volna; de ez igen vakmerő egy kockázat lett

volna. Miksa főherczeget, az osztrák császár testvérét, beszélte hát reá, hogy fogadja el a monarchia koronáját, a melyet Mexicoban akart létrehozni. A főherczeg tiszta, nemes jellem vala, de szelleme, nyilván, nem volt elég erős s némi habozás után csakugyan kész volt az ajánlat elfogadására.

Az expeditio, e közben, elvitorlázott. Anglia csak is egy sorhadi hajót, két fregattát és 700 tengerészt küldött. Franciaország az első ízben mintegy 2500 embert adott, de ezek számát csakhamar jelentékenyen megsaporította. Spanyolország mintegy 6000 embert állított ki, a néhai Prim marsall vezérlete alatt. A szövetségesek csakhamar kezdték belátni, hogy czéljaik nem igen férnek meg egymással. Mindenféle gyanú kelt föl Franciaország terveire nézve, noha a francia kormány-férfiak napról-napra mind erélyesebb és erélyesebb módon tiltakozának a nékiek tulajdonított czélzatok ellen, a melyek felől, azonban, csakhamar bebizonyúlt, hogy kivitelők a francziák császáranak elhatározott szándéka. A francziák által támasztott egynémely igény elvette kedvét a többi szövetségeseknek. A Jecker-féle követelések csakhamar hosszú időn át ép olyan közkeletű nevetség tárgyai valának, mint, annak idején, a Pacifico-féle igényeink. Egy svájcz kereskedő-ház, Jecker és társa, Mexico előbbi kormányának 750,000 dollárt adott kölcsön s ennek fejében a kormánytól, a mely a lehető legnagyobb szorultságban volt, tizenötmillió dollárról szóló zálog-levelet kapott. A kormány ezután rögtön megbukott s Juarez került hatalomra. M. Jecker, egész szerényen, tizenöt millió dollár kifizetését követelte. Juarez kijelentette, hogy e követelésnek nem tesz eleget. A kölcsön vett 750,000 dollárnak és öt százalékos kamatjának kifizetésére ajánlkozott

de arra nem volt hajlandó, hogy épen húsz annyi fizessen, mint a mennyi a kölcsön vala. M. Jecker, ez időben, valahogyan francia alattvalóvá lőn és a francia kormány magáévá tette az ügyét. Nyilvánvaló volt, hogy a francziák császára már elhatározta magában, hogy háború lesz. A francia kormány czélzatait, a végén, az angol és spanyol fölhatalmazottak is teljesen átlátták s Anglia és Spanyolország visszalépett a szerződéstől. Angliának, kétségen kívül, soha sem is kell vala belemennie. De, ha már egyszer belevitette magát, a legjobb, a mit tehetett, az volt, hogy a mily tisztességesen és gyorsan csak teheti vala, kivonja magát belőle. Az egész vállalatból semmi sem illet hozzá inkább, mint, hogy szakítson vele.

Franciaország császára »haladt tovább eszeveszett útján, a merre vezeté.« Mexico egy részét ellepte seregeivel. Hosszas és kétségbeesett ellenállás után bevette Pueblát; elfoglalta a fővárost s fölállította a mexicói császárságot, élén Miksa császárral. Az új császárság védelmére francia őrséget hagytak. Az Egyesült államok kormánya mindezek ellen tiltakozott időről időre. A kormány tiltakozott minden olyan szándék ellen, mintha gátolni akarná Mexico népét abban, hogy, ha jónak látja, császárságot szervezzen; de kifejtette azt is, hogy súlyos visszasságok és nehézségek származhatnak abból, ha egy idegen hatalom, mint Franciaország, állandóan megszállva tartaná az amerikai szárazföld egy részét. A Monroe-tan, ¹⁾ a melyet, mellesleg

¹⁾ Monroe Jakab, 1817—1824 között volt az Egyesült államok elnöke s ő alatta nyert kifejezést az a tétel, hogy egy európai állam sem léphet közbe Éjszak- avagy Dél-Amerikában a szabadság fejlődésének megszorítására. E tanra történt hivatkozás 1859-ben Anglia és Spanyolország befolyásának gyöngítésére való czélzattal, valamint

mondva, Canning György, nem pedig Monroe elnök állít vala föl, nem tiltja az amerikai szárazföldön a monarchia létesítését, csak is valamely európai hatalmasságnak e rendszer érvényesítése érdekében való közrehatását, vagy, pedig, az olyan államformákat, a melyek a szabadságra nézve veszélyesek lehetnének. Napoleon császár, azonban, akkor ügyet sem vetett a Monroe-tanra, nagy kedvére meg levén győződve a felől, hogy az Egyesült államok darabokra fognak tördelődni és, hogy a Déli szövetség barátja és szövetségese lesz. Az amerikai kormány tiltakozását, tehát, leplezetlen közönnnyel fogadta. Az amerikai ügyek sodra, azonban, a végén megfordult. A szövetség szétfoszlott, Richmond elesett. Az Egyesült államok ekkor ismét föleleveníték a mexicói kérdést és az amerikai kormány tudtára adta Napoleon Lajosnak, hogy a helyzet tarthatatlanná, fölöttébb tarthatatlanná válnék, ha katonáit Mexicóból vissza nem hívná. A mexicói határok irányában igen jelentékeny amerikai csapatok tettek mozdulatokat, egyik rohamos győzelmei által híressé vált tábornok vezérlete alatt. Napoleon Lajosnak nem volt mit tennie, mint visszavonulnia. A legutolsó pillanatig is mind a legalaptalanabb reményekkel kecsegtette magát. Még sokkal az után is, hogy a dolog végét mindenki tisztán látta, Napoleon azt állította egy angol parlamenti tag előtt, hogy a mexicói császárságot úgy tekinti, mint uralkodása legnagyobb alkotását.

A mexicói császárság, az utolsó francia csapatok kivonulása után, két hónapig és egy hétig állott fön. Miksa minden igyekezetét arra fordította, hogy külön hadsereget

1865-ben, a szöveg szerinti események alkalmával, a mexicói császárságot illetőleg.

szervezhessen magának, hogy védekezhessék Juarez napról-napra növekedő erejével szemben. Teljes mértékben tanúsította azt a bátorságot, a melyet fajától és saját korábbi élettörténete alapján várni lehetett. Azonban egy szerencsétlen pillanatában, s mint állítják, egy francia tiszt tanácsára hallgatva, kiadta a rendeletet, hogy a kik főnhatóságának fegyverrel szegülnek ellen, mind fejbe lövetnek. E csodálatos rendelet alapján, aztán, mexicói rendes hadsergebeli tiszteket, a kiket egy betörő európai hadsereggel szemben kifejtett és törvényes kötelességök által parancsolt ellentállásuk közben fogtak el, úgy lövöldöztek le, mint valami útonállókat. Ortega mexicói tábornok is azok között volt, kiknek e gyalázatos halállal kelle kimúlniok. Mikor aztán Juarez lett a győztes és, viszont, Miksa a fogoly: katonai törvényszék elé állították, elítélték és fejbe lőtték. Halála nagy fölindulást keltett Európában. Egész korábbi életpályáján csak is tiszteletet vívott ki magának mindenfelől s még e mexicói vállalatban is úgy tekintették, mint egy nemes áldozatot, a kit végzetesen árnítottak el. Juarez eljárása, így végeztetvén ki Miksát, rémkiáltást keltett föl egész Európában — pedig, bizony, el kell ösmernünk, hogy a szerencsétlen Miksa, ama végzetes rendelet kibocsátása által, maga vonta fejére e gyászos visszatorlást. Tiszta igazság rejlett abban az akkor tett megjegyzésben, hogy, ha csak egy tábornok, nem, pedig, Miksa főherczeg lett volna, sorsa nem kelt vala oly nagy bámulatot avagy méltatlankodást.

A francia császárság soha sem heverhette ki azt a csapást, a melyet a mexicói kudarcz által szenvedett. A császár főkép abban a reményben akarta magát a német kérdésben erősnek mutatni, hogy ez úton visszaszerzi elvesztett

prestige-et. E sorok írója Miksa bukása előtt több, mint három évvel, bírálván Napoleon Lajos terveit, megkockáztatá azt a jóslatot, hogy Mexico a második császárság Moszkvájának fog bizonyulni. Az idő nem azt tanúsította, mintha e jóslat igen vakmerő lett volna. A francia császárság a mexicói császárságot három évvel és néhány héttel élte túl. A moszkovai bevonulástól számítva a Szent-Ilona szigetére való megérkezésig három év és egy hónap telt el.

Nincs miért tovább fűznünk az amerikai polgár-háború történetét. Az Unio helyreállítása, Lincoln elnök meggyilkolása és a színes faj iránt érvényben volt igazságtalan határozmányoknak eltörlése, valamint a rabszolgaság rendszerének kötelékei alól való felszabadítása Amerika s nem Anglia történetéhez tartoznak. Hanem az *Alabama* kérdésének olyan következményei valának, a melyek kiválóan fontosak Angliára nézve s a melyeket, annak idején és helyén, el fogunk beszélni. Addig is, azonban, helyén való, a végmegoldás helyes méltatása érdekében, hogy lássuk tisztán, hogyan keletkezett e vita s milyen irányt vett Anglia közérzülete akkor, a midőn e kérdés komolyabb arányokat kezdett ölteni. Ha, aztán, a végmegoldást Angliában megalázónak találták, meg kell adnunk, hogy a kárhoztatás teljes súlyának azokra kell esnie, a kik, a közönséges kifejezés szerint, az uralkodó osztályok nevezete alá foglalhatók. Az a meggyőződésök, hogy a polgár-háborúnak az Unio fölbomlására kell vezetnie, jelentős mértékben azon a közönyösségen és érdektelenségen alapult, a melyet az angol kormány-férfiak az Egyesült államok tiltakozásai iránt hosszú időn át tanúsítottak. Az a fölfogás, hogy Éjszakkal tehetünk a mit akarunk, nagyon is leplezetlenné vált. Az Egyesült-Államoknak, akkor, bizonynyal, érezniök kellett

azt a figyelmeztetést, melyet nyertek, hogy a ki gyöngé, számba sem veszik. Nem lehet tehát csodálkozni, ha akkor azt hitték, hogy Anglia is hajlandó magáévá tenni Overreach Gyula észjárását:

Mi emberek, látván rokont, barátot,
Hogy sorsuk már reménytelen, kezét
Segélyre nem nyújtunk nekik, de ép'
Fenekre lökjük lábunkkal fejük'.

Bizonyosan nem lehet állítani, hogy a Déliek pártján állók bármely időszakban is felülhaladták volna azoknak az angoloknak a számát, a kik Éjszak és az Unio ügyét védették; de, azért, a hadjárat tartamának nagyobb része alatt, úgy látszott, hogy mégis nekik van a túlnyomó befolyásuk. Volt idő, a midőn a felületes szemlélőnek nem lehetett volna rossz néven venni, ha azt állítja vala, hogy az egész Anglia az elszakadás pártján állt. E fölfogás, igaz, a helyzet teljes félreismerésén alapult volna, de ez a félreismerés menthető, sőt természetes lesz vala. Az úgynevezett irányadó osztály túlnyomó többsége a Déliek részén volt. Az aristokratia, a hivatalos világ, a parlamenti tagok, a katonai és tengerészeti körök nagyobb része mind Délre pártolta. London club-világa Dél hathatós szószólója volt. A londoni legtekintélyesebb lapok, valamint a legnépszerűbb újságok is, nyílt pártolói valának a Déli szövetkezetnek. Londonban, egy időszakban, az Unio pártján állani, annyit tett, mint kölönczködni, kivetközni az angolságból, Yankee-nek lenni. Az ország középtájának és éjszaki felének legtöbb nagy demokrata városa, túlfelől, főkép az Unio felé hajlott. A kézművesek, az egész országban mindenütt, szintén ezek pártján voltak. Ez különösen Lancashire-ben nyi-

latkozott meglepő módon. Az Amerikából való gyapot-szállítás majdnem egészen megszűnt a háború kitörésével és e megyében a legnagyobb nyomor uralkodott. A »gyapot éhség« — és az elnevezés épen nem volt nagyítás — kitört. A mit a magán-jótekonyság tenni tudott, a mit a törvényhozás, megszavazott kölcsön-pénzek segélyével végzendő közmunkák elrendelésével, kivinni birt, hosszú időn át édeskevés volt a nyomor leküzdésére. S mégis, a lancashire-i munkások a legnyakasabbak voltak azok között, a kik minden arra célzó indítványnak ellene szegültek, hogy át kell törni a kikötők körülzárolását, vagy, hogy el kell ösmerni a Déli szövetkezetet. Mr. Cobden, Mr. Bright és az egész Manchesteri iskola, vagy legalább azok, a kik még megmaradtak közülök, mind Éjszak mellett voltak. A gondolkodó fők elég csekélyke, de annál befolyásosabb, csoportja, élőkön Mr. Mill Stuart János, ugyanez elvet vallotta és szilárdan állt az Unio pártján. De London szava, vagyis az úgynevezett társaság szava, és a fővárosi kereskedők amaz osztályainak érzülete, a melyek a társaság után éltek, mind-mind a Dél javára hangzott. Nem a liberalisok és Toryk közötti kérdéstről volt szó. A Toryk, általában, tartózkodóbbak valának, mint a szabadelvűek. A képviselőháznak nem conservativ padjairól hangzottak föl a legélesebb és legkevésbé menthető kijelentések Éjszak ügyeire nézve és az amerikai köztársaság felől. Egyik szabadelvű volt, a ki ujjongatva nyilvánította ki, hogy »a köztársasági szappan-buborék« szétpattant. Szabadelvű volt — Mr. Roebuck — a ki a legtöbb lármát csinálta a Dél segélyére való angol közbelépés érdekében. Lord Russell volt, a ki úgy tüntette föl e harczt, mint a melyben Éjszak az uralkodásért, Dél pedig a függetlenségért küzd. Mr. Gladstone volt, a ki azt mondta,

hogy a Déli szövetség elnöke, Mr. Davis Jefferson, hadse-
reget teremtett, hajóhadat teremtett, sőt, a mi mindennél
több: nemzetet teremtett. Viszont, azt is meg kell jegyez-
nünk, hogy a szabadelvűek, sőt éppen a hivatalosak között
is lehetett találni Éjszak ügyének több igen állhatatos és hő
pártolóját. Argyll herczeg igen meleg rokonszenvvvel küz-
dött érdekekben, Lewis György, Sir, pedig, hideg philoso-
phiával. Mr. Villiers Károly és Mr. Gibson Milner nyiltan
és szilárdan állták meg helyöket Éjszak részén. A conser-
vativ vezetők, általában, nagy mérsékletet tanúsítottak. Mr.
Adams 1863. júliusában, azt írta: »Az ellenzék vezérei álta-
lában nem hajlandók bármely fajta ellenünk szóló nyilat-
kozatra. Sokan közülök valósággal rokonszenveznek velünk.
De pártjok zömét ugyanazok az érzelmek lelkesítik Ame-
rika irányában, a melyek a forradalmat okozták és a melyek
1812-ben háborúba kényszerítének bennünket.« Lord Derby,
valóban kifejezte abbeli meggyőződését, hogy az Unio soha
többé helyre nem állítható, de Lord Palmerston is ugyan-
ezt tette; Mr. Disraeli tartózkodott bármely nyilatkozat
tételétől, a mely valamely éjszakit megsérthetett volna és
el nem árulta, hogy melyik párton áll. Lord Stanley okos,
értelmes és igazságos ember módjára beszélt, a ki teljesen
érti a dolgot, a miről szól. Erre nézve, azonban, szerencsét-
lenségére, némileg kivétel volt abból az osztályból, a mely-
hez tartozott. Ez osztály tagjai közül nem igen sokan mond-
hatták el magokról, hogy ismerik, a miről szó van. Legna-
gyobb részök a Times-ből és a clubok beszélgetéseiből
meríté bölcsességét. A clubokban, pedig, azt beszélték, hogy
a déliek mind derék uraságok és igen kedves ficzkók, a kik
biztosan győzni fognak, és, hogy az éjszakaiak közönséges,
üzlet után szaladgáló, boltos népség, a kik azt sem tudják,

mi fán terem a háború, nagyon gyávák s minden bizonynyal ki is kapják a magokét. Még azt a tant is hirdették, hogy az éjszakaiak voltaképen inkább a rabszolgaságot pártolják és életbe is léptetnék, ha csak bírnák, s hogy a déli részen levő szerezsen rabszolgának sokkal jobb dolga van, mint az Éjszaki államokban élő szabad szerezsennek. A kérdés földrajzi oldalához sem igen sokat értettek a clubekben. Azoknak, a kik megpróbálták annak kimutatását, hogy Éjszak-Amerika szárazföldjén nem igen könnyen lehetne két szövetkezet számára alkalmas elválasztó határt kijelölni: rendszeren azt felelték, hogy a Mississippi a legpompásabb határt szolgáltatná. Azok között, a kik akkor a legnagyobb tüzzel vitatták ezt a kérdést Londonban, egész hittétellé érlelődött az a meggyőződés, hogy a Mississippi keletről nyugatnak foly s épen s pontosan választja el az elszakadó államokat az Éjszaki államoktól. A londoni úgynevezett társaságnak természetes oktatója a *Times* vala, a *Times*, pedig, szerencsétlenségre, nagyon gyöngén volt értesülve az egész hadjárat felől. Miután Lee tábornok kísérlete, hogy Éjszak területére betörjön, megghiúsult, s miután, evvel egyidőben, Grant tábornok elfoglala Vicksburgot: azt hihette volna az ember, hogy mindenkinek, a ki általában alkalmas a vélemény-alkotásra, be kellett látnia, hogy a lázadás dagálya elérte tetőpontját s most már az apály következik; hogy Délnek, ettől a pillanattól fogva, már csak a védekezésre lehet szorítkoznia és, hogy e védelem leküzdése, a hadviselő felek segély-forrásainak méreteit tekintve, már csak az idő kérdése. Csakhogy a londoni közönséget egy egész éven át, vagy még tovább is, mindig avval hitették, hogy a déli szövetkezők diadalról-diadalra rohannak; hogy ha valahol, lát-szólag, vereséget szenvedtek is, ezt is csak magasabb rendű

politikájok hozta magával, a mit majd egy még nagyobb győzelemmel fognak megbosszulni; hogy Éjszak már ingadozik, meg van nyomorítva, kimerült; és hogy immár csak azt nem lehet bizonyosra megmondani, ha, vajon, nem fog-e Lee tábornok egyenesen Washingtonba bevonulni, hogy a Déli szövetség kormányát ott alkossa meg. A londoni társaságot, majdnem addig az óráig, a melyben Dél, vitéz és fényes önvédelmének végével, kénytelen volt vereségét bevalani s ketté tört kardját a győző lábai elé tenni, mind abban a hiedelemben ringatták, hogy a Mr. Davis hajója a siker dagadó áramának sodrával halad. Míg Richmondban mindenki szive kétségbeeséssel volt tele s belátták, hogy a meghódolás már csak napok kérdése, a Déllel rokonszenvezőket Londonban még mindig avval biztatták, hogy a Déli szövetség teljes diadalára és biztos függetlenségére bátran számíthatnak. A Times, 1864. deczember utolsó napján, még arról panaszkodott, hogy »Mr. Seward és a tömegnek hízalgő többi bölcsek még mindig azt a reménykedésöket árulják, hogy az Unió helyreállítása már legközelebb megtörténik« — e kelettől számítva, pedig, három hónapra vége volt az egész lázadásnak. Azok, a kik az ilyen hirdetéseköt olvasták és elhitték — s ezeknek száma, egész az utolsó pillanatig, legió vala — bizony, ugyancsak elképpedhettek, mikor Richmond elfoglalásának és a Lee fegyverletételének híre megérkezett. Azok, bizony, szentül hihették, hogy csakis a gonosz végzet csodálatos közbelépte fordíthatta ily egyszerre a diadalt vereségre s alkothatott a Grant és Sherman gyöngé, hitvány ujonczaiból győzedelmes sereget.

A végén aztán, a Déli államok lakói ép oly dühösek voltak ellenünk, mint az éjszakiak. A déliek azt képzelték,

hogy megcsaltuk őket. Az angolok úgynevezett társaságának értelmetlen nyilatkozatait ők is az angol államférfiak és közvélemény kifejezésének tartották. Helyén van itt határozottan kijelentenünk, hogy az angol kormánynak soha egy pillanatra sem jutott eszébe, hogy a francziák császárnak sugallata szerint járjon el és elősmerje a Déli szövetséget. Lord Palmerston hallani sem akart felőle, sem Lord Russell. Hogy mi történt volna akkor, ha a déliek sikerei még egy évig tartottak volna, most már fölösleges volna találgatnunk; de a kormány, egész a fordulópont elérkeztéig, nem változott, a fordulat bekövetkezte után pedig a változás nem tartozott e kérdésre. E nehéz idők egész folyama alatt semmit sem lehetett a kormány eljárásában hibáztatni, csak épen azt a módot, a melyen figyelembe nem vették a kalóz-hajók építése miatti tiltakozásokat. De a részrehajlatlan történet, valószínűen, az alól a vád alól is föl fogja menteni e kormányt, hogy miért érezte magát fölbátorítva e közönyösségre, a midőn számításba veszi azt az általános meggyőződést, hogy az Unió fölbomlóban van és, hogy Éjszak immár nem félelmes hatalmasság.

NEGYVENÖTÖDIK FEJEZET.

Palmerston utolsó győzelme.

A fejedelmi férj, élete véghónapjai alatt, egy Londonban tartandó második nagy nemzetközi kiállítás előkészítésével foglalkozott. Úgy volt megállapítva, hogy ezt a kiállítást 1862. május 1-sején nyissák meg s bár a fejedelmi férj rögtönös halála nagy mértékben zavarta a vállalat kilá-

tásait, még sem tarták helyesnek, hogy a megnyitást elhalasztásák. A kiállítás épületét Dél-Kensingtonben emelték, Fowke százados tervei szerint. Annyi bizonyos, hogy nem valami szép épület volt. A kristály palota ragyogó alkatát még szebbé tevő rendkívüli ékességek közül egyik sem vala a dél-kensingtoni épületen föltalálható. Az egész egy óriási, szilárd téglá-építmény vala, két hatalmas kupolával, mindkettő alakja meglepő hasonlóságot mutatva az akkori saison híres abroncsos szoknyáihoz, hogy az emberek avval mulattaták magokat, hogy az építőmester eszméjét, bizonyosan, az a vágy sugalta, hogy Eugenia császárné találmányának mintáját föntarthassa az utókor számára. A kiállítás művészeti csarnoka a festmények és szobrok nagyszerű gyűjteményét foglalta magában. A gyarmatok minden fajta küldeményeinek kiállítása igen gazdag és nagyon újdonszerű vala, mert a gyarmatbeliek, valóban, kevéssel járultak az 1851. évi kiállításhoz, a közbeesett tizenegy év alatt, pedig, a gyarmatok óriási mértékben fejlődtek. A közönség, azonban, nem valami erősen, s nagy kedvvel vett részt az 1862. évi vállalatban. Többé már senki sem táplálta azokat a mindenféle szép reményeket, a melyek álomszerűen és bájolóan repesték körül az 1851. évi tervezgetést. A béke uralmára immár senki sem gondolt, sem felőle nem beszélt. Amerikában a polgár-háború dühöngött. Európa egész szárazföldje remegett még az épen befejezett hadjárat görceitől és a még jövőendő háború intő jeleitől. Az 1862-dik évi kiállítás csak is a saját benső értékére támaszkodhatott, mint akármely közönséges mutatóvány, vagy valamely országos vásár. A költészetnek, avagy jóslásnak nem volt mit mondania felőle.

Angliára egy ideig a teljes-tökéletes tétlenség várt. A

mi a politikai törvényhozás rendszabályait illeti, mindenki tudta jól, hogy a Reform-törvényjavaslat bukása után, a mint már mondtunk is, a Lord Palmerston életében szó sem lehetett többé a reformról. Egyik választás alkalmával, a midőn Tivertonben ismét föllépett, rendes ellenfele, egy szélső radicalis mészáros, avval a kérdéssel támadta meg, hogy miért nem nyújt be újabb reform-törvényjavaslatot? A felelet jellemző vala. »Hogy miért nem nyújtunk be újabb reform-törvényjavaslatot? Mert nem vagyunk libák.« Lord Palmerston szívéből örült, hogy lerázhatta nyakáról az olyan terveket, a melyekben sem gyönyörűsége nem telt, sem bízni nem tudott és a belügyekre vonatkozó politikai előrelátás hiánya mellett, melyben szenvedett, örült, hogy a reform egész kérdése szép csöndesen eltépett a következő nemzedék számára. S talán, nem is épen meglepő, hogy egy mindenképen elfoglalt államférfiú, a kinek elméje legkivált a külügyi kérdésekre vala iskolázva, erre a következtetésre jutott, mikor a közügyek elfogulatlan bírálói is örömmel tették magokévá ezt a hitet. A Quarterly Review így szólt 1863-ban: »A reformról most már senki sem beszél. Mr. Bright is majdnem egészen megszűnt effélével kelteni föl a visszatetszést.« »Államférfiaink«, folytatá csodálatra méltó méltósággal, »tudatára ébredtek annak a ténynek, hogy a képzelt reform érdekében folytatott mozgalom, csak is magok közt való cselszövénykedés vala és, hogy a nemzet annál sokkal, sokkal több józan észszel rendelkezik, hogysem még inkább meg akarná közelíteni a tömeg uralkodását.« Lord Palmerston, ehhez képest, kedve szerint kéjelegphetett a külügyi politika iránti előszeretete kielégítésében.

Palmerston és az angol radicalis párt között mind

feszültebbé vált a viszony. Nem csak ő maga számolt le a reformmal, hanem, nyilván, hivataltársai nagyobb részét is rávette arra a közös megállapodásra, hogy többet ne is beszéljenek felőle. Igen nagy költségekkel járó politikába bocsátkozott, a melynek az volt a célja, hogy az országot biztosítsa az idegen betörés lehetősége ellenében. Nyíltan annak táplálására vetette magát, a mit ellenfelei, nem épen ok nélkül, egy másik Napoleoni betörés rémképének neveztek. Mikor Mr. Cobden e kérdés felőli vitába belevonta, Lord Palmerston olyan heves modorban szólt, hogy már majdnem sértővé vált és úgy beszélt a Francziaországgal való kereskedelmi szerződésről, mintha az egész inkább nevetségre volna méltó. Mihelyt a szavazást nevetségessé tehette, épen nem fukarkodott a gúnynyal. Ugyancsak kevés rokonszenvet tanusított az állam-egyház körén kívül álló felekezetek sérelmei irányában, a melyek közül, pedig, néhány igazán nem volt költött s elég lényeges vala. Semmiféle érdeklődést sem tanusított az Irország politikai helyzetének javítására célzó bármely javaslat iránt. Noha maga is ir földbirtokos és ir peer volt s olykor-olykor, féltréfásan, magát irföldinek nevezgette; még annyira sem lehetett vele menni, hogy bár mutasson valamelyes rokonszenvet ez ország képviselői által fölhozott valamely sérelem iránt. A bérlő-jog ügyében tett minden indítványból gúnyt űzött. »A bérlők joga«, monda egyszer, »a földbirtokosok baja« — s e mondásáért megéljeneztek a Ház mindkét felén ülő földbirtokosok s nyilván, maga is azt hitte, hogy evvel megoldotta a kérdést. Valóban, ki nem állhatott semmiféle »szempont«-ot, és az úgynevezett bölcséleti politikát teljes megvetéssel nézte le. A dolog úgy áll, hogy a Palmerston államférfiúságának azonnal vége volt, mihelyt valamely belügyi

kérdést kelle eldöntenie. Mikor maga is a belügyi kormányzat élén állt s figyelmét ez ügykör teendőire vala kénytelen fordítani, igen kitűnő közigazgatási vezetőnek bizonyult, éles tekinteténél és erélyénél fogva. De általában nem sok ügyet vetett az angol belügyekre s nem is valami sokat, vagy, talán, semmit sem értett hozzájuk. Egész gyerekes módon tájékozatlan volt sok olyan dolog körül is, a melyről föltehetjük, hogy a nyilvánosság minden közönséges férfia is tudja. Otthon is külföldön volt — vagyis, a szárazföldi politikában élt; mert már az amerikai kérdésekhez alig valamit ha értett s el egész Richmond elestének pillanatáig meg volt győződve, hogy az Unio többé soha helyre nem állhat és, hogy a különválás a legkönnyebb és legtermészetesebb megoldása az egész versengésnek. Nyugdíjt rendelt valami haszontalan és ösmeretlen fűzfa-poétának s mikor a képviselőházban szóba hozták a pártfogolás e páratlan esetét, kisült, hogy Lord Palmerston semmit sem tud az egész emberről, hanem, isten tudja hogyan, azt vette volt a fejébe, hogy amolyan Burns-szel egy sorban álló költő volna. Ha a diplomatai sürgönyökön kívül még valamit olvasott, ez olvasmányát tudományos értekezések szolgáltatták, mert a tudomány némely ága iránt fölöttébb érdeklődött, de az újkori angol irodalommal nem sokat gondolt. Az a világ, a melyben mozogni szeretett, rendesen a continens politikájáról beszélt s ebben a körben nagy fényűzés lett volna még az angol belügyekről is tudni valamit. Természetes, tehát, hogy mikor Lord Palmerstonnek semmi különösebb teendője a külügyek mezején nem akadt és figyelmét Angliára kelle fordítania, azt a gondolatot táplálta elméjében, hogy miként védhesse meg a külföldi ellenségekkel szemben. Az ellentétes szempontból, nézve ez is külügyi politika volt s őt

ez sokkal jobban érdekelte mint a reform, avagy a bérlők joga.

Azonban, nem csak Lord Palmerston és a radicalis párt, hanem Lord Palmerston és némely hivataltársa között is mutatkoztak bizonyos nézeteltérésnek jelei. A külügyi politika mezején kifejtett állandó tevékenységét kormánya egynémely tagja ép oly kancsal szemekkel nézte, mint a mennyire örültek ennek a határozottabb liberalisok. Nagy szabású erődítési tervei s készsége, a melylyel csak úgy ontotta a pénzt minden háborúra vonatkozó terv, vagy, a mi sokak szemében egyre ment ki, minden olyan messzevágó előkészület számára, a mely valamely kétes háború ellen volt intézve: sehogy sem illett össze kormánya egyik-másik tagjának hajlamaival és észjárásával. Lord Palmerstont őszintén az a nézete vezérelte eljárásában, a melyet Mr. Cobdenhez intézett egy rövid levelében így fejezett ki: »az ember viaskodó és veszekedő egy állat.« Meg levén győződve, hogy a harcz és verekedés az ember természetében rejlik, nem is láthatott az angol államférfiú számára illőbb feladatot, mint, hogy ez országot mindig abban az állapotban tartja, hogy akárki lehető támadásának ellenállhasson. Ebben a tekintetben majdnem teljesen elütött legalább két legjelentősebb hivataltársától: Mr. Gladstone-tól és Lewis Cornewall György Sirtől. Mr. Ashley Evelyn »Lord Palmerston élete« című könyvében néhány érdekes levelet tett közzé, melyet Lord Palmerston s az imént nevezett államférfiak ez általános kérdés fölött váltottak. Palmerston, 1860. november 22-dikén írva Lewis György Sirknek s Lewis némely állítása ellen érvelve, annak a reményének ad kifejezést, hogy az egész »csak közkeletű paradox vala, nem pedig valamely megfontolás után elfogadott elmé-

let.« Arról van itt szó, hogy Lewis eltért attól a tételtől, hogy a politikában jobb a megelőzés, mint az orvoslás. Mindenki tisztában van a felől, hogy milyen megelőzés az, a mely biztonságot szolgáltat a hadviselés veszélyei ellenében; Lord Palmerston, tehát, avval folytatja levelét, hogy kimutatja, miként és hányszor előzte meg valósággal a háborút az angol kormány az által, hogy idején erélyes rendszabályokat alkalmazott. Lewis így okoskodott: »ha a veszedelem bizonyos és közelfekvő s a diplomatia útján elhárítható, akkor, kétségen kívül, jobb a megelőzés, mint az utólagos orvoslás; de »ha a veszély távol fekvő és bizonytalan, akkor, azt hiszem, sokkal jobb, ha nem folyamodik az ember olyan megelőző rendszabályokhoz, a melyek közelfekvő és bizonyos bajt rejtenek magokban.« A vita célja még tisztábban van Lewis levelének végtételében kifejezve: »Úgy nézem, hogy külügyi viszonyaink igen nagyszabásúak ahhoz, hogy részünkről eszélyes dolog volna rendszeresen intézkednünk minden elképzelhető veszélylyel szemben; ha pedig az intézkedések nem rendszeresek, annyi, mint, ha semmit sem tettünk volna.« Lord Palmerston, továbbá, 1862. április 29-dikén ír Mr. Gladstone-nek, ennek épen akkor Manchesterben tartott beszédéről, a melyben, mint Lord Palmerston kifejezi magát, Mr. Gladstone, úgy látszik, »szemrehányást tesz a nemzet zömének, a miért, az Ön állítása szerint, ráerőszakolta a parlementre és a kormányra a kiadások ama tetemes összegét, a melyről, ez idő szerint, gondoskodnunk kell.« Palmerston nem »egészen ösmeri el«, mint Mr. Gladstone, »hogy e tény főnforogna;« »de megengedve is az Ön állítását, úgy tetszik nekem, hogy ez inkább bizonyítaná a nemzet kiváló erejét, mintsem, hogy hibáztatást érdemelne.« Lord Palmerston tovább menve

érvelésében, azt állítja, hogy a nemzet, mennyire távol állt attól, a mivel Cobden vádolja vala, hogy t. i. »a vad réműlettől hajtvá, hanyatt-homlok a szélsőségekbe rohant volna«, hogy, éppen ellenkezőleg, egyszerűen fölserkent érzéketlenségéből s lerázta magáról »mind a kormányzottak, mind a kormányzók istenverte vakságát, melylyel nem tudták látni azt a különbséget, a mely az ország védereje és a más hatalmasságok által megszerzett és folyton gyarapított támadó erők között fönforog.« »A csatorna túlsó partján egy olyan nemzettel van dolgunk, a mely, akármit mondjanak is, minket, mint nemzetet, szíve fenekéből gyűlöl s akármely áldozatra is kész lenne, csak minél mélyebben alázhatná meg Angliát. Természetes is, hogy ennek éppen így kelle történnie. Az a nemzet kiváló mértékben hiú és szenvedélye a hadi dicsőség. Soha el nem felejtheti, sem meg nem bocsáthatja Abukirt, Trafalgart, a spanyol örökösödési háborút, Waterloo és Szent Ilonát... És ennek a szomszéd nemzetnek élén, a mely semmit sem szeretne jobban, mint, hogy Anglia a visszatorlás csapását szenvedje, íme, ott látunk egy eszes, tevékeny, ravasz, bizalmaskodó, de mindig terveket kovácsoló uralkodót; és látjuk azt is, hogy ez az uralkodó olyan hadsereget tart, a mely, tartalékát is számítva, hatszornál is nagyobb, mint két szigetünkön tartott rendes katonaságunk összege s a ki, ugyanakkor, mindent elkövet, hogy olyan hajóhadat teremtsen, a mely, ha nem is erősebb, de legalább is akkora legyen, mint a mienk. Adj, már most, valami okot neki a viszályra, a mit bármely idegen hatalmasság akármikor is találhat, vagy szerezhethet, ha akarja; tedd úrrá a csatorna fölött, a mit a tengerészeti állandó avagy időszakos fölény útján bármikor is megszerezhet magának — és akkor, számítsd ki magadnak, ha tudod, mert

az én eszem erre nem elég erős, mindazokat a végzetes következéseket, a melyek ebből a brit nemzetre nézve származhatnak és azokat, a melyek egy száz-, vagy kétszázezer emberből álló megszálló sereg nyomában járhatnak. Valóban, ilyen egy katastrophával szemben még a száraz és tengeri hadsereg jelentékeny évi kiadásai is takarékos egy biztosításnak mondhatók.« Az olvasó itt, talán, visszaemlékezik Demosthenes egyik leghatásosabb érvelésére: »Fontold meg, mondja, hogy az országnak egy idegen ellenség által csak néhány napra terjedő megszállása is mit jelentene s akkor mondd meg, ha vajon, csupán a takarékoság szempontjából is, nem sokkal jobb lenne-e az akkori kiadások java részét arra fordítanunk, hogy egy ilyen szerencsétlenséget elháríthassunk magunktól.« E két okoskodás czélzata és alkalmazása közt, azonban, nagy a különbség. Demosthenes úgy tünteti föl a dolgot, mint a mely, az ő szempontjából immár bizonyos. Ő olyan veszedelemről beszél, a mely az ajtó előtt áll; olyan ellenségről, a melylyel egyik, vagy másik módon, szembe kell nézni s épen ezért, a rögtönös támadó háborút ajánlja. De egészen más dolog, ha az ember óriási kiadások megtételét azon az alapon javasolja, hogy valaki, a ki ez idő szerint a legbékésebb czélzatai felől biztosít, valamikor ellenségeddé válhat és, talán, megtámadhat. Az ilyen esetben legelőször is az a megfontolandó, ha vajon a veszedelem csakugyan valódi-e, és valószínűen fenyeget-e, avagy, pedig, csak épen képzeleti-e? Igaz, az előrelátó nemzet még a gondolható veszedelem ellenében is elővigyázó lesz; de nem valami nagy okosságot tanúsítana, a ki az ilyen veszedelem elleni óvakodásból annyit költene, mint a mennyire akkor volna szükség, ha valósággal az ajtó előtt álló ellenséggel kellene beszélnie. Az egész kérdést az

összehasonlítás és a viszony meghatározása dönti el. Mint Lewis György, Sir, kifejezi magát: egy olyan nemzetnek, a milyen az angol, lehetetlen, hogy minden képzelhető veszély ellenében biztosítsa magát. Semmi kétség, Franciaország ránk törhet Boulogne, vagy Cherbourg felől. De az Egyesült-Államok, ugyanakkor, megtámadhatnak bennünket Canadában. Oroszország megostromolhatja, mint egyszer forgatta is eszében, Ausztráliai birtokainkat, avagy ránk csaphat Ázsiában. Németország szövetséget köthet Oroszországgal; Ausztria, ugyanakkor, kezet foghat Franciaországgal. Mindez megtörténhetik; és megeshetik, hogy mindez ugyanabban az időben omlik reánk. De, ugyan, hogyan birna akármely állam is olyan seregeket tartani, a melyek biztosíthatnák az ily összefűzött komoly veszedelmek ellenében? Ennél sokkal okosabb volna arra szánunk magunkat, hogy bevárjuk míg a vész valóban fenyeget s akkor, aztán, küzdjük ki a harczt, a mint csak bírjuk. Lord Palmerston, úgy látszik, elfelejtette, hogy az Oroszország elleni hadjáratban Franciaországnak nem valami könnyű munkájába került a Palmerston által emlegetett »száz-, vagy kétszázezer ember«-nél jóval csekélyebb seregének is kiállítása; és, hogy Napoleon Lajos ugyancsak örült, a midőn időnek előtte befejezhette lombardiai hadjáratát, noha minden ütközetben ő volt a győztes. Abban is nagy mértékben tévedett Lord Palmerston, a midőn azt hitte, hogy mindezek a katonai és tengerészeti biztosítási módok szükségkép beválnak. Ha élt volna 1870-ig, látta volna, hogy valamely uralkodó éveken át következetesen fekhetik neki az óriási fegyverkezés előkészítésének, és, hogy e fegyveres erő lehet egy »kiváló mértékben hiú« nemzeté, a melynek »szenvedélye a hadi dicsőség« — és ez a fegy-

verkezés, mégis, óriási hiábanvalóságnak bizonyulhat, kitűnően, a védelmi szükség pillanatában, felőle, hogy csak olyan, mint Ariostonál a Rodomonte hídja, a mely csak arra jó, hogy tulajdonosát kimondhatatlan bukásra és romlásra vezesse. Franciaország minden erőforrását éveken át fénéig kimerítette és pedig egy olyan ember, a ki épen azt tehette, a mit akart, s mindezt arra az egyetlen célra, hogy egy mindeneknél hatalmasabb hadsereget teremthesen — és mikor e hadsereg próbája elkövetkezett, kitűnt, hogy kevéssel ért többet »a viaskodó emberek tömegénél«, a mint Bismarck herczeg magát kifejezé. Ez, bizonynyal, olyan egy tény, a melyet számításba kell vennünk akkor, a mikor óriási évi kiadásokat készülünk a hatalmas hadseregek föntartására fordítani. Mehetünk a kiadások bármely határaig s még sem lesz akkora hadseregünk, mint a mekkorára, képzeletünk szerint, szükségünk lehetne. Lord Palmerston erre, kétségen kívül, azt felelte volna, hogy ez oly kockázat, a melybe bele kell mennünk. Viszont Mr. Gladstone és Lewis György, Sir, bizonynyal, azt gondolja vala, hogy jobb lesz egy kockázattal még többet: a bizonytalan betörést is elvállalni. Ezt tartotta Peel Robert, Sir, is.

Akármi legyen is véleményünk mind-e két irányban fűzött érvelés érdemére nézve — és nagyon valószínű, hogy a döntő mozzanatot sokkal többször szolgáltatja a vérmérséklet, mint az értelem — ez a vita, bizonynyal, megvilágosítja azt a fajta ellentétet, a mely Lord Palmerston és egy-némely hivataltársa közt fokonyként kifejlett. Lord Palmerston csak kevéssel azelőtt esett vissza ismét a Franciaország iránti gyanakodás és bizalmatlanság politikájába. Meg vagyunk győződve, hogy egészen őszinte vala, és, mint e

lapok rendjén már volt is mondva, nem gondolnók, hogy eljárása valamennyire is következetlen lett volna. Lord Palmerston hosszú időn át bízott a francziák császárának egyenes lelkiségében; de a lombardiai hadjárat politikája s Szavója s Nizza erre következett bekebelezése, teljes-tökéletesen meglepetés volt számára, és midőn tapasztalta, hogy barátja, Napoleon Lajos ilyen titkokat rejtegethetett előle, lehet, hogy arra az elhatározásra jutott, hogy ő meg még fontosabbakat tud magának megtartani. Lord Palmerston Angliából bálványt csinált magának s e bálványát úgy imádta, mint egy pogány. Ha Angliáról volt szó, az elvont igazsággal nem sokat törődött. Lelkiösmérete soha sem této-vázott, mihelyt azt hitte, hogy Anglia érdekeit kell megvédeni. Ez érdekeket sem tudta máskép nézni, mint épen csak pogány szemmel. Úgy látszik, eszébe sem jutott, hogy Anglia legigazabb érdeke azt hozná magával, hogy igazságos legyen önmaga és a többi államok iránt; hogy, a mint Voltair brahminja dicsekszik magáról, legyen jó szülő és hű barát, jól nevelvén saját gyermekeit s békét igyekeztvén szerezni szomszédjai között. Palmerston eszménye az volt, hogy Anglia vigye az európai államok közt a vezér-szerepet és, hogy egyikök se rendelkezhessék még csak a látszatával is, hogy kárt okozhatna nekie.

Lord Palmerstonnak a külügyek iránti hajlama ez idő szerint bő alkalmat nyert a kielégítésre. Angliának a maga körében is voltak némi elintézendő bajai. Új-Zelandban komoly lázadás tört ki. A Waikatok törzse, mely az éjszaki szigeten, Aucklandhez közel lakott, mozogni kezdett a gyarmatosok ellen, a mi csakhamar a benszülött Maorik általános föllázadására vezetett. A Maorik igen értelmes egy faj s nagyon ügyesek mind a harcban, mind a békében.

A gyarmat kormányzója, Grey György, Sir, azelőtt kevés-sel a legmelegebb elismerő jelentést tőn ipari tehetségeik és szellemi nevelkedés utáni vágyakozásuk felől. Ismerik az írás bizonyos nemét, mind, vagy legalább majd mind, tudnak írni és olvasni; sokan közülök valódi szónokok s megfélemtős diplomatiai ügyességet tudnak kifejteni. E fölkelés alkal-mával oly kitűnően harczoltak, hogy a brit csapatok való-sággal, némileg komoly veszteséggel valának kénytelenek visszavonulni, midőn a Maorik egyik, palisadokkal körített faluját akarták bevenni. A végén, azonban, természetesen, csak ők lettek a vesztesek. Az összeütközést egy régóta folyó vita fölelevenedése idézte elő, mely a gyarmatosok, meg a szi-get benszülött lakói között támadt vala. Az egész, bizony, a régi történet volt: a gyarmatosok mindenképen terjesztetni akarták földterületeiket, a benszülöttek, pedig, igyekeztek gyorsan fogyó birtokukat megvédeni. Az események nehéz harczokat idéztek elő a parlamentben. Új-Zeland törvény-hozása törvényczikkeket alkotott, a melyek a benszülöttek földjéből mintegy kilencz millió acret foglaltak el s a gyarmati kormánynak majdnem teljes és kényétől függő hatal-mat adtak a letartóztatás és bebörtönzés elrendelésére. A kormány Londonban azt az indítványt tette, hogy nyújtsunk a gyarmatosoknak az által segélyt, hogy vállaljunk kezes-séget az általok fölveendő egy millió fontnyi kölcsönért, a mely a hadjárat kiadásaira, avagy a gyarmatosok által beszolgálta-tandó adórészletek törlesztésére fordítandó, s ez az indítvány igen éles vitát keltett az angol képviselőházban. Mr. Roebuck ezzel az alkalommal állította föl azt az ethnologiai elméletet, a melyen az érzékenyebb emberek annyira megbotránkoznak, azt az elméletet, a mely szerint valahol a »barna bőrűek« és a fehér bőrűek szemben állanak egymással, a barna bőrűek

pusztulnia kell. E tételhez, bizonyos, elég szó fér, még mint elmélethez is. Az bizonyos, a barna bőrűnek pusztulnia kell, ha a fehér bőrű, a maga jobb fegyvereivel, több értelmi erejével és bővebb segélyforrásaival, kiirtását tüzi ki céljául; s azt nagy igazán hozták föl ellene, hogy akármit értett is Mr. Roebuck egyénileg ez elmélet alatt, ilyen egy alkalommal való hangoztatásának csak az lehetett az eredménye, hogy még jobban megerősítsen egynémely gyarmatost ebben a gondolatban, a kik már amúgy is elég hajlandók valának ez elmélet érvényesítésére. De, mihelyt a barna bőrűnek teljesen szabad módja van az életre, valahol a fehér bőrű mellett, könnyű egész tisztán belátni, hogy mi lesz a biztos vége a dolognak. Mr. Roebuck mindig szerette a pontosan kimért és élesen kihegyezett elméleteket. Előterjeszteni is oly szabatosan tudta azokat, hogy igen erős és megtámadhatatlan színben tűntek föl, s mintha egészen meggyőzte volna az olyan elméket, a melyek, mint Mr. Carlyle kifejezi magát, »egy csomó formulát nyeltek el« s felülállanak az emberieskedés frázisain. Csakhogy az ilyen elméletek fejtegetése és megvitatása sokkal inkább helyén van a tudományos társulatokban, mint a parlamenti tárgyalások rendén. A barna bőrű sorsának végkimenetele nem igen segítette gyakorlati módon a képviselőházat az új-zelandi lázadást illető megállapodáshoz, mert még Mr. Roebuck sem érvként adta elő a maga elméletét annak bizonyítására, hogy minden versengés alkalmával kötelesek volnának a fehér bőrű pártját fogni, és, hogy támogatnunk kellene őt hivatásszerű foglalkozásában, melylyel barna bőrű versenytársát kipusztítja. A kormány keresztülvitte a kölcsönt biztosító törvényt, bár a ház mindkét feléről sok kifogás emeltetett ellene, avval a kijelentéssel, hogy a gyarmatosoknak,

kik oly könnyedén kapnak hajba a benszülöttekkel, előbbutóbb magoknak kell vállalkozni a saját politikájok által előidézett költségek hordozására.

Afrika Arany-partjain is bajok támadtak. Az Ashantik királyának néhány rabszolgája brit területre menekült; a Fokparti gyarmat kormányzója nem akarta kiszolgáltatni őket; 1863. tavaszán, pedig, a király fenyegető hadmozdulatokat tőn, szomszédos főnökök területére csapott, számos falujokat szétrombolván s negyven angol mérföldre közelítvén meg a mi határunkat. A kormányzó azt képzelvén, hogy az Ashantik berontanak a gyarmatba, fogta magát s a mozgalmat megelőzendő, arra szánta magát, hogy maga nyomúl be a király területére. Kiadta, tehát, a rendeletet a csapatok mozgósítására; az időszak, azonban, nagyon rosszúl volt megválasztva; ama vidék éghajlata tele volt mindenféle ragálylyal, még a keletindiai fekete csapatok sem birták ki s hullani kezdtek, mint a legyek. A megfontolatlanúl kezdett vállalatot abba kelle hagyni, a honi kormány, pedig, a rosszalásra szóló indítvány megszavazásától csak is hét főnyi többséggel menekült. A Hay János, Sir, indítványa mellett, mely az expeditiót megfontolatlanoknak és eszélytelennek bélyegezte, 226 tag szavazott és a kormány eljárását 233-an pártolták. Hosszas tárgyalásokra adtak a Japanban történetek is alkalmat. Mr. Richardsont, egy angol alattvalót, megölték a japáni angol gyarmatban és pedig egy olyan nyílt úton, a mely az angolok használatára szerződés által volt biztosítva. Ez 1862. szeptemberében történt. A gyilkosságot a Satsuma herceg néhány híve követte el, a ki azok közé a hatalmas hűbéres hercegek közé tartozott, a kik Japánban a hatalmat a rendes kormánynyal akkor valósággal megfelezték. Mind a

japán kormánytól, mind Satsuma hercegtől elégtételt követeltünk; a kormány megfizette a 100,000 fontnyi tőle kívánt összeget és bocsánatot kért. Satsuma herceget 25,000 font megfizetésére hívtuk föl és, hogy igyekezzék a tettesek megbüntetésére, a gyilkosság az ő főnhatósága alatt álló területen történvén. Satsuma, azonban, semmit sem tett és Neale ezredes, az angol *Chargé d’Affaires* Japanban, 1863-ban fölhívta Kuper tengernagyot, hogy menjen az angol hajórajjal Kagosima, Satsuma fővárosa, alá és követeljen elégtételt. Kuper tengernagy az öbölbe 1863. augusztus 11-dikén nyomult be s egy-két napi várakozás után néhány gőzös elfoglalásához fogott. Kagosima erődjei tüzelni kezdtek rá, ő pedig akkor összebombáztatta a várost s nagyobb részét porrá égette. A város, mint látszott, leginkább fából épült házakból állt, a bombáktól meggyúlt és elpusztult. A nem harczra való lakosoknak, a nőknek és gyermekeknek, szerencsére még volt elég idejük s kimenekülhettek Kagosimából, úgy, hogy élet nem nagyon sok pusztult oda. Elzt az egész eljárást igen szigoruan elkárhoztatta sok angol, a ki nem tartozott azoknak a hivatásszerű philantropistáknak soraiba, a kik szeretik néha abba a hirbe keverni Angliát, mintha itt az emberiség és a hazafiság összeférhetetlen tulajdonságok volnának s mintha egy igazi angolnak ügyet sem kellene vetnie, a japániak, maorik s több ilyen fajta népek szenvedéseire és vérére. A képviselőház, azonban, ez úttal nagy többséggel állt a kormány pártján. Meg kell jegyeznünk, hogy a kormány nem akarta igazolni Kagosima elpusztítását, hanem az esetet úgy adta elő, hogy Kuper tengernagynak kellett valamit tennie; hogy nem volt mit tennie, mikor lövöldöztek reá, mint, hogy magának is bombáznia kelle

a várost; és, hogy a város elége a vitás kérdés olyan egy véletlen körülménye volt, a melyért sem őt, sem a kormányt nem lehet felelőssé tenni. Satsuma, a végén, megadta magát, megfizette a kiszabott összeget és megígérte, hogy igazságot szolgáltat. Hanem, bizony még több gyilkosság és több bombázás is történt, a míg Japánnal csak valamennyire is maradandó megoldásra juthatánk; sőt, maga Japán is már nem messzi állt attól a forradalomtól, a mely a legrögtönösebb, legjobban szervezett s mint látszik a leg-sikeresebb vala azok között, a melyek a népek történetében ez ideig csak előfordultak.

Kormányunk, azonban, e közben sokkal veszélyesebb körülmények közé jutott, mint a milyeneket a keleti, meg déli szigetek fölötti bármely vita is nyakára hozhat vala. Lengyelországban fölöttébb komoly természetű lázadás ütött ki. Az a Strafford értelmében vett gyökeres politika idézte elő, a melyet az orosz hatóságok magokévá tettek. Az orosz kormány jól tudta, hogy Lengyelországban titkos politikai izgatás foly s arra határozta magát, hogy megelőzi a dolgot és avval fojtja el e hazafias mozgalmat, hogy a koronként ismétlődő sorozáshoz folyamodik s a városokban lakó minden olyan fiatal embert katonaságra kényszerít, a kiről csak a legtávolabbról is föltehető, hogy a mozgalomhoz szít. Ez elhatározás végrehajtásának kezdete szolgáltatá az alkalmat annak a lázadásnak kitörésére, a mely, egy időben, mintha majdnem a sikerre is számíthat vala. A fiatal emberek, ha menekülhettek, az erdőkbe vették magokat s ott fegyveres csapatokká alakulva, igen sok dolgot adtak az oroszoknak. A lázadók oly könnyűséggel és gyorsasággal tudtak szétszóródva eltűnni és ismét összecsoportosulni, hogy, bizony, nagyon is nehéz volt valami

igazi előnyt vivni ki ellenökben. Osztrák-Lengyelország határai nagyon közel valának s a fölkelők átszökhettek rajtok, megmenekülve az oroszoktól és ismét viasszaszökhettek, mikor folytatni akarták boszantó és fárasztó műveleteiket. Ausztia távolról sem viseltetett a lengyel hazafiak iránt oly ellenséges indulattal, mint akár Orosz-, akár Poroszország. Ausztia akarátja ellenére ment bele Lengyelország fölosztásába s nem is valami sok hasznot húzott belőle; és azt is tudta mindenki, hogy, ha a másik két érdekelt hatalmasság módját találta volna a lengyel nemzet helyreállításának, Ausztia, a maga részéről, nem emelt volna ellenmondást. A fölkelők némi bizalommal számítottak az osztrák hatóságok passiv támogatására és az osztrák hadsereg sok tisztjének és katonájának munkás rokonszenvére. Az osztrák határt egy ideig valóságos hadmiveleti alapjokká tevék Oroszországgal szemben. Bizonyos mértékben ugyanezt próbálták a porosz határral is; de Poroszország még sokkal inkább Oroszország befolyása alatt állt és rávétette, avagy rákényszerítettte magát egy olyan gyűlöletes egyezség kötésére Oroszországgal, a melynek alapján az orosz csapatok a porosz területen is üldözhatték a lengyel felkelőket. Ez az egyezség nagyon fölháborította egész Nyugat-Európát Poroszország ellen s jó darab ideig még nagyobb és általánosabb megbotránkozást gyűjtött az ő, mint még az Oroszország fejére is.

Kezdetől fogva nyilvánvaló volt, hogy a lengyelek a legkedvezőbb körülmények között sem bírják csak a magok erején Oroszország ellenében kiállani a harczot. Lehetett tudni előre, hogy mihelyt sarokba tudják a fölkelést szorítani, Oroszország azonnal s könnyű szerrel megtörheti. Ám, azért még sem voltak a lengyelek tervei ép olyan esze-

veszettek, mint látszott. Sőt, ellenkezőleg, sikeröknek volt némi valószínűsége. A számítás, már akár tisztán és határozottan kifejezve, akár nem, az volt, hogy a fölkelést minden áron és minden kockázattal mindaddig fönn kell tartani, valamig Európa valamelyik nagy hatalmassága rá lesz a közbelépésre vehető. Ez a fölkelés egy hatalmas dráma, egy jól kitervelt színjáték vala. Épen nem kisebbitésképen mondjuk ezt; a színjátékot őszinte és nemes czélok által lelkesített hazafiak adták elő s a lengyeleknek, valóban, más úton nem is lehetett államférfiúi politikát űzniök. Csak tartsunk ki elég hosszú időn át — ez volt a lengyelek vezetőinek erős meggyőződése — és Nyugat-Európának közbe kell lépnie. És a lengyeleknek igazuk volt e politikai számításukban, mindama későbbi események mellett is, a melyek keserves tanulságokat készítettek számukra. Volt egy idő, a midőn reménykedésök ép a megvalósulás széléhez jutott. Napoleon császár kész volt az érdekekben való föllépésre és Lord Russell aligha kevésbbé volt erre hajlandó.

A lengyel ügy igen népszerű vala Angliában. Sok olyan embernek volt ez a politikai első szerelme, a ki most ifjonti lángját érzé ereiben ismét fölgyúlva, a midőn olvasá a hősi harczok hírét Lengyelország erdeiről. Oroszországot gyűlölték; Poroszországot ekkor még jobban gyűlölték. Minden pártindulat eltűnt, mihelyt a Lengyelország iránti rokonszenv került szóba. Körülbelől épen annyi conservatív volt, mint radicalis, a ki kész lett volna támogatni a lengyelek érdekében való föllépés eszméjét. Lord Ellenborough költői és szenvedélyes ékesenszólással emelte föl szavát a Lordak házában Lengyelország mellett. Lord Shaftesbury a szemben levő padokról kárhoztatá el Orosz-

ország eljárását. Az ir katolikus épen úgy lángolt a lengyel szabadságért, mint a londoni kézműves. Angliában a legkiválóbb és legerélyesebb lengyel-barátok között foglaltak helyet Mr. Hennessy Pope, egy ir-katolikus parlamenti tag és Mr. Beales Ödön, egy londoni nagy radicalis szövetség vezére. A parlamentben a kérdést Mr. Hennessy merítette föl és sok rokonszenvet keltett föl általa. Nagy népgyűléseket is tartottak s ott ugyancsak kárhoztatták Oroszországot s fogták pártját Lengyelországnak, és pedig, nem csak a népszónokok, hanem igen magas rangú és jelentékeny felelősség alatt álló férfiak is. Ezeken a népgyűléseken, avagy a képviselőházban nem követelték, ugyan, nyíltan a hadizenetet; de azt sürgették, hogy Anglia, mint olyan hatalom, a mely a bécsi szerződést szintén aláírta, egyetértve más államokkal, hívja föl Oroszországot, hogy tartsa tiszteletben azokat a jogokat, már a milyenek valának, a melyeket ez a szerződés Lengyelország számára biztosít vala. Franciaországban általános és nagy volt a lelkesedés Lengyelország ügye iránt. Montalambert ragyogó tolla vette pártfogásába a »gyászba borúlt nemzetet.« Napoleon herczeg nagy ékesenszólással és igen nagy hatással emelte föl a francia Senatusban szavát a közbelépés igazságos és szükséges volta mellett. Ugyanily értelemben nyilatkozott Walewski gróf, maga is lengyel anya gyermeke. Napoleon császárnak nem sok biztatás kellett. Azonnal kész lett volna a közbelépésre, ha csak megnyerheti vala Angliát szövetségesül. Lord Russell annyira el is ment, hogy Ausztriával és Franciaországgal egyetértve jegyzéket irt és küldött Oroszországnak Lengyelország ügyében. A jegyzék az orosz kormány figyelmébe hat pontot ajánlott, mint Lengyelország kibékítésének vázlatát.

A hat pont a következő vala: általános kegyelem; nemzeti képviselet; a lengyel királyság lengyelek kezére bízott határozottan nemzeti kormányzása; teljes vallás-szabadság, eltöröltetvén mindama megszorítások, a melyekkel a katholicus istenitiszteletet korlátozák; a lengyel nyelvnek hivatalosként való elösmerése és a katona-állítás rendszeres módjának behozatala. Volt idő, a midőn, egy pillanatig, az volt az általános meggyőződés, hogy, ha Oroszország nem találná elfogadni ezt az ajánlott tervet, Anglia, Franciaország és Ausztria háborút indítanak kikényszerítésére. A fegyveres közbelépés gondolata ellen határozottan, talán, egyetlen párt sem nyilatkozott Angliában, kivéve a radicalisok manchesteri oskoláját; ennek tagjai közül némelyek következetesen ellenezvén bármely külügyi kérdésben való interventiót. Mások még arról is meg voltak győződve, hogy Lengyelország igen gyöngén látta el a maga nemzeti ügyeit, a mikor még módjában állt azok önálló intézése, és, hogy így, nem sokat érne a kísérlet, hogy ismét saját lábára állítsák. Ez az ellenzés, azonban, még kevesebbet nyom vala a latban, mint a mennyit a krimiai háború idején nyomott, ha a kormány arra határozta volna magát, hogy Franciaországgal kezét fogva, végrehajtja a csapást Lengyelország érdekében.

Nyugodtan tekintve vissza most ama napok eseményeire s az utánok következőkre, nem látszik, hogy ama politika eszélytelen lett volna. Lengyelország követelései közt volt sok, a mi megérdemelte mindazok rokonszenvét, a kik szeretik a szabadságot és hisznek a mivelődés haladásában. Ha ez volna a helye és ideje e kérdés fejtegetésének, nem kerülne sok fáradságba annak kimutatása, hogy a Lengyelország régi kormányrendszerében található hibák-

nak semmi közük a jelen körülményeivel; és hogy az új Lengyelországról nem lehetne inkább föltenni, hogy visszaesnék a mult hibáiba, mint egy új ir parlamentről azt, hogy meg találná tagadni a katholikusoktól a képviselet jogát. Ellenben Európa ügyeinek állandóságára nézve, bizonynyal, határozott nyereség lesz vala Lengyelországnak az orosz államrendszer teljesen külön álló és független részeként való fölelevenítése, még, ha nem lehet vala is kilátás arra, hogy valaha megint egészen független nemzetté válhassék. Ezt, talán, nem lehet vala háború nélkül kivinni; azonban, úgy látszik, nem épen egészen csak bizonytalan, hogy ez a háború elhárította volna sok más háború kényszerűségét, a melyek azóta következtek és pedig, az európai helyzet állandóságára nézve sokkal kevésbbé előnyös eredményekkel. Akár alaposak, akár alaptalanok Angliának Oroszország támadó terveit illető aggodalmai: Lengyelország független törvényhozása fölöslegessé teszi vala, hogy ez aggodalmakra valami nagy súly fektetessék. Az új Lengyelország kétségen kívül a képviselet formái szerint berendezett állam lett volna s Orosz- és Poroszország között feküdve, példája tovább terjedő hatásaiban kimaradhatatlan módon a legjótékonyabb befolyást gyakorolja vala mindkettejökre.

Csak hamar köztudomásra jutott, azonban, hogy nem lesz közbelépés. Lord Palmerston útját állta az egész tervnek. Nem, mintha rokonszenvet táplált volna Oroszország irányában. ~~Sőt~~ ellenkezőleg, 1863. február 4-dikén levelet irt Brunnow bárónak, az orosz nagykövetnek, a melyben egész kereken kimondta, hogy a lengyel fölkelést Oroszország isten által küldött méltó büntetésének tartja, miután Oroszország mindent elkövetett, hogy szomszédai birtokain

forradalmat szíthasson. Hanem Lord Palmerston ekkor már ép oly mély ellenszenvet táplált Napoleon császár iránt, mint a milyet a socialis és demokrata köztársaság bármely képviselője is szívében hordozhatott. Meg volt győződve, hogy a császár főkép abban a reményben mozgatja az egész dolgot, hogy így majd alkalmat nyerhet Poroszország Rajna-vidéki tartományainak megszállására, az alatt az ürügy alatt, hogy Poroszországot semlegességre kényszeríthesse a küzdelem alatt, avagy, hogy megbüntesse, ha Oroszország pártjára talál állani. Lehet, hogy Lord Palmerston ebben az esetben tévedett. Nem is valószínű, hogy Napoleon Lajos valaha is törte volna a fejét háborus tervekkel, avagy valamely annexio gondolatával más célzattal, mint uralkodó-házának Franciaországban népszerűvé tétele kedvéért és, talán, gondolhatta, hogy Lengyelország felszabadítása elég népszerűséget szerezne majd számára, hogy, aztán, uralkodása hátralevő idejére tartogatott más terveivel is elbánhassék ennek alapján. Lehet, hogy ez volt az igaz, de Lord Palmerston szilárdan állt. A császárnak azt a javaslatát, hogy egybehangzó jegyzéket intézzenek Poroszországhoz az Oroszországgal létesítendő megállapodásra nézve, Angliának megejtésére vetett törnek tartotta s épen ezért hallani sem akart felőle. Nem sokára kitünt, hogy Anglia elhatározta magát és nem szövetkezik semmi fegyveres közbelépés tervére s Oroszország e pillanattól fogva egészen főnhéjazóvá vált. A francziák császára nem akart, de nem is birt, egymagára föllépni, Gortschakoff herczeg, pedig, nagy simán értésére adta Lord Russellnek, hogy Anglia sokkal jobb, ha a maga dolgát végzi s nem bátorít Lengyelországban olyan mozgalmakat, a melyek egyszerűen a »cosmopolita forradalom« művei.

Lord Russell azt a felelősséget emlegette, a melyet Oroszország császára magára vállalandó, Gortschakoff herczeg, pedig, egész szárazan azt felelte, hogy a császár tisztában van magával az egész kérdésre nézve és kész minden felelősség hordozására. Ugyanakkor kezdték emlegetni, hogy Gortschakoff herczeg e diplomatai levelezés rendjén finoman azt a figyelmeztetést tette, hogy, ha az angol kormány éppen a méltatlanságot szenvedő nemzetiségek sérelmeinek jóvátételével kíván foglalkozni, e reform-törekvései érvényesítésére igen alkalmas és bőven elégséges munkát talál Irországbán. Annyi bizonyos, hogy Anglia egy kis fricskát kapott és, hogy Gortschakoff herczeg éppen azt akarta, hogy Anglia ilyenül kapja és Európa így értelmezze feleletét.

Ezután, aztán, Ausztria is szükségesnek találta határai gondosabb őrizését, hogy ne lehessen tovább Oroszország elleni hadmiveleti alapokul használni. A fölkelés, tehát, egészen csak a maga segélyforrásaira szorítottatott. Egy darabig még vitézül és kétségbeesetten tartotta magát — de a dolog vége már nem vala kétséges. Az oroszok a rend helyreállításának keresztülvitelében semmitől vissza nem riadtak. A korbács, a golyó és akasztófa teljes virágzásukat érték. Az orosz hatóságok elismerték a nőknek a férfakkal való egyenlő jogait a kancsuka, a kötél és a puskapor kiszolgáltatásához. A foglyokat nagy tömegekben küldték Szibériába. Az ország népének nemzetiségéből való kivetköztetésére s mind erkölcsi, mind physikai leigázásának keresztülvitelére egészen új módokat találtak ki. A Sebastiani marsall 1831-beli hires kijelentése, bizonyos idő multán, megint alkalmazhatóvá vált és Varsóban csend uralgott. Anglia »közbelépte« egészen olyan szolgálatot tőn Lengyelországnak, mint, mikor Don Quixotte közbe

vetette magát a gyermek javára, a kit gazdája korbácsolt. Az igaz, némi különbség volt a két eset között. Don Quixotte valósággal közbelépett s a gazda, mindaddig, míg látta, azt állította, hogy megbocsát és kegyelmes lesz, s csak, a mikor a hős már ellovagolt, kötözte meg ismét a gyermeket s korbácsolta meg még kegyetlenebb módon, mint valaha. Anglia fölszólalása ennyi kiméletet sem idézett elő. A szenvedőt épen szemünk láttára kötözték meg és korbácsolták végig, ismét és még kegyetlenebb módon, határozottan csak azért, mivel Anglia merészkedett közbeszólni, a maga semmit mondó és eredménytelen tiltakozásával. Már említettük a szabadelvűek amaz iskoláját, a melyik egyáltalában nem akart közbelépni Lengyelország, avagy bármely más nemzet, javára. Sokan, talán a legtöbben, nem fogadnák el ezt az elvet. De alig hihetjük, hogy lehessen ember, a ki ezt a politikát ne tartaná bölcsnek, férfiasnak és tiszteletre méltónak ahhoz a politikához képest, a mely közbeszólását odáig elviszi, a míg jól föl tudja a zsarnokot boszantani, de odáig már nem megy el, hogy bár a legcsekélyebb hasznára is lehessen az elnyomott nemzetnek.

Anglia e politikájának egyik következése lön az is, hogy bizonyos feszültséget idézett elő Napoleon császár és az angol kormány között. Ez a tény nem sokkal azután kitűnt, mikor Dánia és a Német szövetség között Schleswig-Holsteinra nézve a viszály kiütött. Nincs miért nagyon mélyen belebocsátkoznunk e viszály történelmi jelentőségének fejtegetésébe, a mely oly soká okozott fejtörést mind a nyelvészeknek, jogtudósoknak és régiség-buvároknak, mind, pedig, az államférfiaknak. Egykor egy nem sok tiszteletet tudó franczia azt mondá, hogy ég és föld elmulnak, de a

Schleswig-Holstein fölötti kérdés el nem múlik soha. A valóság szerint pedig, legalább a mi korunkra nézve, úgy látszik, véget ért Schleswig-Holstein kérdése. A kérdés lényege a nemzetiségek jogai s utóbbi években az örökösödési kérdés körül forgott. Schleswig-Holstein és Lauenburg Dániához csatolt fejedelemségek valának. Holstein és Lauenburg tisztán germán nemzetiségű volt s Dánia királya csak is, mint Holstein és Lauenburg hercege s majdnem ugyanazon az alapon tartá kezét rajtok, mint Anglia királyai oly hosszú időn át Hannoverát. Dánia királya, mint Holstein és Lauenburg hercege, helyet foglalt a régi Német szövetségi gyűlésen, mely üléseit Frankfurtban szokta tartani, annak a Német szövetségnek gyűlésén, a melyet a poroszok szadovai győzelme robbantott szét s a melyre Talleyrand egyszer, éles gúnynyal, azt a megjegyzést alkalmazta, hogy ne siettessék határozatait. Schleswig már egyenesebb összefüggésben állt a dán koronával; de ennek népe is túlnyomó részében, déli vidékein meg épen, germán vala s Németországban már régóta mozgalom folyt Schleswig jogai és igényei érdekében. Az egyik igény az volt, hogy Schleswig és Holstein egy kormányzati rendszerbe egyesítessék s kormányoztassék függetlenül a dán királyságtól, oly formán, hogy a dán király ez államnak csak olyan uralkodója legyen, mint a milyen királya Magyarországnak Ausztria császára. Szó sem fér hozzá, hogy a német nemzet szíve a legmélyebb érdeklődéssel viseltetett a schleswigiek és a holsteiniak sorsa iránt. Csak természetes vala, hogy egy nagy nemzet kedvetlenül nézte, hogy annyi testvérét, épen Németország tőszomszédjában, a dán király tartja kormány-pálczája alatt. Dánia mindig arra törekedett, hogy a hercezségeket minél inkább be-

olvaszthassa saját államrendszerébe. Viszont a németek mindig a legnagyobb gyanakodással tekintettek minden ily irányú mozgalomra s Dánia legártatlanabb kezdeményeiben is gonosz szándékot igyekeztek föltüntetni, állandóan a fölött panaszkodván, hogy a dán hatóságok e teuton eredetű népek nyelvét és jogait sanyargatják. Németország és Dánia igényei, igazság szerint, nem valának kiegyeztethetők. Tisztán beszélve, az ellentét Dánia és Németország között abban állt, hogy amaz dánná, emez, pedig, németté akarta a herczegségeket tenni, azokat a herczegségeket, a melyeket Dániához tisztán csak diplomatiiai és mesterséges úton létrehozott kötelék fűzött. A ki a tényekkel szembe akart nézni, láthatta, hogy a németek, előbb vagy utóbb, ki fogják céljokat vinni, és, hogy a nemzetiségi kérdés ebben az esetben is érvényesülni fog, mint annyi más esetben érvényesült.

Az egész vita, nagy hirtelen, még egy örökösödési kérdéssel is összefűződött. Dánia királya, VII. Frigyes, 1863. novemberében meghalt s utóda IX. Keresztély lön. Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburgi Frigyes herczeg igényt támasztott a Schleswig-Holstein herczegségének öröksége iránt. A néhai dán királynak, ugyanis, nem volt egyenes örököse, a ki a trónon követheti vala s az örökösödést Európa nagy hatalmasságai állapították meg 1852-ben. A londoni szerződés akkor Keresztélynek, a Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburgi herczegnek, a walesi herczegné atyjának, jogát állapította meg. E megállapodás, azonban, azon az úton jött létre, hogy rábeszéltek Augustenburg herczeget, Frigyes herczeg atyját, Holstein örökösét, Schleswig trónkövetelőjét, hogy mondjon le jogairól, most azonban, fia, Frigyes herczeg, saját magára nézve kétségbevonta e lemondás érvényes voltát. A Dánia

részéről megelőzőleg támasztott követelések, melyekkel a herczegségek német nemzetiségű alattvalóinak jogait korlátozni kívánta, nagy fölháborodást keltettek Németországban és a német államférfiak, ehhez képest, hajlandók voltak bármely trónkövetelő igényeinek pártjára állani, a mennyiben a dán királynak a herczegségekre vonatkozó örökösödési igényeit támadta meg. Poroszország ügyeit, ekkor, erős kezek intézték — az egyik leghatalmasabb férfiú kezei, a kit az újabb kor csak ismert. Von Bismarck, épen olyan nagyratörő, semmi tekintet által magát korlátoztatni nem engedő és erőszakos létére, mint Cavour, immár oly hatalmat birt érvényesíteni is, a milyennel Cavour soha sem rendelkezett. Európa közvéleménye akkor még nem ismerte vala föl ama tehetségek bámulatra méltó vegyületét, a melyek tulajdonosukat híressé tették és arra hivatottá, hogy Németország, sőt, bizony, egész Európa addig főnállt rendjét új formába öntse. A világ általános véleménye, eladdig, még nem látott egyebet Herr von Bismarckban, mint egyszerűen egy vakbuzgó reactionariust, egy faragatlan Metternichet, a veszekedés és bohóczkodás anyagából gyúrva. Ám a schleswig-holsteini kérdés ugyancsak komolylyá lett Dániára nézve, midőn Von Bismarck vette a dolgot a kezébe. Ugy látszik, hogy a legcsekélyebb ok sem támogatja azt a föltevést, hogy Bismarcknak eszeágában is lett volna Augustenburg herczeg igényeinek a támogatása. Bismarck mindig gúnyt űzött belőlök, a nélkül, hogy ebből legkisebb ~~vit~~itkot akart volna is csinálni. Semmi kétség, Bismarck elejétől fogva legvégig tisztában volt magával arra nézve, hogy a herczegségeket Poroszországhoz kell csatolni. De az Augustenburg herczeg igényei elején épen kapóra jöttek s Poroszország úgy tüntette föl a dolgot, hogy

ez igényeket elismeri és támogatja. Mindennek az lett a vége, hogy a Német-szövetségi gyűlés és a dán király sehogyan sem tudtak megegyezésre jutni; és — hogy az előzményeket rövidre fogjuk s arra térjünk, a mi egyenesen a mi történetünkre tartozik — a háború bizonyossá vált. A Német-szövetség gyűlése a hadjárat keresztülvitelét Ausztria és Poroszország kezére bízta s ezek közösen állapították meg eljárásukat. A német hadak először Holsteinba nyomultak be, a mire a szövetségi gyűlés rendelete alapján törvényes joguk volt, azután, pedig, Schleswigbe és a háború megkezdődött. Dánia, a világ egyik legkisebb és legyöngébb királysága, kénytelen volt fölvenni a keztyűt Ausztria és Poroszország egyesült hadaival. A kis dán Dávid egyszerre két Goliáhtal nézett farkasszemet.

De, hát, bolondok voltak-e a dánok, uralkodójok és kormányuk? Korántsem. Azt tudták jól, hogy egymagokban ki nem bírják a két nagy német hatalommal szemben. De számítottak Európa segélyére. Különösen számítottak Anglia segítségére. Rég ideje a fejökbe vették vala, hogy Anglia köteles őket megvédeni minden, Németország részéről jöhető, támadás ellenében. Lord Russell feles számú sürgönyben többször adott igen józan és félre nem érthető tanácsokat a dán kormánynak. Folytonosan arra figyelmeztette őket, hogy saját érdekekben jól kell bánniok német alattvalóikkal. Igen nyomatékosan kötötte a szívékre, hogy ne adjanak a németeknek és a német kormánynak alapos okot a panaszra. Soha sem helyeselt, sem biztatással nem támogatott egy olyan kezdeményt is, a mely arra célzott, hogy a német ajkúakat erőszakkal lehessen a dán rendszerbe olvasztani. Sőt, épen ellenkezőleg, több ízben épen élesen hibáztatta a dán kormányt, hogy kötelezettségeit

megszegi, vagy elhanyagolja és igen komolyan rámutatott e politika kimaradhatatlan következményeire. Egyszer-smind, azonban, azt is jelezte, hogy, ha Dánia megfogadja Anglia tanácsait, Anglia nem fogja türni sérelmeit. Annyit legalább kijelentett, hogy ha Dánia nem követi Anglia tanácsait, Anglia nem fogja segíteni, ha a németek meg találják támadni. Dánia ezt annak biztosításaképp fogta föl, hogy, ha hallgat Angliára, számíthat Anglia támogatására is s határozottan állította, hogy épen azért fogadta meg mindenekben Anglia tanácsát. Mikor látszott, hogy a harcز közeelelik, Lord Palmerston, az ülésszak végén, néhány olyan szót ejtett a képviselőházban, a melyek, úgy látszott, azt a határozott biztosítást foglalták magokban, hogy Anglia védelmére kel Dániának, ha a német hatalmasságok meg fognák támadni. Mikor, 1863. július 23-dikán, azt a kérdést intézték hozzá, hogy mit fog Anglia tenni, ha a német hatalmak föllépnek Dánia ellen, azt felelte: »Meg vagyunk győződve, legalább én meg vagyok győződve, hogy, ha erőszakos kísérlet történnék Dánia jogainak fölforgatására és függetlenségének veszélyeztetésére, azok, a kik e kísérletet mernék, látni fognák a végén, hogy nem egyedül Dániával fogják magokat szemben találni.« E szavaknak, később, azt a magyarázatot adták, hogy csak épen jóslat kifejezésére szolgáltak, jelezve Lord Palmerston egyéni hitét, mely szerint, ba Dániára találnának törni, Francia-, vagy Oroszország, vagy valamely más állam, valószínűen elég nagybélkü fogna lenni és a dánok segítségére fogna sietni. De a szavak elmondása idején senkinek eszébe sem jutott, hogy ily értelemben fogja föl. Lord Palmerston beszédének az a része, melyben e szavak előfordultak, határozottan és egyedül Anglia politikájával foglalkozott. Azt

senki sem tette föl, hogy egy angol miniszter azt hihesse, hogy a képviselőház várakozásának eleget tett, a mikor egyszerűen annak adja próbáját, hogy milyen ügyes jóslatot tud mondani más államok valószínű politikája felől. Mindenki azt képzelte, hogy Lord Palmerston az angol kormány nevében és az angol nemzet számára felel.

A dánok bizton számítottak Anglia segélyére. Nem fogadták, hát, el a föltételeket, a melyeket Németország szabni akart. Készültek a háborúra. Anglia közvéleménye nem egyhangúan pártolta Dániát. Minden hat ember közül öt azon volt, hogy Anglia azonnal rántsön kardot érdekében. A csekélyke kisebbség, minden hat ember közül öten, a kik a háború ellen nyilatkoztak ugyan, azért, mégis, rokonszenvvel voltak Dánia iránt. A közérzületnek ezt az állapotát sok mindenféle ok összehatása idézte elő. Először is, édeskevesen voltak abban a helyzetben, hogy csak valamit is tudtak volna a viszály érdeméről. Még a hivatásszerű politikusok is alig ismerték a kérdést. Az volt az általános fölfogás, hogy egyébről sincs szó, mint arról, hogy két nagy hatalom, elbizakodott, gonosz szándékkal, le akar tűpörni egy gyöngre, de hős népet. Ausztria nem volt népszerű Angliában, Poroszországot éppen gyűlölték. Sok angol azért volt reá boszús, mivel kormánya azt a szerződést kötötte Oroszországgal, a melyet már említünk s mivel reactionarius minisztere és félig despota királya volt. Sokan voltak, a kik ki nem állhatták azokat a németeket, a kikkel a Cityben és általán az üzletvilágban találkozni szoktak. Mások kellemetlen emlékeket hoztak haza poroszországi útjokból és boszantó tapasztalatokat szereztek a berlini rendőrség eljárása körében. Ezenkívül, akkor a legtöbb angol hitcikkelyképen fogadta el, hogy a poroszok nyomorúlt

ficzkók, a kik egyebet sem tudnak, mint füstölni, sört zabálni, a kik nem mernek magokhoz illő ellenféllel szállani sikra, hanem harczias hirt szerzendők, ilyen kis államocskát támadtak meg. A *Punch* egyik képében lerajzolta az ismeretes angol katonát és tengerészt, a mint a legnagyobb megvetéssel tekintenek egy osztrákot, meg egy poroszt, kijelentve, hogy az angoloktól ne várják, hogy ily ficzkókkal harczoljanak, hanem, ha szükség van rá, majd fölrúgják őket. Angliában akkor katonai hatalomnak a francia császár hadseregét tartották, a politikai éleslátást pedig, ugyanez uralkodó bölcsességében találták föl.

Az angolok közül nagyon kevesen más oknál fogva éreztek rokonszenvet Dániával. A walesi herczeg 1863. márczius 15-dikén kelt össze Alexandra herczegasszonnyal. Alexandra herczegasszony, mint már mondtuk, Dánia királyának volt a lánya. Nem volt tulajdonképen dán, csak annyiban, a mint, ha tetszik, Brazília császáráat braziliainak nevezhetjük. De családja a dán uralkodók székére jutott s ebben az értelemben ő is dán herczegasszonynya lett. Ifjúsága, szépsége, jósága, szeretetreméltó, megnyerő modora népszerűbbé tette, mint, tudtunk szerint, bármely idegen herczegasszonyt Angliában valaha. Sokan, a kiknek több belátásuk is lehetett volna, úgy fogták föl a dolgot, hogy Alexandra herczegasszony erényei és bájai, valamint az, hogy már walesi herczegasszony, bőven eléggé igazolja a dán ügy igazát s Anglia kötelességét, hogy fegyverrel keljen pártján. Nem csekély boszankodás terjedt, hát, el az országban, mikor kitünt, hogy a dánokra magokra hagyják védelmüket és hogy Anglia kezét sem nyújtja ki segítségükre.

Pedig épen oly lehetetlen, mint a milyen badarság

lett volna Angliától Dánia ügyének fegyveres támogatása. Először is, a dolog nem olyan volt, a melyet Anglia észszerűen pártolhat vala. Azok a mesterséges kötelékek, a melyek a herczegségeket Dániához fűzték, nem lehettek tartósak. Olyan korszak fölfogásának és olyan politikai rendszernek voltak az alkotásai, a melytől Anglia annyira igyekezett megszabadulni, a mennyire csak birt. A vita-kérdés sem volt olyan, a mely az angol nemzetet egyenesen érintette volna. Anglia épen csak egyik részese volt azoknak a tényezőknak, a melyek, a diplomatia intézkedései útján, összefűzték a herczegségeket és a dán királyságot. Egy pillanatban Lord Russell hajlandó lett volna a fegyveres közbelépésre is Dánia javára, ha Franciaország kész lesz vala a szövetségre Angliával, s tett is erre nézve ajánlatot a francia kormánynak. Napoleon császár elutasította a közbelépést. Sértve érezte magát, hogy Anglia visszautasította vala a vele való szövetkezést, Oroszország ellen, Lengyelország javára s most reá került a sor a visszafizetés dolgában. Aztán, az Orosz- és Lengyelország közötti kiegyeztetés diplomatiái megkísérlése után, az európai uralkodók congressusára adott ki meghívókat, a kiknek Párisban kell vala összeülniök s Európa ügyeit újan rendezniök. A kormányok, a melyekhez a meghívók intézve voltak, legnagyobb részt udvariaskodó helyesléssel válaszoltak, előre is tudva, hogy az egész dologból nem lesz semmi. Lord Russell egyáltalán hallani sem akart a congressusról s néhány igen érdekes érvet hozott föl e visszautasítás igazolására. Napoleon császár kissé sértve érezte magát Lord Russell válaszában rideg és száraz logikája által. A császár meghívója, nyilván, arra volt számítva, hogy történelmileg emlékezetes érdekű okmánynyá váljék. Olyan hangon volt

az egész tartva, a melyről Burke azt mondja, hogy »a fölfuvalkodott alázatosságé.« Cézelt szerzője korábbi szerencsétlenségére és száműzetésére s úgy mutatta be őt, mint az egyetlen európai uralkodót, a kinek arcát a balsors szelei is megbarázdálták. Csakugyan, kinos egy dolog lehetett látni, hogy ennyi ékesenszólás és fölindulás egy haszontalan állam-okiratban maradjon eltemetve. Most már a császár sora következett el, ő, hát, nem fogott kezét Angliával Dánia ügyének támogatására. Egyáltalán nem volt, hát, mit mást tenni, mint hagyni a dánokat, hogy vívják hát meg a harczukat, a hogy épen bírják. Lord Palmerston igen világosan fejté ki a kérdést egy Lord Russellhez intézett levélben. »A dolog úgy áll,« írta, »hogy igen komoly egy vállalkozás volna az egész Németországgal újrat húzni a szárazföldi harczmezőn. Ha Svédország és Dánia valósággal mellettünk állana a csatatéren, a mi 20000 emberünk sokat tehetne; de Ausztria és Poroszország kiállíthat 200,000, vagy 300,000 embert és a kisebb német államokban is szövetségesekre találna.« A hadjárat egyik későbbi szakában Lord Palmerston egész őszintén nyilatkozott Apponyi gróf, az osztrák nagykövet előtt. Kifejtette, hogy az angol kormány »különböző okoknál fogva tartózkodott a Dánia érdekében való sikraszállástól — az év szakánál fogva, hadseregünk csekély számánál fogva és annál a nagy kockázatnál fogva, a melylyel az egész Németországgal a szárazföldön való viadal járt volna.« De Lord Palmerston azt is kimelte, hogy »a mi a tengeren való hadműveleteket illeti, a helyzet egészen más lett volna. Itt mi vagyunk erősek, Németország, pedig, a gyöngye, és a német kikötők felett a Balti, az Éjszaki és az Adriai tengeren nagy mértékben uralkodunk.« Mihez képest Lord Palmerston figyel-

meztette az osztrák nagykövetet, hogy Anglia és Ausztria között összeütközésre kerülne a dolog mihelyt egy osztrák hajóraj bevonúlna a Balti tengerbe, a Dánia elleni hadműveletek támogatása kedvéért. Az osztrák nagykövet erre kifejtette, hogy kormánya nem szándékszik hajórajt küldeni a Balti tengerbe. Palmerston és Apponyi gróf e beszélgetésének nem volt hivatalos színezete s így hatása sem a háború sorsára, vagy arra a diplomatiái eljárásra, a mely az egészet végmegoldásra juttatta.

A dánok igen vitézül küzdöttek; csakhogy véghetetlen kisebbségben voltak s fegyverzetök is nyomorúlt módon hátrányban állt, hogysen hatalmas ellenfeleikkel szemben megállhattak volna. A poroszok gyútús puskái rettenetes súlylyal estek a háború mérlegébe és a dánok ellenállásra számított minden kísérlete csakhamar teljesen reménytelenné vált. A dánok mind szárazföldi területeiket, mind erődjüket elvesztették. Egy jelentéktelen tengeri ütközetet nyertek, megverve néhány osztrák hajót a német oceánon, Helgoland táján. E győzelem hírét féktelen lelkesedéssel fogadták Angliában. Mikor a képviselőházban bejelentették, az idegenek karzatán egész körben szokatlan újjongatás tört ki. Azonban a küzdelem, ekkorra már, nem is igen volt komoly háborúnak nevezhető. Az angol kormány komoly tárgyalásokat indított meg a béke érdekében, míg végre sikerült nekik rábírnia a hadviselő feleket, hogy beleegyezzenek a fegyver-szünetbe, a végre, hogy a nagyhatalmasságok conferentiát tarthassanak Londonban. A conferentiát összehívták. A herczegségek népessége, a melyek fölött, pedig, az egész viszály keletkezett, kezdte gyanítani, hogy önállóságuk iránti minden igényöket nagy valószínűség szerint egész merejében mellőzni fogják, és

hogy az egész dolog vége az lesz, hogy az egyik uralkodó alól a másik alá fognak jutni. Küldöttséget indítottak, tehát, Londonba s azt kívánták, hogy saját képviselőik is résztvehessenek a conferentián. Ez igényökkel elutasították őket. Magának annak a népnek, a melynek nemzeti léte fölött folyt a vita, tudtára adták, hogy a diplomatia nem vesz tudomást felőle. Ahhoz, hogy szavazhassanak, vagy, hogy bár meghallgattassanak ama tanácskozásokon, a melyek sorsuk fölött döntésre valának hivatottak, jogot nem nyerhetének. Beust gróf, a szász miniszter, a ki tehetségeit és erélyét később Ausztria szolgálatába bocsátotta, minden tőle telhetőt elkövetett érdekekben s a mennyi befolyása csak volt, teljesen fölhasználta igényeik képviselőit, hanem, azért, még sem tudta kivinni, hogy a conferentián elismert képviselőik helyet foglalhassanak. A conferentia tanácskozásai semmi eredményre sem vezettek. Elég különös, hogy a kiegyeztetésre czélzó minden javaslatot, a végén is, a dánok utasították vissza. Abban a helyzetben nem vagyunk, hogy tudhatnók, ha vajon még mindig tápláltak-e valami halvány reményt az iránt, hogy a háború tovább nyújtása mellett még is, tán, rávehetnék valamelyik nagyhatalmasságot az érdekekben való közbelépésre, avagy, pedig, hogy a végső kétségbeesés makacssága hatott-e rájuk? Hanem annyi bizonyos, hogy fölöttébb makacsoknak tanúsították magokat s a végső órában visszautasították azt az ajánlatot is, a melyet Lord Palmerston teljesen elfogadhatónak nyilvánított, és a conferentia véget ért. A harcz megint kitört. A megújított ellenségeskedés, azonban, csak rövid ideig tartott. Most már magok a dánok is belátták, hogy egymagok meg nem tudják földjüket védeni, és hogy segítségükre senki sem siet. A dán

kormány Dánia herczegét, Jánost, egyenesen Berlinbe küldte a béke fölötti tárgyalásra — talán már megelégték vala az idegen diplomatia közbenjárását — s a béke-föltételek csakhamar megállapíttattak. A dolog lehető legegyszerűbb volt. Dánia föladta mind azt, a miért küzd vala s kötelezte magát mindama költségek viselésére, a melyeket megfenyítése a német hatalmasságoknak okozott. A herczegségek a szövetségesek rendelkezése alá jutottak s többé hírét sem lehetett az augustenburgi örökös jogainak hallani. E trónkövetelő egyebet sem nyert, mint azt, a mit a népies kifejezés egy váll-vonásnak nevez, mikor abban fáradozott, hogy a Herr von Bismarck figyelmét a maga öröklési joga iránt támasztott igényeire fordítsa. A herczegségek fölötti tulajdonjog kérdését, pedig, megint újabb háborúnak kelle megoldania, ugyanabban az időben, a mikor a német érdekek más, sokkal jelentősebb, kérdései is eldöntésre kerültek.

Világos, hogy az angol kormány ez eljárása megtorlatlan nem maradhatott. A mi fölfogásunk szerint, ugyan, egészen igaza volt, a midőn Dánia mellett közbe nem lépett, de nem volt igaza akkor, a midőn Dániának a legcsekélyebb okot is szolgáltatva arra a hitre, hogy az érdekében való közbelépés valaha is szándoka lett volna. Az baj lett volna, ha Angliának sikerül vala Napoleon Lajos rábeszélése, hogy egyesüljön vele annak a háborúnak kiküzdésére, a mely megtartotta volna Dánia számára a herczegségeket; Angliának nem nagy dicsőségére szolgál vala, hogy miniszterei fölszólították Napoleon Lajost a szövetkezésre ilyen egy politika érdekében, és visszautasítottak. Lord Palmerston és Lord Russell javára egyáltalán semmi méltóságot sem tudunk találni, mihelyt azért éri őket a hi-

báztatás, hogy miért játszták ez ügyben azt a szerepet, a melyet játszottak. Angliára szégyent hozott volna, ha rá tudja vala kényszeríteni a hercegségeket, hogy alá vessék magokat Dániának, ha, ugyan, általán föl lehetne tenni, hogy a kérdés hosszúra nyúlt lebonyolódása rendjén ez lehetséges lett volna. Az angol minisztereken, azonban, nem mult, hogy ez meg nem történt. Ők megtették volna, ha csak birták volna. Meg is adták Európának a teljes bizonyítékot, mind arra nézve, hogy nem akarják, mind arra nézve, hogy nem birják. Ily körülmények között, aztán, várni sem lehetett, hogy a kormány politikai ellenfelei a támadás ily kínálkozó alkalmát elszalasztásák. A parliament mindkét házában bejelentették, tehát, hogy rosszalásra szóló indítványt fognak a kormány ellen benyújtani. Lord Malmesbury, Lord Derby távol levén, a Lordak házában megtette az erre czélzó indítványt, a mi, kilencz szótöbbséggel keresztül is ment. A kormány erre nem sokat adott, mert a Lordak többsége mindig Tory-párti szokott lenni. A mint Lord Palmerston magát egy korábbi alkalommal kifejezé, a kormány, már hivatalba lépte alkalmával, tudja jól, hogy az ellenzék több ütő kártyával rendelkezik a Lordak között, mint a kormány, s hogy mihelyt arra kerül a sor, hogy az ütő-kártyák mind forgalomba jönek, szükségkép az ellenzéki csomagnak kell nagyobbak lennie. A dolog, azonban, a képviselőházban sokkal komolyabb alakot öltött. Maga Mr. Disraeli tette meg, 1864. július 4-dikén, az indítványt, a kormány eljárásának rosszalása iránt. A határozati javaslat a Házat a fölötti sajnálkozása kijelentésére hívta föl, hogy »az ő Felsége kormánya által tanúsított eljárás míg elmulasztá beváltani a Dánia függetlenségének és területi épségének

föntartása iránt kilátásba helyezett politikáját, meggyőngítette, egyszersmind, az országot megillető befolyást Európa államainak fővárosaiban is s ez által csökkentette a béke biztosságát.« Mr. Disraeli beszéde szellemes és hatásos vala. Olyan kérdéssel volt dolga, a mely még egy nála sokkal gyöngébb szónoknak is biztos kilátást nyújt vala a hatásra, de az ő bámulatos szónoki készségének ezúttal több ízben az is sikerült, hogy a kérdést egészen váratlan súlylyal fordítsa a kormány ellenébe. Így, például, bevezető elmélkedéseit azon kezdte, hogy összehasonlította Anglia és Franciaország politikáját. Továbbá kimutatta, hogy Franciaországot épen úgy kötik a bécsi szerződés, a londoni egyezés s mindazok a megállapodások, a melyek Dánia épségéről szólnak, mint magát Angliát. A minisztérium néhány tagja, a kik épen szemben ültek a szónokkal, kapva kapott ezen az érven, mintha oly engedményt foglalna magában, a mi épen a Mr. Disraeli állítása ellen bizonyítana. A szónok ellenfelei hangos és kihívó éljenekkel feleltek szavaira. Ezek az éljenek azt akarták kifejezni: »Épen úgy áll a dolog; Franciaország épen annyira felelős volt Dánia épségeért, mint Anglia; miért hibáztatsz, tehát, csupán minket?« Mr. Disraelinek épen csak ez kellett. Talán maga is épen erre a pontra célzott. Talán szántszándékkal ringatta ellenfeleit abba a hiedelembe, hogy engedményt tett, hogy ezen az úton egyikökből-másikökből a diadalmaskodás valamely nyilatkozatát csalhassa ki. Most, aztán, megragadta a kínálkozó alkalmat s egyszerre ellenfeleire fordította vissza. »Igaz,« kiálta föl, »Franciaország épen annyira felelős; hogyan esik, tehát, hogy Franciaország Dánia iránti magatartását semmi megjegyzéssel sem illetik, sőt annyira magasztalják; hogy

egész Európában a hibáztatás egyetlen szava sem emelkedik Franciaország ellen azért, a mint Dániával bánt, míg önök határtalan zavarban vannak helyzetökért, míg önöket mindenfelől vádolják, de védelmükre semmit fölhozni nem birnak? Mi lehetne ennek egyéb az oka, mint valamely végzetes hibájok, valamely rettenetes baklövésök?» Az igazat megvallva, Mr. Disraelinek nem nagy fáradságába került, akárhány hiba kimutatása. Még egy sophista sem vállalkozhatott volna arra a föladatra, hogy mindazt védelmébe vegye, a mit a miniszterek elkövettek. Ez a vállalkozás sok mindenféle ellenmondásba bonyolította volna a védőt, mert a kormány több ízben épen azt tette ma, a mit a megelőző napon részéről lehetetlennek nyilvánít vala.

A kormány nem is igen kísérlette meg komolyan, hogy minden tettét igazolja. Kapva kaptak az alkalmon, melyet a Mr. Kinglake által indítványozott módosítvány kínált, a módosítvány egyszerűen a Ház megnyugvását nyilvánítva ki ama jelentés fölött, hogy »ő Felsége, a dolgok illetén állása közepett, jónak látta a tartózkodást a fegyveres közbelépéstől a Dánia és a német hatalmasságok közt épen most folyó háborúban.« Ez a módosítvány, a mint az első tekintetre kitünék, nem felel a Mr. Disraeli által emelt vádakra. Sem azt nem mondta, ha vajon a minisztérium elmulasztotta-e, avagy nem, beváltani a Dánia függetlenségének és területi épségének föntartása iránt kilátásba helyezett politikáját; sem, hogy eljárása meggyöngítette-e, avagy nem, az Angliát megillető befolyást Európa államainak fővárosaiban s ez által csökkentette-e a béke biztosságát? Egyszerűen csak kitért az ilyen kellemetlen kérdések elől s csak is azt jelentette ki, hogy a Ház, minden esetre, örömmel hallja, hogy nem fognak a háborúba

beleszólani. Elején sokan kétkedtek, ha vajon hajlani fog-e a kormány annyira, hogy magáévá tegye a Mr. Kinglake módosítványát, avagy, pedig, megkoczkáztatja eljárásának egyenes igazolását. Lord Palmerston, azonban, minden kérdést teljes-tökéletes gyakorlati szempontból szokott föl-fogni. Maga is az O'Connel nézetén volt, hogy, a végén is, a fő az ítélet. Azt látta, hogy a Mr. Disraeli által fölvetett egyes kérdésekre nézve az ítélet nem mellette fog szólni, de abban bízott, hogy kormányzatának általános politikai irányára nézve mellette. A kormány, tehát, magáévá tette Mr. Kinglake módosítványát, Lord Palmerstonra nézve, azonban, még így is igen kényes vala a kérdés. A szélsőbb szabadelvűek ki nem állhatták az erődítési munkálatokra kidobott nagy költségeiért s azért, a hogyan elbánt a reform-javaslattal. Sem erkölcsileg, sem más szempontból nem érezték magokat arra kötelezve, hogy csak azért támogassák, mivel Németország ellen háborút nem kezdett; mert az ellenzék részéről egyetlen latba eső szó sem emelkedett arra nézve, hogy a conservativok, ha a kormányon ülnének, a fegyveres közbelépés politikáját követnék. Sőt épen ellenkezőleg, épen Lord Stanley volt az, a ki a vita rendjén az egész ellentét fölött a legbékésebb nézeteknek adott kifejezést. Lord Stanley egész kereken kijelentette, hogy »ezeknek a herczegségeknek a kedvéért európai háboruba bonyolódni, nem helyes politika, hanem a józan ész ellen való tett volna.« Voltak, valószínűen, magának a békepártnak is olyan tagjai, a kik tétováztak volna, mielőtt a nemzet kötelességeinek ezt a fölfogását magokévá tették volna. Ha a háború egyáltalán megengedhető, ezek, bizony, kételyeket tápláltak volna az iránt, ha vajon a fegyveres közbelépésre nem épen annyira elégséges ok-e valamely

kicsinyke nemzet elnyomása, mint valamely népes ország sérelme? Midőn, azonban, ezt a nézetet annak a pártnak valamelyik vezére táplálta, a mely a rosszalásra szóló szavazatot indítványozta, nyilvánvaló, hogy azok, a kik elvből ellenezték a beavatkozást, tetszésök szerint egész szabadon szavazhattak jobbra is, balra is. Mr. Disraeli is éppen csak annyira kötelezhette őket a fegyveres közbelépésre, mint akár Lord Palmerston. Lehetek közöttük többen olyanok is, a kik inkább Mr. Disraelivel szavaztak volna, mint Lord Palmerstonnal, ha csak látták volna a módját, hogy ezt következetesen megtehessék, — már, pedig, a vita eredménye éppen csak néhányok szavazatától függött. Valóban, ők tartották kezökben a Lord Palmerston minisztériumának a sorsát.

Ezekre nézve, úgy látszik, Lord Palmerston döntötte el a kérdést. A vitát bezáró beszéde valóságos mesterműve volt, nem az ékesenszólásnak, nem a politikai érvelésnek, hanem a gyakorlati parlamenti taktikának. Mint rendesen, ezúttal is, egyetlen jegyzetecske segélye nélkül beszélt. Valóban, bámulatraméltó egy látvány volt, a mint az a nyolczvan éves férfiú ama pirkadó hajnalba árasztotta ellenállhatatlan szónoklatának szakadatlan folyamát. A rosszaló szavazatra szóló indítvánnyal kapcsolatban álló kérdéseket majdnem egészen mellőzte s avval egészen belemélyedt egész kormányzata politikájának terjedelmes fölsorolásába. Ugy állította oda a kérdést, mintha a Ház előtt fekvő indítvány a kormányt hazai politikája egész rendszere miatt akarná vád alá helyeztetni. Diadalmaskodva sorolta föl mindama fényes alkotásokat, a melyeknek útján Mr. Gladstone az adók leszállítását vitte keresztül; büszkén mutatott rá a Franciaországgal kötött kereskedelmi szerződésre

és más olyan kezdeményekre, a melyekre nézve, keresztülvitelők idején, bizony nem is igen mutatta, hogy valami nagyon érdeklődnék irántok. Egyenesen a közgazdasági ügyek körül szorgoskodó szabadelvűekhez fordúlt; azokhoz, a kik az egészséges pénzügyi állapotok és a nemzetközi szabad kereskedelmi forgalom emberei. Tudta jól, hogy az ellenzék rendes tagjai ellene fognak szavazni, a minisztérium rendes pártolói, pedig, mellette. E két párt magatartását a világon semmi sem változtathatta meg. Ellenben, a szélsőbb szabadelvűeket, a kiket Palmerston magában, talán, meg is vetett, mint afféle kalmárokat és gazdálkodókat, ezeket meg lehet indítani egy vagy más módon, a szerint, a milyen szerepet a vitában vállal. Szólott, hát, ezekhez és ezekről. Tudta, hogy Mr. Gladstone az egyetlen kiváló tagja a minisztériumnak, a kiben teljesen bíznak, a kit bámulnak s valósággal a Mr. Gladstone vívmányaira és tetteire bizta a maga egész ügyét. Szónoklata tulajdonképpen azt fejezte ki: »Ha a Mr. Disraeli által indítványozott határozatra szavaztok, Mr. Gladstone-t buktatjátok meg, és a Toryknak, a kik semmit sem tudnak a szabad kereskedésről, a kik ellenezték a francia kereskedelmi szerződést, alkalmat szolgáltatottok, hogy mindazt tönkretegyék, a mit ő alkotott.« Lord Palmerston egyik-másik hallgatója koronként türelmetlenkedett egy kissé. »Mi köze mindehhez a Ház előtt fekvő kérdésnek?« mormogták több padról. Bizony, minden köze volt ahhoz a kérdéshez, a mely voltaképpen a Ház előtt feküdt. A kérdés az volt: »megmaradjon-e Palmerston a kormányon, avagy visszalépjen és a Toryk üljenek-e helyébe?« A döntés a szélsőbb szabadelvűek kezében feküdt. Mikor Lord Palmerston kormányzatának pénzügyi és kereskedelmi története fölött tartott

szemlét, erkölcsileg kötelezve érezték magokat támogatására annak a minisztériumnak, a mely annyit tett épen az ő sugallatukra megindított és érvényesített politika érdekében. Mikor a szavazás megtörtént, kitünt, hogy a Mr. Disraeli indítványa mellett volt 295, a módosítvány mellett, pedig, 313 szavazat. Lord Palmerstont tizennyolcz főnyi többség tartotta meg. Nem valami fényes győzelem vala ez. De győzelem volt. A conservativok egy lábnyi elmaradása Lord Palmerstonnek épen olyan jó volt, mint, ha egy egész mérfölddel maradtak volna el. Ez is megadta a biztos hivatalban maradását élete hátralevő részére. E győzelmet, a mint a dolog állt, legfőképp az ő ügyessége, erélye és ravaszsága nyerte meg, a melylyel oly finomúl kitért a tulajdonképi vitás kérdés éle elől s olyan szolgálati érdemek lerovása iránt támasztott igényt, a melyeknek gáncsolása senkinek eszébe sem jutott. A következtetés teljes mértékben logikátlan volt, de teljes mértékben angolos. Lord Palmerston jól ismerte a maga korát, jól a neki kedvező alkalmat, valamint a maga embereit is.

Ez volt az utolsó nagyobb szabású beszéd, a melyet Lord Palmerston tartott. Ez volt az utolsó nevezetes esemény, a melynél a képviselőházhoz kelle fordulnia. Kifejtett erélye méltó volt az eseményhez, és, legalább technikai értelemben, sikert aratott. A beszéd egészen a céljának felelt meg. Csillogó részletei nem valának. Nem is érintett valamely emelkedettebb eszmét. A magasabb rendű célokkal, avagy elvekkel nem sokat törődött. Egyetlen olyan tétel sem fordult elő benne, a melyet méltó lett volna valakinek, ez esemény elmúltá után is, eszében tartania. De Lord Palmerstonnak megtette azt a szolgálatot, a mely, talán, a legragyogóbb ékesenszólásnak sem sikerül vala, a

melyet egy igazi nagy szónok, valódi lángeszével és szónoki ösztönével is, lehet, hogy csak csorbitott volna. Hatalmába ejtette az ingadozó elméket s keresztülvitte a szavazást.

NEGYVENHATODIK FEJEZET.

Apály és dagály.

Ha az ember csak a legfelületesebb módon szemléli is az angol politika történetét, lehetetlen, hogy meg ne lepje az a páratlan szabályosság, a melylyel e politikát a hatás és ellenhatás törvénye kormányozza. A tenger szakainak apálya és dagálya sem szabályosabb és bizonyosabb. A politikai erély szaka múlhatatlan a politikai petyhüdtség korára következik. Az alvás után jön az ébredés, a munka napja után a pihenés éjjele. A szabadelvűség szelleme szétterjed és tevékeny; egy darabig minden fölött úrrá lesz; nagy reformokat visz rohamosan keresztül és más még nagyobbakat tervez. Egyszerre csak szünet következik és mindenfelé azt suttogják, hogy már is igen sok a reformból; és a suttogás hangos tiltakozássá növi ki magát, a tiltakozás, pedig, úgy látszik, majdnem általános kijelentéssé. Akkor, aztán, kezdődik a reactio időszaka, a melynek idején úgy elítélnék minden reformot, mintha főben járó bűn volna s úgy elborzadnak tőle, mintha ragályos nyavalyát hordana magában. Az emberek egy darabig kényelembe helyezik magokat, s mondogatják egymásnak, hogy Anglia eljutott a politikai tökély pontjára; hogy csak a bolondok és árulók kívánhatják tőle, hogy még további változtatást is kockáztasson és, hogy már mindnyájan és egészen az eléggült pihenés útjához jutottunk. Mihelyt,

aztán, a dolgok ez az állapota, látszólag, közönségesen elfogadott szokássá és megüledett renddé változott, kezdődik az új visszahatás; és mielőtt az emberek csak észrevennék is magokat és e fordulatot: az ország megint nyakig benne van a reform lázában. Ugyanez az eset külügyi politikánkra nézve is. A dolog úgy tűnik föl, mint, ha egészen magunkévá tettük volna azt a Washington-féle teljes elszigeteltség politikáját minden idegen állam valamennyi tekinteteitől és bonyodalmaitól, míg, egyszerre csak, vesszük észre a reactio dagadó tengerének hullámain s egyetlen pillanat alatt, ime, csak benne úszunk annak a politikának sodrában, a mely minden állam ügyeibe beleártja magát, kezdve Finországtól Sziciliáig és Japántól a kaspi tengerig. Nincs különben gyarmatainkra nézve is. Most épen azon a ponton állunk, hogy egészen közönyösen és hidegen föloldjuk gyarmatainkat minden tőlünk való függés alól, majd, pedig, egyszerre csak úgy találjuk, hogy ezek a mi tagjaink ereje és a szemünk fénye, és hogy náluk nélkül az életünk csupa halál volna; a következő évszakban, pedig, a közélet minden férfja csak akkor hazafi, ha gyarmatainkhoz való változhatatlan ragaszkodásáról térszen vallást. Ugyanilyenek vagyunk háborús hajlamainkra, meg békés hajlamainkra nézve, nemkülönben, a mi illeti a fegyverkezést, a part-erődítéseket, a törvénykezés reformját, mindent. A közönséges szemlélőtől is meg lehetne várni, hogy majdnem mindig meg tudja jósolni az angol politika következő időszakának időjárását. Mikor az actio majdnem egészen megfutotta a maga pályáját, bizonyosan a reactio következik; s valóban, nem valami nehéz föladat volna előre látni, hogy meddig tart az egyiknek időszaka s mikor következik a másiké.

E jelenség magyarázata nem abban a tényben rejlik, mintha a brit szigetek lakói, mint Mr. Carlyle kifejezi, »legtöbbsnyire bolondok« volnának. Ezek, bizony, nem mind az ellentétek közötti rögtönös és gépies szokellések szerint cserélgetik nézeteiket. E magyarázatot nem általában a nemzet közvéleményének változásában kell keresnünk, hanem sokkal inkább a politika és gondolat-irány ama két, meglehetősen egyensúlyban álló pártjának helycseréjében, a mely váltogatva kerül egyik a másik fölé. E szigetek, vagy, talán, jobban mondva: különösen Anglia népe a szabadelvű, meg a conservatív nézetek légkörében születik. Irországban és Scotiában más természetű tények is módosítják a dolgok ez állását s ezt az általános szabályt rájuk alig lehetne alkalmazni; de Angliában, általán szólva, ez az élet törvénye. Az emberek rendesen megmaradnak abban a politikában — alig mondhatnók, hogy abban a politikai meggyőződésben — a melyben születtek. A többségről el lehet mondani, hogy a dolog lényegével nem sokat törődik. Mikor azok, a kik épen fölöttök állanak s a kire ők föltekintenek a politikában, valamely nagyobb mozdulatot tesznek, magok is kezdenek érdeklődni s ez érdeklődésöket, a tőlök kívánt módon, kifejezésre is juttatják; de magoktól meg nem mozdúlnak, s ha vezetőik, egy időszakra, belenyugosznak valamibe, az egész dolgot hátok mögé vetik. Igen sokan nem is tudják, ha voltaképen szabadelvűek, avagy conservatívok-e, míg nem keverednek valahol, valamely néptömegbe s nem hallják szomszédaik kiabálásait. Akkor, aztán, ők is elkezdenek kiabálni azokkal, a kikről tudják, hogy ugyanolyan nézeteket táplálnak, mint a melyeket az övéiknek tartanak s ezen az úton magokat is belekiabálják valamely politikai meggyőződésbe.

Igy áll a dolog mindkét fél nagy többségénél. A vezérek óriási erőt fejtenek ki, mindkét félen, hogy követőik tömegét a valóságos cselekvés terére sodorbassák. E többségek hasonlítanak azokhoz a kemény, nehézkes szárnyú bogarakhoz, a melyek csak ritkán használják szárnyukat, s a melyeket, ha valami oknál fogva mégis föl akarnak a légbe röpdülni, a nyár-esti félhomályban láthatunk, a mint oly hosszasan és oly ügyetlenül készülődnek, hogy a fölületes szemlélő el sem tudná képzelni, hogy eszökbe is juthatna valami olyan szokatlan dologba fogniok, mint a röpdülés. Legnagyobb részt a politikai vezetők s azok a hozzájuk legközelebb álló követőik tartják az ügyek intézését kezökben, a kikhez a szónoklatok hangjai még eljutnak — ezek és a hirlapok. A vezetők, a képviselőház és a városi és mezővárosi tevékeny lakosok — ezek és a hirlapok szabják meg azt, a mit rendesen közvéleménynek tartunk. A közvélemény fordulata, vagy, a mi ennek színében tűnik föl, akkor következik el, mikor az egyik pártnak sikerül, bizonyos időre, a másik fölé kerekedés. E fölülkerekedés rendesen akkor ér véget, ha az egyik párt megtett, vagy elmondott mindent, a minek keresztülvitelére, avagy kijelentésére az idő szerint el volt készülve. Akkor a másik, türelmet veszelve, vagy bátorságot kapva, neki ugrik és kezdi a maga sorát. Olyan forma az is, mint a tréfás pásztori énekek versengése, a melyben mindenik énekes csak akkor juthat szóhoz, mikor versenytársa kifogyott lélegzetéből s erre, aztán, belekaphat és énekelhet mindaddig, míg ő is érzi, hogy tüdeje már tovább nem bírja s így kénytelen átadni a szót a másiknak. A szabadelvűek kormányon ülnek s parlamenti többségök erejénél fogva keresztülvisznek egy csomó törvényt. Egyszer, aztán, következik a pillanat, a melyben tovább mennek,

mint a mennyit ellenfeleik nyugton tűrni hajlandók, vagy a melyben, épen akkor, nincs már mivel előállaniok. Az ellenzék vezérei mind e két esetben összeszedik magokat s így szólanak: »Ezt már tovább nem tűrhetjük,« s kezdik kérdezetni egymástól, hogy mikép is tűrheték ily sokáig. Fölbolygatják, tehát, egész pártjokat, kifejtve minden tőlök telhető erélyt, s a végén, rettenetes erőfeszítések után, ime fölröppen a vastag, nehézkes szárnyú bogár, fáradt légi útjára. Most a másíkak merűlnék viszonyos petyhűdtségekbe. Megtették, a miért esengtek; a franczia kifejezést használva, kimerítették megbízásukat és nincs semmi a világon, a minek segélyével pártjok egész erejét tevékenységre tudnák sarkalni. Immár látják, hogy soruk lejárt, épen, mint ellenfeleik is, hogy most kezdődik az övék. Nem is valami nagyon boszúsak, avagy elszántak. Talán azt gondolják, hogy egy kissé igen is messzi mentek. A conservativ hirlapok, pedig, egészen nekigyűlnak. A conservativ szenvedély lángot fogott. A conservativ tüdők tele vannak levegővel és erővel, versenytársaiknak meg kifogyott a lélegzetők. Egy szóval, a conservativok megnyerték azt, a mit az amerikai politikusok »a színpad«-nak neveznek s kezdődik a conservativ visszahatás. Minde közben, nagyon valószínű, hogy a nemzet minden tizezer embere közt sincs egy, a ki véleményét igazán megváltoztatta volna. A conservativok megtartják helyöket addig a bizonyos ideig, míg ellenfeleik összeszedték lesz erejöket s kifogytak lesz türelmőkből; míg támadásra hajló kedvők általánosabbá és erősebbé válik, mint a hatalom polczán ülők ellenálló ereje. Ekkor, aztán, a szabadelvű bogár kap szárnyra és a szabadelvűségnek ismét elérkezett ideje.

A szabadelvű áramlat, azonban, minde változások

idején is, szükségkép tért nyer. A visszahatás az angol politikában most már soha sem tudja visszacsinálni azt, a mi egyszer már kivivatott. Épen csak halasztást szerez és figyelmeztetést ad, az egy irányban való igen messzimentel és igen mélyen bocsátkozás ellenében. Így hát a gyakorlati élet kényszerű szüksége hozza magával, hogy minden áradás és visszaáradás után az az ügy nyer bizonyos tért, a mely valamely irányban haladást jelez, attól, a mely a helytállást szereti választani. Majdnem fölösleges is mondanunk, hogy nem mindig a szabadelvű pártnak lehet köszönni valamely szabadelvű ügy keresztülvitelét. Minden igazi nagy conservatív vezér idején belátta, hogy a reform némely elvét szükségkép el kell fogadnia. Egy olyan gyakorlatias országban, mint Anglia, nem tudnák a conservatívok pártjokat csak valamennyire is pártképen föntartani, ha teljesen bizonyos volna, hogy hivatásuk minden reform ellenzése, a szabadelvűeké, pedig, minden reform előmozdítása. A szabadelvűség föladata, elvben, mindig azt kiáltani: »előre!« a conservativismusé, pedig, azt, hogy: »vissza!« A hatás és visszahatás, melyről itt szólnunk, a liberalismusé, nem pedig, a szabadelvű és Tory kormányok vezetőié.

A belügyi politika körében a reform-ellenes áramlat egész erejével hatott Lord Palmerston kormányzatának korábbi évei alatt. Lord Palmerston a honi politika terén, mihelyt a pénzügyi és kereskedelmi törvényhozás érdekelve nem volt, valóságos conservatív miniszter vala. Talán el lehet mondani, hogy a képviselőház ellenzékének padjain és soraiban, általában, többre tartották, mint a saját pártjának padjain és soraiban. A conservatív vidéki uraságok között sokan voltak, a kik szívékből örültek volna, ha

örökre miniszter-elnök maradhat vala. Teljes mértékben angol modora egészen elvarázsolta ezek rokonszenvét. Ösztönei épen az ő útjokat járták. Merészsége és természetes indulatai épen kedvök szerintiek valának. Mindig kapott rajta, mihelyt valamely külellenséggel szemben lehetett víg kedvvel síkraszállani — épen, mint őket is mindig arra oktatták, hogy nagyapáik is ily kedvvel szoktak Bonaparte-val és Francziaországgal szembeállani. Hűségese tagja volt az angol állam-egyháznak, de protestantismusa, bizonynyal, nem vala fölöttébb nyakas, s nem tűrte, hogy a vallás megszibb menjen a mindennapi élet ügyeinek intézésében, mint a mennyire a vidéki nemesnek, a dolgok természetes rendjéhez képest, szája ízére volt. A Tory-hajlamú vidéki nemes urak között arra nézve is némely kétely és aggodalom kapott lábra, hogy, ugyan, a szélsőségekre és rendkívüli hajló elmék hogyan fogják majdan Anglia ügyeit intézni, ha arra talál kerülni a sor, hogy a conservativok saját kormányukat alakíthatnák meg, de Lord Derby többé nem fogná a kormány-botot elbírní. Ezek, tehát, mind kedvelték Lord Palmerstont s tehetségök szerint segítették népszerűségének vitorláit duzzadásukban. Sokan azok közül is, a kik jellemző párt-hűségökkel, a Mr. Disraeli rosszalásra szóló indítványa mellett szavaztak, a szívök fenekén örültek, hogy Lord Palmerston sértetlen menekült e nehézségből.

De, a mint az évek teltek, nyilvánvaló jelei tüntek föl a közeledő és kikerülhetetlen visszahatásnak. E jelek között egyik legmeglepőbb vala az az állás, a melyet Mr. Gladstone foglalt el. Mr. Gladstone, egy darab idő óta, mind határozottabban és határozottabban csatlakozott a szélsőbb szabadelvűek nézeteihez. Magok a szélsőbb szabadelvűek két osztályból, vagy töredékből állottak, a melyek

majdnem mindig együtt működtek, de a melyek arczatát határozottan meg lehetett különböztetni — és Mr. Gladstone, szerencséjére, rokonszenve mind e két csoporthoz egyaránt vonzotta. Közgazdasági nézetei, minden bizonynyal, a manchesteri iskolához hajlították, valamint az is, hogy minden pénzügyi, avagy a szabadkereskedést illető kérdésben teljesen egyetértett velök. De a manchesteri szabadelvűek a külügyi politikára nézve a be nem avatkozás elvét vallották s ezt mind elméletök, mind érzelmeik körében érvényesítették. Soha sem valami nagy érdeket tanúsítottak a más nemzetek politikai szabadságért folytatott küzdelmei iránt. Eszökbe sem jutott, úgy látszik, hogy az angolok földadatának tartsák az olaszok, a lengyelek, vagy francia köztársaságiak érdekében való demonstrálást. A szélsőbb szabadelvűek másik csoportja néha még igen is könnyedén hajolt a rokonszenvre a szárazföldi szabadelvű mozgalmak felé. Mr. Gladstone épen úgy együttért a külföldi szabadelvűek, mint az angol szabadkereskedők és közgazdaságiak mozgalmaival. Ő, tehát, épen alkalmas volt arra, hogy Anglia szélsőbb szabadelvűinek két csoportja között foglaljon helyet s kezet nyújtson mindkettőjöknek. Az olasz kérdés fölött 1860. és 1861. évben folyt viták idején magáévá is tette az olasz egység és függetlenség ügyét.

Garibaldi 1864-ben Angliába utazott látogatóba, s Londonban a lelkesedés oly kitöréseivel fogadták, a melyeket azóta sem láttak, hogy Kossuth először végig vonult Cheapside-on, sőt, talán, még akkor sem. Érdemes a följegyzésre, hogy az ellenzéki pártok férfiai mikép ragadtatták és sodortatták magokat fokenként a lelkesedés ez örvényébe, és, hogy mily gyorsan csoportosult még az aristokratia és divat-világ is Garibaldi köré, a melyek, pedig, Kossuthtól

mindig távol tartották magokat. Elején majd mindenik párt vezérférfiai visszavonultak, kivéve az egy M. Gladstonet. Ő ott volt a legelsők között és igen szívélyesen üdvözölte Garibaldit. Azután általán a szabadelvű vezérek gondolták meg, hogy sokkal jobb lesz a saját népszerűségök érdekében, ha fölkarolják Garibaldit. Egy igen magas állású és nagy politikai befolyással rendelkező hölgy nyíltan kifejezte nézetét, hogy Garibaldi nem egyéb, mint egy tiszteleltre méltó útonálló, mégis, azonban, csatlakozik a köztisztelet-tételhez, elismerve, hogy férjére nézve kellemetlen lenne, ha távol maradna és ez által kockáztatná férje népszerűségét. Azután a conservatív vezérek is rájöttek, hogy nem nagy hasznukra lesz, ha most, midőn az általános választások már oly közelről vetik előre aggasztó árnyaikat, kivonják magokat, s így ők is belevetették magokat a Garibaldi üdvözlés áramába. A Lord Palmerston-fajta emberek ügyet sem vetettek Garibaldira. A Lord Derby-fajtájúak ki nem állhatták, sőt lenézték őt; de a tömeg törte magát utána, s mindkét fél vezérei, miután egy pillanatig közönyösen, s a másik pillanatig elbámulva nézték, szépen lekapták kalapjokat s a tömeg után rohantak, kiabálva, éljenezve, mint a többi. Erre a peerek vetették magokat Garibaldi után. A hercegek csak úgy tolongtak, a grófnők csak úgy dongtak körülötte. Lehetetlen volt napjait úgy beosztania, hogy csak felét is elfogadhatta volna mindamaz előkelő és új barátjai meghívásainak, a kik a szó teljes értelmében taszigálódtak és viaskodtak fölötte. Titkárainak és magán barátainak valóságos harczot kelle vívniok, hogy osztályt tehessenek egy vérbeli herczeg, meg a miniszterelnök, egy érsek meg egy herczegnő, a Lord kancellár meg az ellenzék vezére versenyző igényei között. A Toryk valósággal legyúrták a

szabadelvűeket e versengésben. Az útczai népség egészen őszinte volt, némelyek azért újjongatván Garibaldinak, mivel volt valami halvány tudomásuk róla, hogy vitéz tetteket vitt valahol véghez s hogy egy ügy képviselője; mások, talán a többség, mivel azt képzeltek felőle, hogy valamikép ellenese a pápának. A társaság vezetői, nagyobb részt, nem voltak őszinték. Minden négyök közül három azelőtt úgy beszélt — ha egyáltalán beszélt — Garibaldiról, mint valami kalóztól és fosztogatótól. Az egész dolog, aztán, az aristokratia és a demokratia közötti csete-patével vegződött és Garibaldi visszakerült valahogyan a maga szigetére. Ha valaha még visszatért volna Angliába, a windsori egyenruhák és a térdszalag-rend, valószínűen, nem sokat alkalmatlankodtak volna nála. Az egész közjáték nem igen vala alkalmas arra, hogy valami nagy tisztelettel tölthette volna el az elfogulatlan szemlélő lelkét ama modor iránt, a melyben Anglia tömegei és vezér-egyénségei néha eljárni szoktak. Ama néhány vezér között, a kik valóban és minden kétségen kívül őszinték valának, Mr. Gladstone állott az elsők között s ez a magatartása nagy kedvenczévé tette őt a szélsőbb radicalisoknak.

Mr. Gladstone más jeleit is szolgáltatá határozott hajlamának, hogy egészen el akar szakadni a conservativismustól, sőt még a Peelitáktól is, áttérve a radicalis reformerek soraiba. Mr. Baines 1864. május 11-dikén indítványt nyújtott be a képviselőháznak, mely szerint a mezővárosi választó-jogsultság mértéke 10 fontnyi tőkéről 6 fontra szállíttassék. Az erre következő vita rendjén Mr. Gladstone figyelemreméltó nyilatkozatot tőn. Azt vitatta, hogy a bizonyítás terhe azokra esik, »a kik a szavazás jogának köréből a munkás osztályok negyvenkilencz-ötvenedét akarják

kizárni;« »nekik kötelességek kimutatni a munkás osztály méltatlan, alkalmatlan voltát és veszélyességét«. »Mondom«, ismétlé Gladstone, »mindenki, a kit valamely egyéni tulajdonsága vagy a politikai veszély alapján nem lehetett előre alkalmatlannak nyilvánítani, erkölcsileg jogosult, hogy az alkotmány sánczain belül foglaljon helyet.« A javaslatot elvetették, a mit mindenki tudott előre. A szavazók jogáról szóló javaslatnak, a melyet egy magában álló tag épen szerdán nyújt be, előrelátható, nem sok kilátása lehet a sikerre. De a Mr. Gladstone beszéde olyan jelentőségre emelte a vitát és alkalmat, hogy, bizony, nem egy könnyen lehetne igen nagyra tartani. Minden conservatív irányú elme, akár-melyik politikai párthoz tartozott legyen is az illető, azt az álláspontot foglalta el, hogy ez igény jogosultságát azoknak kell kimutatniok, a kik a magok előnyére ki akarják bővíteni a szavazás jogát; hogy ezeknek kell bebizonyítaniok a parancsoló közszükséget, a jelentékeny és nyilvánvaló nemzeti és politikai előnyt, hogy ez engedményt igazolhassák; hogy a szavazás jogának elnyerése iránti tény és készség pusztá ténye egyáltalán semmit sem nyom az elhatározásnál a latban. Az a mód, a mint Mr. Gladstone a kérdést fölfogta, lelkesedést keltett az egyik oldalon, megdöbbenést és bosszankodást a másikon. Hiszen, ez a Rousseau »Contract Social«-jának az elve, kiáltának föl többen; az ember jogainak elve; a vörös köztársaság; a socialis és demokrata forradalom; valami olyan, a miben benne rejlik mindaz, a mi fölforgató és anarchicus. A következő ülészak legelején indítványt nyújtott be Mr. Dillwyn, egy hajlíthatatlan és makacs reformer, a mely azt jelentette ki, hogy az ir állam-egyház helyzete ki nem elégítő, fölhíva ő Felsége kormányát, hogy mielőbb fordítsa figyelmét e kérdésre. Mr

Gladstone tovább fűzte az indítványt, és ellentétbe helyezve az angol, meg az ír állam-egyházat, kimutatta, hogy az ír egyház a népességnek, melynek kebelében fönnáll, csak is egy-nyolczadát, vagy egy-kilenczedét látja el lelki szükségiben. Egy tiltakozó levélre, pedig, nem sokkal azután, kijelentette Mr. Gladstone, hogy ő a Mr. Dillwyn határozati javaslatának következeképen semmi különös eljárást és intézkedést nem ajánlott, miután a kérdést még »távolfekvőnek és olyannak tartja, a mely nyilván kívül esik ez idő gyakorlati politikájának határain.« Látnivaló volt, azonban, hogy majd ki fogja ő találni a kérdés megoldásának módját, mihelyt elérkezett lesz az idő, és a dolog gyakorlativá fogott válni, s igen, igen valószínű, hogy maga Mr. Gladstone e beszéde nagymértékben siettette ez idő elkövetkezését. Minden radicalis reformer szeme, tehát Mr. Gladstone felé fordult, mint az egyházi és állami reform jövőbeli minisztere felé. Ugyanebben a pillanatban, azonban, minden csak lépésről-lépésre haladó conservativ szemében kezdett rossz világításban föltűnni, s ezek, bizony, majdhogyanem gyűlölni is kezdték.

E közben sok mindenféle változás fordult elő az angol társadalmi és politikai életben. Számos kitűnő férfiú tűnt tova amaz évek alatt, a melyekben Lord Palmerston majdnem korlátatlan uralkodott a képviselőház fölött. Először is egy olyan férfiúról kell megemlékeznünk, a ki nem volt politikus, s a kinek halála egyáltalában nem érintette a pártok helyzetét. Az angol nemzet figyelmét a külügyi politika kérdéseitől és a dán háborúba való lehető beavatkozástól egy olyan esemény fordította el, a mely 1863. karácsony estéjén történt. E napon egész Londont végigfutotta a hír, hogy a »Hiúság vására« szerzője meghalt. Mr. Thackeray

hirtelen halt meg kensingtoni házában, a melyet csak kevés-
 sel azelőtt építtetett magának, az Anna királynő korabeli
 modorban, a mely kort annyira szeret vala s oly bámulatra
 méltó módon rajzolt le. Még csak épen élete delén állt, és
 senki sem képzelte volna, hogy pályájának oly hamar kell
 véget érnie. E pálya semmi tekintetben sem vala hosszú. A
 siker kissé későn ért meg számára és csak rövid ideig ada-
 tott neki élveznie. Műveiről és írói jelleméről már szót-
 tunk. »A Newcome család« megjelenése óta hírét nem gya-
 rapította — s valóban e hír nem igen szorult gyarapodásra.
 Az angol regényírók legelső rangú sorában vívott ki magá-
 nak helyet, ott állt Fielding és Goldsmith, Miss Austen és
 Dickens mellett. Író volt és alig is egyéb — nagyon kevés
 köze levén a politikához, avagy a politikai hirlapirodalom-
 hez. Egyszer, igaz, őt is csak megragadta, nagy hirtelen, a
 vágy, hogy helyet foglalhasson a képviselőházban, és az
 1857. évi általános választások alkalmával föllépett jelöl-
 tül Oxford városában, Mr. Cardwell ellenében. Nem
 választották meg, és úgy látszik, bukását egész jó kedvvel
 intésnek vette, hogy jobb neki jövőre egészen az irodalom-
 nak szentelnie magát. Visszatér íróasztalához, mondá vig
 kedélylyel s szavát megtartotta. Nem valószínű, hogy a par-
 liamentben valami sokra vitte volna. Szónoki adománya
 nem volt s a párt-politika aprólékosságai csak kevésbé ér-
 deklék. Politikai nézetei inkább érzelmek, mint vélemények
 valának. Legtöbb bámulója, valószínű, sajnálattal látta
 volna őt a képviselőház pártos vitáiba honyolódva, a hova
 akárhány gyakorlott hivatalos, a ki beleszokott a sima be-
 szédekbe, vagy minden önhitt szófaragó sokkal inkább
 talált, mint ő, s a mire neki semmi különös szüksége, avagy
 hivatása nem volt. Nem áll, hogy a parlamenti siker össze-

férhetetlen az irodalmi kitűnőséggel. Macaulay és Grote s magának Thackeraynek két regényíró társa is, Lord Beaconsfield és Lord Lytton, fölhozhatók újabbkori tanúkul e közkeletű fölfogás czáfolatára. De ezek olyan férfiak voltak, a kiknek határozott politikai céljok volt, vagy a kik szerették a politikai életet s épen csak csillagukat követték, a midőn helyet kerestek magoknak a képviselőházban. Thackeray ilyen hivatást nem hordott kebelében s ép oly kevésbé lett volna helyén a parlamenti vitákban, mint valami festő, vagy zenész. Ő nem szorult arra, hogy parlamenti hír után esengjen. Mint oxfordi bukása hírének Londonba érkeztekor helyesen jegyezték meg, a Lordak háza és a képviselőház együtt sem tudta volna »Barry Lyndon«-t, meg »Pendennis«-t megalkotni. Halála nemcsak nemzeti, hanem az egész világra kiterjedő gyászt okozott. A népek karácsonyi vigasságát homályosította el. Thackerayt ép úgy becsülték és bámulták Amerikában, mint Angliában. Mr. Russell, a Times tudósítója, igen érdekes leírását közölte a Déli szövetkezet egyik vezérférfiának, a ki épen az éjszakaiak tengeri zárlatán akarván átsiklani, folytonosan, még a legizgatóbb és veszedelmesebb pillanatokban is, mind csak Thackeray regényeinek különböző alakjairól beszélt. Ha Thackeray igen korán halt meg, ezt csak családja és barátai érezték meg. Hírneve már biztosítva volt. Írói alakját akárhány év alatt is, alig növelhette volna egyetlen hüvelyknyivel is.

Az államférfiak közül is egész csoport halt el időnek előtte. Graham Jakab, Sir, csöndes pályáján töltött több év után halt meg s ma is még nevezetesség a képviselőházban, de a kívülálló közönség emlékezetében nem nagyon. Egyik legutóbbi parlamenti beszédét a chinai háború kérdésében

tartotta 1860-ban. Az 1861. évi ülészak utolsó napján, midőn már majd minden többi tag eltávozott a házból, egy darab ideig még ott maradt beszélgetve egyik barátjával és korábbi hivataltársával, s az elváláskor Graham Jakab, Sir, egész jó kedvvel fejezte ki abbéli reményét, hogy a következő ülészak első napján ugyanazon a helyen találkozni fognak megint. De Graham már a rákövetkező októberben meghalt. Herbert Sidney is ugyanebben az esztendőben halt meg, pár héttel előbb. Herbert Sidneyt peerségre emelték s ettől kezdve a Lord Herbert of Lea név illette meg. Helyét elfoglalta a Lordak házában, mivel megrongált egészsége mellett lehetetlen vala a képviselőházi élet kínját-baját kibírnia, a politikát és közügyeket, pedig, jobban szerette, hōgysem rá lehetett volna venni, hogy lemondjon rólok és nyugalomba vonuljon. Igen nagy tehetségekkel megáldott ember vala s úgy nézték, mint a jövő miniszterelnökét. Modora fölöttébb jóságos és gyöngéd vala s épen olyan jó kormányzónak lehetett nevezni, mint, a milyen ügyes és meggyőző vitázónak. Olyan formán szokott beszélni, hogy, ha szabad ezt az új szó-összetételt használnunk, el lehetett mondani róla, hogy »a kihegyezett társalgás« nyelvén beszél. Soha sem szónokolt; soha még csak meg sem kísérté, hogy, a közönséges kifejezés szerint ékesen beszéljen; de mondatai olyan rendkívüli erővel és finomsággal kerekedtek ki, hogy minden érve meggyőzött s minden csapása olyan könnyed volt, mint egy keleti viador kardjátéka. Magas társadalmi állást foglalt el s mindenképen alkalmas volt rá, hogy az angol közügyek élén álljon. Mikor meghalt, még csak ötvenegy éves vala. — Az ország egy darab ideig úgy nézett Lewis György Sirre, mint a kiről föl lehet tenni, hogy kormány-elnökké lesz, azonban ő is korábban halt meg, mint a természet

rendje magával hozta volna. Két évvel halt meg Graham Jakab, Sir, és Herbert Sidney után s halálakor csak mintegy ötvenhét éves vala. Lord Elgin halott vala és Lord Canning is, valamint halott néhány éve Lord Dalhousie is. Newcastle herczeg 1864-ben költözött el. Mr. Gladston, Glasgowban beszélve, ő rólok mondotta, hogy »tehetségeik teljes érettségében és a közép életkor kezdő éveiben tűntek tova — oly férfiak csoportját alkotva, a kik a bölcsesség és tudomány, a tapasztalás és ékesenszólás minden adományából annyit rejtettek magokban, hogy csak magok is bőven elláthattak volna egy kormányt az ország szolgálatára.« Nem hagyhatjuk említetlen a Wiseman bibornok, 1865. február 15-dikén történt elköltözését sem. Wiseman bibornok túlélte azt az általános zajongást, mely egykor Angliában ellene támadt. Volt idő, a midőn neve pergésre tudta indítani az egyházi szószékek pápaság-ellenes valamennyi nagydobját, — a végén pedig elismerést és tiszteletet aratott egész Angliában mind tudományával, mind tehetségeivel. Olyan buzgó egyházi férfiú vala, hogy egyháza iránt való lelkesedése csak becsületére vált s bizony, hivatása körében kifejtett odaadó, komoly működése tevékeny életének végét csak sietteté.

Az Egyesült államokban dúló polgár-háború első kitörése és bezárulta között lefolyt idő alatt mind e férfiak eltűntek az élet szinpadáról s a polgár-háború még alig végződött be, mikor már Cobden Rikhárdat is pihenőre fektetik egy angol vidéki temetőben. Mr. Cobden 1864. novemberében meglátogatta rochdale-i választóit, hogy a közügyek kérdései fölött beszédet intézzon hozzájuk. Az időtt épen komolyabb torok-bajjal küzdött, a mely mellett sokkal eszélyesebb lett volna rája nézre, ha távol tartja

vala magát minden nyilvános gyülekezettől s különösen meggondolatlanság volt tőle, hogy a közönséghez beszédet intézni próbált. Az időjárás igen rossz vala s hosszú útát kelle tennie. Barátai mindent elkövettek, hogy lebeszélhessék e rochdale-i útjáról, de ő meg volt győződve felőle, hogy a politika ügyei oly komoly helyzetet teremtettek, hogy élénk kötelességtudásával megegyeztethetőnek nem tartá a választóihoz intézendő beszéd elhalasztását. Talán már maga is sejtette közelgő halálát, mert az előtt kevéssel fölkereste barátjával, Mr. Brighttal, egyetlen fia nyugvó-helyét s ott megjegyzé Mr. Brightnak, hogy magát is nem soká melléje fektetik. Elment, hát, Rochdale-be és szónokolt a népes gyülekezet előtt, de egyáltalán nem tűnt föl, mintha szokott erélye és készsége valami csorbát szenvedett volna. Ez volt az utolsó szónoklat, a melyet tartott s ebben fordult elő az a híres tétel, a melyet annyiszor idéztek és bírálgattak s a mely összevetette az egyetemi hallgatók Chicagoról, meg az Ilyssusról szóló ismereteit. »Veszek egy oxfordi, avagy cambridge-i egyetemi hallgatót s fölkérem e fiatal barátomat, hogy álljon az Egyesült államok térképe elé s tegye újját Chicago városára s merem állítani, hogy e város jegyétől legalább is ezer mérföldnyire fog rámutatni. Mikor Athénben valék, egy nyári reggelen kirándulék, hogy meglássam Ilyssus nagyhirű folyóját s miután néhány száz ölnyre haladtam föfelé, egy, mint látszott, időszaki áradat száraz medre mentén, egy csomó athéni mosónőhöz érkeztem s láttam, hogy ők bizony eldugták e nagyhirű classicus folyót s vize minden csöppjét ruháik mosására s más ilyes házi szükségekre fordíták. És most azt kérdem, hogy a mi egyetemi hallgatóinkat, a kik annyi mindent tudnak az Ilyssus folyójáról, miért nem tanítják egy kissé meg a Mis-

sisippi, az Ohio, a Missouri földrajzára is?« Mr. Cobdent, e szembetételért, mindig avval vádolták, hogy kissebbíteni akarta a classicai tanulmányokat, és, hogy az ókori meg újkori irodalom viszonyos értékének mértékeül Chicago meg az Ilyssus relativ kereskedelmi jelentőségét kívánta volna odaállítani. Ezt ő nem akarta. Csakis azt akarta jelezni, hogy azoknak, a kik az újkori országok és politika kérdéseit oly bölcse tételekben fejtegetik, nem ártana, ha tudnának valamit a dologról, mielőtt irnak és beszélnek róla. Csak azt vitatta, hogy nevetséges műveltnek mondani azt az újkori politikai író, a ki tud valamit a görög classicai korról, de semmit sem tud az Egyesült államokról. Különben az Ilyssusról szóló elmés példát Mr. Cobden egyik korábbi beszédében is használta vala, s elég különös, hogy, noha Byron éppen ezzel a czélzattal nyilatkozott korábban ilyen módon az Ilyssusról, a »Childe Harold« íróját senki meg nem támadta, sem avval nem vádolta, hogy Görögország culturáját kisebbítette volna. Byron azt írta vala, hogy »eljöhet ideje, a mikor ismeretlen nevű helyeket s a térképen elő nem forduló folyókat, ha jobban megismerik, toll és ecset számára sokkal méltóbbaknak fognak itélni, mint az Ilyssus száraz medrét és Boeotia mocsarait.« Cobdent, mint rendesen a finomabb érzésű embereket, nagy mértékben kihívták azok a sok mindenféle könyvek és czikkek, a melyekkel a szó teljes értelmében elárasztották az amerikai polgár-háború idején az országot s a melyekben mindig a Thukydidesből vett idézetek útján szokták az Egyesült államok katonai és politikai vitás kérdéseit megoldani. A lángeszű iskolásgyermekek képére formált nyilvános oktatók kora vala az, a kik, bizony, ha az igazat meg akarjuk vallani, néha nem igen sokat tudtak a görög iro-

dalomról, a melyből vett idézeteikkel pompáztak, de a kik, még annál is kevesebbet tudtak magának Amerikának földrajzi, avagy politikai viszonyai felől; a kiknek úgy rémlett, hogy a Mississippi keletről nyugotra foly s nagy képpel beszéltek az angol hadi gőzösökről, a melyek az Erie taván fognak megjelenni, nyilván számba sem véve a Niagara zuhatagának csekélyke akadályát.

Ez vala Cobden utolsó beszéde. Londonba egész 1865. márcziusáig nem tért vissza s utazása napján oly keserves hideg volt, hogy gégebaja, mely gyötörte, még sokkal súlyosabbá vált. Egyik legutolsó magán levele, a melyet életében írt, egyik barátjához szolt s fölkérés nélkül küldött adományt foglalt magában egy fiatal angol asszony számára, a kinek férje, egy amerikai tengerész, épen akkor halt vala meg Londonban, özvegyét egy újszülött csecsemővel hagyva hátra. Hanyatlása rohamos volt s április 2-dikán meghalt. A képviselőházban a másnap esti ülésen lefolyt jelenet igen megindító vala. Lord Palmerston és Mr. Disraeli igazi érzéssel és rokonszenvvel szóoltak róla egykép, de a Mr. Bright pár tördelt szava oly nemes sírbeszéd vala, a minőt a barátság egy jó és egy nagy ember számára csak kívánhat. Némely bíráló hibáztatta Lord Palmerstont, hogy miért beszélt a Cobden »Demosthenesi ékesen szólásáról.« Azt az egyszerű társalgó beszédmódot nevezi, kérdék sokan, Lord Palmerston Demosthenesinek? Nem a semmitmondó dicsőítés szavakép használta-e, épen, mivel az került először ajkára? Épen ellenkezőleg, nagyon valószínű. Lord Palmerston meg volt győződve, hogy e szó épen azt fejezi ki, a mit ő mondani akart. A Demosthenes ékesen szólásáról rendszeren azt szokták tartani, hogy mindenekfölött épen ereje és lendülete által válik oly hatalmassá.

meggyőzővé és ellenállhatatlanná. Ám, ezt csak a fölületes bírálat mondhatja e nagy szónokról. És, vajon, mi a Demosthenes szónoklatának lényeges jellemző bélyege, a mely által majd minden más ókori szónoktól különbözik? Bizonyynyal az ő teljes mértékben gyakorlati természete; az a tény, hogy soha semmit sem mond egyenes és határozott czélzat nélkül; hogy egyetlen szót sem használ, a mely ne szolgálna a szónok által előadott érv erősítésére. Cobden nem rendelkezik avval az erővel és művészi formával, mint Demosthenes, sem modorát nem lehet az athéni szónokéhoz mérni; de ékesenszólását természetesen és önkéntelen módon mindig a Demosthenes igaz szellemében alakította. Olyan férfiú ékesenszólása vala az, a ki épen csak arra tartott igényt, hogy hallgassák ki ügyét és érveit, a melyeknek alapján ez ügyet hallgatósága ítélete alá bocsátja. Azok, a kik a Lord Palmerston jelzőjében kivetőt találtak, csak abban hibáztak, hogy nem fogták föl értelmét.

Ekkor a szabadelvű párt általános képviselőválasztás előtt állott, és pedig sok súlyos veszteség által megritkított sorokkal. A kormány egy jelentékeny tagját veszté el, de nem halál útján. A Lord kanczellár, Lord Westbury, a képviselőház szavazata által indítva tette le tárczáját. Lord Westbury sok ellenséget szerzett magának. Igen tehetséges és erélyes férfiú vala ő, de, a ki fölöttebb kevésre szokta a formákat és a közönségesebb szellemű embereket méltatni. Jelleme bizonyos mértékben szűkölködött az erkölcsi emelkedettség méltósága nélkül. Nyelve olyan keserű volt, mintha maró epébe lett volna mártva. Gúnyra mindig kész kedvét és eszét, talán, senki sem közelítette meg a képviselőházban, míg csak ott ült s mikor a Lordak házában megjelent, emésztő mérgét oly kiméletlen és kérlelhetetlen mo-

dorban öntötte ki, hogy a méltósághoz és formákhoz ragaszkodó Lordaknak a lélegzete is elállt belé. Keserű gúnynyal terhelt beszédeit még sokkal élesebbé tette hangjának ama kiválóan édes hajlása, a melylyel kiméletlen élczeit és jelzőit csak úgy öntötte. A Lord kanczellár csakis szelid jóakaratot mutató arczával, egy középkori szent félig behúnyt szemeivel s az alázatosság édeskés kegyeskedésének hangján szokta ironiája zsilipjeit fölvonni és árasztani mérgét, a mely úgy mart, mint a valóságos maró lüg. Az ilyen ember számíthatott rá, hogy számos ellenséget szerez magának, s eljött az ideje annak is, a midőn, az írás nyelvén szólva, ezek utól is érték. Kegyeit nagyon szabados módon szokta osztogatni. Egy alkalommal nyugalomba-térést és nyugdíjt engedélyezett a Lordak háza egy tisztviselőjének, holott Lord Westbury jól tudta, hogy az illetőt, egy másik közszolgálati állása körében tanúsított magaviseleteért, súlyos vád terheli, és Lord Westbury, az így megürült tisztviselői állásra, a maga saját fiát nevezte ki. Így, hát, első tekintetre úgy tűnt föl a dolog, hogy Lord Westbury csak azért engedte meg egy tisztviselő nyugalomba helyezését, a ki fölött, azonban, még csak azután eldöntendő vád függött, hogy a Lord kanczellár helyet csinálhasson a tulajdon fia számára. A másik esetben, melynél a leedszi csődbíróság egyik állomásának betöltéséről vala szó, Lord Westbury nevét családja egyik tagja használta föl egy igen szabálytalan intézkedés javára. Ebben az esetben, azonban, kitűnt, hogy Lord Westburynak tudomása sem volt az egész dologról s nem is képzelte, hogy családja egyik tagja a kérdésre nézve igénybe vette befolyását. Azt senki föl nem tette, hogy még az előbbi alkalommal is, valamely erkölcstelen indító ok befolyása alatt állott volna. E botlásra családja

némely tagja iránti túlságos előszeretete csábította és az a gondatlansága, a melyet más nemű kötelességei nagyobb szabású természete legalább is kimenthet, ha nem épen igazolhat vala. Mind e mellett is, azonban, kétségtelen, hogy az a modor, a melyben pártfogását gyakorolta, vagy igénybe vételét eltűrte, alkalmat nyújtott a hibáztatásra.

A kérdés tárgyalásra került a képviselőházban, és pedig, némileg szerencsétlen módon, épen egy olyan képviselő kezdeménye nyomán, a ki igen éles politikai ellenfele vala a kormánynak. Mr. Hunt Ward, 1865. július 3-dikán, rosszalást indítványozott egyenesen a Lord kancellár ellen. A Ház nem fogadta el a határozati javaslatot, a mely a Lord kancellár eljárását, mint »nagy mértékben megrovás alá esőt, és, mint olyant« bélyegezte volna meg, »a melynek alapján meg kell ingania az állam legmagasabb tisztviselői iránti bizalomnak.« Azonban elfogadta azt a módosítványt, a mely fölmentette, ugyan, Lord Westburyt az erkölcstelen indítók vádjá alól, de kijelentette, hogy a nyugdíj engedélyezése a Lord kancellár részéről kormányzati mulasztást s a kellő ovatosság elhanyagolását tanúsítja. A kormány ennek a javaslatnak elfogadását meg nem tudta akadályozni. Lord Palmerston minden tőle telhetőt elkövetett a Lord kancellár megvédelmezésére, de a Ház közérzülete úgy találta, hogy a javaslat kifejezései nem igen kemények s ez előtt meg kelle a kormánynak hajolnia. A Lord kancellár azonnal lemondott. Jószerével nem is tehetett egyebet. A kormány, pedig, egy kiválóan tehetséges és erélyes tagját veszítette el. Lord Westbury bukását, talán, nem is annyira az az egy-két kérdés okozá, a mely fölött a rosszalás szólt, mint, inkább az a fölhalmozódott bosszús érzet, a melyet mindkét Ház táplált egy olyan elme iránt, a mely igen is

mohón szerette a mások hibáit fölkuatni, és egy olyan természet ellen, a mely a törvénykezés épen nem lelkesítő reformjai körében is olyan szenvedélyes kitöréseket engedett meg magának, hogy a mi a maró, éles kifejezéseket illeti, még egy Swift nyelve sem egy könnyen tehet vala túl rajta. Mikor a dolog véget ért, némelyek azt gondolták, hogy egy kissé mégis igen kegyetlenül bántak el vele. Ekkor, talán, maga is elbámul vala, ha megtudja, hogy mennyi jó szót ejtettek fölötte.

A politikai reactio órája ekkor, nyilván már nagyon közel volt. A Lord Russell János reform-javaslatának elbukta óta immár öt év telt vala el, és öt esztendő, a rendes számítás szerint, már jelentheti a politikai áramlás apályát és dagályát. A parliament föloszlása közelgett. Lord Derby azt jegyezte meg az 1865. évi ülésszak megnyitása alkalmával mondott trónbeszédéről, hogy épen olyan volt, hogy nagyon jól illett egy elaggott miniszter szájába, egy haldokló parlamenthez intézve. A parliament megfutotta a maga pályáját. Azt a ritka tettet hajtotta véghez, hogy leélte napjait s várta halálát, melyet egyszerűen ideje lejárta volt reá hozandó. A parliamentet 1865. július 6-dikán oszlatták föl. Mr. Disraeli szózata, melyet még a föloszlatás előtt intézett buckinghamshírei választóihoz, határozottan kiemelte, hogy az országnak most már a Nemzeti egyház és a Census kérdései fölött kell döntenie. »A Nemzeti egyház föntartásának kérdése«, mondá, »magában foglalja azt a kérdést, ha vajon alkotó eleme legyen-e a vallás elve politikai szervezetünknek; ha vajon megtartsa-e államunk a kenetet, — avagy, pedig, elejtve mind ama szentesítést, a mi az ember magasabb érzelmeihez szól, kormányzatunk rendszere pusztá rendőri szervezetté aljasodjék le.« »Az ilyen eredményben,«

mondá Mr. Disraeli, »én egyebet látni nem tudnék, mint a nemzetek romlását és a birodalmak bukását.« A mi a censust illeti, a határozatlan általánosságok körében mozgott és igen nagy mondásokban gyönyörködött, és semmi kétség, hogy mind e határozatlansággal, mind, pedig, a nagy mondásokkal szándékosan és épen a maga czéljára kívánt hatni. »A választók censusának mértékétől függ,« jegyzé meg, »a hatalom elosztása.« Annak a véleményének adott kifejezést, hogy »ősi alkotmányunk első alaprajza, mely akkora bölcseségről tesz tanuságot, megjelöli követerő utunkat.« Hogy melyik ez az út, annak igen világos kifejtésétől gondosan óvakodott Mr. Disraeli. Ez az ősi alkotmány, mint kimutatá, »az által biztosítá a nemzet jogait, hogy a hatalmat nem a korlátatlan tömegre bízta, hanem a Község Testületére, avagy Rendjére, és minden bölcs kormánynak lesz gondja rá, hogy a Testület alkotó elemei kellő tekintettel legyenek az ország erkölcsi és anyagi kifejlődésére.« A közvélemény, mondá, még nem volna elég érett az ítélethozatalra e kérdés fölött; de az ország »dönthet fölötte szerencsével, úgy, hogy a midőn cselekvésre kerül a sor, törvényalkotásunkat annak az angol alkotmánynak szellemében végezhetjük, a mely magában foglalja valamennyi osztály színe-javát s a mely nem jut oly demokratia uralma alá, a mely egyetlen osztály zsarnoksága, és pedig a legkevésbbé fölvilágosodotté. Lefordítva a mindennapi beszéd nyelvére, ezek a nagy hangú általánosságok elég világosan kifejezték, habár, talán, épen akkor nem mindenki látta be, hogy Mr. Disraeli, mihelyt reá kerül a sor, kész lesz a maga reformtörvényjavaslatának benyújtására és, hogy még mindig táplálja a remény, hogy eleget bír az országnak tenni, a nélkül, hogy az általános szavazati jog irányában igen messzire

menne. De ma már lehet látni, hogy szabad kezet tartott magának arra nézve, ha ennyire is fog-e menni, ha módjában áll. Hogy, aztán, a szavazók censusának az a mértéke, a melynek alkalmazására magát utalva érezné, meddig fogott terjedni, nem nyomott semmit a latban, mert mindig azt mondhatta, hogy az ő nézete szerint csak egy osztály legjobbjaira terjedhet ki s meg nem tűri, hogy a veszedelmes demokratia lejtőjére süllyedjünk.

A mely párt a legkiválóbb ellen életét ejti meg, azé lesz a győzelem — tartja a közmondás. Az első csapást London belvárosában mérték s a szabadelvűek valamennyi állomást elnyertek. Négy szabadelvűt választottak meg. A Westminsterben lefolyt küzdelem elég érdekes vala. A westminsteri választó-kerületnek meg van az a nemes nagyra-vágyása, hogy legalább is egy kitünő képviselője legyen. Fox westminsteri képviselő vala. Sokkal később Burdett Ferencz, Sir, vala az egyik választottja, Cochrane, pedig, a másik. Hobhouse, Byron barátja, sokáig szólott Westminster nevében. Még későbbben Evans de Lacy, Sir, volt az övé, a ki, ugyan, bizonyynyal nem valami híres politikus vala, de igen vitéz katona, olyan egy férfiú, a kinek a neve, a francia kifejezést használva, legalább is »ütött a játékban«. Ez alkalommal Mr. Millt vették rá, hogy elhagyva csöndes elvonultságát Avignonban, elfogadja Westminsterben a jelöltséget. Szózatot tett közzé, a maga ismeretes politikai nézetei értelmében. Kijelentette előre, hogy a helyi érdekek szószólója nem lesz s ki azt az elvi álláspontját is, hogy a választás költségeinek egy részét sem hordozza. Érezte mindenki, hogy kissé merész vállalat, egy Mill forma férfiúnak a nép ilyen rétegéből álló választók között jelöltkép való fölállítása. Nézetei a szélsőségek felé hajoltak. Köztudomás

szerint egyik egyház, avagy vallásfelekezet kebelében sem foglalt helyet. Philosophus volt és az angol politikai testületek nem szeretik a philosophusokat. Honfitársai nagy többsége előtt majdnem teljes-tökéletesen ismeretlen volt. Valamíg az amerikai polgár-háború idején az Éjszakiak érdekében folyó mozgalom egyik vezetőjekép föl nem lépett, soha, tudtunkra legalább, nem látták egyetlen angol politikai szószerken is. Még a westminsteri választók között is csak nagyon kevesen voltak, a kik bár látták is jelöltsége előtt. Sokak előtt úgy rémlett, hogy egy igen derék ember volt, a ki nagyon tudós könyveket írt s régóta meghalt. Nem tették föl róla, hogy valami hajlama, vagy tehetsége volna a parlamenti életre. Nehányan tudták, hogy azelőtt több, mint tiz évvel fölszólították, hogy föllépjen egy ir megyei kerületben, de ő visszautasítá az ajánlatot. Ez abban az időben történt, midőn az ir föld-bérleti rendszer és általán az ir viszonyok felőli nézeteinek fejtegetése sok ir szivét gyönyörrel és bámulattal töltötte el — gyönyörrel és bámulattal a fölött, hogy egy hidegvérű angol philosophus és közgazdasági író ilyen igazságos és nagylelkű véleményeket alkothatott magának az ir kérdések felől s azokat ily nemes bátorsággal tudja kifejezni. Ez időn túl, azonban, nem igen képzelték, hogy legyen valami hajlama a nyilvános élethez, s azt hisszük, nem is tettek komoly kísérletet, hogy visszavonultságából kicsalják. A dolog most Mr. Beal Jakabnak, egy westminsteri népszerű politikusnak, jutott eszébe, ki oly nyomatékosan bizonyíttatta Mill előtt, hogy nemzete iránti kötelességről van szó, hogy Mill nem érezte magát följogosítva a fölszólítás visszautasítására. Mill ama kevesek közé tartozott, a kiket épen csak arról kell meggyőzni, hogy valaminek elvállalása a közügy iránti kötelesség gyanánt vár

reájok, és azonnal neki fekszenek, mindegy, akármilyen ellenőkre legyen is egyénileg, vagy akármilyen kitűnő kifogások álljanak is rendelkezésekre, melyeknek alapján a köteleesség beváltását a mások nyakába háríthatnák. Olyan dolgokat írt ő, a melyek nagyon is fölkelthették kételyeit valamely angol népies választó közönség szavazatai kedvéért való udvarlás iránt. Tudták róla, hogy rationalista és sok olyan politikai nézetet vitatott, a melyek a közönséges emberek szemében mind csupa ízetlenségek, vagy bogarak, avagy épen örültségek valának. Valamelyik művében egyszer az írta, hogy Angliában a munkás osztályok szeretnek hazudni. Most, pedig, ki kelle állania nagy és zajgó tömegek elé a szószékre, a hol a mit csak valaha írt, vagy mondott, mind föl lehet kérdéskép avagy vádkép hozni s az övéi körén kívül álló oly ellenségekkel szemben, a kik hátrányára készek meggyötrése kedvéért bármely félremagyarázásra. A független meggyőződés emberének, a ki nem szégyelte nézetei megváltoztatását sem, mihelyt meggyőződött helytelen-voltuk felől, sem nem félt az időszerint táplált nézetei határozott kifejezésre juttatásától és följegyzésétől, nem nagyon előnyös a helyzete a választások idején. Ekkor megláthatja, mit tesz az, ha valaki könyveket írt és ellenségeket szerzett magának. Mill győzedelmeskedett mind e nehézségek fölött, nyílt-egyenest bátorságával és tisztaságával. Midőn, egy alkalommal, főképen munkásokból álló nyílt gyűlésben, megkérdezték tőle, ha mondta-e valaha, hogy a munkás osztályok szeretnek hazudni? egyenesen azt felelte, hogy »Mondottam«, nyíltan, merészen, minden hímezés nélkül. A felelet nyíltsága és merészsége szeget ütött férfias érzésű munkás hallgatói fejébe. Látták, hogy olyan szónokra találtak, a ki soha sem fog visszariadni attól, hogy megmondja nekik

az igazat. Mr. Mill maga jegyezte föl, hogy mi következett válasza után. »Alig, hogy e szó ajkamról elröppent, zajos helyeslés hangzott föl az egész gyülekezésben. Láttam tisztán, hogy a munkás nép ahhoz volt szoktatva, hogy kétértelmű és kitérő szavakat várjon azoktól, a kik szavazatait keresték, s mikor észre vették, hogy, e helyett, egyenesen elismerik azt, a mi valószínű, hogy kellemetlenül érinti őket, a helyett, hogy sértve érezték volna magokat, egyszerre arra a következtetésre tértek, hogy, ime, olyan emberre találtak, a kiben bízhatnak. . . Az első munkás, a ki az említett esemény után szólott (Mr. Odger volt), azt mondá, hogy a munkás osztályok nem kívánják hibáik elhallgatását; nekiek barátok s nem hízelgők kellenek; és, hogy lekötelezve érzik magokat mindenki iránt, a ki felőlök bármit megmond, a mit bennök javítandónak őszintén hisz. A gyűlés, pedig, szívéből helyeslé a mondottakat.« Az ember nem tudja, mit bámuljon jobban, a szónok őszinteségét, avagy azok férfias józan esztét, a kikhez szólott. »És«, mondja Mr. Mill, »épen oly nagy bámulatára magamnak, mint bárkinek is, conservatív versenytársam fölött néhány száz többséggel jutottam a képviselőházba.«

Sok más eset is nyíltan tanusítá, hogy a politikai áramlat a szabadelvű nézetek javára tért. Mr. Hughes Tamást, a »Brown Tamás tanuló évei« szerzőjét, az úgy nevezett »izmos keresztyénség« rendjének radicalis tagját, Lambeth választotta meg. Mr. M'Laren Duncant, a Mr. Bright sógorát és szélső radicalist, Edinburgh küldé, egy szelid Whig jelöltet buktatva meg. Mr. Trevelyan G. O., egy kitűnő fiatal radicalis, a Macaulay unokaöccse, szintén a parlamentbe jutott. Sok határozott nézetű, tehetséges és emelkedett szellemű férfiú ekkor jutott Irországból először

képviselőházi üléshez. Ezek közé tartozott Mr. Dillon T. B., a ki az 1848. évi ir fölkelésben is részes volt. Sokáig ellenezte vala a fegyveres fölkelés tervét, mert czélszerűtlennek és reménytelennek tartotta, mikor, azonban, az események kitörésre sietteték a dolgot, kiállt s elfoglalta helyét az első sorban, a vezetők oldala mellett. Mr. Dillon, azután, több évig az Egyesült államokban élt s csak kevéssel az előtt tért vissza, kegyelmet nyerve, Irországba. Az ir politika mezején azonnal vezérszerepet vállalt s tehetsége és becsületessége által nagy hírre jutott. Azt lehetett reményleni, hogy nagy szerepet fog az ir képviselők és az angol liberalis párt egyesítésénél játszani, de kora halála csak rövidre szabta, kétségen kívül igen sikeres, pályáját. A mi változás az új parliament ábrázatán történt, mind a meszszebb menő reform javát és előnyét jósolá. Nem csak az történt, hogy a Toryk kisebbségben maradtak, hanem az is, hogy sok szelídebb Whig kimaradt, az igazi szabadelvűeknek adva helyet. Az új parliament felől alig lehetett kétségbe vonni, hogy valami olyat fog elkövetni, a mi létét emlékezetessé lesz teendő. Azt, bizonynyal senki sem várhatta, hogy a hírnévhez oly különös módon fog igényt formálni, a melyet rövid története tanusít. Maga Mr. Disraeli fejezte ki nézetét az új parliament felől, a midőn még csak rövid ideig ült együtt. Úgy mutatta be, mint a mely határozottan gyarapította a Mr. Bright erejét és követői számát. Senki figyelmét el nem kerülhetette, hangoztatá Mr. Disraeli, hogy Mr. Bright egészen más állást foglal el most, mint az utóbbi parliament alkalmával. A képviselőházba új férfiak kerültek, törhetetlen, tehetséges férfiak, a kik mindenek fölött messzibb menő reformerek valának. Mr. Gladstone helyzete is nevezetesen megváltozott. Az oxfordi egyetem jelöltségé-

vel elbukott Mr. Hardy Gathorne ellenében, de Dél-Lancashire-ben azonnal fölléptették ismét, mert ott még volt szabad kerület, s ott meg is választották. A szabadelvűek az egyetemtől való megválását politikai fölszabadulásának tekintették. A reformerek élén, tehát, akkor a két nagy parlamenti szónok (egyikök, nyilván, a leendő miniszterelnök) és a kor legnagyobb philosophus írója és gondolkodója fogott állani. Ezt a szabadelvű triumviratust, a mint nevezék, számos új és komoly férfiú fogta követni, szavokat törvényül fogadva. A megriadt Toryk azt mondogatták magukban, hogy Anglia, meg a demokratia áradata között immár csak egyetlen gát áll, amaz agg államférfiú személyében, a ki már nyolczvanegyedik évét járta s a ki felől napról-napra mind kétségesebb hírek kezdtek Londonba érkezni.

NEGYVENHETEDIK FEJEZET.

Lord Palmerston halála.

»Övezd le fegyverid, Eros; a hosszú nap munkája véget ért, immár aludnunk kell!« Egy hosszú, nagyon hosszú nap munkája majdnem egészen véget ért. Egy bámulatra méltó pálya teljesen befejezésre jutott. Lord Palmerston meghalt, odalenn, Hertfordshireben. Mint Mirabeau mondá magáról, Palmerston is elmondhatja vala, hogy már hallja Achilles temetési előkészületeit. Az életet oly teljesen fenéig élvezé, mint akár Churchill, ha mindjárt más értelemben is. Akármily hosszú vala is élete, ha csak évei szerint számítjuk is, még hosszabbnak tetszik, mihelyt meggondoljuk, hogy miben telt és hogy mily tevé-

keny egy élet vala ez, kora kezdetétől fogva, el egész legvégeig. Lord Palmerstonnél voltak sokan vénebbek; nem is csak egy-két idősebb társát hagyta itt. De ezek legnagyobb része oly férfiú volt, a ki munkáját immár rég bevégezte vala; olyan, a ki a teljes tétlenség karosszékéhez vala már kötve. Palmerston a legnehezebb munkát végező államférfiú vala halála előtt még kevés nappal is. A parlamentnek majdnem hatvan évig volt tagja. Először épen abban az évben lépett a parlamentbe, a melyben Byron, maga is Harrow¹⁾ növendéke, első költeményeit közre adta. Már harmincz éve ült a képviselőházban, mikor Viktoria királynő a trónra lépett. Sokat sakkozott a szerencsétlen Brunswick Karolinával, a regens herczeg nejével, mikor, még Walesi herczegné korában, Kensingtonben lakott. A tengerészeti hivatal egyik Lordjaként, 1808-ban, védelmébe vette az előző évi kopenhágai expeditiót s azt erősítette, hogy a Napoleon terveinek meghiusítására nézve elengedhetetlen egy húzás vala az. Egész politikai szereplése idején csak ritkán és rövidke időközökre nem volt hivatalban. Hogy a parlamentnek csak egyszerű tagja lett volna, tevékeny és sikeres életében csak rövid alkalmi közjátékképen fordult elő. Mint a persa költő, Sadi, mondta: minden aratásból nyert egy kalászt.

Lord Palmerstonen csak is az 1865. évi ülésszak alatt kezdett meglátszani, hogy komolyan gyötri legalább is az a baj, a melyet minden betegség között a legrettegetesebbnek neveznek: az agg kor. El egész ez év kezdetéig

¹⁾ A »Harrow-on-the-hill School« intézetet (Middlesexben) Lyon János alapítá 1571-ben. Régebben az alapítás napján (aug. 4.), a legjobb nyilas tanuló egy ezüst ijat nyert díjúl. A szövegben említettekén kívül Peel Róbert is ez intézet növendéke volt.

alig tűnt föl rajta a valódi hanyatlás valami jele. Igaz, hogy hosszabb idő óta szenvedett koronként köszvényes rohamoktól, és pedig, utóbb, nem csak a lábaival, hanem a kezeivel is. Azon a télen, a mikor a Trent lefoglalása történt, az ilyen fajta bántalmak sokat gyötörték, kínozták, úgy, hogy egészen nyomorékja volt. Csak, hogy Angliában rég eltelt annak ideje, hogy a köszvényt az agg kor bizonyítékának lehetne tartani. Itt, gyakran, már a középkorúakat is meglátogatja s valóban, mint a setét gondok a költő versében, mintha minden lovas nyomában járna. De az 1865-ik évi ülésszak alatt lehetett Lord Palmerstonen észrevenni, hogy már megkapta a halál amaz intését, a melylyel, Mrs. Thrale szép költeménye szerint, érkezését hírül szokta adni. Az utóbbi néhány hónap alatt igen sokat szenvedett. Szemei nagyon meggyöngültek s még a legerősebb szemüveggel is csak alig tudott olvasni. Minden tekintetben hanyatlott. A parlamenti vitákban és küzdelmekben többé már nem találta azt a gyönyörűségét, a mely annyira izgatta el egész nyolczvanadik éveig. Testi erejét s szelleme ifjonti rugalmasságát oly hosszú időn át megőrizte, hogy a kínos elcsodálkozás meglepetésével kelle reá hatnia, midőn először arra ébredt, hogy teste és idegei kétségen kívül fölmondják a szolgálatot, és hogy önekie is meg kell az évek kegyetlen hatása előtt hajlania. Ereje összeesése majdnem egyszerre érkezett. Nyolczvanadik születésnapján, 1864. októberében, mint Mr. Ashley beszéli, elindult »félnyolczkor Broodlandsból, lovait vezetéken előre küldve Farehambe, a hol, találkozva több műszaki tiszttel, lóra ült s végig lovagolt Portsdown és Hilsea erőd-vonalán, le-leszállva lováról és aprójára megvizsgálva az erődítményeket, áttérve azután az Angleseynél készülő erő-

dökhez, majd Gosportba s csak este hat órakor érkezve haza. Ugyanabban az esztendőben, korább, egyszer a Piccadillyn levő házától Harrowba lovagolt, a majdnem tizenkét angol mérföldnyi utat egy óra alatt téve meg. Az ilyen vállalkozások olyan erőről tesznek tanuságot, a melyet az ember hajlandó volna majdnem ifjonti elevenségnek nevezni, a mely még a mi hosszú életű korunkban is ritkítja párját. Ám 1865-ben nagy hirtelen fordulat következett. Lord Palmerston kezdett elmaradozni az ülésekről s mikor megjelent is, lehetett tisztán látni, hogy parlamenti kötelességeit csak nehezen, sőt kinnal tudja teljesíteni. Az volt az utolsó nyilvános szereplése, a midőn, a parlament szétesésakor, Tivertonben, megválasztották. Tivertonból a hertfordshire-i Brocketbe ment, a melyet Palmerston aszszony örökölt vala Lord Melbourne-től, testvérétől, s ott maradt. Köszvénye ekkor nagyon súlyossá vált. Veszedelmes terjedelmet vőn és Lord Palmerston még fokozta a veszedelmet avval, hogy igenis fiatalos erélyével lovaglást kockáztatott meg, mikor még csak alig lábbadt föl egy igen komoly roham után. Október 17-dikén értesítést adtak ki, hogy Lord Palmerston, meghűlvén, komolyan megbetegedett, de, hogy már három napja javulásnak indult s már sokkal jobban van. Ez az értesítés nem igen nyugtatta meg a londoni közönséget. Sokan csak ekkor tudták meg, hogy Palmerston beteg volt s már maga e tény pusztá említése is baljóslattal csendült meg a közönség fülében. Ez aggodalmak már a következő napon alaposaknak bizonyultak. Jelentették, hogy a Lord Palmerston állapota hirtelen rosszabbra fordult és, hogy fokonyként mind inkább hanyatlik. Ekkor már mindenki tudta, hogy közeleg a vége. Senkit sem lepett meg, mikor más nap megérkezett a

hir, hogy Palmerston meghalt. Október 18-dikán halt meg. Ha még csak két napig él vala, betöltötte volna nyolczvanegyedik évét is. A Westminster-apátságban, október 27-én, köztisztességtétellel helyezték örök nyugalomra. A Wellington herczeg halála óta nem volt ember, a ki oly kiváló helyet foglalt volna el a közvélemény szemében. Épen akkor halt meg, a mikor népszerűsége valóságos zenithjén állt. Általános szokássá vált dicsőíteni mindazt, a mit csak mondott és tett. Minden közönséges angol hitczikkelyei között foglalt helyet az a tétel, hogy Angliának együtt kell éreznie Palmerston minden szavával. A ki ellenezni, vagy akár csak bírálni mert valami olyat, a mit Lord Palmerston tett, avagy pártolt, biztosan számíthatott a népszerűtlenség vagy hazafiatlanság vádjára. Lord Palmerston, bizonynyal, eleget élt mind az évekre, mind sikereire, mind hírnevére nézve. Annak a kérdésnek fölvetése egészen hiábanvalónak látszik, hogy mi történt volna, ha egy nyolczvan évesnél idősebb ember még néhány évig élhet és a közéleti cselekvés mezején helyét továbbra is megállhatja vala. De, ha valaki gyönyörűségét találná az ilyes hozzávetésekben, föl lehetne tenni, hogy ebben az esetben a majdnem páratlan népszerűség és siker áramának valamely fordulatot kell vala szenvednie. De Lord Palmerston, mint élete végszaka idején mindenben, ebben a tekintetben is szerencsésen megszabadult ez esélytől és fordulattól, épen mikor sorsa tetőpontjára ért.

Talán fölösleges is mondanunk, hogy a Palmerston miatti gyász egészen általános és őszinte vala. Egyéniségének aligha volt egyetlen ellensége is. Olyan jó szíve volt, hogy mindenkit megnyert, a kivel csak érintkezett. Tartós viszongásai, avagy szeszélyes ellenszenvei épen nem voltak

s ehhez képest majdnem lehetetlen volt, hogy napfényes, barátságos környezetben jól ne érezte legyen az ember magát. Csupán azért soha sem haragudott senkire, mivel gyakran kelle a politikai harcban szemben állania vele. Minden tőle telhetőt elkövetett, hogy éppen avval a pénzzel fizessen, a mivel neki fizettek, de, aztán, boszút nem táplált szívében. Volt, igaz, néhány ember, a kiket, a mint e kötetekben már említők is, ki nem állhatott, de ezek olyanok voltak, a kik, egy vagy más oknál fogva, mindig az útjában állottak, s a kiktől azt képzelte, hogy alaposan hiheti fölök, hogy áruló módon jártak el vele szemben. Szerette azt, a ki igazi »angol«, és szerette benne, ha az ő fölfogása szerinti »gentleman«; de a »gentleman« elnevezés határait nem pusztán a születés és társadalmi állás korlátaiban látta. Modora nem annyira pallérozott, mint inkább nyílt és természetes vala, sőt, valóban, azok közé a kivételes emberek közé lehetett sorolni, a kik egyéniségök méltóságát mindig fönn tudják tartani a nélkül, hogy modorukban és hangjukban méltóságoskodnának. Valódi példányképe volt a harczosnak; ha vége volt a harcznak, kész volt s leült ellenfele mellé, mint barátja, s beszélgetett vele élményeiről és tetteikről. Teljesen tiszta volt minden szenvelgéstől. Éppen azért, modora, néha, kissé darabosnak látszott, olyan nyíltan és egyenesen tudott beszélni, mihelyt rögtön véleményt kelle nyilvánítania. A szó legmagasabb értelmében véve a kifejezést, nem volt igazmondó; más szóval, voltak pályájának szakai, a melyeken, politikai czélok kedvéért, hagyta, hogy a képviselőház és az ország balvélemények által vezettesse magát orránál fogva. Főösleges volna hangoztatnunk, hogy, azért, egyénileg igazmondó és tiszteletreméltó vala. A ki annyira tudta vinni, mint Palmerston,

arról épen úgy lehet tudni, hogy egyénileg igazmondó, mint a hogy bizonyosra becsületes s kedvelője a szabad levegőn mozgásnak és a hideg fürdőnek. Csak, hogy Palmerston igen gyakran engedett magának különbségtételt az államférfiú egyéni és politikai egyeneslelkűsége között. Az államférfiak legnagyobb része előtt közkeletű ez a megkülönböztetés, a mi annál rosszabb a politikára nézve. De az e fajta legdurvább hibákat Lord Palmerston egy korábbi öltő ellenében engedte meg magának. Az 1865. évi közvélemény nem sokat tudott az egészről. Akkor már nem igen sokat bajlódtak a Burnes Sándor, Sir, sürgönyeinek hírvány történetével, vagy avval, hogy Palmerston miként játszott a külföldi liberalisok reményeivel, többször inkább vesztökhöz, mintsem diadalhoz segítve azokat. Minderre már csak kevesen emlékeztek akkor, a mikor halála híre megérkezett, s azok közül is nem sokan törődtek az egészszel. Annak idején megjegyezték, hogy azok a londoni hírlapok, a melyek az első pillanattól kezdve következetesen ostromolták őt és politikáját, a halála utáni napon mély gyászba borulva jelentek meg. Némelyek azt tartották, hogy a sajnálkozás e kimutatása következetlenség; mások azt mondták, hogy az egész csak képmutatás. Nincs miért akár az egyiket, akár a másikat elhinnünk. A nélkül, hogy a Palmerston politikájának elkárhoztatására ejtett szavaikból egyet is visszavontak volna, egészen természetes volt az őszinte sajnálat érzése egy olyan ember halála fölött, a ki a köztudatban akkora helyet foglalt el; a ki oly rendkívüli tehetségekkel volt megáldva s a kinek hazája iránti szerelmét soha senki kétségbe nem vonta. »Halál! minden adósság letörlesztője!« kiált föl a czigány »Guy Mannering«-ben — mi csak is önkéntelen fordítása a Vergil »sunt

lachrymae rerum« mondatának, a melyet Fox idézett érzelmei kifejezésére, a midőn versenytársa halálát siratta, noha a közügy terén végzett tetteit még abban a pillanatban sem tudta helyeselni.

Az első rangú államférfiak rendjéhez tartozott-e Lord Palmerston — olyan kérdés, a mely az elméleti vita körébe esik. Olyan alkalom nem nyílt számára, hogy a kérdés eldöntésre került volna. Hazája jó szerencséje meghozta, hogy egész hosszú pályája alatt sem került valódi veszedelmebe. Semmi olyan fajta válság, egyetlen pillanatig sem, adta elő magát, a melyben a férfiú bebizonyíthatja, hogy legelső rangú államférfiú. Ha azt kérdenők, hogy a Cunard-gőzösök ¹⁾ derék kapitányai Nelson, vagy Columbus valának-e, éppen annyira mennénk, mint, ha azt kérdenők, ha Palmerston valóban nagy államférfiúnak bizonyította volna-e magát valamely hatalmas válság közepette? Ha a belügyi politika kérdése fölől tanúsított belátása alapján kellene fölötte ítéletet mondanunk, bizony, egy kissé rövidet húzna. Palmerstonre nézve éppen megfordítva állana az a megjegyzés, a melyet Grattan tőn Burke-ra. A helyett, hogy azt mondhatnók: »látott mindent; előrelátott mindent«, azt kellene mondanunk, hogy nem látott semmit; nem látott előre semmit. Alig, hogy meg volt halva és ama nagy változások, a melyek fölött folyton élczelődött s a melyeket mindig lehetetlenségnek nyilvánított, immár el is következtek. Mac Mahon marsall egyszer azt mondotta, hogy a francia katonák *chassepots* fegyverei, mihelyt szükség lesz reá, magoktól elsülnek. Ugy látszik, hogy azok a reformok is éppen ilyen természetűek valának, a melyekről

¹⁾ Cunard Sámuel, Sir, volt, a ki a rendszeres gőzhajó-járatokat, 1840-ben, berendezte.

Palmerston elhitette magával, hogy nem-angoloknak és lehetetleneknek kell tartania. Azt lehetne mondani, hogy mihelyt ő elköltözött, mindjárt elsültek magoktól. Pedig azt sem lehet mondani, mintha az ő ereje állotta volna útjokat. Ha tiz évvel fiatalabb lett volna, valószínű, hogy az ő ellenére is elsültek volna. Hanem az iránta és kora iránt való udvariasság, meg ama bizonyosság kedvéért, hogy már amúgy is, nem sokára, félre kell állania, kívárták egész nyugodtan.

Hanem Lord Palmerstont, bizonynyal, nem belügyi politikája után kell megítélni. Épen ennyi joggal ítélhetnök meg Nagy Frigyes költészete és Richelieut színészkedése után. Palmerston csak a külügyi hivatalban és a képviselőházban volt igazán Palmerston. Valódi tehetségét mind e két téren csak nagyon későn ismerték el. Parliamenti iskoláját rég befejezte már, mielőtt készségét elősmerték volna. Így, hát, akármelyik pillanatban teljes-tökéletesen tudta tehetségeit érvényesíteni. Ezekre akármikor számíthatott. A hosszú gyakorlat annyira kipallérozta valamenynyit, hogy a legelső hívásra azonnal előtermettek. A képviselőház szája izét úgy kitanulta, hogy tökéletesebben már lehetetlen lett volna. A ház érzelmeivel úgy játszott, mint egy művész a hangszerével. Dickens egyik regényében az orvos azon úton tudja kitűnő tudományát bebizonyítani, hogy egyszerűen megfigyeli, a mit a beteg környezete tett, vagy tenni akar s mindazt rendeli, hogy megtegyék. Lord Palmerston is sokszor vezette a képviselőházat ezen a módon. Átlátta, hogy az emberek mit szeretnének tenni s megtette, s az emberek meg voltak győződve fölöle, hogy ennek ugyancsak kitűnő vezérnek kell lennie, a ki épen oda vezeti őket, a hova magok is menni óhajtottak. Az a leírás,

a melyet Townshend Károlyról Burke adott, egész merejében talált arra, a mivé Lord Palmerston későbbi éveiben vált. Valóságos elkényeztetett gyermekévé lett a képviselőháznak. Csak épen azt kell hozzátennünk, hogy valamint a kényeztetett gyermek rendesen kényezteti a szüleit, Palmerston is ugyancsak kényeztette a Házát, mely őt becézette. Istenért sokáig nem hagyta volna abban a hangulatban, hogy nagyszabásu elvekkkel, vagy ilyen nemű fejtegetésekkel kelljen foglalkoznia. Tudta jól, hogy a nagy komolyság terhére van a háznak, volt hát gondja rá, nehogy igen sok komoly dolga legyen. Az ékesenszólás dicsőségét másoknak engedte át. Abban az időben megjegyezték, hogy »a miniszterelnök, a kinek most és évek óta sokkal nagyobb Angliában a befolyása, mint Bolingbrokenak valaha is, akkora politikai hatalom állván rendelkezésére, a mekkora egykor akár Chathamnek, vagy Pittnek; a ki ép úgy uralodik hazája fölött, mint egykor Cavour Szardinián; a ki olyan állást foglal el, a minőt franczia államférfiú Franciaországban nemzedékek óta sem: még csak nem is igen törekszik, hogy szónoknak tartsák és hosszú pályája egész folyamán sem fűzte nevét a nagyszabású politika valamely kiválóbb sikeréhez.« Lord Palmerston soha nem is akart beszédeivel mélyebbre hatolni, mint mindennek épen csak a fölszinéig. Épen nem rendelkezett csillogó szóbőséggel s még, ha ez az adománya meglett volna is, aligha jutott volna eszébe e csillogó szóbóság ragyogtatása. Egyetlen beszédet sem mondott, a mely a kérdés-idszerű érdekén túl is olvastatta volna magát. Lord Palmerstonnek soha egy mondatát sem idézte senki. Mindig kiválogatta — és pedig, bizonynyal, ösztöne után indulva — az érvek közül, nem azokat, a melyek a logika erejével kényszerítenek, hanem

azokat, a melyekről legbiztosabban föl lehet vala tennie, hogy épen annak a hallgatóságnak, a melyhez szólania kelle, jelleméhez és szája ízéhez legjobban illenek. Hallgatóinak s nem magának beszélt — hogy megnyerhesse szavazatát azoknak, a kikre hivatkozott, nem pedig, hogy a maga mély s visszafojthatatlan meggyőződésének kifejezést adhasson. Hallgatóinak soha sem a feje fölött beszélt tova, sem arra nem kényszeríté őket, hogy elméjüket nagyon meg kelljen, magas röpte kedvéért, erőltetniök. Korunk államférfiai között nem volt egy is, a ki hozzá fogható ügyességgel tudott volna épen a szavazás előtt közbelépni egyik-másik ellene intézett sikerült beszéd hatásának meggyöngítésére s a ki annyira el tudta volna hitetni a Házzal, hogy mindaz, a mit az ellenzék elkövetett, épen csak a politikai formák kedvéért történt, szokásos tiszteletből a pártok hagyományai, avagy fegyelmi kényszere iránt, a mire komoly figyelmet fordítani valóságos idővesztegetés lenne. Egy Mr. Ashleynél idézett író figyelmeztetett Lord Palmerston szokására, melylyel »szavai közé bizonyos torokhangokat szeretett alkalmilag vegyíteni, a melyek minden igazi szónoki hatásra nézve ugyancsak veszedelmesek lettek volna, de, a melyek nála, mégis, mintha jelentékenyen fokozták volna rögtönzött, könnyedén mondott, társalgásszerű beszédei sajátságos hatását.« És amaz író, tovább folytatva, azt mondja, hogy ez az alkalomszerű akadozás »sokszor igen hatásossá tette egyik-másik tréfás megjegyzés élet, a melyekben Lord Palmerston oly sokszor találta gyönyörűségét.« »És e tréfák oly teljesen számítás nélkül valóknak tetszettek; a hallgatóságot egy darabig oly kellemes feszültségben tartották, a míg a szónok a vágás számára nyilván a legtalálóbbs kifejezést keresgélte, hogy, aztán, a

mikor a végén megtalálta, senki meg nem tudta állani, hogy a szive gyökeréből ne kaczagjon.«

Nem igen lehet nehezebb föladat, mint az a kísérlet, ha az ember hideg szavakkal akarna képzetet nyújtani arról a hatásról, a melyet Lord Palmerston egy-egy szerencsés fordulata tétovázó hallgatóra gyakorolni tudott, a midőn a legkomolyabb kérdést is nevetségre tudta fordítani. Kisértsük meg mégis. Mr. Disraeli, egykor, igen hosszú és heves támadó beszédet mondott a miniszterium ellen, az érvek és gúny egész sortüzét intézve a kormány valamely tette, avagy mulasztása ellen; beszéde vége felé, pedig, megjegyezte, hogy nem az ő kötelessége körébe tartozik tanácsot adni a miniszteriumnak az általa követendő eljárásra nézve s éppen azért őrizkedik attól, hogy irányt akarjon adni a Háznak, a miért a szóban forgó kérdésre nézve nem is nyilvánít semmi véleményt. Lord Palmerston azon kezdte válaszáat, hogy belecsimpajkozott e jelentéktelen formaságba. »Az igen tiszteletreméltó férfiú«, mondá, »kinyilvánítá, hogy őrizkedik attól, hogy irányt akarjon adni a Háznak saját véleménye nyilvánítása által. Valóban, szónok uram, azt tartom, ez ugyancsak hazafias egy eljárás.« Az a modor, a melylyel Palmerston e szavakat ejtette; a sajátos szünet, a melyet tartott, míg meg tudta lelteni éppen azt a jelzőt, a melylyel a Mr. Disraeli eljárását megdicsérte; szemei hunyorgatása és hangja árnyalása — mindez sokkal hatásosabbá tette e gúnyos dicséretet, mint a legfinomabb élcz is éppen akkor tehetne volna. Lord Palmerston úgy intézte a dolgot, hogy Mr. Disraeli abban a színben tűnjék fel, mintha, meg levén győződve, hogy semmi jó tanácsot adni nem tud, szerénységből és hazaszeretetből czélzatosan tartózkodik vala a vélemény-nyilvá-

nítástól, a mely a tájékoztatlant, talán, tévutra vezetheti vala. A Mr. Disraeli egész kitervezett támadása teljes hajótörést szenvedett. A Ház, többé, nem volt hajlandó az egészket komolyan venni. Azt lehetne mondani, hogy ez az eljárás majdnem a comoediázás körébe vág. Valóban, Palmerston merész és pillanatnyi sikerei igen sokszor nagyobb részt a jókedvű tréfáknak voltak tulajdoníthatók; de Palmerston csak is akkor folyamodott ehhez a szónoki fogáshoz, mikor számithatott reá, hogy a Ház hangulata és a vita menete előnyössé teszi e fogást pillanatnyi czélzataira nézve. Bizony, azt is alig lehet egyébnek mondani, mint pusztá tréfának, a mikor Palmerston, avval a váddal szemben, hogy tisztességtelenül járt el China irányában, előbb támogatván a nagy lázadást, azután, pedig, kerülő uton segítvén a chinai kormányt leverésében, egész ártatlan képpel azt kérdezte, hogy mi lehetett volna pártatlanabb eljárás, mint előbb segíteni a lázadókat, azután, pedig, a kormányt? Pusztá tréfa volt az is, a mikor Palmerston, erődítési tervei egyik ellenzőjére azt jegyezte meg, hogy ő maga is elösmerte e terv szükségességét, azt mondván, hogy volt gondja rá és tényekkel »fegyverkezett föl« e kérdés megvitatása érdekében. Mindazáltal, nem voltak azok épen csak olyan könnyelmű elménczkedések, a milyeneknek, így elmondva, látszhatnának. Mindnyájának az volt a határozott czélja, hogy meggyőzze a Házat, hogy Lord Palmerston ügyet sem vet az ellene fölhozott érvekre; hogy nem is érdemesek komoly figyelemre; hogy legfőlebb egy könnyű tréfa az egész, a mire méltók, ha már épen felelni akar az ember rájuk. Annyi bizonyos, hogy nem csak az ellenzőt, nem csak a netalán még ellenzésre hajlókat hozta zavarba a kérdések ilyenyszerű tárgyalásmódja, hanem sok hallgatója

is azt a meggyőződést merítette ebből a modorból, hogy nem lehet semmi komoly jelentősége annak a dolognak, a melylyel Lord Palmerston ily könnyed kicsinyléssel bánik el. Ezeknek a fogásoknak épen olyan, vagy, talán, még különb, hatásuk volt, mint, mikor Pitt ledobta tollát és félbenhagyta a jegyeztetést, mihelyt Erskine kezdett beszélni, vagy, mikor O'Connel mosolygott és vidoran rázogatta a fejét valamely nagyra törő fiatal szónok komoly beszéde közben, a ki meg volt győződve, hogy most teljesen letöporste, avagy megczáfolhatatlan és jól kiszámított válaszszal vágott vissza neki. A Lord Palmerston tréfáinak mindig megvolt a magok határozott czélja és sokkal jobban ki voltak számítva a pillanat alkalmához, mint a Ház legmaróbb nyelvű vitázójának mérges válaszhai. Egy időben, igaz, egy kissé igen is kiméletesen módon érvényesítette tréfáit és személyeskedéseit, számos ellenséget szerezve magának. De későbbi éveiben, már akár tapintata, akár jobb érzései gyarapodtával, csak ritkán használt olyan elméncz-kedéseket, a melyek valakit sérthettek, vagy bánthattak volna. Parliamenti működése utolsó szakában a képviselőház általában olyan fejekből és szivekből állt, a melyekben fölöttébb kevés volt a magasra törésből és a szilárd elhatározásból. Ez a Ház kiválóan türelmetlen vala minden rendkívüli irányában, legkivált, ha e rendkívüli a lángésztől származott; ki nem állhatta, ha érzelmeit ugyanabban az irányban hosszan tartották feszültségben, csak is a napi érdekekben és izgalmakban gyönyörködván; boszúsan fogadva mindent, a mi az akarat, avagy értelem nagyobb erejét vette igénybe. Az ilyen Ház, aztán, természetesen, nagy hálára érezte magát kötelezve az iránt az államférfiú iránt, a ki soha zavarba nem bonyolította, sem valami

nagyon meg nem erőltette. Azok a tagok, a kik boszankodtak a Mr. Disraeli ellentétein, vagy féltek a Mr. Gladstone komolyságától, épen olyan jól érezték magokat a Lord Palmerston könnyed, tetszetős, leplezetlen beszédeivel szemben, mint az iskolás gyermek gyönyörködik a márványgolyók játékában, valamely földadvány, avagy intőbeszéd után.

Nem ezen a helyen kell Lord Palmerston hosszú pályája felől véleményt nyilvánítanunk. »Anglia története korunkban» java részében szükségkép annak az államférfiúnak élete és kormányzata története is, a ki csakhamar Austerlitz után lépett a parlamentbe. A mennyire csak szükségesnek látszott, megjegyzésekkel kísértük politikája minden szakaszát, mikor reá tértünk. Az angolok nagyobb dicséretet nem is mondhatnak fölöle, mint, hogy őszintén, soha nem csökkenő hévvel szerette Angliát. Nem táplált oly hajlamot, sem előítéletet, a mely azonnal el ne hallgatott volna, mihelyt Anglia jólétéről vala szó. A közkötelességek ösvényén egy lépéssel magasabbra is emelkedett volna és az igazságot s jogot még Angliánál is jobban kell vala szeretnie. Sokkal inkább meg kell vala nyugodnia abban a meggyőződésben, hogy az igazság és jog ügye a lehető legjobb, a mit egy angol miniszter gyámolíthat, a végén még magának Angliának érdekében is. Lord Palmerston nem az az államférfiú vala, a ki a miniszteri kötelességek felől valami magasrendű képzetet alkotott volna magának. Politikája soha sem szárnyalt valami magas erkölcsi színvonalon. Anglia érdekében néha olyan dolgokat is elkövetett, a milyeneket, bizton hihetjük, a maga saját ügyében semmi áron meg nem engedett volna magának. Politikája szükségkép ravasz, bizonytalan és következetlen vala, mert mindig Anglia képzelt érdekei szerint

idomította, a mint épen az illető pillanatban ez érdekeket ő képzelé. A szabadság iránti rokonszenvei nagyon megbizhatatlan vezetői valának, a mint, hogy ez nem is lehet másként, mihelyt nem határozott elv vezérli az eljárást és tűzi ki a czélt. Lord Palmerstont szabadelvű rokonszenvei sem őrizték meg attól, hogy a *coup d'état* politikáját támogassa; sem a rabszolgaság iránti ellen-szenve, mely pedig a közé a kevés erős és őszinte érzelme közé tartozott, a melyeket Anglia érdekeitől függetlenül is táplált, rá nem tudta birni, hogy a Déli rabszolgatartók ügyével szemben állást foglalt volna. A felől, azonban, meg lehetünk győződve, hogy épen ezek a hibái voltak a főokai népszerűségének és sikereinek. Igaz lelkiösmerete szerint mindig kész volt rá, hogy biztosítsa az angol nemzetet, hogy ő a legnagyobb, a legjobb, az egyedül jó és nagy nemzet az egész világon, mert hosszú időn át beszélte rá erre magát s a végén el is hitte. Népszerű volt mindig, mert beszédei mindig és változatlan ezt hirdették az angol tömegnek, a melyhez a parlamentben, vagy azon kívül szólt. A nyilvánosság más férfiai legtöbbször azt hirdették az angol nemzetnek, hogy valami olyat kell tenniök, a mit addig nem tettek, vagy, pedig, hogy valami olyat tettek, a mit nem kell vala tenniök. A dolgok rendes folyása szerint az ilyen férfiak nem lehetnek olyan népszerűek, mint azok, a kik mind csak azt mondják Angliának, hogy a mit csak tesz, jónak kell lennie. És Palmerston e dicséretét nem is valami szembetűnő, avagy kézzelfogható mesterség útján hirdette. Ebben a tekintetben semmi mesterséget sem üzött. Maga is hitte mindazt, a mit mondott s épen ez az őszinteség tette a dicséretet még meggyőzőbbé és annál veszedelmesebbé. Palmerston idejében egy olyan ki-

fejezés kapott lábra, a melyet bizonyos politikai irányzat minden mértéken felül gyűlöletessé tételére szoktak használni. Evvel akarták sújtani azt az irányt, a melyet minden józan érvelés és hazafias ítélet határain túl esőnek akartak bélyegezni. Ez a kifejezés a »nem-angol« szó vala. Bizonyos osztály előtt elég volt azt mondani, hogy valami »nem-angol«, s annak azonnal vége volt. Mindegy volt, akár milyen magasabb rendű, általánosabb érvényű és maradandóbb elvekkel állott is a kérdéses dolog kapcsolatban, mint a csupán angol szempontokkal, a kárhoztatás ez egyetlen szavát minden egyébnél többnek tartották. Korunk legnemesebb és legbölcsebb férfiai közül sokat avval vádoltak, hogy nem-angol. Volt idő, a mikor az idegen csodálkozva azt kérdezhetette volna, ha nem-angolos-e igazságosnak, kegyelmesnek lenni, vagy figyelemmel lenni a mások jogaira és igényeire, avagy elősmerni, hogy a nemzetek életében vannak magasabb rendű föladatak is, mint egy-egy diplomatiai siker? A mi a magánéletben akárkit is csak gyűlöletessé és tűrhetetlenné tesz vala, mindazt olyannak tartották, mint a mi az angol nemzet erényei között foglal helyet. A durva elbizakodás, a mások érzelmeinek és jogainak kiméletlen mellőzése, az önteltség, a mely az egész világ érdekeit olybá tekinté, mintha mind csupán Anglia külön hasznára szolgálnának; az a még gyalázatosabb önzés, a mely azt képzei, hogy a másokra illő erkölcsi törvények nem illenek mireánk — mindez, úgy látszik, az angol nép nemzeti jellemvonásai közé soroztatott. Majdnem fölösleges is mondanunk, hogy Lord Palmerstonben magában mindez nem leggonoszabb alakjában mutatkozott. Valamint a művészetben, a politikában sem látjuk valamely sajátos hiba valóságos gonosz voltát a maga kirívó alakjá-

ban, mindaddig, míg nincs módunk valamely nagy férfiú modorának utánzóiban szemlélnünk. A Palmerston iskolája, ha elég hatalmas és hosszú életü lett volna, a többi nemzetek átkává teszi vala Angliát.

Az államférfiú első föladata, bizonynyal, a saját hazája érdekei felől való gondoskodás. A haza érdekeit kötelessége elejébe tenni minden más ország érdekeinek. A mi szenvedélyes és hanyatt-homlok rohanó emberiségi rendszerünk mellett, gyakran kénytelen hazáját oly politika útján vezetni, a melynek elvét elején nem tudta szíve szerint helyeselni. Mindent el kell követnie, hogy népét valamely háborúból még abban az esetben is becsülettel vezesse ki, ha mindjárt, ha tőle függött volna, a maga részéről nem indítja és helyesli vala azt a háborút. Az ország hagyományaival sem szakíthat rögtönösen. Mr. Disraelinek sokszor sikerült egyik-másik ellenesének az által való népszerűtlenné tétele, hogy elnevezte őket a kosmopolitaság ügyvédeknek. Ha van e névnek valami jelentése, azt hiszszük, nem jelent egyebet, mint hogy a kosmopolitaság ügyvédei olyan férfiak, a kik semmi különös előítéletet nem táplálnak hazájok érdekei iránt és arra is készek volnának, hogy bármely ellenségnek is pártjára állanának valamely kérdésnél, tulajdon saját népek ellenében is. Ha vannak ilyen politikusok is, csöppet sem tudunk csodálkozni rajta, ha honfitársaik boszúsak reájok és a válságos pillanatokban visszariadnak attól, hogy reájok bizzák magokat. Ezeket, bizony, bátran lehetne azokhoz a messzimenő sentimentálisokhoz hasonlítani, a kik egyidőben azt szokták bizonygatni, hogy a családi kötelékeknek a valódi bölcsék és igazak szemében nincs semmi jelentőségök, és, hogy a jó embernek ép úgy kell felebarátait szeretnie, mint akár a maga

feleségét és gyermekeit. Az ilyen emberekre nem lehet a gyakorlati élet ügyeiben támaszkodni. Ügyet sem vetve az emberi akarat legmélyebben fekvő mozgató rugóira, bizonyos, hogy a rosszabbik útát választják, akármibe fogjanak, akármit mérlegeljenek is. Az angol miniszternek mindenek előtt és fölött angol miniszternek kell lennie; de nagy miniszterré sem válhat soha, ha egész politikáján át el nem ösmeri annak igazságát, hogy vannak magasabb rendű tekintetek számára is, de Anglia számára is, mint Anglia legközelebb fekvő érdekei. Ha szántszándékkal, avagy megfontolatlanul tűri, hogy Anglia igazságtalanságot kövessen el — rossz tanácsadójának bizonyította magát s gonosz szolgálatot tett neki, a melyet még a leggyakorlatiasabb és pontosabb számvetés is terhére fog egykoron jegyezni. Nagy igazság rejlik ama lovag-költő szép sorai-ban, a ki arra emlékezteti hölgyét, hogy nem szerethetné annyira, ha a becsületet nem szeretné még nála is jobban. Olyan igazság ez, a mely ép úgy illik az államférfiakra, mint a szerelmesekre. Senki igazán s ereje egész teljével nem szolgálhatja hazáját, a ki nem hordja örökön elméjében a hazája szolgálatánál is magasabb rendű kötelességet. Lord Palmerston sokszor hagyta, hogy Anglia olyan dolgokat kövessen el, a melyekről — ha van a nemzeteknek egyedi öntudatuk — maga is, és más is mindenki, azt mondta volna, hogy rosszak. Azt sem szabad felednünk, hogy a mit Anglia érdekének neveznek, voltaképen nem tesz egyebet, mint a mit magának a miniszternek egyéni fölfogása annak nevez. Az a miniszter, a ki hazája érdekét az erkölcsi törvény fölé helyezi, kénytelen, szükségképen, minden alkalommal saját ítélete szerint döntenie el, hogy hazájának mi az érdeke, és ehhez képest nem is annyira az

állam az, a mely az erkölcsi törvény fölött áll, hanem csak is az államférfiú. Minden habozás nélkül ki kell mondanunk, hogy Lord Palmerston politikája, általában, egy időre meggyöngítette az angol politikai erkölcsöket. Maga ez az egy tekintet is, ha semmi egyéb nem volna is, lehetetlenné teszi reánk nézve, hogy olyan államférfiúnak tekintsük őt, a kinek tettei méltók lettek volna szerencséjéhez és szelleméhez. Politikája a nap szükségeinek szolgálatából állt. Dicsősége az volt, hogy e szolgálattétele sikerült. A nagy hírnevet nem ezen az úton építik föl, legfőlebb, ha az illető férfiú szelleme olyan nagy, mint egy Caesaré, avagy Napoleonné, a ki még bukásait is oszlopos emlék-jelekké tudja változtatni. Lord Palmerstont nehezen lehetne nagy férfinak nevezni. Legfőlebb, ha elnevezzük »kora nagy férfianak.«

NEGYVENNYOLCZADIK FEJEZET.

Az új kormány.

A királynő Lord Palmerston halála után Lord Russellt hivatá, hogy kormányt alakítson. Londonban és általában az országban néhány napig a kétely és töprenkedés vett bizonyos mértékben erőt az elméken. Nem tartották lehetetlennek, hogy Lord Russell, kedvezve agg korának, talán nem lesz hajlandó magára vállalni a miniszterelnöki hivatal terheit. Sokan Lord Clarendon nevét emlegették, mint az új kormány lehető fejéet. Mások Lord Granville-ről beszéltek. Míg mások erősen meg voltak győződve, hogy magát Mr. Gladstone-t fogják felszólítani, hogy saját, valóban hirre kapott nevével töltse be ezt a vezérlő szerepet. Sőt,

mikor már bizonyos volt, hogy Lord Russell lesz a miniszterelnök, még akkor is sokan találgatták azokat a lehető változásokat, a melyek a kormányzat körében előfordulhatnak. Sokan elhitették magokkal, hogy fölhasználják az alkalmat és néhány merész s gyorsan végrehajtott változtatást visznek keresztül s oly befolyást engednek a radikális elemnek a nemzet legfőbb tanácsában, a milyent még soha sem élvezett s a milyenre a parlamentben és az országban az időtt kivívott kétségtelen ereje immár följogosíthatá. Némely hirlelések szerint Mr. Bright az új kormány indiai államtitkárává fogott válni; más hírek szerint a szabad kereskedelem nagy szónoka a kereskedelmi tanács elnökségét nyerte volna el, a mit egykor barátjának, Mr. Cobdennek is, följáultak vala; és Mr. Millnek kell vala indiai államtitkárrá lennie. Azonban csakhamar kitünt, hogy ilyen újságok nem vártak közzétételre. A kormány kebelében egyéb változás sem történt, mint, hogy Russell lett a miniszterelnök, és, hogy Lord Clarendon, a ki Lancaster herczegség kanczellárja vala, lépett helyébe a külügyi államtitkárságban. Egy, vagy két új ember került még hivatalba, de a mivel nem járt a cabinetben való ülés. Ezek között volt Mr. Forster, a ki gyarmatügyi al-államtitkár lett a Mr. Fortescue Chichester, a mostani ir államtitkár, hivatalában és Mr. Goschen, a ki a kereskedelmi tanács másod-elnökségét vette át Mr. Hutt után. Mind Mr. Forster, mind Mr. Goschen csakhamar azután magas tisztségekre jutottak s ülést is nyertek a cabinetben. Minde két kinevezés engedmény volt az idők gyarapodó szabadelvű irányzatának, de ez engedményt is csak mértékkel és óvatosan tették. Az ország nem sokat tudott akkor akár Mr. Forsterről, akár Mr. Goschenről, s el lehet képzelni, hogy

azok, a kik azt gondolták, hogy Mr. Brightot nem csak magáért, hanem még inkább a nemzetért hely illeti meg a cabinetben, s a kik azt remélték, hogy Mr. Millt is ilyen-szerű állással fogják megkínálni, nem igen voltak megelégedve az olyan megoldással, a mely két meglehetősen ismeretlen embert ültetett két jelentéktelen hivatalba. A kívül álló közönség nem igen tudta megítélni, hogy milyen nehézségekkel kelle a szabadelvű miniszternek megküzdenie, a mikor a Whigek, meg a radicalisok között kelle kiegyeztetést létre hoznia. A Whigek között foglaltak a párt majd mind ama tagjai helyet, a kik öröklött rangjoknál, avagy előkelő állásuknál fogva valóban nagy befolyással rendelkeztek. Ezeknek igényeit lehetetlen volt mellőzni. Az olyan országban, mint Anglia, figyelmet kell fordítani a »hercegek« kívánságaira. Erre nézve előítéletek uralkodnak. A ki szabadelvű kormányt próbálna alakítani a nélkül, hogy tanácsot kérjen »a hercegek« óhajaitól, épen olyan eszélytelenül járna el, mint az a görög parancsnok, a ki a Xenophon idejében hadjáratba mert volna fogni a jósló helyek megkérdezése nélkül. De nem csak ez az előítélet parancsolta a szabadelvű miniszterelnöknek, hogy figyelmet tanúsítson a czimekkel és méltóságokkal fölékített Whigek igényei irányában. A nevezetes Whig nevek egy részét alkoták a párt hagyományainak. Sőt, a mi ennél is több, bizonyos volt, hogy mihelyt a szabadelvű párt nehézségek közé talált jutni, a nevezetes Whig családok segélyére kelle támaszkodnia. Sok szabadelvű többé-kevésbbé kicsinyléssel kezdett a Whigekről beszélni. Épen úgy emlegették a hatalmas név ez árnyait, mint Thackeraynél Newcome Barnes családja idősebb tagjait, legkivált pedig nagybátyját. De mikor, aztán, néhány

év multán, a szabadelvű párt bomladozni kezdett és mindenféle nehézségekbe ütközött, a nagy Whig családok befolyását egyszerre keresni kezdték, hogy a dolgokat jobb rendbe hozzák. A szabadelvűség épen úgy szokott a Whigek felé fordulni, mint egy fiatal tétkozló atyjához, avagy gondozójához. A rakoncátlan ifjuság a maga feje után szeret járni, valamint a dolgok simán folynak; ha a hitel még szilárd s a családi érzelmeskedés nem épen multhatatlan a kényelme számára. Akkor még meg is mosolyogják a régi módú szokásokat és idejüket mult tanácsokat; de mikor elkövetkeznek a szorongattatás órái, mikor a végén be is kell váltani a kötelezvényeket és a pompás vigasságú legény-lakásokat, minden pompás butorzattal és egyéb költséges kényelmeséggel együtt, ott kell hagyniok: akkor bizony minden tétova nélkül visszatérnek az öregekhez s magától érthető dolognak tekintik, hogy adósságaikat csak ki kell fizetni s ügyöket csak rendbe kell hozni.

Lord Russellnek is sok engedményt kelle a nevezetes Whig családok tekintélyének tennie. Sokan közülök, valószínű, már azt az egy változást is aggodalommal tekintették, a melyet Lord Palmerston halála előidézett — azt a változást, a mely Mr. Gladstone-t a képviselőház vezérszónokává tette. Aztán meg, még sok más olyan változás is történt a dolgok addigi folyásában, a melyek nem épen csak a cabinet átalakulásával függöttek össze. Az akkori politikai viszonyok épen olyan természetűek valának, hogy ezek közül a változások közül egyik-másik lényeges fordulatokat idézhetett elő. A képviselőház, melyet épen csak a Lord Palmerston halála előtt választottak vala, sok tekintetben egészen más egy Ház volt, mint a melyet, egyik legutóbbi kormányzati tétével, fölösztatott vala. Már em-

litettünk is néhány oly változást, a melyeket a halál okozott. Palmerston elköltözik, és el Cobden, és Lewis György, Sir, el Herbert Sidney és Graham Jakab, Sir. Voltak olyan változások is, a melyeket nem a halál idézett elő. Az a Lord Russell János, a ki a reform-törvényt alkotó, peerré lett s Russell grófképen a Lordak házában ült. Mr. Lowe, egyik legtehetségesebb és legkiméletlenebb bírálója a politikai kérdéseknek, a kinek száját a hivatallal járó felelősség egy darab ideig lezárta vala, ismét szabad viadorként állt a sikon. Mr. Lowe, a ki azelőtt is állt már kétszer, vagy háromszor szolgálatban, alelnöke volt a közoktatásügyi tanács választmányának, Lord Palmerston kormánya léptétől kezdve egész 1864. ápriliséig. Ekkor, azonban, rosszalást szavaztak meg osztálya, jobban mondva, ő maga ellenében, a Lord Cecil Robert indítványára, a ki azt állította, hogy »meghamisította« az iskola-felügyelők jelentéseit és pedig, mint mondatott, annak kedvéért, hogy e jelentések, meg a tanács nevelésügyi nézetei között látszó összhangzatot lehessen létre hozni. Lord Cecil Róbert indítványát rendkívül éles és sértő beszéd kíséretében terjesztette elő s a többség az indítványt 93 ellenében 101 szavazattal fogadta el. Mr. Lowe azonnal lemondott, de azért ügyét annyiban nem hagyta. Kivitte, hogy az egész kérdés megvizsgálására bizottságot küldtek ki és a vizsgálat eredménye nem csak az lett, hogy Mr. Lowe teljesen fölmentetett az ellene emelt vád alól, hanem, még a képviselőházi határozat is megsemmisítettett. Meglehet, azonban, hogy Mr. Lowe érezte, hogy a kormány, a melynek tagja vala, nem támogatta őt abban a mértékben, a mint várhatta volna. Annyi bizonyos, hogy, ha Lord Palmerston és kiválóbb társai csak némi erélyt fejtettek volna is ki

támogatására, a rosszalásra szóló szavazat soha többségre nem juthatott volna s e határozat megsemmisítésére nem kerül vala sor. Erre, aztán, nem is sok idő multán, többen visszaemlékeztek, mikor Mr. Lowe — még mindig a Házon kívül — a szabadelvű kormány reform-politikája ellen megindított rohamos izgalom valóságos Coriolanusává lőn. A méltatlanságért, melyet szenvedett, nem sokáig, s nem is nagyon mélyen kelle emésztődnie — ha egyáltalán, föl akarjuk tenni, hogy Mr. Lowe táplált ilyenszerű érzelme-
ket. Túlfelől Mr. Layard, a kormány és kormányok meg-
lehetős merész és kiméletlen ellenzője, a politikai küzdel-
mek valóságos kakas-pulykája, a parlamenti harczok vas-
gyúró viadora, egészen békességes emberré tétetett, az alá-
rendelt hivataloskodás egyhangú taposó malmába zárátván.
Még maga Peres Mihály, Beaumont és Fletcher »Ércz
kapitánya,« sem ment jelentékenyebb és gyorsabb változá-
son át, mikor az erős akaratú Stefania házassági igáját
nyakára tette, mint a melyet sok merész és pattogó szabad-
szájú vitázó szenved, ha egyszer arra adta a fejét, hogy
valamely alárendelt tisztség kényelmes hűbérességét elvál-
lalja. Mr. Layardról, tehát, ez időtt el lehetett mondani,
hogy akaratát hámba fogták. Nagyon is hasonlított ahhoz,
a mit Lord Byron »kiégett vulkán«-nak nevezett, avval a
szerencsés kifejezéssel, a melyet jóval azután Lord Beacons-
field is elsajátított. Ám e tűzhányó lángja még nem egé-
szen égett vala el; mihelyt alkalma nyílt, megint csak
föllobbant. Mr. Layard, talán, akkor tűnt föl saját hivatal-
társai szemében is a leghatalmasabb alaknak a mikor néha
arra került a sor, hogy közös érdekek védelmére szálljon
sikra. Az egykori hivatás szerinti viador régi ereje néha
kissé igen is vaktában rohant neki az ellenzéknek. Ez a

harczias szellem csak nehezen tudott beletörődni, hogy a pusztai tények rideg prozája és a hivatalos illem formaságai előtt mindig fejet hajtson.

Valamennyi változás között, azonban, a legnevezetesebb és a legjelentékenyebb, bizonyynyal, az vala, a mely a képviselőház vezérletére nézve történt. A vezérség Lord Palmerstontól, a kit mind a Whigek, mind a conservativok majdnem félistenként ünnepeltek, egyszerre Mr. Gladstone-re szállott át, a kinek bámulói a legszélsőbb szabad-
elvüekből teltek ki, a kitől idegenkedett és félt mindenki, a ki csak conservativ hajlamokat és rokonszenveket táplált, ült légyen akár az egyik, akár a másik oldalán a háznak. Mr. Gladstone és Mr. Disraeli, immár, épen szemtől-szembe kerültek egymással. Az egyik vezére volt a Háznak, a másik vezére az ellenzéknek. Bár oly sok különbség, sőt ellentét volt kettejük között, még is volt a Mr. Gladstone és a Mr. Disraeli politikai helyzete között némi halvány hasonlóság. Saját követőik között is igen számosan voltak, a kik némi kétkedéssel és félelemmel tekintettek rájuk. Látni való, hogy a dolgok ilyenén állása közepett, a hadviselés előnye az ellenzék vezérének esett javára. Neki nem kellett semmire nézve a kezdő lépést tennie, s azért mégis legkevésbbé ragaszkodó követője is egész odaadással fogott vele menni, mihelyt arról vala szó, hogy a kormány valamely indítványát kell megbuktatni. A conservativok, a dolog természeténél fogva, mindig a hajlíthatóbb és jobban fegyelmezett pártnak bizonyították magokat. Politikájoknak több év óta s szükségképen negativ természetűnek kelle lennie, a melynek az ellenzés, avagy az elhalasztás szabta meg jellemét. Annak a pártnak, a melynek ez az irányzata, sokkal kevesebb alkalma nyilik az eltérő vélemények miatti meg-

hasonlásra, mint annak, a melynek az a föladata, hogy a változó idők és körülmények követelményeit kielégítse. Nem is sok idő kellett, azonban, s kitünt, hogy a conservatív vezér még olyan változások elfogadására is rá tudja venni pártját, a melyek ellen még a Mr. Gladstone követői közül is némelyek készek voltak a föllázadásra. Nehogy némely előadandó esemény fölöttébb rejtélyes színben tűnjék föl, jó lesz eszünkben tartanunk, hogy a Lord Russell elnöklete alatt megalakult új minisztérium összetétele a szabadelvű párt némely árnyalatát épen nem elégítette ki azokra nézve, a miket, hitők szerint, jogosan várhatnak vala. Sokan azért elégedetlenkedtek, mivel az új kormány nem volt elég radicalis. Mások azért békétlenkedtek, mivel azt képzelték, hogy igen is messze mentek a radicalisok kielégítése kedvéért. Sokan azért boszankodtak, mivel azok, a kiket természetes vezéreiknek tekintettek, nem nyertek helyet a cabinetben. Nehánynak az volt a sérelme, hogy saját egyéni igényét mellőzték. Egy dolog kétségtelen volt: a kormánynak valamely határozott lépést kelle tennie a reform irányában. A képviselőházba ez úttal annyi új és határozott szabadelvű és radicalis tag került, hogy nem volt az a szabadelvű kormány, a mely hivatalban maradhatott volna olyan feltételek mellett, a melyeket előbb a Lord Palmerston számára engedélyeztek vala. Mr. Gladstone-ról mindig azt tartották, hogy olyan érzelmes, komoly irányú a kedélye, a mely, a közhit szerint, sok nehézséget szerzett a Lord Palmerston cabinetjében ülő világiasabb és könnyebb vérű tisztársainak. A Condorcet szerencsés kifejezése szerint, nyughatatlan szellem vala ő. Sokak szemében fölöttébb érdekes egy kérdés vala, ha vajon Mr. Gladstone langesze igazolni fogja-e, hogy rátermett arra a nehéz föladatra, a mely ily

kiválóan szövevényes és terhes körülmények között a vezérség tisztével járt? Igen sokan azt tartották, hogy itt nem annyira lángészre, mint tapintatra van szükség.

A politikai küzdő tér mindkét felén néhány új ember tűnt föl. Szükség is volt rájuk. Az előző évek vitáinak sok kiváló alakja hiányzott az új parlament megnyilta alkalmával. Ez új férfiak közül már említettük Mr. Forstert, a ki jelentékeny szerepet játszott az amerikai polgár-háború fölötti vitákban. Mr. Forster igen kiváló parlamenti tehetség vala; mint vitázó, bár az ékesenszóláshoz igényt nem formált, érveit világosan, nagy erélylyel tudta érvényesíteni s hallgatóit meggyőzni. Az angol politikai és társadalmi ügyek körében egészen tájékozott vala s az angol közvélemény igen jelentékeny részének valóságos szószólójaként vala tekinthető. A Lordak házában Argyll herczeg kezdett kiváló, sőt épen vezérlő szerepet játszani. Argyll herczeget még fiatal embernek tartották a politika mezején. Semmi sem olyan különös, mint az a mód, a melyen a mi korunk politikájában a korábbi idők fölfogásához képest az ifjuság és férfikor határai változást szenvedtek. A mit a mindennapi társaság terén a meglett kor kezdőpontjának tartanak, a parlamenti élet mezején alig becsülik többre a pelyhedző ifjuságnál. Nagyon is kétséges, ha a családi befolyás, avagy az egyéni kitünőség minden előnye mellett is sikerülhetne-e a parlament avagy egy párt vezérlete egy olyan korú férfinak, a milyen idősén Pitt, avagy Fox már elősmert politikai vezérek valának. Az emberi életkornak, valóban, majdnem az úgynevezett patriarchaság tartamára kell vala nyulnia, ha a mai politikai vezérek valamennyire is tartósabb vezérkedés élvezetére akarnának alkalmat nyerni. Argyll herczeg a mindennapi élet mezején középkorú férfiú

szerében járt volna, hanem azért, mégis, sokan valóságos gyermeknek tartották a politikában. Csakugyan, nagyon korán fogott az élethez. A szóban forgó időben mintegy negyvenhárom éves vala s már majdnem húsz éve kiváló alakja volt a közéletnek. Lord Houghton, több évvel korábban felköszöntvén őt egy közebéden, kedélyesen azt mondá felőle, hogy »a herczeg csak tizenhét« — igazában tizenkilencz — »éves volt, mikor megirta röpiratát »Tanács a peereknek« czim alatt, s azóta folyton jó tanácsával éltet bennünket.« Lord Houghton, aztán, tovább kísérve barátja élettörténetének folyamát, megjegyzé, hogy »nem sokkal rá az egyházi ügyekbe elegyedett s szerencsésen ki is rekesztették az akolból.« Az egyházi viszály, a melybe Argyll herczeg oly fiatalon beleártotta magát, a Scot egyház szabadsága fölött folyt híres harcz vala, a melynek vége a Dr. Chalmers vezérlete alatt a nagy szakadás és a szabad egyház megalakulása lőn. Argyll herczeg, akkor még Lorne marquis, e viszályba a scot fiatalság egész erélyével rohant, hanem aztán a hagyományos scot óvatosság is jelentékeny szerepet játszott egész magatartásában. Dr. Chalmers a fiatal pártost tehetséges és jelentős hiveként üdvözlölte. De Lorne marquis nem igen akarta a nagy egyházi tudóst és szónokot a valóságos szakadásig követni. A nagy-britanniai herczegségek örökösei az egyházi szakadás útján nem igen szoktak messzire haladni. A marquis sem vala hajlandó a Dr. Chalmers tanának elfogadására, mely szerint a világiak kegyurasága és az egyház függetlensége »összevegyíthetetlen, mint az olaj, meg a viz.« A szabad egyház mozgalma tovább haladt a maga útján, a fiatal herczeg pedig visszafordult. Utólag, aztán, igazolta eljárását

s az egész kérdést földerítette Scotia egyháztörténetéről írott tanulmányában.

A fiatal pártos, e közben, Argyll herczeggé lett. apja 1847-ben történt halála után. Épen úgy viaskodott a Lordak házában, mint mikor még nem volt tagja. Arról volt nevezetes, hogy majdnem rögtönösen szokott a vita közepébe ugrani. Ugyancsak meglepte a méltóságos és formáskodó peereket, a kik mérsékelt hangon folytatott tárgyalásokhoz valának szokva s áhítatos tisztelet nyilvánítását követelték a kor és politikai rang számára. Argyll herczeg a világ minden lehető kérdéséhez a legbámulatosabb könnyedséggel szólott hozzá, a legkisebb tiszteletet sem tanúsítva akár az évek, akár a tekintély iránt. A Lordak házában az általános vélemény hosszú időn át az volt, hogy az Argyll herczeg főjellemvonása a fiatalos merészség és semmi egyéb, és Argyll herczeg, bizony, hosszú időn át, mindent elkövetett e vélemény táplálására. Még nem is valami régóta volt tagja a Háznak s már arra is merészkedett, hogy éles támadást intézett egyenesen Lord Derby személye ellen. A peerek annyira el voltak képpedve, mint a küzdő tér körül tolongó nézők »Ivanhoe«-ban, midőn látták, hogy az idegen fiatal lovag kopjája hegyével megérinté a rettenetes templom-rendi vitéz pajzsát. Elején maga Lord Derby is majdnem el volt ámulva tapasztalatlan ellenfele váratlan támadásán. De csakhamar tisztában volt magával s a nála rendelkezésre álló szétmorzsoló érvelés egész erejével rontott neki. Argyll herczeg, abban az órában, oly teljesen le volt verve, mintha egy lovas ezred rohamának útjába került volna. Képes kifejezést használva: holtan maradt a csatatéren. Az idősebb peerek méltóságosan mosolyogtak, fejöket rázogatták, mondták,

hogy tudták mi lesz a vége s szerencsét kívántak magoknak hozzá, hogy a vakmerő fiatal vitázónak nyaka szegett. Hanem, ők, bizony, csalódtak. Argyll herczeg, bizonynyal maga is érezte, hogy derekasan elpáholták, de föl se vette. Ismét talpra ugrott s haladt tovább, mintha semmi sem történt volna. Bátorsága nem volt megtörve, önbizalma egyetlen tollát sem veszítette el. Egy darab idő multán kezdé próbáját adni annak is, hogy egyéb is lakozik ő benne, mint épen csak az önbizalom. A Lordak háza kezdte belátni, hogy valójában sok mindent tud, hogy feje csodálatosan tiszta, s lassanként ahhoz is hozzá szoktak, hogy eltűrjék dogmaticus, oktató modorát — de népszerűsége soha sem birt közöttük szert tenni. Beszédmódjában igen is sok volt az önhittségből s akárki fiával szemben is anynyira meg volt győződve a maga fölénye felől, hogy sok lelkesült bámulója nem is igen lehetett. Hanem, azért, mégis csakhamar magas tisztségre jutott. Az ő rangja, az ő tehetségei és az ő erélye mellett nem is lehetett másként. A Lord Aberdeen 1852. évi kormányában mint a titkos pecsét Lordja foglalt helyet, e tiszttel inkább csak méltóság, de nem külön teendőik járván s hordozójának csak az levén a föladata, hogy részt vegyen a tanácskozásokban és az általános vitákban. Azután, két vagy három évig, a főpostamesterséget viselte. Lord Palmerston alatt, 1859-ben, ismét a titkos pecsét Lordja lett s ezt az állását a Lord Russell cabinetjében is megtartá.

Mr. Stansfeldről azt tartották, hogy e kor egyik emelkedő férfja. A szélsőbb radicalisok közé tartozott s különösen arról volt ismeretes, hogy az erélyesebb olasz vezérférfiaik ügyével és mozgalmaival rokonszenvez. Az 1860. évi egyik reform-vita alkalmával olyan egy beszédet tartott, a

melylyel a Mr. Disraeli igen kitüntető szerencsekívánatát érdemelte ki, a ki mindig egész készséggel üdvözölte az új és sokat ígérő tehetségeket, akármelyik pártban tüntek legyen is föl. Határozati javaslatot nyújtott be a kiadások apasztása érdekében, akkor, a midőn Lord Palmerston a legnagyobb erélyt fejtette ki az ország hadügyi költségvetésének fokozására. A javaslat élénk visszhangra talált s úgy is látszott, hogy sok kilátása van a sikerre, mig Lord Palmerston mindenképen azon igyekezett, hogy a Házat avval rémitgesse, hogy, ha nem engednek neki, lemond, már pedig a képviselők között elég sokan voltak, a kiknek szemében a Lord Palmerston visszalépése egészen egy jelentésű volt avval, hogy ismét következik a chaos. Mindemelt is, azonban, Mr. Stansfeldből bizonyos mértékben politikai tekintély lett s Lord Palmerston 1863-ban föl-szólította, hogy vállaljon hivatalt, a tengerészet egyik Lordjaképen. Mialatt ezt a tisztséget vitte, olyan esemény adta elő magát, a melyből meglehetősen sajátságos természetű egy vita keletkezett. Párisban összeesküvést fedeztek föl a francziák császáranak meggyilkolására. A francia kormány azt hitte, vagy legalább állította, hogy hiszi, hogy Mazzininak része van ez összeesküvésben. Mazzini igen benső barátságban állt Mr. Stansfelddel, s mint kitünt, a számára érkező magánleveleit, költött név alatt, a Mr. Stansfeld házába szokta czimeztetni. A vádlott ellen megindított kereset párisi tárgyalása alkalmával a császári főügyész beszédében azt állította, hogy az egyik fogolynál egy iratot találtak, a mely arra hatalmazta föl, hogy pénzért »Mr. Flowers«-hez, a Mr. Stansfeld londoni czime alatt, fordulhat. Am, az is kitünt, hogy a Mazzini levelei néha a

Mr. »Fiori«, vagy Flowers ¹⁾ neve alatt érkeztek. Azok után, a miket e történet rendjén a Mazzini leveleinek az angol postahivataloknál történt fölbontása felől mondánk, nem nagyon lephet meg, ha Mazzini jobbnak tartá, hogy leveleit ne a saját nevére czimezve kapja. E körülmények miatt, azonban, az angol képviselőház több tagja, mind a szabadelvűek, mind a Toryk között, némileg vádolni kezdte Mr. Stansfeldet. Nem, mintha valakinek is eszébe jutott volna, hogy komolyan föltegye Mr. Stansfeldről, hogy valami köze lehetett volna valamely gyilkosságot tervező összeesküvéshez; nem is, mintha, bizony, csak távolról is be lett volna bizonyítva, hogy Mazzini tudott volna az ügy miatt vád alatt álló egyének szóban forgó czélzatairól. Hanem, az alkalom igen kedvezőnek ígérkezett a kormánynak a Mr. Stansfeld személye útján való megtámadására, s azt, csakugyan, senki el nem tagadhatta, hogy volt valami tapintatlanság, hogy ne mondjuk épen: eszélytelenség, a Mr. Stansfeld Mazzinival föntartott barátságos viszonyában. A ki, bár alárendeltebb, miniszteri hivatalt visel, nem igen van följogosítva arra, hogy házából egy olyan ember titkos levelezése számára csináljon menedékhelyet, a ki, mint Mazzini, fönnálló kormányok ellen szőtt forradalmi összesküvésekbe van bonyolodva. Mr. Stansfeld érezte, hogy vissza kell hivatalától lépnie, és Lord Palmerston, bár elején udvariasan rá akarta venni, hogy fontolja meg jobban az elhatározását, a végén elfogadta a lemondást. Mr. Stansfeld, azonban, bizonyosra vette, hogy megint fog fölszólítást kapni a hivatal-vállalásra, s valószínű, hogy az egész esemény csakhamar feledségbe merült volna, ha egy

¹⁾ Az az: Virág, olaszúl meg angolúl.

kellemetlen véletlen közbe nem jön. A vita rendjén, ugyan is, Mr. Disraeli élesen elítélte a Mr. Stansfeld elismert barátságát Mazzinival, s emlékeztette a képviselőházat a Mr. Gallenga, egy olasz politikus és hirlapíró, állítására, mely szerint Mazzini egykor bátorította őt, akkor még szélsőségekben csapongó és szenvedélyes fiatal embert, a Szardínia királya, Albert Károly, meggyilkolására forralt tervében. Mr. Bright igen szíves és nagylelkű beszédben kelt a Mr. Stansfeld védelmére, és pedig annál nagyobb hatással, mivel mindenki tudta jól, hogy éppen nem táplál rokonszenvet semmiféle forradalmi tervek iránt, sehol a világon. Különös nyomatékot vetett arra, hogy éppen nincsen bebizonyítva, mintha Mazzini határozottan helyeselte volna a király-gyilkosságot, és, hogy Mr. Stansfeldnek korántsem lehet szemrehányást tenni azért, ha nem sok súlyt vetett ez oly rég időből származó hirtelésre Mazzini felől. Mr. Bright, továbbá, igen kedélyesen bizonyítgatta, hogy a zsarnokok meggyilkolásáról szóló magas hangú fecsegések, szerencsétlenségre, már majdnem közhelyekké váltak a fiatal, röpkedő politikai írók bizonyos osztályánál, s azt is hozzá tette, hogy azt hiszi, hogy bizonyos »Forradalmi hősköltemény« című alkotásban, a melyet, huszonöt, vagy harmincz éve, maga Mr. Disraeli írt vala, néhány sornyi igen ékesen szóló zöngedelmeket lehet találni, a zsarnokok legyilkolásának dicsőítésére. Mr. Disraeli azonnal fölállt s bizonyos hévvel tagadta, hogy ilyen érzület, vagy azt kifejező szavak, ama költeményben föllelhetők volnának. Mr. Bright, természetesen, jóba vette ezt a biztosítást. Kijelentette, hogy maga soha sem látta azt a költeményt, hanem határozottan állították előtte, hogy csakugyan ilyenszerű kifejezést foglal magában; állítását, pedig, illedelmes bo-

csánatkéréssel vonta vissza. Mindenki azt gondolta, hogy a dolog evvel abban marad. A »Forradalmi hősköltemény« mértékbe szedett dagályoskodás vala, a melyet Mr. Disraeli egy öltővel előbb tett vala közzé s a melyet majd minden élő ember elfelejtett volt. Mr. Disraeli, azonban, kijelentette, hogy nagy súlyt helyez az ellene emelt vádra s hogy kötelességének tartja a pusztá tagadásnál nyomatékosabb czáfolatát. A költeményt, hát, új kiadásban tette közzé, a melyet Lord Stanleynek ajánlt, hogy ő döntse el a vitás kérdést. »Én, hát, mondá, a legegyszerűbb eljárásnak azt tartám, hogy — minden további kellemetlenséget elhárítandó magamtól — ismét kiadom a »Forradalmi hősköltemény«-t. A nálam levő egyetlen példány után van nyomva, a melyet, csekélyke kivételekkel, 1837-ben javítottam át, a midőn, három évi elmélkedés után, nem csak kijavítására, hanem befejezésére is elhatározám magamat. A módosítások tisztán csak irodalmiak.« Az így másodszor kiadott költeményt inkább irodalmi különösségnek, hogy sem műalkotásnak lehet tekinteni. Előszava valóságos példánya a nagyzó beszédnek. »Trója sikján történt«, adja az író tudtára a világnak, »hogy e mű eszméje először megfogamzott agyamban.« Ugy látszik, hogy e nevezetes ponton ötlött először elméjébe, hogy »egy hősi kor leg-hősibb eseménye az Iliasban hősies hőskölteményt terem-tett; így a legbüszkébb birodalom megalakulása létrehozta az Aeneisben a politikai hőskölteményt; a tudományosság megújhódása és a nemzeti szellem születése megajándékozott, a Divina Commediában, a nemzeti hőskölteménynyel; és a reformatio s következményei Milton ihletett lantjából a vallásos hőskölteményt varázsolták elő.« Ekkor a költő, természetesen, arra a kérdésre fakad, ha az ő korának szelleme

maga maradjon-e »egyedül dicsőítetlen«? A felelet erre, épen olyan természetesen, az, hogy a Mr. Disraeli korának szellemét is meg kell dicsőíteni, és hogy e dicsőítésre termett ember maga Mr. Disraeli. »Ázsia földjén állva és Európára tekintve« megszállja az ihlet. »Számomra, kiált föl, maradt a forradalmi hősköltemény.« A szélsőségekben csapongó ékesenszólás e kitöréseiben annyi volt az ifjonti, hogy ne mondjuk az iskolásgyermeki, hangból, hogy senki-nek eszébe sem juthatott komoly vádat emelni a megélemedett Mr. Disraeli ellenében, még abban az esetben sem, hogyha egy ilyen költemény lapjait a zsarnok-gyilkosság felől egynémely badarság tarkította volna. Az új kiadást ért műben, bizonynyal, egyetlen sor sem foglaltatott, a melyből az tűnt volna ki, hogy fiatal szerzője ilyen nézete-
ket táplált volna. Szerencsétlenségre, azonban, az is ki-
tűnt, hogy a kérdéses sorok az új kiadásban bizonyos vál-
tozáson mentek keresztül. Az eredeti kiadásból már csak
nehány példány volt meg. De a Brit múzeum őrzött egyet
s ebből kitűnt, hogy az új kiadás nem épen egészen felelt
meg az eredetinek. Így, az egyedül csak a zsarnok-gyilkos-
ság vádjának czáfolata kedvéért lenyomtatott új kiadásban
a Brutusról szóló sorok ilyen egészen ártatlan hangon
szólottak:

Enyém volt Róma érczpályája, és
Merész Brutus dőfése Róma végzete.

De az eredeti kiadásban ama sorok e sokkal bátrabb
hangon csendülének:

Érczpályájának szelleme enyém volt
S merész Brutus dőfését Róma
S a természet törvényi szentesíték.

Voltak még más, jelentéktelenebb módosítások is, de a melyeknek részletezésébe nincs miért belebocsátkoznunk. Arra nézve elég volt ennyi is, hogy kitűnjék, mikép történt, hogy Mr. Disraeli, akarjuk hinni: szerencsétlen véletlen nyomán, a »Forradalmi hősköltemény«-e alapján ellene emelt vád teljes tökéletes czáfolatakép oly alakban tette közzé e művét, a mely az eredetit több részletében és pedig épen valamennyi közt a legfontosabb soraiban megváltoztatta. Itt mi a Mr. Disraeli ellen emelt vádról beszélünk; pedig ez elnevezés sokkal, de sokkal többet mond, mint a mennyit a Mr. Bright kedélyeskedő állítása magában foglalt. Sem Mr. Bright, sem senki más, soha egy pillanatig sem tette föl Mr. Disraeliről, hogy komolyan valaha is helyeselte volna a király-gyilkosságot. Sem Mr. Brightnak, sem senki másnak soha eszébe sem jutott, hogy Mr. Disraelit valami súlyos felelősségre vonja azokért a fiatalos nagy mondásokért, a melyeket a költészet ellen ama feledségbe merült merényletében tett vala közzé. A mit Mr. Bright mondani akart, nyilván csak is ennyiből állt: »Ne légy fölöttebb szigorú, a mikor az emberek fiatal és éretlen éveiben tett megfontolatlan nyilatkozatait bírálod. Hiszen, te magad is nem mondtál-e egy harmincz éve közzétett költeményedben egy csomó badarságot, hogy a természet is szentesíti a király-gyilkosságot?« A dolgot csak is az tette komolylyá, hogy, mikor Mr. Disraeli közzé tette az új kiadást az ellene emelt vád teljes czáfolata kedvéért, kitünt, hogy épen a kérdéses sorok voltak megváltoztatva. Ez bizony szerencsétlenség vala. Ha Mr. Disraeli az új kiadás számára azt az egyetlen nála levő példányt használta, a melyet három évi elmélkedés után javított ki, akkor is sajnálatra méltó dolog maradt, hogy miért nem hagyta a vitás

sorokat változatlan, vagy miért nem igazította vissza eredeti formájokra. A kérdés nem a körül forgott, ha vajon volt-e joga Mr. Disraelinek 1837-ben megváltoztatnia azt, a mit 1834-ben közzé tett vala? A kérdés csak is arra nézve támadt, hogy mit tett 1834-ben közzé? Azt is nehéz megérteni, hogy — megfontolva a főnforgó vita mivoltát — mikép tekinthette a végrehajtott módosításokat csak is irodalmiaknak? Ki kell, azonban, jelentenünk, hogy ez a történetke nem sok kárt okozott Mr. Disraelinek. Az angol közvélemény mindig csodálatos módon idegenkedett a Mr. Disraeli komolyan vételétől. A nagy többség egyszerűen kikaczagta az egész dolgot s ügyet sem vetett reá tovább.

A Toryk pártján is föltűnt néhány nagyobb szabású alak. Cairns Hugó, Sir, utóbb Lord kancellár és peer, kiváló tehetsége és nagy erélye útján vívta ki magának helyét az ellenzék legelső sorában. Közép rendű szülők gyermeke és belfasti ügyvéd létére, akkor emelkedett hirre és befolyásra, mikor még csak reggelét járta életének. Mint ügyvéd, a maga szak-tudományának, bizton elmondhatjuk, legrejtettebb titkaiba is be volt avatva. A parlamenti viták rendjén kevesen tudtak nála nagyobb hatást elérni. Meggyőző érveinek forrása majdnem kimeríthetetlen vala s szónoki gyakorlata a törvényszék termében nagyra fejlesztette benne azt a tehetséget, hogy egy-egy futó megjegyzéssel a legtökéletesebben össze tudja halmazni mindama tényeket, a melyek bármely vitás kérdés fölött őt tették urrá. Számtalanszor bebizonyította, hogy heves, sőt szenvedélyes éllel tudja a gúny fegyverét forgatni. Bizony nyal nem volt a szó legmagasabbra mért értelmében vett szónok. Hajlékony és mégis erős logikáját a képzelem egy

sugárkája sem enyhíté, avagy fényesíté meg, sem mélyebb érzések lelket, ihletet nem öntöttek belé. Beszédei érvekből s nem ékesenszólásból állottak; eszközök s nem hangszerek voltak számára. De egészben véve ő volt Lyndhurst óta a legnagyobb jogtudós — sőt, talán, még mélyebben járt a törvénytudomány rejtélyei között, mint maga Lyndhurst. Mindenek fölött ügyessége és eszélye által tűnt ki. Kiváló szolgálatokat tudott tenni a született Toryknak — ha szabad e kifejezést használnunk — a mit ezek magoktól és magoknak meg nem tudtak tenni, úgy, hogy a conservativok legelső sorában való megjelenése sokkal félelmesebbé tette e pártot, mint az előtt volt. Azonban Cairns Hugó, Sir, épen, mint maga Mr. Disraeli is, a Toryk beszármazott segítője vala. A conservativ pártnak is mindig tartania kellett idegen legióját, mint a franczia királyoknak a magok scot ijászaikat, svájczí őrsegeiket, avagy ír csapataikat. A képviselőházban csak kevés olyan eredeti angol Tory akadt, a ki úgy ki birta volna állani a támadó vitát, mint Mr. Disraeli. A conservativ vezér legjobb segédtsíztjei olyan férfiakból teltek ki, mint Cairns Hugó, Sir, az ír jogász; mint Mr. Whiteside, az a bőbeszédű, ékesenszóló, néha egy kissé igen is dagályos szónok, a ki szintén írföldi és jogász vala; mint Mr. Fitzgerald Seymour, az a nyílteszű ír, a kit a végén szintén a birói székre ültetének. Northcote Stafford, Sir, igen tehetséges ember vala, a kit kitünő pénzügyi nevelkedése rendjén nem is csekélyebb mester oktatott, mint maga Mr. Gladstone. De Northcote Stafford, Sir, bár folyékonyan tudott beszélni, nem volt nagy vitázó, sőt, azon fölül, az igazi Toryból nem nagyon sok rejtett benne. Sokkal inkább az új kor szellemének volt mind eszére, mind gyakorlatára nézve a gyermeke, hogysen igazi Tory lehetett

volna. Bizony, alig illett jobban a conservativok közé, mint a legtöbb Whig. Mr. Hardy Gathorne, a későbbi Lord Cranbrook, inkább meggyökerezett ösztöneinél, mint meggyőződéseinél fogva tartozott a Torykhoz. Beszélni hatalmasan tudott, a csattogó-pattogó ékesenszólás módjára; folyékonyan, mint a milyen folyékony a fővény a homok-órában; zakatolva, a mint a dob zakatol — néha szárazan is, a mint a homok, s üresen, a mint a dob. Sokkal magasabb rendű tehetségekkel megáldott és valóban nagy reményekre jogosító egy férfiú vala Lord Cecil Róbert, a későbbi Lord Cranborne, a mostani Salisbury marquis. Lord Cecil Róbert abban az időben a képviselőházi nemes torysmus legnemesebb csemetéje volt. Fiatalabb volt Lord Stanleynél és nem volt meg benne a Lord Stanley alapossága, ovatossága, vagy politikai készsége. De több volt benne az eredetiség; pompás eszméi voltak; talpraesetten vitatkozott és mintha épen arra termett volna, hogy a keserű dolgokat a legkeserűbb hangon mondja el. Egy hatalmas peer fiatalabb fia lévén, egy időben nem igen látszott valószínűnek, hogy atyja czimét és vagyonát örökölhessen. Elfogadta a tisztességes szegénységet s egész jó kedvvel segített szükei kitünő tolla által. Azt mondták, hogy különböző folyóiratokba ir, különösen a *Quarterly Review*-ba, a Tory-párt tisztos korú és a kortól némileg megviselt közlönyébe és e folyóirat bizonyos politikai czikkeit csakhamar neki tulajdonították. A torysmust egész a szélsőségig hajtotta, Tory volt elvből, a ki hallani sem akart semmi kiegyeztetésről. Politikai iratainak egyik főczélja, úgy látszik, az volt, hogy Mr. Disraelit, úgynevezett vezérét, vádolja s hogy óvatosságra intse pártját irányában. A képviselőház legtöbb tagja, hosszú időn át, ki nem állhatta. Tagjártatá-

sai igen esetlenek valának; hangja fölöttébb kellemetlen és rikácsoló s nyelve rendkívüli és korlátot nem ismerő keserényessége minden közönséges hallgatóját fölbőszíté ellene. Ugy látszott, valóságos gyönyörűségét leli benne, ha a legkiméletemlenebb sértegetéseket osztogathatja. Az 1862. évi ülésszak egyik napján támadást intézett Mr. Gladstone pénzügyi politikája ellen s eljárását »egy facsaroskodó ügyvédéhez« hasonlította. Ez már egy kissé még is igen nagy gorombaságnak tetszett s a rosszalás sok mormogását lehetett körülte hallani. Lord Cecil Róbert, azonban, épen annyi ügyet vetett a mások rosszalására, vagy a tisztességre, mint akár a Tisander fia a Herodotnál elbeszélt regében ¹⁾ s vaktában folytatta tovább beszédét. Más nap, mikor a vitát ismét megnyitották, Róbert lord fölállt s aggodalmát jelentette ki a fölött, hogy a megelőző ülésen néhány olyan szót talált ejteni, a mely megütközést szülhetett s a melyet maga sem tart igazolhatónak. Erre a bátorító helyeslés nyilatkozatai hangzottak — mert az angol képviselőház semmi iránt sincs akkora tisztelettel, mint, ha valaki, föl nem szólítva, férfiasan bocsánatot kér. Tegnap, folytatá Lord Róbert, a Mr. Gladstone politikáját egy facsaroskodó ügyvéd eljárásához hasonlítja. Ez olyan kifejezés volt, a melyet, hidegebb megfontolás után, maga is belátja, nem kell vala használnia s azért engedelemért esedezik, hogy őszinte szívvél bocsánatot kérhessen — az ügyvédektől. És az ilyenszerű eljárásban volt valami oly minden korlátot mellőző, valami oly tözsomszédos a bohóczkodással, hogy nagyon sokan meg sem tudták látni, sem elismerni azokat a valóban kimagasló tehetségeket, a me-

¹⁾ Herodot történetei, VI. könyv, 128—130. fejr.

lyek a sértő cynismus e sajátos álarcza mögött rejlettek. Lord Cecil Róbertről tehát, habár, vagy talán épen mivel, valóságos Tory volt, akkoron még koránt sem lehetett elmondani, hogy pártjának valami nagyon jó szolgálatokat tett volna. Épen úgy azt is lehetett állítani felőle, hogy valamely jelentős politikai fordulat alkalmával pártja ellen fordulhat. A pártfegyelemnek nem igen szokott meghajlani s a pártnak úgy vélt érdekeiért sem nézeteit, sem szeszélyeit föl nem adta. Nem arra termett, hogy annak a vezérnek, a ki a képviselőházban pártja élén állt, szavaira esküdjék. Saját felei közül is sok képviselő ellenszenvet táplált irányában. Sokan féltek tőle; néhányan bámulták, de megbízható pártfélnek senki sem tekintette. A torysmus, mint parlamenti párt, pályája e szakában, mint majd mindig is, alkalmoszerinti győzelmeit, sőt életét is a parlamenten kívül álló kitünőségek támogatásának és szolgálatainak köszönheté. Ha hagyták volna, hogy a párt valóságos Toryk vezérlete alatt haladjon, talán már rég vége lett volna az egésznek. Épen ez időben, a meddig kísérlők, fölemelt fővel járt, a diadal és nyereségek reményeit táplálta szívében, volt jelene és jövője, és pedig csupán csak annál fogva, mivel olyan emberektől hagyta magát vezettetni, a kikben néha kételkedett, s a kikben, saját igazi egyenlő fajta vezéregyéniségei közül is némelyeknek véleménye szerint, soha sem kell vala biznia.

NEGYVENKILENCZEDIK FEJEZET.

A jamaicai bajok.

Demosthenes az atheneiek politikáját egykor ahhoz hasonlította, a mint a barbarok szoktak öklelőzni. Mikor a barbar egy csapást kap, figyelme azonnal arra a felére fordul, a mely az ütést kapta, s azt igyekszik fedezni. Mikor, aztán, egy másik ütést kap a másik felén, keze arra fordul, és pedig éppen elég — későn, hogy meg ne akadályozhassa a csapást. De, a mint látszik, soha eszébe sem jut arra gondolnia, hogy mitől tarthat, vagy, hogy figyelmét mire kellene fordítania. Az a töméntelen sok mindenféle birodalmi, külföldi és gyarmati érdek, a melybe Anglia bele van bonyolítva, arra indítja az angol történetek olvasóját, sőt arra indítja az angol politikust is, hogy éppen e barbár öklelőző helyzetében találja magát. Tiszta lehetetlenség pillanatról pillanatra tudni, hova kell most mindjárt a figyelmet fordítani. Lord Russell kormánya jóformán meg sem alakult s már is kénytelen volt ez igazság bizonyítékának az előállítására. Alig történt meg az új kormány beiktatása s már is kitűnt, hogy igen súlyos föladat megoldása vár rá és, hogy a baj, mint rendesen, olyan tájról származott, a melyre gondolni senkinek sem jutott eszébe. Több héten át egész Angliában nem is igen fordult a beszéd, sőt majdnem azt mondhatnók: még a gondolat is egyébre, mint ama lázadásra, a mely Jamaica szigetén történt, meg arra, hogy mikép fojtották el és büntették meg e lázadást. Az esemény első hírét angol tisztek és katonák adták, a kik magok vették magoknak a szabadságot ez úgynevezett lázadás leverésére és megbüntetésére. A sajtó terén nap-

világot látott első értesítésekből a honi közönség épen csak annyit tudott kivenni, hogy Jamaica szigetén szerezsen fölkelés történt és, hogy a lázadást egészen leverték, — de ki tudta venni azt is, hogy e leverést a katonák és önkéntes segédkezőik a kegyetlenkedés valóságos örült tombolásával hajtották végre. Az Angliába érkező levelek közül némelyik párolgott a vértől. Mintha mindenik levelező a maga számára követelte volna a kegyetlenkedés legrettenetesebb tetteit. A négerek olyan lepuskázásairól adtak hírt, mintha fűrvadászatról lett volna szó. Angol férfiak újjongató örvendezéssel beszéltek a számtalan megkorbácsolásról, a melyet elrendeltek, avagy végrehajtottak; a kunyhókról, a melyeket fölperzselték, a férfiakról és asszonyokról, a kiket fölakasztottak. »Bejártam, irta egy angol tiszt főlebbvalójának, több telepet és falut. Összesen hét házat égettem le, de egyetlen egy lázadót sem láttam. Este visszatérve Aranyligetbe, hatvanhét foglyot találtam ott, kiket a maroonok ¹⁾ küldtek. A hányra nézve csak lehetett, rendelkeztem, de fáradtabb voltam, hogy sem az est leszállta után folytathattam volna e munkát. Huszonnegyedikén reggel elindultam a Morant öböl felé, de előbb négyet megkorbácsoltattam s hat lázadót fölakasztattam. Kérem tudomásul vételét, hogy egész Keith-házaig egyetlen emberrel sem találkoztam az úton; emitt volt egynehány fogoly, a kiket megkorbácsoltattam s akkor tovább haladtam Jánosvárának és Beckfordnak. Ezutóbb nevezett helyen fölégettem hét házat és egy gyűlőhelyet, az előbbiben, pedig,

¹⁾ Azokat a jamaicai hegyvidéki szerezseneket nevezik így, a kik, mikor Jamaicát az angolok a spanyoloktól elfoglalták, ez utóbbiaktól elmenekültek s a hegyek közé vonúlva az angoloknak sok kárt okoztak, míg legyőzve, békés települökké váltak.

négy házat.« Egy másik tiszt ezt írta: »Harmincz emberrel kirohanást tettünk, megkorbácsoltunk kilenczet és leégettük szerezsen-kunyhóikat. A foglyok fölött hadi törvényszéket ültünk — lehetek mintegy ötvenen, vagy hatvanan. Sokan az egyszerű kihallgatás után, hadi törvényszéki ítélet nélkül, korbácsot kaptak.« Az író ehhez, egész nyugodtan, hozzá adja: »Igy megy a hadi törvényszéken. A katonáknak nagyon tetszik, az itteni benlakók, pedig, reszketnek tőle. Ha a találkozás alkalmával menekülnek, menekülésökért kapják meg a puska-golyókat.« Látnivaló, hogy ezekben a levelekben szó sincs a lázadás viaskodásairól, vagy elnyomásáról. A lázadás, már a meny nyiben annak lehet vala nevezni, immár el volt nyomva. A levélírók épen csak amolyan vadászati kirándulásokról adnak hírt, a melyeket a szerezsen lakók között az akasztás és korbácsolás kedvéért rendeztek. A katonák úgy vannak bemutatva, mint a kiknek igen tetszik ez a foglalkozás, a benlakók, pedig, fájdalom, be kell vallanunk, mint a vadászok is látják, reszketnek tőle. Remegésök, a mint látszik, szerencsétlenség volt rájuk nézve — habár, bizonynyal elmondhatjuk, épen nem volt természetellenes; mert a mint a katonák láttára menekülni próbáltak, a katonák azért tüzeltek rájuk, hogy miért valának ilyen bizalmatlanok. Az is nyilvánosságra került, hogy a jamaicai képviselőház egyik tagját, névszerint Gordon György Vilmost, a kire az a gyanú esett, hogy ő szította a lázadást s a ki megadta magát Kensingtonben, egy angol hadi hajó fedélzetén elszállították a Morant-öbölbe, a hol a katonai törvények valának érvényben, s ott a hirtelenében összeállított hadi törvényszék elítélte s azonnal föl is akasztották.

Az ilyenszerű hírek, természetesen, mély izgalmat

keltettek Angliában. A benszülöttek védelmére alakult Társaság, a Rabszolga-ellenes Társulat és más emberbaráti testületek, óriási tömegekből álló és a résztvevő egyének személyisége által igen nagy befolyású küldöttséget alkottak, hogy Mr. Cardwell, a gyarmatügyi államtitkár, elé járúljanak, avval a célzattal, hogy tüzetes vizsgálatot és az Eyre kormányzó visszahívását kieszközölhessék. A küldöttség olyan népes volt, hogy az elfogadásnak egy nagy nyilvános helyiségben kelle megtörténnie s az egész jelenet, valóban, inkább hasonlított egy nagy népgyűlés képéhez, mint egy miniszter elé járuló küldöttséghez. Mr. Cardwell olyan szerencsés volt, hogy épen az alkalomhoz illő egy kifejezést tudott találni. A küldöttségnek adott válaszában azt jelentette ki, hogy mindenkinek óvakodnia kell, nehogy »elejébe vágjon« a kérdésnek. Figyelmeztették, hogy aligha lehetne azt mondani, hogy az ember a dolognak elejébe vágott, ha az illető egyének eljárásáról szóló saját formszerű és hivatalos állításait veszi alapúl s e tulajdon bevallásaik nyomán azt a nézetet táplálja, hogy az illetők nem helyesen cselekedtek. De, hát, az »elejébe vágás« kifejezése ezer meg ezer tétova elmét ragadott magával s az egész ország sebtében kezdett tiltakozni az emberszereteti társulatok eljárása ellen. Mindenki láthatta, hogy bőven elég ama jóslatszerű szavak kiejtése: »Nem szabad a dolgoknak elejébe vágnunk!« Maga Mr. Cardwell, azonban, mégis, annyiban elejébe vágott a dolgoknak, hogy Mr. Eyret ideiglenesen fölfüggesztette kormányzói tisztétől s vizsgáló bizottságot küldött ki, hogy a lázadás és elnyomása egész történetét földerítse s jelentést tegyen a kormánynak. Storks Henrik, Sirt, ezt az igen tehetséges és elismert tekintélyt, a kitűnő katonát és kormányférfiút, a joniai szi-

getek egykori Lord főbiztosát, szólították föl Maltából, a hol akkor főparancsnok és kormányzó vala, hogy Jamaica ideiglenes kormányzóságát átvegye s a vizsgáló bizottság elnöki tisztét vigye. A társai valának Mr. Gurney Russell, a londoni ügyész, a kitünő jogtudós s a parlament igen jeles tagja; valamint Mr. Maule J. B., Leeds ügyésze. Az emberbaráti testületek, a melyek a kérdést magokévé tették, két ügyvédet küldtek ki, hogy az özvegy Gordon asszonyt jogi tanácsaikkal éltessek a vizsgálat folyamán, és pedig Mr. Gorrie-t, a Fidzsi-szigetek későbbi főbiráját és Mr. Payne J. Horne-ot. A bizottság igen hosszúra nyúlt és részletekig menő vizsgálatot hajtott végre. A biztosok tehetségei, avagy részrehajlatlan volta iránt senki kételyt nem támaszthatott. Az általános utasítás úgy hangzott, hogy minden jelentést bevehetnek, a melyet fontosnak, avagy döntőnek tartanak. Ám, azonban, talán fölösleges is megjegyeznünk, hogy arra nézve nem igen történt intézkedés, hogy az események felőli minden tudósítás mindaddig függőben tartassék, valamíg a vizsgáló bizottság fáradtságos nyomozásait be fogta végezni s forma szerint megtette lesz jelentését. Az angol közönség már régóta hozzászokott, hogy a napi sajtót ne csak a leggyorsabb, hanem egyszersmind általában a legmegbízhatóbb forrásul tekintse mindamaz értesítésekre nézve, a melyek az általános érdekű kérdéseket illetik. Igaz, ebben az esetben, mint majdnem rendszeren, eltértek a hirlapok ítéleteikre nézve, különösen a mi illette a dráma főszereplőinek eljárását; de azért most is, mint az utóbbi évek alatt mindig, minden hirlap azon volt, hogy a tények hű képét állítsa olvasói elé. Akadt néhány újság, a melynek hasábjai szörnyű túlhajtások előtt is megnyiltak. Ez mind magánlevelek alapján történt.

Néha megesett, hogy olyanok, a kiknek magoknak is részök volt a lázadás leverésében, olyan embertelen bosszúállás tetteinek képzeltek magokat, a minék súlya épen nem terhelte lelkiismeretöket. Volt olyan eset is, a melyben a szó teljes értelmében kitünt, hogy Mr. Cardwell figyelmeztetése, melylyel intette a közönséget, hogy a dolgoknak ne vágjon elejébe, még akkor is nagyon indokolt vala, a mikor némelyek megfontolva és szándékosan olyan tettek elkövetését vallották magokra, a melyek a honi közvélemény elborzadását és kitörését idézték elő. Jamaicában, úgy látszik, oly magas lángra lobbant a zsarnokság láza, hogy olyan emberek is akadtak, a kik az őket meg nem illető dicsőséget abban keresték, hogy kárhozatos kicsapongásokat tulajdonítottak magoknak, holott igazában el sem követték. Fölösleges is mondanunk, hogy túlzás a másik részen is fordult elő s a megrémült jamaicai színesek olyan általános gyilkolásról és mészárlásról terjesztettek képtelen híreket, a melyek még abban az esetben sem történhetek volna meg, ha az elnyomás láza még egyszer akkora fokra emelkedik is vala. Mihelyt a hírlapok szavabevehető tudósítóinak levelei érkezni kezdettek, fokenként a dolgok valódi állása is kiviláglott. Az eseményekre nézve lényeges eltérés nem volt, s magoknak a vizsgáló biztosoknak jelentése is, midőn megérkezett, nem igen sok új adatot szolgáltatott annak az ítéletnek megalkotásához, a melyet a közönség immár meghozott vala, s ezen az alapon alig ha változtatta sok ember, nevezetesebb mértékben, véleményét. A jamaicai események történetének, akármelyik előadás szerint is, szomorú és megrázó egy elbeszélésnek kelle maradnia. Mihelyt művelt és keresztyén fajokról lehet beszélni: a mi korunk története ilyen eseményekről hirt nem adhat. Még

ha a lázadás elnyomásának minden részlete igazolható lesz vala is; még, ha a rettenetes boszú, a melyet a szerencsétlen szigeten vőnek, kikerülhetetlen és mulhatatlan lett volna is a sziget békéje érdekében: a történetkönyv olyan egy fejezete volna ez, a melyet borzadály nélkül lehetetlen olvasni. Látni fogjuk, azonban, hogy olyan kicsapongásokat követtek el, a melyeknek mentségére egyáltalán nem lehet vala fölhozni, hogy mulhatatlanok lettek volna; látni, hogy olyanokat tettek, a mikre a legtöbb moralista azt fogja mondani, hogy nincs az az emberi tekintély, a mely ilyenekre följogosíthatna, sem az az emberi veszedelem, a mely itt igazolásképp föl volna hozható.

Jamaica viszonyai régtől fogva meglehetősen zavarosak valának, vagy legalább is, elmondható, hogy a zavar koronkénti kitöréseire jóformán érettek voltak. E történet rendén már érintettünk néhány olyan nehézséget, a melyet a sziget dolgainak állapota idézett elő. Mikor a Mellbourne-minisztérium idejében alkotott jamaicai törvényről szólánk¹⁾, azt is említettük, hogy az akkori zavarok volta-képen a rabszolgaság föllevenítésével jártak. Az 1865-beli zavarok is ilyen természetűek valának. »Azt tartom, nincs a világnak az a szigete, vagy helye, — mondá Cockburn fő-bíró, a központi büntető törvényszék teljes ülése elé terjesztett híres vádlevelében, 1867-ben, — a hol annyi lázadás és zavargás történt volna, mint Jamaica szigetén. Sehol a rabszolgaság természetes folyamát, mind a mi illeti a gazdát, mind pedig a rabszolgát, a maga megdöbbentő valóságában, úgy, mint itt szemlélni nem lehetett.« Az az osztály, a melyet a gyarmatosok nevével illethetünk, még mindig

¹⁾ Az I. köt. 118. s köv. lapjain.

olyan alárendelt fajnak tekinté a szerecseneket, a mely nem is igen formálhat igényt törvényes jogokhoz. A szerecsenek, aztán, természetesen, nagyon is készek voltak minden vád meghallgatására, a mely a gyarmatosok osztálya ellen emeltetett s egész bizalommal fordultak minden olyan izgatás felé, a melytől azt remélték, hogy segélyével a sziget területén birtokhoz juthatnak. A szerecseneknek, kétségen kívül, voltak komoly sérelmeik és alapos panaszai. Megeshetik, hogy egyik-másik bajt, a mely miatt zúgolódtak, vagy csak képzeltek, vagy legalább túlozták. De a politikának igen egészséges egy szabálya az a föltevés, hogy a népet soha sem egészen képzelt sérelmek izgatják föl. Semmi kétség, ilyen esetekben nincsen füst tűz nélkül. Az ember sokkal tunyább egy állat, hogysen pusztán képzelt és nem létező bajokért törné magát. A jamaicai szerecsenek ugyancsak lényegbe vágó igazságtalanságok fölött panaszkodhatnak. Állandóan azt a sérelmököt hajtogatták, hogy soha sem tudnak igazukhoz jutni, mihelyt egy fehér és fekete közt támadt a vita. A kormány belátta, hogy csakugyan volt az e fajta panaszoknak alapjuk akkor, a mikor a jamaicai törvény útján a sziget alkotmányának fölfüggesztését javasolták. Ha a Melbourne-kormány akkor erélyesebb lett volna s a belátott bajt komolyabban és nagyobb határozottsággal tudta volna elhárítani, az 1865-beli bajokat és gyalázatot, talán, el lehet vala kerülni. Ám az elégületlenség közös forrásai 1865-ben még nagyobb és újabb zavarodást mutattak egy olyan vitás kérdés fölmerülte nyomán, a melyet a »parlag földek« ügyének nevezhetünk. Olyan egy kérdés vala ez, a mely, bizonyos körülmények között, Irországbán adhatta volna elő magát, vagy legalább, a melyet könnyen megérthetnek azok, a kik

az irországi állapotokkal ismeretesek. Történt, hogy a jamaicai nagy földbirtokokhoz tartozó némely területeknek a művelés alól kimaradását elnézték. Ezeket a földeket tulajdonosaik annyira elhanyagolták, hogy egészen elvadultak. Az örök-bért, a mely e földek után a koronát illeté, hét éven át nem fizették meg. Ekkor azt mondták a szerezcseneknek, hogy, ha az örök-bér hátralékait lefizetik e földek után, továbbra aztán, minden bér nélkül, szabadon használhatják. Meg kell jegyeznünk, hogy az ideig majd mindig az volt Jamaicában az általános szokás, hogy a korona tisztviselői a szerezcsenek pártját fogták, a jamaicai hatóságok, pedig, a helyi előkelőknek kedveztek. Bizva az így tett ígéretben, néhány szerezcsen megfizette az örök-bér hátralékait s művelni kezdte a kérdéses földeket. Az egyik nagy-birtokos ügyvivője, azonban, érvényesíteni akarta gazdája jogát, a kinek e kiegyezésben része nem volt, s az ügyvivő mindenkép azon igyekezett, hogy a szerezcsen foglalkoztat törvényes úton szoríthassa ki a kérdéses földek használatából. A szerezcsenek ellenszegültek s kitelepítésökre törvényes eljárás fogatosított. A törvényes eljárás kérdése még függőben volt, midőn azok az események történtek, a melyek annyi viszályra szolgáltatott okot. Egész Jamaica nyughatatlankodott. »E földterületen,« mint a Lara kastélya körüli főnökök területén, »számos elégületlen élt, a ki átkozta szívében a zsarnokságot, melynek kénytelen volt meghajolni.« Ott is »gyakori lázongás taposott ösvényt a vér és szertelen bűnök számára, melyek csak épen a jelt várták, hogy új pusztítást kezdjenek, a minőt a polgárháború áraszt.« Október 7-kén, 1865-ben, zavargások történtek, egy földbirtokossági gyűlés alkalmával, melyet Morant Bayben, a sziget délkeleti csúcsán fekvő e kis

városkában, tartottak. Úgy látszott, hogy a szerecsenek igen izgatottak voltak és sokan már azt hitték, hogy a kitörés mindjárt megtörténik. A kormányzóhoz fordultak katonai segélyért. Jamaica kormányzója Mr. Eyre János Eduárd vala, a ki sikeres kutatásokat hajtott végre Közép-, Nyugat- és Dél-Ausztráliában; a ki Ausztráliában, az alsó Murray vidéki őslakók kiküldött elöljárója és védnöke is vala, utóbb pedig, mint Uj-Zeland, meg a Leeward-szigetek s más helyek alkormányzója működött. A mint Mr. Eyre addig a benszülött fajokkal bánt, mind az, úgy látszott, megérlelte számára az igazságos és jóságos ember hírnevét. A kormányzó egy kis katonai csapatot indított hajón a helyszínére, a hol a zavargásoktól tartottak. E közben annak a kerületnek, a melyben Morant Bay fekszik, a főnöke, vagy első tisztviselője, elfogatásra szóló parancsot adott ki néhány olyan egyén ellen, a kik az előző zavarokban résztvettek volt — a melyek, jegyezzük meg, egy olyan ember kiszabadítása érdekében történtek, a kit valami jelentéktelen vétségért fogtak pörbe. Mikor aztán az elfogatásra szóló rendeletet foganatosítani akarták, a végrehajtóknak erőhatalommal állottak ellen. Különösen, mikor egy Bogle Pál nevű szerecsen főizgatót akartak elfogni, az ellenállás igen heves és sikeres is volt. A túlnyomó erő legyőzte a rendőrséget, nehányat jól helyben hagyott, másokat pedig esküre kényszerített, hogy többé nem szállnak szembe a szerecsenekkel. A szerecsenek fölfegyverkezve botokkal és olyan sarló-formákkal, a milyeneket a czukornád-földeken szoktak használni, október 11-dikén igen tekintélyes számban gyülekeztek össze Morant Bay községházának piacznán. Az elöljáróság épen gyűlést tartott. A tömeg indult a községházának, a helyi önkéntesek

pedig segítségére siettek az előljáróságnak. A lázadásról szóló törvényt már fölolvasták, mikor néhány követ dobtak. Az önkéntesek lőttek s néhány szerezsen elesett. A lázadók erre megostromolták a községházát. Az önkéntesek csak kevesen voltak s csakhamar meg kellett hátrálniok. A községházát felgyújtották, tizenegy embert, köztök az első tisztviselőt is, megölték, s mintegy harminczat megsebesítettek, végül pedig bizonyos szörványos természetű lázadás hirtelenében az egész szomszédságra elterjedt. Mihelyt, azonban, a kormányzó-küldötte katonák — első ízben számszerint csak is százan — megérkeztek a zavargás színhelyére, a lázadás lelohadt és megszűnt. A lázadók soha a legcsekélyebb kísérletet sem kockáztatták meg, hogy a csapat ellen síkraszálljanak. A katonáknak egyetlen esetben sem volt a viadalra alkalmuk. Az egyetlen föladat, a mely rájuk várt, csak is az volt, hogy egynehány gyanított lázadóra hajtóvadászatot tartsanak, s a kit megcsíptek: a katonai törvényszék elé állítsák. Az egész mozgalom olyan jelentéktelen vala, hogy mind e mai napig vitás kérdés, ha egyáltalán történt-e ott olyas valami, a mit voltaképen lázadásnak lehet nevezni; ha vajon történt-e ott szervezett kísérlet a fölkelésre; vagy pedig, ha vajon nem volt-e az egész zavargás egy elégületlen, háborgó tömeg rögtönzött kitörése, a mely, néhány jó barát kiszabadítására célzó föllobbanásból, nagyhirtelen oda nőtte ki magát, hogy megpróbálták, ha nem állhatnáuk-e, régi sérelmek miatt, a hatóság épen kézügyben eső néhány képviselőjén boszút?

A kormányzó október 13-kán, Kingston városának kivételével, az egész Surrey megye területére kihirdette a katonai törvények érvényét. Jamaica három megyére oszlik. Surrey megye a sziget keleti és déli felét foglalja

magában, a Kék-hegyek vidékével, Port Antonio és Morant Bay városokkal és a jelentékeny, mintegy harminczezer lakost számláló, Kingston székvárosával egyetemben. Middlesex megye a sziget középtáját foglalja el a Spanyol várossal, a kormányzat akkori székhelyével. A sziget nyugati felén fekszik Cornwall megye. Jamaicát, abban az időben, a kormányzó, a tanács és a képviselet kormányozta. A tanács tizenkét tagból állt, a kiket, valamint a kormányzót, a korona nevezte ki; a képviseletnek negyvenöt tagja volt, a kiket a községek birtokos lakói választottak. A tanács a felsőház helyét foglalta el, a képviselet pedig a képviselő kamara szerepét játszta. A képviselet tagjai közt egy Gordon György Vilmos nevű, bizonyos mértékben nevelt és vagyonos, színes férfiú is helyet foglalt. Gordon, vallására nézve baptista volt s a tábori lelkészek rajongó odaadása meglehetősen mértékben töltötte el. Teljes odaadással szolgálta mind azt és szenvedélyes szószólója volt mindannak, a mit ő a szerecsenek jogainak tartott. Ugy látszik az ékesenszólás bizonyos mértékével is rendelkezett, akár az egyházi, akár a népies gyülekezetekben kelle beszélnie. Épen olyan természetű ember volt, a ki mintegy arra volt teremtvé, hogy mindig csak boszantsa a fehér bőrű gyarmatosokat és a tisztviselőket, kik mindenben a magok kedve szerint szerettek volna eljárni. Valóban, azok közé az emberek közé tartozott, a kikről bizonyosra lehet venni, hogy mindenféle kormány ellenében ellenzéket formálnak. Az ilyen fajta ember okozhat ugyan néha sok alkalmatlanságot, de az is bizonyos, hogy már csak fáradhatatlanságánál és türelmetlenségénél fogva is sok jót teszen. Nincs az a hivatott politikus, a ki azt kívánhatná, hogy bármely törvényhozó testületből hiányozzék egy-két ilyen

Gordon-fajta tag, a kik az örökös ellenzés birálatának legyenek a képviselői. Másfelől, Gordon épen olyanféle ember volt, a kivel minden bölcs kormány igen óvatosan bánt volna, nehogy a saját előítéletei sérelmet ejtsenek rajta, meg a kormányzat igazságosságán is. Gordon örökös viszályban élt a hatóságokkal s magával Eyre kormányzóval is. Viselt tisztséget is, de ez alól fölmentették, az alatt az ürügy alatt, hogy sértő kifejezéseket használt más tisztviselők és hatóságok ellen emelt vádjaiában. Többször vett részt a színes lakosság népgyűléseinek szervezésében; a londoni gyarmatügyi hivatalhoz sokszor fölebbezett a kormányzó, vagy a tanács, avagy mindkettő egyik-másik intézkedése ellenében. Egyház-gondnokságot is viselt, de ettől a tisztétől is elmozdították, miután a »benszüllött baptisták« felekezetének tagjává lön; ő pedig fordult és mozgalmat indított, hogy visszaszerezhesse vélt jogait. Így jutott rendrendre abba a helyzetbe, hogy a feketék jogainak és igényeinek a fehérek ellenében viadorává vált. Azt lehet mondani, hogy mintegy maga volt az alkotmányos ellenzék. A kormányzó pedig, úgy látszik, kapva-kapott azon a mások által hirdetett fölfogáson, hogy az egész lázadó mozgalomnak Gordon vala a kovásza. Történelmi értelemben véve a szót, csakugyan őt lehet bizonyos mértékben az így kitörésre jutott, már akár lázadó, akár nem lázadó, mozgalom okának tekinteni. Az az ember, a ki mind csak azt hirdeti a többieknek, hogy jogtalanságot követtek el rajtok, ily mértékben csakugyan okozója mind ama zavargásoknak, a melyeknek útján az illetők jogaik helyreállítását próbálják keresztülvinni. Nagyon sokan voltak, a kik Foxról is azt állították, hogy az 1798. évi ir forradalomnak ő volt az oka, mivel maga is segített annak kimutatásában, hogy az

ir nép jogtalanságokat szenvedett. Ebben az értelemben hát mindenki, a ki akárhol is a reform érdekében buzgálkodik, felelőssé tehető mind ama forradalmi mozgalmakért, a melyek ki találnak törni, és csak is az a jó és békés polgár, a ki belenyugszik a hatóságok minden tettébe és soha semmiért is az ellenzés szavát föl nem emeli. Gordon igen erélyes egy izgató vala, s bizonyos értelemben véve a dolgot, talán magának is volt némi része e mozgalomban; de, a mi a kérdés velejét illeti, tökéletesen egy véleményen kell lennünk Cockburn főbiróval, a ki azt hiszi, hogy »oly kevésbé lehet bebizonyított ténynek venni, hogy Mr. Gordon akarta volna e lázadást és forradalmat, hogy a mi a bizonyosságot, sőt a valószínűséget is illeti, épen megfordítva áll a dolog.« A legcsekélyebb bizonyítékocská alapján is ép oly kevésbé lehet Mr. Gordont a forradalmi mozgalmakkal összekötésbe hozni, mint akár Mr. Brightot elítélni a forradalom támogatójakép azért, mivel a reform-korszak idején a munkások, a kikiről mindjárt megemlékezünk e történet rendén, nehányszor végzetes összeütközésbe keveredtek a rendőrséggel. Mind a két esetben azt lehet vala mondani, hogy a vélt sérelmek fölött panaszkodó izgató nélkül mindenki békén maradt volna; valamint egyik esetben sem lehet vala azt állítani, hogy az izgató a mozgalommal valami jelentékenyebb mértékben állt volna egyenes összeköttetésben. Mr. Eyre és tanácsadói azonban azt vették a fejökbe, hogy a forradalmi összeesküvés vezére Gordon vala s ennek nyomán úgy bántak el vele, hogy eljárásukat még abban az esetben is ugyan nehezen lehet vala igazolni, ha nyíltan bevallott vezetője lett volna is a legrettenetesebb összeesküvésnek, a mely bármely állam biztosságát valaha is veszélyezteté.

Említettük, hogy Mr. Eyre, a mikor Surrey megyében a katonai törvényeket kihirdetteté, Kingston városát külön kivette alólok. Mr. Gordon Kingstonhez közel lakott, üzleti helyisége pedig e városban volt, s mint látszik, a zavargások folyamatba indulása alatt is, mint rendesen, ott végezte üzleti dolgait. A kormányzó Gordon letartóztatását elrendelő parancsot adatott ki. Mikor ezt Gordon megtudta, a kingstoni erődítmények parancsoló tábornoka elé járult és megadta magát. A kormányzó erre azonnal egy hadi gőzös fedélzetére vitette s elszállíttatta Morant Bay városába. Miután oly helyen adta meg magát, a hol nem a katonai törvények valának érvényben, a hol a rendes törvényszékek működtek, s a hol, ehhez képest, pörének a rendes törvénykezés minden formái és biztosítékai szerint kell vala lejárnia: készakarva szállították olyan helyre, a mely a katonai törvények alatt állott. Itt külön módon szervezett hadi törvényszék működött, a mely két fiatal tengerész-hadnagyból s ő Felsége egyik nyugat-indiai ezredének egy altisztjéből állott. Gordont e sajátságos hadi törvényszék elé állították, a felségsértés vádját emelték ellene, kimondták reá a bűnöst s halálra ítélték. Az ítéletet a Morant Bayben állomásozó csapatok parancsoló tisztje is helybenhagyta, azután a kormányzó elé terjesztették, a ki szintén megerősítette. Az ítéletet minden sok haladék nélkül végrehajtották. A Gordon ítéletének érvényre emelkedése utáni nap épen vasárnap vala s úgy találták, hogy nem volna illő e szent napon egy embert fölakasztani. Hagyták tehát, hogy ezt a napot még életben tölthesse. A következő hétfőn, október 23-dikának reggelén, aztán fölakasztották. Sorsát egész hősiezen tűrte s épen halála előtt még nejéhez levelet irt, tele az egyszerű és méltóságos férfiaság nemes

hangjával. Avval a tiltakozással halt meg, hogy ártatlan és a legcsekélyebb része sem volt a hitszegő összeesküvésben, avagy forradalmi törekvésekben.

A Gordon pörének egész folyamata teljes tökéletesen törvénytelen vala — törvénytelen elejétől végeig. Minden izében törvénytelenebb eljárást képzelni sem lehet. Minden lépése külön sértést követett el a törvényen, a mi pedig, az egész ügy tragicus végét illeti: mintha inkább az örület, hogysem a józanság történetének birodalmába tartoznék. Az az eljárás, a mely Mr. Gordont, a rendes törvények védelme alól elvonva, az önkényes hadi törvényszék hatalma alá vetette, a legdurvább módon sértette meg a törvényt. A törvényszék minden jog és szokás ellenére volt megalkotva. Sem a rendes eljárással, sem az ügy természetével meg nem egyeztethető, hogy hadi törvényszéket a két külön katonai szolgálati ág tisztjeinek összevegyítésével alkossanak meg. Ez a bíróság törvénytelen lett volna még abban az esetben is, ha akár csak sorhadi, akár csak tengerészeti hadi törvényszéknek akarták volna tekinteni. Akár hogyan nézzük is, mindenképen szabálytalan és törvénytelen vala. És szabálytalan s törvénytelen lett volna, ha mindjárt valamennyi tagja a sorhadból, avagy, ha valamennyi a hajóhadból vétetett volna is. Ugy látszik, épen azt akarták, hogy, akármely szempontból véve, szükségkép törvénytelen legyen. És a törvénytelen úton törvénytelen ítélőszék elé állított foglyot olyan adatok alapján ítélték el, a melyek egész a nevetségig ellenkeztek a bizonyítás minden szabályával. Cockburn főbíró így szól: »Az ellene felhozott bizonyítékok leggondosabb latravezése után, ellenállhatatlan módon arra a meggyőződésre kelle jutnom, hogy, ha ez embert ezeknek a bizonyítékoknak az alapján

ítélték el« — és itt félbeszakítá magát a főbíró s így folytatá: »Ki kell igazítanom szavaimat. E mellett a bizonyítás mellett el nem lehetett itélni; igen messzi mentem, nagyon is messzi, a mikor azt tettem föl, hogy el lehetett volna itélni. Ilyen bizonyítékok alapján elítélhetetlen volt. Nincs az az illetékes bíró, a ki tisztének kötelességeivel tisztában van, hogy ezt a bizonyítást elfogadhatta volna. A bizonyítékok három negyedrésze, majdnem azt mondtam: kilencz tizedrésze, a melyeknek alapján a bűnöst rámondták és halálra ítélték, olyan bizonyítást nyújtott, a mely nem csak a rendes igazságszolgáltatás, de még csak a hadi törvényszéki eljárás egyetlen ismert szabályával, a jog és igazság egyetlen követelményével sem lehetett volna meg-egyeztethető; és el sem fogadhatták volna semmiképen, mihelyt szakértő bíró elnökölt volna, avagy ha a törvényszék csak egy oly katonatiszt véleményére támaszkodhatik vala is, a kinek csak valami gyakorlata lett volna is a hadi törvényszékek körében. De, a milyen módon a bizonyítás történt, elfogadva a leghaszontalanabb szóbeszéddek és halomások legkisebb foszlányait is s a fogoly jelen nem létében mondott dolgokat is; el olyan vallomásokat is, a melyek előbb nyilván csak mellékes tanúbizonyosságokképen szerepeltek s akkor elégteleneknek találtattak, de a melyeket később, talán abban a reményben tartottak elég nyomatékosaknak, hogy a tanúk megbízhatósága talán még igazolható, és a melyekre nézve a tanúkhöz még egy kereszt-kérdést sem intéztek — ilyen bizonyítékokat tekintettek elfogadhatóknak, hitelre méltóknak, minden kételyen felül állóknak, akkor, a mikor pedig a főbíró a felől győződött meg, hogy, ha ezek valamit bizonyítottak, inkább a fogoly ártatlanságát, mint bűnös voltát tanúsították. És ilyen tör-

vényszék, ilyen bizonyítékok alapján juttatá Gordont halálra.

A boszú vérengzése, e közben, tovább folyt. A lázadás, vagy akárhogyan nevezzük is az október 11-dikén kitört mozgalmat, már régen véget ért. A katonák sehol a legcsekélyebb ellenállásra sem találtak, sőt szemök elé sem került az egész fölkelés soha. Fegyveres lázadót soha sem is láttak. Hanem azért az akasztás, a korbácsolás, a házak fölperzselése folyt még hetekkel azután is. A férfiakat fölötötték, a nőket megkorbácsolták, egyszerűen azért, mert »a gyanússág gyanúja alatt álltak.« Sokat épen csak azért korbácsoltak meg, vagy akasztottak föl, mivel véletlen olyan emberek útjába akadtak, a kik korbácsoló és akasztó kedvökben voltak. Nőket — meg lehetünk győződve, hogy csak is színes nőket — mezítelenre vetkőztettek és végig ostromoztak »a társadalom megmentői,« épen olyan kéjelgéssel, mint valami középkori vad falusi népség tette volna a boszorkányok kinzásával. A királyi biztosok jelentése megállapította, hogy 439 embert végeztek ki, és több mint hatszáz embert, köztök számos nőt, megkorbácsoltak, többször vérlázító kegyetlenkedéssel. Hogy az ostromozás annál hatásosabb legyen, sokszor zongorahúrokból készült kancsukát használták. A biztosok láttak is több ilyen korbácsot s megjegyezték, hogy »kinos csak elgondolni is, hogy akadáhatott ember, a ki ily szerszámokat használhatott embertársai kinzására.« A biztosok abban foglalták jelentésöket egybe: »hogy a végrehajtott büntetések minden mértéket felülhaladtak; hogy a halálbüntetést szükségesen felül alkalmazták; hogy a korbácsolás kiméretlen, sok esetben valóságos embertelen vala; hogy az ezerre menő ház fölperzselése minden igaz ok nélkül való kegyetlenkedés volt.«

A vakdüh végül önmagát emésztette föl. *Lassata necdum satiata.*¹⁾

Mikor ez események hire határozott és megbízható alakban ért Angliába, azonnal két ellentétes párt alakult. Az egyik fél szélsősködői dicsőítették Eyre kormányzót s azt vitatták, hogy gyors fölléptével megmentette Jamaica fehér bőrű lakosságát a felülkerekedő szerecsen forradalom minden fenyegető rémségeitől. A másik párt szélsői pedig valóságos ördögnek tüntették föl a kormányzót. A többség mindkét részen józanabb vala; de közöttök is csak épen, hogy csekélyebb foku volt a különbség. Szövetkezet alakult, a jamaicai bizottság neve alatt, avval a nyíltan hirdetett czéllal, hogy kideríttessék, ha elég volt-e téve az igazságnak. E szövetkezet tagjai között a legkiválóbb nevű angol férfiak közül többen foglaltak helyet. Olyan egyéniségek is részt vettek e bizottságban, a kik azelőtt soha semmiféle közügyet illető mozgalomba nem elegyedtek. Túlfelől egy másik szövetkezet is alakult az Eyre kormányzó támogatására, s meg kell adni, hogy ez is kitűnő nevekkal dicsekedhetett. El lehet mondani, hogy az egyik pártot Mr. Mill, a másikat pedig Mr. Carlyle vezette. E két férfiú szellemének és vérmérsékletének természetes hajlamai a jamaicai szerecsenek, avagy a jamaicai kormányzó pártjára vonták őket. Mr. Tennyson, Mr. Kingsley, Mr. Ruskin a Mr. Carlyle részén volt, s ma már tudjuk azt is, hogy Mr. Dickens ugyanigy gondolkodott. Mr. Spencer Herbert, Huxley tanár, Mr. Smith Goldwin a Mr. Mill véleményét pártolták. A politikusok neveit készakarva mellőztük, a kiket minden olvasó igen könnyen osztályozhat, gondolko-

¹⁾ Bár ki nem elégítve: kimerült.

dásmódjok és pályájok felől szerzett ismeretei alapján. Senki kedvéért sem kell még külön jeleznünk, hogy Mr. Bright az elnyomottak, Mr. Disraeli, pedig, a hatóságok pártját fogta. A kérdést, mindkét részen, könnyen meg lehet világítani. Egészen számításon kívül hagyjuk azt az álláspontot, a melyet a Mr. Eyre bevallott szószerzői közül ugyancsak kevesen foglaltak el s a kik olyan védelmi vonalon önkénteskedtek érdekében, a melyért, nagyon valószínű, ő maga sem igen sok hálát érezhetett irántuk. Történt pedig ez annak a jelszónak nevében, a melyet némelyek azon az elég nyílt és kifejező módon hangoztattak, hogy »az átkozott néger«; abban a meggyőződésben, hogy a szerecseneknek akármilyen bánás is elég jó, s általában szólva, jogot sem formálhatnak egyébhez. Az okoskodásnak ez a fajtája ugyancsak kapós volt az emberek igen jelentékeny osztályai között, de a közviták rendjén nem igen volt nyíltan hirdethető. A képviselőházban, a legjobb esetben sem hatolhatott tovább a dohányzó teremnél; a karzatokon ülő tudósítóknak soha sem állt módjokban, hogy tudósításaikban megemlékezessenek felőle. Túlfelől, talán, éppen annyi joggal figyelmen kívül hagyhatjuk azoknak a nézeteit is, a kik, a legemberségesebb indokok alapján, teljes életökben magokévá tevén az elnyomott négerék ügyét, azonnal és ösztönük által vezetve azoknak a sorába álltak, a kik bármely mozgalom alkalmával is a szerecsen népség védőinek vallották magokat. A Mr. Eyret pártolók józanabb részének eszébe sem jutott, hogy törvényszerűségét, vagy akár csak igazságos voltát is, vitassa mind annak, a mi csak történt. Lord Carnarvon, az új gyarmatügyi államtitkár, nyíltan bevallotta, hogy nézete szerint sok kegyetlenséget és igazságtalanságot követtek el a lázadás alatt és után. Sokan

még azt is készséggel elismerték, hogy a Gordon pöre szabálytalan módon folyt le, és hogy gyors kivégzése nagyon sajnálatos. Épen csak azt vitatták, hogy Mr. Eyre a rémséges válság idején a telhető legjobban járt el; hogy a néger forradalom rettenetes lehetőségével állott szemben, holott a fehér bőrűek huszadrészét sem tették a feketéknek, s a mikor a lázadók egyetlen pillanatnyi sikere valamennyi fehér férfiú életét és valamennyi fehér arcú nő becsületét a vad szerecsenek feldühödt tömegének kegyelme prédájául dobta volna. »Akármit beszéltek is, — mind csak ezt hangoztaták, — eltaposta a lázadást. Törvénytelen módon járt el, mert nem volt ideje rá, hogy a törvényekhez tartsa magát. Kegyetlen tetteket szentesített, mert a közt kelle választania, hogy vagy gyilkos szerecsenek iránt, vagy pedig hű és ártatlan fehérek iránt legyen kegyelmes. Panaszkodtok, hogy a fekete bőrű nőket megkorbácsoltatá; neki pedig a fehér bőrű nők becsülete és élete forgott eszében. Teljesen eltiporta a lázadást; a szó teljes értelmében megadásra rémítette. Vadakkal volt dolga; azt az egyetlen utat választotta, a melyen a gondjára bizott hű népet meg lehetett menteni a kegyetlenség és szabadosság kicsapongásaitól. Ha csak egy pillanatig tétovázott volna is: minden el lett volna veszve. Sok minden történt, a mit fájlalunk; a mit magunk meg nem tettünk volna; a mit ő sem tett volna meg, sem nem szentesít vala, ha idő lett volna rá, hogy mérlegre vesse a jogokat s aprójára megfontolhassa egyének szerint az igazságot. De megmentette a fehér lakosságot s leverte a lázadást — mindenek fölött tehát hálásak vagyunk iránta.«

Azt hiszszük, helyes színben tüntetők fel a kérdést a szerint, a mint a Mr. Eyre józanabb védői fölfogták. Az el-

lenzők tábora ezekre azt felelte, hogy voltaképen ez a lázadás, föltéve, hogy csakugyan lázadás volt, már egészen lejárt a magát, még mielőtt az akasztások, korbácsolások és gyújtogatások elkezdődtek volna is. Nem csak, hogy a csapatok uralkodtak a téren, hanem még csak fegyveres ellenség sem volt sehol látható, sem a csatatéren, sem azon kívül. Azt vitatták, hogy arra senki sincs föl jogosítva, hogy általános és rettenetes büntetéseket szabjon csupán annak kedvéért, hogy akkora rémületet keltsen, a mely minden jövődöbéli zavarok lehetőségének elejét vegye. Azoknak a sajátságos erkölcsi elveknek a példájául, a melyeket ez idők termettek, megemlíthetjük, hogy az egyik legjobban értesült és legderékabb londoni hirlap határozottan vitatta, hogy a túlszigorú büntetések is egészen jogosultak, ha ezen az uton elejét lehet a további kitöréseknek venni. »Gondoljuk csak meg, — mondá ez az okoskodás, — mily rettenetes következményei lennének Jamaicában a sikeres lázadásnak, avagy csak egy néhány napig sikeres lázadásnak; gondoljuk meg, mennyi vérbe kerülne elnyomása csak magoknak a szerecseneknek is; s akkor aztán mondjuk meg, ha akárkinek is szabadna-e visszariadnia még a némileg talán túlságos korbácsolásoktól és akasztásoktól is, ha ezek útján olyan rémületet lehetne kelteni, hogy a további lázadás lehetlenné válnék általok? És még a nők megostorozása is — a mi, kétségen kívül, elég kelletlen egy föladat minden angol katona számára — ha a férfiak és testvérek rémületét annyira fölkelte, hogy a lázadók merszét elvette, nem volna-e igazolható?» Az ember legjobban tisztába jöhet az ilyen okoskodással, ha egy kissé tovább viszi. Tegyük föl, hogy néhány nő és gyermek eleven elégetésétől lehetne reményleni, hogy a lázadó férfiakat és atyákat általában

elrettentené — elég lenne-e ez a máglyák fölgyújtására? Mi lenne tiz-húsz nő és gyermek kínja és halála összemérve azzal a véráradattal, a melyet az ilyen idejekorán adott példa elháríthatna? De, azért, minden ép elméjű ember azt mondaná, hogy ennél bármely kockázattal inkább szembe tudna nézni — s ehol, ezzel mindjárt végére jártunk az egész okoskodásnak. Annak a ténynek elismeréséhez jutotunk így, hogy a lázadások elnyomásának, mint mindennek ezen a világon, szintén megvan a magok korlátozó erkölcsi törvényök, a melyet, ha egyéb semmi nem volna is, legalább a szokásnak és a művelődésnek kell megállapítania. Az angolok Jamaicában való uralkodásának joga olyan egy jog, a melyet az emberi érzelmek és a keresztyéni törvények értelmében, de nem ellenére, kell érvényesíteni. Sokan az által igyekeztek a magok és a közönség lelkiismeretét elaltatni, hogy fölmagasztalták az Eyre kormányzó pályáján szerzett érdemeit és gyalázkodással terhelték a szerencsétlen Gordon jellemét. Huxley tanár egyszer s mindenkorra elbánt az ilyen fajta érvelésekkel, nagy nyugton megjegyezve, hogy nem ismer olyan törvényt, a mely az érényes embereket, mint ilyeneket, fölhatalmazná arra, hogy a kevésbbé érényes embereket, mint ilyeneket, éltöktől megfoszthassák.

A biztosok jelentésöket 1866. áprilisében adták be. Lényeges tartalma odament ki, hogy a zavarok legközelebbi oka a hatóságokkal szemben tervezett ellenállás vala, a melyet részint az a vágy szított, hogy a földet a bér alól fölszabadíthassák, részint pedig az a bizalmatlanság, a melyet a munkásosztály ama törvényszékek iránt táplált, a melyek előtt az érdekeik fölött folyó pörök nagyobb része eldöntés alá került; hogy a zavargás rohamosan terjedt, és

hogy Mr. Eyre dicséretet érdemel azért a belátásért és erélyért, a melylyel az egészet mindjárt elején elfojtotta; de kimondta a jelentés azt is, hogy a katonai törvényeket igen is hosszasan tartották érvényben; hogy a kiszabott büntetések túlságosak valának; hogy a halálbüntetést igen is gyakran alkalmazták; hogy az ostromozások embertelenek voltak s hogy a házak leégetése ok nélkül és kegyetlen módon történt; hogy, noha valószínű vala, hogy Gordon iratai és beszédei útján, nagy mértékben járult ahhoz, hogy az izgalom és elégtelenség gyarapodjék s így lehetővé tette a lázadást, de a mellett semmi elfogadható bizonyíték sem szólt, hogy a fölkelésben részes lett volna, sem, hogy a kormány ellen szervezett összeesküvésben szerepelt volna, sőt bizony semmiféle messzebb terjedő összeesküvésről sem lehet vala beszélni. Ez a történet, természetesen, végetvetett a Mr. Eyre gyarmati kormányzóságának. Jamaicába új kormányzóul Grant J. P. Sirt küldték ki s a szigetnek új alkotmányt is adtak. De a Jamaicai-bizottság még ezzel sem ejtette el az ügyet. Elején fölhevta a főállamügyészt, hogy indítson keresetet Mr. Eyre és néhány alárendeltje ellen. De a kormány, e közben, conservatív kezekbe jutott, olyan események nyomán, a melyeket még csak ezután kell elbeszelnünk, a főállamügyész pedig nem vállalta magára a kereset megindítását. Nem lehetetlen, hogy a szabadelvűpárti főállamügyész is ugyanazt tette volna. Erre a Jamaicai-bizottság azt határozta, hogy maga fogja Mr. Eyre-t és alárendeltjeit üldözőbe venni. Sok mindenfélét megpróbált, de mindannyiszor eredmény nélkül. Nincs miért mind e kísérletek történetét előadnunk, sem azokat a sokféle, törvényes és másfajta, bonyodalmakat, a melyek ezekből származtak. A vádiratok soha sem jutottak egészen a nagy

jury ¹⁾ fokáig. A nagy jury mindig visszautasította valamennyit. E kísérletek rendjén egyszer előfordult az a nevezetes eset, hogy maga Anglia Lord-főbírája vőn alkalmat magának a vádnak a nagy jury elé terjesztésére, s e vád, melyből már idézünk néhány tételt, hivatta volt arra, hogy az angol igazságszolgáltatás részéről és a katonai hatalomnak még lázadás esetén való korlátai felől is történeti jelentőségű nyilatkozatképen tekintessék. Mr. Carlyle fölöttébb megbotránkozott azon, hogy a Lord főbíró csakis Anglia törvényeire alapította a maga nyilatkozatát. »Ha Lordságod, írja Mr. Carlyle, hat óra helyett hatszáz esztendeig beszélne is, egyebet sem érne el, mint, hogy még annál jobban meggyőzne mindnyájunkat a felől, hogy kellett lennie, hogy van, hogy lesz mindig — bár, ha úgy tetszik Lordságodnak, iratlan, de azért valóságos és gyökeres és minden írott törvéynél elsőbb — olyan egy igazi s érvényes katonai törvény, a mely első alapját szolgáltatja minden írott törvény lehetőségének, a mely egyenlő korú az emberi társasággal, legelső kezdőpontjától léte végszakáig s a mely sokkal erősebb és hatalmasabb, mint bármiféle más törvény.« Ám, a Lord főbíró föladata nem az volt, hogy azoknak a magasabb rendű törvényeknek philosophiai kutatásába és fejtegetésébe bocsátkozzék, a melyek magyarázójának Mr. Carlyle magát tartotta. Az ő szerényebb, de sokkal gyakorlatiasabb hivatása az volt, hogy Anglia törvényeit magyarázza, és ő teljesítette kötelességét.

Alig lehetne azt állítani, hogy a Jamaicai-bizottság vádló föllépései épen minden eredmény nélkül maradtak

¹⁾ Az angol Grand jury, legalább 12 s legfőlebb 23 tagból alakulva, a fölött dönt, ha vajon elégséges bizonyíték van-e arra, hogy a vádlott ellen a kereset megindíttassék?

volna akkor, a midőn ilyen magasan álló egy tekintélynek ily fölöttébb jelentős nyilatkozattételére szolgáltattak alkalmat. Ám, azért, a mi Mr. Eyret illeti, rája nézve még sem volt semmi következményök. Maga a Lord-főbíró is, a ki pedig oly méltó komolysággal fejtette ki azokat az óriási visszaéléseket, a melyeket a hatalom Jamaicában színrehozott, a végén is a nagy juryre bizta a döntést a fölött, ha vajon mindenekután — megfontolva a szigeten fönnállt viszonyokat, a sürgető veszedelmet, az általános rémületet és az erőre kapott zavart — bár tévedve is, csakugyan tisztesség és becsület nélkül való volt-e az eljárás, a melyet az igazságszolgáltatás szempontjából akkor és ott helyesnek és szükségesnek tartottak? A kormány — akkor ismét a szabadelvűek kormánya — 1872-ben, egy csomó parlamenti tárgyalás után, abban állapodott meg, hogy Mr. Eyrenak meg kell téríteni azokat a költségeit, a melyeket a különböző ellene emelt vádakkal szemben szükségessé vált védekezése okozott nekie és a képviselőház, hosszúra nyúlt vita után, nagy szavazattöbbséggel elfogadta a javaslatot. A Jamaicai-bizottságot, pedig, minden oldalról kezdték vádolni és pedig nem valami nagyon kiméletes szavakban, azokért, a miket tett. Pedig nem volt soha a közélet terén szereplő testület, a mely tisztább rugók által tereltette volna magát épen nem népszerű eljárásának útjára, mint a melyek a Mr. Mill és társai követőit vezették. A nagylelkű emberiségnek ugyanaz a szelleme lelkesítette őket is, mint a mely Burke-ot, midőn a Hastings Werren vád alá helyezését sürgeté. Az a vágy tüzelte őket, hogy a megvetett és elgyötrött szerecsen népség számára is az angol alattvalók jogait biztosíthassák. Az az óhaj hevíté szívöket, hogy Anglia nevét tisztára moshassák attól a szennytól, hogy e

példátlan visszatorlás gyalázatában része lett volna. De, azért még sem hiszszük, hogy az igazság általában véve, csorbát szenvedett volna. Sokat ígérő szép jövő ért rögtönös véget mind Mr. Eyrera, mind sok alárendeltjére nézve; s Mr. Eyret személyesen senki azzal nem vádolá, hogy az eltévelyedett hév lázánál nagyobb hiba terhelhetné. A tettekre, a melyeket saját rendeletére követtek el, vagy a melyeknek elkövetésök után, saját neve tekintélyét kölcsönzé, olyan gyalázat bélyegét süttöttek, hogy majdnem lehetetlenné vált ilyeseknek Anglia nevében való ismételése. Még azok is, a kik a főnforgó körülmények közt védték azokat, a kik ama tetteket elkövelték, alig tudtak magoknak a tetteknek mentségére valamit is fölhozni. A boszúállás diadalünnepének ama kegyetlenségei teljes tökéletesen páratlanul állanak korunk történetében; talán maga az a borzalom, a melyet keltettek, talán a védelmökre fölhozott ama pár érv szégyenletes volta is elnézésre indít irányukban. Magát azt a legerősebb érvet, a melyet az alkalmazott szigor javára a Mr. Eyre tetteinek védői annyiszor hangoztattak, ugyancsak megczáfolta éppen Jamaicának története is. Ez az érv azt állította, hogy a lázadások ismétlődésének megelőzése kedvéért volt a rendkívüli mértékben való szigorra szükség. A legkiméletlenebb visszatorlást elég soká alkalmazták Jamaicában, a nélkül, hogy ez az eredménye meg lett volna. Százötven év alatt mintegy harmincz lázadás ütött ki ott s ezek közül némelyek alkalmával a visszatorlásnak olyan lesújtó és kegyetlen rendszabályait hajtották végre, hogy bizony egy Couthon idegeit is megtörhették volna s akár egy Claverhouse lelkiismeretét is fölrázhatják vala. A főbíró azt jelentette ki, hogy nincs Jamaica szigetén] egyetlen darab kő is, a mely — ha a

menny csatornái a vér foltjait le nem mosták volna rólok — rettenetes tanúságot ne tenne arról a módról, a melyen a katonai törvényeket a benszülöttek békétlenségének elnyomására ott alkalmazták. A Mr. Eyre tekintélye nevében elkövetett tettek számára tehát a mult történetében mentséget találni nem lehetett. Ezt a politikát ismét és ismét megkísérlették, de mindannyiszor hiába. Annak, a ki a próbát 1865-ben ismétlé, azt a terhet is magára kelle vennie, hogy szemébe nézzen mind a tapasztalás, mind pedig az alkotmány és az erkölcs törvényei tekintélyének.

(Vége a második kötetnek.)

Aláírási felhívás

A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalatára.

Negyedik cyklus. 1884—1886.

A Magyar Tudományos Akadémia a folyó évvel könyvkiadó vállalatának új cyklusát indítja meg. Feladatát nem látja kimerítve, s a mi kulturális viszonyaink között nem is láthatja, a tudományoknak szakszerű s csupán a szakkörök érdeklődésére számító művelése által. Nemcsak gazdagítani törekszik a nemzet szellemi kincses házát, hanem a szónak minél igazibb értelmében, nemzeti tulajdonná tenni azt. Munkássága ennél fogva, a tudományok önálló művelése mellett, a tudományos ismeretek terjesztésére, a tudományos előadás művészi és népszerű formájának kiképzésére is irányul. A könyvkiadó vállalat erre a nagy, nemzeti jelentőségű célra törekszik. Oly eredeti és fordított munkák kiadását határozta benne, melyeknek megválasztásában rodalmunk legszembevetőbb hiányainak betöltése és a művelt közönség szükségleteinek kielégítése a fő szempontok.

Első felhívásának kibocsátása óta a legkitünőbb munkák hosszú és becses sorát, a tudomány klasszikusainak egész kis könyvtárát adta a magyar közönségnek. Az ó-kor klasszikus népeinek története, politikai, társadalmi és művészeti élete világhírű művek teljességében ismertetvék. A világirodalom története kitűnő monographiákban kezdve meg a francziával és angollal. A magyar nyelvészet legfőbb kérdései alapvető dolgozatokban tárgyalva. A philosophia jelenkori irányai, a politikai, jogi és közgazdasági tudomány újabb vívmányai, felfogása és eszméi tanulságos munkák egész sorában mutatva be. E gazdag könyvtárban ott vannak Macaulay, Carlyle, Mommsen, Curtius, Thierry Amadé és Symonds történelmi, Leves és Stuart Mill bölcséleti, Boissier, Nisard és Taine irodalmi, Goethe költői, Müller nyelvtudományi, Bluntschli, Gneist, Laveleye és Todd politikai, Maine Sumner és Carrara jogi, Leroi-Beaulieu pénzügyi munkái; az eredetiek közt Arany János prózai dolgozatai, Hunfalvy Pál és Vámbéry Ármin ethnographiai s nyelvészeti műve és Pauler Tivadar adalékai a magyar közjoghoz.

Az erkölcsi siker, melyről e sorozat tanuskodik, megfelelő külső eredménnyel párosult. Az Akadémia nemcsak a reá háruló kötelesség érzetével teljesítette feladatát, hanem azzal az örvendetes és biztató meggyőződéssel is, hogy a nemzeti művelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönségnél méltó fogékonyságra talált.

E kötelességérzettel és e meggyőződésben indítja meg a vállalatnak új, már negyedik cyklusát s értesíti a közönséget programjáról. Az említett általános szempontokon kívül, főleg a történelmi és irodalmi sorozatba felveendő munkák kijelölésénél, a Könyvkiadó Bizottság tekintettel volt arra, hogy az eddig kiadott művekhez az újak, tárgyra nézve, folytatva vagy kiegészítve csatlakozzanak. A jog- és államtudományi sorozat összeállításánál pedig figyelembe vette a gyakorlati élet némely igényeit is, melyeknek a tudomány szempontjából való kielégítése nem esik a könyvkiadó vállalat feladatán kívül.

Az új folyamnak ez irányelvek alapján összeállított programja a következő :

Első sorozat. Történelem.

Mac-Carthy : *Korunk története.* Angol eredetiből fordítja Szász Béla. Három kötet.

Ranke Leopold : *A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században.* Fordítja Lehr Albert. Első kötet.

Symonds : *Az olaszországi renaissance művészete.* Fordítja Wohl Janka. III. kötet.

Thierry Amadé : *Római történet az ötödik században.* Fordítja Öreg János. Három kötet.

Második sorozat. Irodalom.

Alexander Bernát : *Kant.* (Eredeti.) Második kötet.

Beöthy Zsolt : *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban.* (A Kisfaludy-Társaság pályázatán jutalmat nyert eredeti munka.) Egy kötet.

Heinrich Gusztáv : *A német irodalom története.* (Eredeti.) Első és második kötet.

Dante divina commediájából : *A pokol.* Szász Károly fordításában. Egy kötet.

Taine : *Az angol irodalom története.* Fordítja Csiky Gergely. Negyedik és ötödik kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

Concha Győző : *Újkori alkotmányok.* (Eredeti.) Két kötet.

Gide Pál : *A nők joga.* Két kötet.

Lavergne Leó : *A mezőgazdaság Angliában, Skóciában és Írlandban.* Fordítja Beksics Gusztáv. Egy kötet.

B. Krafft-Ebing : *Törvénytudományi lélektan.* Fordítja dr. Schwarzer Ottó. Egy kötet.

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenként *nyolczvan* ív a másodikból *hatvan* ív, a harmadikból *ötven-hatvan* ív, angol díszkötésben fog 20—30 íves kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára *négy*, a második és harmadiké *három-három* forint. Ezenkívül az angol vászonkötésért *köte*tenként 40 krajczár fizetendő.

Egy-egy évfolyam aláírási ára előre bérmentve küldendő, ily czim alatt: *Akadémiai könyvkereskedés (Knoll K. és társa) Budapest*en, az *Akadémia* épületében.

Az aláírás egy sorozatra is elfogadtatik, de *három* évre kötelező.

Az évi illetmény ezentúl minden *esztendő* november havában *küldetik* szét, esetleg már *tavaszzal*.